

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 64

*Сучасні теоретико-методологічні дослідження соціальної історії
і культури Полісся та України*

Ніжин – 2011

УДК 821.161.206+94/477/9"
ББК 83.3/4Укр./5+63.3/ 4Укр./52
Л 64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол № 9 від 12.05.2011 р.

Постановою ВАК України від 1 лютого 2010 р. № 1-05/5 збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із літературознавства та історії (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 7. – С. 8).

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г. В.

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко;

з філології:

д. філол. н., проф. Н. М. Арват; д. філол. н., проф. О. Г. Астаф'єв; д. філол. н., проф. Н. І. Бойко; д. філол. н., проф. З. В. Кирилюк; д. філол. н., проф. О. Г. Ковальчук; д. філол. н., проф. П. В. Михед; д. філол. н., проф. А. Я. Мойсієнко; д. філол. н., проф. С. І. Потапенко;

з історії:

д. і. н., проф. М. К. Бойко; д. політ. н., проф. О. Д. Бойко; д. і. н., проф. А. О. Буравченков; д. і. н., проф. В. М. Гладилін; д. і. н., проф., членкор. НАН України В. М. Даниленко; д. і. н., проф. В. О. Дятлов; к. і. н., доц. О. Г. Самойленко; к. і. н., доц. Є. М. Страшко; д. і. н., проф. Л. В. Таран; д. і. н., проф. Ю. І. Шаповал;

з теорії та історії культури, мистецтвознавства:

д. мист., проф. Г. І. Веселовська; к. мист., доц. Л. О. Дорохіна; д. мист., проф. М. А. Давидов; к. філос. н., доц. Л. Л. Корнеєва; к. мист. н., доц. Т. В. Ляшенко; д. мист., ст. н. співроб. О. С. Найден; д. мист., проф. В. І. Рожок; д. мист., проф. В. В. Рубан; к. мист. н., проф. С. В. Тишко; д. мист., проф. В. Д. Шульгіна.

Л 64 Література та культура Полісся. – Вип. 64 : Сучасні теоретико-методологічні дослідження соціальної історії і культури Полісся та України / [відп. ред. і упор. Г. В. Самойленко]. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – [403-401](#) с.

УДК 821.161.206+94/477/9"
ББК 83.3/4Укр./5+63.3/4Укр./52

© Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011-р-

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 82.0(477+470)

Г.В.Самойленко

Українсько-російсько-слов'янське літературознавство у Ніжинській вищій школі

У статті представлена коротка характеристика наукових надбань учених-філологів у галузі українського, російського і слов'янського літературознавства, створених протягом XIX – поч. XX ст.

Ключові слова: вчені-філологи, Ніжинська вища школа, наукові дослідження, українське, російське, слов'янське літературознавство.

В статье представлена короткая характеристика научных достижений ученых-филологов в области украинского, русского и славянского литературоведения, созданных в течении XIX – нач. XX ст.

Ключевые слова: ученые-филологи, Нежинская высшая школа, украинское, русское, славянское литературоведение.

The article offers an outline of works by the philologists in the fields of Ukrainian, Russian and Slavic literary studies, created in the 19th – early 20th centuries.

Key words: philologists, Nizhyn higher school, scholarly-studies, Ukrainian, Russian, Slavic literary studies.

Перші праці в галузі літературознавства, які були написані викладачами та професорами Ніжинської вищої школи, відносяться до 20–30-х рр. XIX ст. [1]. Це перш за все статті вчителя латинської мови Гімназії вищих наук кн. Безбородька в Ніжині, інспектора і письменника І.Г.Кулжинського, який опублікував статтю "Деякі зауваження відносно історії та характеру малоросійської поезії" (1825). Це була одна із перших спроб вивчення української літератури. У своїй праці "Промова про різницю між класичною і романтичною поезією" І.Г.Кулжинський намагається визначити синтез між класицизмом та роман-

тизмом. На жаль, посилення його реакційних поглядів привело до того, що він почав відстоювати у своїх статтях думку про те, що не існує української мови, а є лише російське наріччя з польським мовним впливом. Тому він не зміг правильно оцінити творчість українських письменників 30–50-х років.

У 20-х рр. XIX ст. в Гімназії вищих наук не було видавничої бази, своїх наукових збірників, тому значна кількість праць професорів залишилася у рукописному вигляді. Конспект лекцій проф. П.І.Нікольського свідчить, що він намагався викласти сутність "изящной словесности", розкрити історію її походження та розвитку.

У Ніжинському юридичному ліцеї кн. Безбородька на кафедрі словесності працював проф. М.А.Тулов. Його праці "Керівництво до пізнання родів, видів і форм поезії" (1853), а також "Про сучасне спрямування вишуканої словесності в Західній Європі" (1850), "Про одне із сучасних спрямувань російської вишуканої словесності" (1854) були високо оцінені критикою і введені у літературознавчий обіг. Вчений розділяв науку про поезію на піітику і риторіку. Він детально розкривав окремі естетичні проблеми, спираючись при цьому на теоретичні положення Гегеля. Теорію поезії він завжди розглядав із історією літератури і цим розширював зміст піітики, ознайомлював з формами поезії на живій основі історії, а не лише в абстрагованій теорії. В своїх дослідженнях російської літератури він слідував своєму вчителю професору М.Максимовичу, лекції якого слухав під час навчання у Київському університеті. Випускник ліцею М.Гербель згадував: "Багато поколінь ніжинських ліцеїстів, які закінчили протягом цього часу курс, будуть завжди з любов'ю і вдячністю згадувати лекції Михайла Андрійовича, які мали благодійний вплив на їх молоді уми і розвиток смаків" [2].

З 1855 до 1875 р. на кафедрі словесності Юридичного ліцею працював проф. С.М.Белобров, який захоплювався усною народною творчістю. Свої статті він публікував у центральних періодичних виданнях "Русское слово", "Современник", "Отечественные записки" та ін. 1859 р. професор видав свою монографію "Про народну російську поезію", а також дослідження про український фольклор ("Про народні південно-руські пісні", "Про народні південно-руські приказки", про російське мистецтво та словесність ("Про зміст мистецтва", "Про сучасний напрямок російської літератури"). Вчений розглядав український фольклор "як свідоме вираження народного духу, народного характеру", відстоював думку про "зближення поезії з видимим життям".

З Ніжином пов'язане і зародження шевченкознавства. У 1869–1875 рр. директором Юридичного ліцею працював М.К.Чалий, який

збирав матеріал до своєї книги "Жизнь и произведения Тараса Шевченко. Свод материалов для его биографии" (1882).

З відкриттям у 1875 р. Історико-філологічного інституту в 70–80-х рр. формується відома в науці ніжинська філологічна школа, учасниками якої були академіки М.О.Лавровський, П.В.Нікітін, М.Н.Сперанський, члени-кореспонденти Академії наук Росії Р.Ф.Брандт, А.С.Будилевич, Г.А.Ільїнський, В.І.Резанов, професори М.І.Соколов, І.І.Іванов, В.В.Качановський, К.Ф.Радченко, Є.В.Петухов та ін.

Значна частина вчених-філологів Ніжинської вищої школи на початку ХХ ст. включилася у традиційну боротьбу української інтелігенції проти русифікації, яка посилилась у кін. ХІХ – на поч. ХХ ст. Проф. К.Ф.Радченко висловлювався за викладання української мови та літератури в інституті. З боку вчених та студентів проявляється інтерес до історії України, її літератури, народної творчості, записи якої друкувалися в "Известиях Историко-филологического института кн. Безбородко", що виходили з 1876 р. протягом 45 років. У цей час були написані праці літературознавчого спрямування "Шевченко в колі народних поетів" (1898), "Пам'яті Т.Шевченка" (1901) проф. І.І.Іванова, "Нотатки до історії "Енеїди" І.П.Котляревського (1902), "Малоросійська пісня у давніх руських друкованих пісенниках" (1906–1909) проф. М.П.Сперанського, "Пісні села Андріївки Ніжинського повіту" (1904), "Давні малоросійські голосіння" (1904), "Взаємовплив українських поховальних голосінь і побутових пісень" (1905), "Відгомін билин про змієборство Добрині Микитича в українському фольклорі" (1905), "Символіка птахів і рослин в українських поховальних голосіннях" (1906) В.В.Данилова, "І.П.Котляревський" (1914) І.Н.Капустянського тощо.

Серед літературознавців ХІХ – поч. ХХ ст. виділяється творчість Миколи Олексійовича Лавровського (1825–1899), першого директора Історико-філологічного інституту кн. Безбородька [3]. Ще під час навчання у С.-Петербурзькому головному педагогічному інституті він написав свою першу працю "Порівняння перекладу "Одіссеї" Жуковського з оригіналом на основі аналізу 9-ї рапсодії" (1849).

Працюючи професором і деканом філологічного факультету Харківського університету, М.О.Лавровський, крім педагогічної тематики, чимало уваги приділяв вивченню давньої та літератури ХVІІІ ст., зокрема творчості М.Ломоносова. 1865 рік був ломоносівським. Країна відзначала 100-ліття від дня народження видатного російського вченого і письменника. М.О.Лавровський видав книгу "Про Ломоносова за новими матеріалами" (1865), а також узяв участь у підготовці і виданні збірника "Пам'яті Ломоносова, 6 квітня 1865", в якій він опублікував 2 статті.

Талант М.О.Лавровського як вченого-літературознавця проявився в тому, що він умів у невеличких працях про письменника, навіть коли вони носили ювілейний характер, сказати своє нове слово, звернути увагу на такий бік діяльності письменника, який залишався ще не розкритим іншими дослідниками.

Після М.Ломоносова М.О.Лавровського зацікавила творчість М.М.Карамзіна. У 1866 р. відзначали 100-річчя від дня народження російського письменника та історика. 1 грудня 1866 р. М.О.Лавровський виголосив промову "Карамзін і його літературна діяльність", яка через деякий час була опублікована. В ній учений розкрив багатогранну літературну діяльність письменника. Через декілька літ у "Русском архиве" була надрукована стаття М.О.Лавровського "Про відносини М.М.Карамзіна з Харківським університетом" (1869).

Переважна більшість праць М.О.Лавровського про російських письменників була пов'язана з їх ювілеями. Як і попередні публікації, стаття "Про Крилова і його літературну діяльність" (1867) теж передувала подібним святкуванням відомого байкаря у 1868 р. Вчений уважно вивчав дослідження попередників і поглиблював уявлення про творчість письменника, пов'язував його діяльність з літературним процесом і визначав значення І.Крилова для розвитку російської літератури. Інтерес становив і конкретний його аналіз художніх текстів байкаря.

Серед інших праць М.О.Лавровського відзначимо біографічний нарис про Д.І.Фонвізіна, декількох статей про пам'ятники російської писемності та давньої літератури, а також народної поезії.

Заслужують на увагу і дві праці М.О.Лавровського про відомого чеського поета і фольклориста Карела Яромира Ербена (1811–1870). Публікація їх в "Журнале Министерства народного просвещения" (1871) надала їм широке загальнонаукове характеру. К.Я.Ербен був відомий як перекладач на чеську мову літопису Нестора (1867), "Слова о полку Ігоревім" (1869), "Задонщини" (1869). Одна стаття дослідника торкалась особливостей перекладу К.Ербеном давньоруської поеми, інша – загальної характеристики життєвої і творчої долі чеського письменника.

Під час роботи директором у Ніжинському історико-філологічному інституті кн. Безбородька з 1875 до 1882 р. М.О.Лавровський більше приділяв увагу вивченню життя і творчості М.Гоголя, про що йдеться в статті про ніжинське гоголезнавство [4]. Проте і в цей час він опублікував цікаву розвідку про тексти російських билин.

З 1878 до 1884 р. з Ніжинською вищою школою пов'язана наукова та навчальна діяльність І.М.Белорусова. Переважна більшість його праць має мовознавчий характер, але вчений не обмежував себе цим

і займався також вивченням теорії та історії російської словесності, друкуючи свої праці в центральних періодичних виданнях "Филологические науки" та "Русский филологический вестник". Вченого цікавила історія розвитку теорії поезії, романтизм, класицизм, особистість та своєрідність поетичного світу О.Пушкіна, зокрема його погляди на поета і поезію, а також теоретична та критична діяльність А.Ф.Мерзлякова й інших критиків, про що свідчить цикл його статей "Зачатки русской литературной критики", надрукованих у "Филологических записках" (1889–1891).

Характерною особливістю ніжинської філологічної школи було те, що її учасники професори А.С.Будилович, Р.Ф.Бранд та інші вчені, які займалися вивченням слов'янських мов, приділяли увагу і проблемам словесності. Так, А.С.Будилович за час праці в Ніжині з 1875 до 1887 р. написав чимало праць з літературознавства, зокрема з компаративістики та історії літератури слов'янських народів, про що свідчать його праці "Про літературну єдність народів слов'янського племені" (1879), "Про відношення Пушкіна до інослов'янських літератур" (1880), "Пушкін О.С. в історії великих літературних мов" (1887). А.С.Будиловичу належать також статті про М.Ломоносова, Яна Коллара, нариси історії сербо-хорватської, словацької, польської, лужицької, югославської літератур.

Член-кореспондент АН Росії Р.Ф.Бранд, працюючи в Історико-філологічному інституті кн. Безбородька в Ніжині з 1877 до 1886 р., досягнув успіхів не лише в дослідженні слов'янської акцентології й інших проблем мовознавства, а і слов'янських літератур. В центрі його уваги творчість Івана Гундуліча і його поеми "Осман", Яна Коллара, болгарського вченого і письменника Найдена Герова, мотиви поезії Адама Міцкевича, болгарські паримейники XII–XIII ст., образи Ленори, Людмили і Норіни в польській літературі, болгарські народні пісні в російсько-турецькій війні тощо. Його також цікавлять переклади В.Жуковським "Ивиковых журавлей", поезія Ф.Тютчева, образ Наполеона у Лермонтова і німецьких поетів тощо.

Літературознавча творчість Матвія Івановича Соколова (1854–1906), випускника С.-Петербурзького університету, учня академіків В.І.Ламанського і І.І.Срезневського, з 1881 р. професора Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька [5], була пов'язана зі славістичним науковим напрямком ніжинської філологічної школи та вивченням давньоруської літератури. В архіві Ніжина збереглися конспекти лекцій М.І.Соколова, які були пов'язані з вивченням фольклору та давньої літератури. Билини були улюбленим жанром професора, їх характеристиці він відводив багато часу.

М.І.Соколов любив читати і курс давньоруської літератури. Продовжуючи розвивати традиції свого вчителя проф. В.І.Ламанського, він у вступі до лекційного курсу широко ставив питання про давньоруську літературу на базі порівняльного вивчення зв'язків з писемністю південних слов'ян. А під час характеристики "Слова о полку Ігоревім" він детально зупинявся на з'ясуванні історії пам'ятки, друкованому і усному її відтворенні, у віршованій та прозовій формах.

М.І.Соколов вважав "Слово" твором книжковим, оригінальним, прозовим за формою. Для того щоб встановити особливості прийомів опису походів, професор порівнював тексти "Слова" і літописних розповідей про них 1103 р., 1111 р., 1170 р., 1184 р., 1185 р. Детальному аналізу піддавалися народно-поетичні елементи в "Слові". М.І.Соколов вважав, що "співець Слова стояв дуже близько до народу, жив його життям, його фантазія розвивалась не за чужими книжковими зразками, а у відповідності до народної фантазії, яка проявлялась у творах народу". На заключному етапі розглядалась міфологія "Слова".

Не всі твори, написані в дотатарський час, піддавались аналізу. Випадали з поля зору професора такі літописи, як "Повість про вбивство Андрія Боголюбського", "Слово про князів" тощо.

Крім давньоруської літератури М.І.Соколов займався вивченням слов'янської словесності. У збірнику на честь проф. В.І.Ламанського він надрукував статтю про словацького поета Яна Ботто, яка є єдиним дослідженням його творчості у нашому літературознавстві.

Значний інтерес становлять також "Матеріали і замітки з старинної слов'янської літератури", які були захищені як магістерська робота. Ця праця була розширена, доопрацьована і надрукована в "Известиях Историко-филологического института" (XI, 1888) і відмічена академічною Уварівською премією. У 1889 р. М.І.Соколов перейшов на кафедру Московського університету.

Ніжинський період М.І.Соколова був досить плідним. Це був час не лише його становлення як викладача, а й визначного вченого давньої літератури. З Ніжином пов'язано народження його 5 дітей, серед яких брати Юрій і Борис згодом стали відомими фольклористами.

З 1895 до 1906 р. професором Ніжинського історико-філологічного інституту працював Михайло Несторович Сперанський (1863–1938), випускник Московського університету [6]. Тут він читав курси російської словесності, спецкурси про "Слово о полку Ігоревім", апокрифічну літературу Давньої Русі, творчість Гоголя, російсько-слов'янські літературні зв'язки XI–XIX ст., історію відбиття античної і візантійської культури в давньоруській літературі і мистецтві, давньо-

руську літературу і народну поезію, народність у російській літературі XIX ст. тощо. Цими проблемами відзначаються і публікації вченого.

Ніжинський період був досить плідним у науковому плані для М.Н.Сперанського. За цей час було опубліковано близько 60 праць з давньоруської та слов'янських літератур, їх зв'язків. Вперше було поставлено питання про взаємодію російської літератури з болгарською і сербською. Його праця "Поділ історії російської літератури на періоди і вплив російської літератури на югославську" (1896) давала можливість побачити літературний процес у його взаємозв'язках, виявити витоки взаємовпливів. У цьому ж плані була написана і стаття "Сербські хронографи і російський першої редакції" (1896), "Пам'ятки давньохристиянської літератури в нашій словесності", "Почин" (1896), "Розумения единострочные" Григорія Богослова і "Разуми" мудрого Менандра у російському перекладі" (1898) та ін. Порівняльно-історичний принцип, яким керувався вчений у своїх дослідженнях, дав можливість виявити багато спільного, характерного для слов'янських літератур.

У цей час М.Н.Сперанський працював над докторською дисертацією "Из истории отреченных книг", яку він захистив у Київському університеті 1899 р. Це було ґрунтовне, глибоко наукове дослідження, яке йшло у руслі пошуків проф. М.С.Тихонравова. Проте його учень вніс багато нового у трактування своєрідних творів слов'янської літератури.

У Ніжині М.Н.Сперанський проявляв також інтерес до візантійської літератури, досліджував зв'язки середньовічної південнослов'янської і російської літератури з Візантією ("До історії Прения панагиота с азимитом" (1895), "Придорожные кресты в Чехии и Моравии и византийское влияние на Западе" (1895) та ін. Ці проблеми будуть цікавити вченого і пізніше.

У ніжинський період розкривається багатогранний талант М.Н.Сперанського як славіста, його широкі інтереси. Перебуваючи за кордоном, він досліджував рукописні відділи бібліотек Белграда і Софії, виявляв джерела і доносив їх російським і болгарським читачам. Учений зацікавився історією перекладу Євангелія і цій проблемі він присвятив декілька статей. Праця "Південноруські тексти апокрифічного Євангелія Фоми" (1899) продовжила дослідження М.Н.Сперанського, які він почав ще у студентські роки, займаючись проблемами апокрифічної літератури.

М.Н.Сперанський досліджував також українську літературу та творчість М.Гоголя. У 1902 р. його обрали членом-кореспондентом Академії наук Росії, а згодом і її академіком. У своїх працях він звертав увагу на Ніжинську вищу школу як визначний науковий центр. "Місто

Ніжин і його інститут, – підкреслював вчений, – є одним із головних центрів, на яких повинна звертати увагу інтелігентна Росія, вони безпосередньо пов'язані з іменем Гоголя, відзначаючи собою одну із важливих епох у житті великого письменника – епоху його виховання, формування його світогляду..."

Майже 12 років продовжувалася викладацька і наукова діяльність М.Н.Сперанського, визначного історика літератури, славіста і візантолога, етнографа і фольклориста. У грудні 1906 р. він був призначений ординарним професором Московського університету по кафедрі російської словесності.

Значний внесок у ніжинське слов'янознавство вніс проф. Володимир Васильович Качановський (1853–1901), випускник Варшавського університету [7]. У Ніжин він приїхав у 1888 р. уже досвідченим ученим, видавцем наукового збірника "Вестник славянства" (1888–1896). У цьому збірнику були опубліковані основні праці вченого зі слов'янознавства, які зачіпали питання історії, релігії, мовознавства, а також літературознавства ("Поема "Осман" дубровницького поета І.Ф.Гундулича", "Огненные фракийские любовные стрелы" Ц.Гинчева", "Краледворський рукопис", "Нарис літературної діяльності Н.Ветранича", "Чеський діяч В.В.Ганка", "Нове трактування поеми "Осман" Гундулича", "Із новітньої чеської літератури", "Стародруковані слов'янські видання" тощо).

В.В.Качановський цікавиться історією і культурою Сербії. З цієї теми опубліковані праці "Сербський епос", "Нариси літератури XVIII і поч. XIX ст. у православних сербів". Учений ретельно збирав матеріали з історії та літератури Сербії, вивчав літописи, спогади та інші джерела і написав вагомє дослідження "Історія Сербії з половини XIV до кінця XV ст." (1899), "Із історії сербської літератури" (1900). Остання праця цінна тим, що в ній подані тексти сербської літератури. Крім цього, вчений висловив цікаву думку про вплив російської літератури на сербську через болгарську.

Цікаві роботи В.В.Качановського і в галузі русистики. Він опублікував цикл статей про творчість російських письменників ("О.С.Пушкін як вихователь російського суспільства", "Деякі слова про літературну діяльність сучасника О.С.Пушкіна О.І.Полежаєва", "Про 10-те видання "Сочинений Н.В.Гоголя" М.Тихонравова", "Про "Полное собрание сочинений А.С.Грибоедова" під ред. І.О.Шляпкіна", "М.Ю.Лермонтов", "Про вірш К.Р.", "Поезія О.В.Кольцова", "А.Д.Галахов про Гоголя", "Сорокаріччя від дня смерті В.А.Жуковського" та ін.), які мають побічний характер в його творчості, і все ж свідчать про багатогранний інтерес вченого.

Однією із проблем, якою постійно цікавився В.В.Качановський, були міжслов'янські літературні зв'язки. І це підтверджують численні праці вченого ("Візантійські літописи як джерело для історії південних слов'ян", "Дубровницькі відомони про Петра Великого", "Деякі замітки про давньосербську літературу і про взаємний вплив літератур сербської, болгарської і російської", "Сербська і болгарська критика творів І.С.Тургенєва" та ін.). Ця частина спадщини В.В.Качановського не втратила своєї актуальності і у наш час.

В.В.Качановський показав себе також прекрасним знавцем слов'янського фольклору. Він вивчав, аналізував і пропагував болгарські, сербські та македонські джерела усної народної творчості. Вчений звертав увагу і на деякі матеріали, що торкалися української літератури. У науковому збірнику він вміщав деякі матеріали, зокрема "Малоросійський вірш про "Сгорія Хороброго", "Дві малоруські думи: 1) "Азовські брати" і 2) "Коновниченко". Він також писав рецензії на окремі публікації. Спадщина вченого велика і ще не зовсім науково осмислена з сучасних позицій.

2 вересня 1907 р. на посаду директора Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька був призначений відомий філолог-літературознавець, історик мистецтва, театрал і журналіст Іван Іванович Іванов (1862–1929) [8]. Це був складаний час післяреволюційної реакції, який відбувся на навчальному і науковому процесах інституту. Директор намагався залучити нових учених на роботу, підняти авторитет славистичної наукової школи. Після перерви 1909 р. знову почали виходити "Известия Историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине". Проф. І.І.Іванов надрукував тут новий варіант своєї книги "І.С.Тургенєв: Життя – особистість – творчість", а також статті до 100-ліття від дня народження М.Гоголя: "Гоголь в юності" (це промова під час відкриття пам'ятної дошки на приміщенні інституту 14 квітня 1909 р.), "Гоголь – людина і письменник" (промова на святковому засіданні Історико-філологічного інституту 14 квітня 1909 р.), "Гоголь і його покликання" (промова, виголошена в Москві 27 квітня 1909 р. від імені інституту у зв'язку з відкриттям пам'ятника Гоголю).

У 1913 р. проф. І.І.Іванов перейшов до Московського університету, де працював на кафедрі славистики до 1917 р. Вчений входив до культурно-історичної школи. Праці І.І.Іванова цього часу мають значною мірою еkleктичний характер.

У складний час початку ХХ ст. Ніжинська вища школа намагалася не понизити свого наукового значення і продовжити розвивати традиції дореволюційної філологічної школи. У 20–30-х рр. ХХ ст. в Інституті народної освіти, а потім педагогічному інституті працювали визначні вчені філологи В.І.Резанов, О.С.Грузинський, Я.Н.Колубовський, Є.А.Рихлик

та ін. В інституті у 1924 р. була відкрита науково-дослідна кафедра історії культури та мови, де йшла підготовка молодих вчених, викладачів для вузів. Кафедра складалася з чотирьох секцій: 1) української і російської історії – керівник проф. В.Г.Ляскоронський, а пізніше М.Н.Петровський; 2) української мови та літератури – керівник проф. Є.А.Рихлик; 3) загальної і російської літератури – керівник член-кор. АН СРСР, проф. В.І.Резанов; 4) античної культури – керівник проф. І.Г.Турцевич, а згодом проф. О.І.Покровський.

Загальне керівництво кафедрою здійснював проф. Володимир Іванович Резанов (1867–1936), вихованець Ніжинського історико-філологічного інституту [9]. З 1899 р. він працював у цьому ж інституті, захистивши магістерську дисертацію "Из разысканий о сочинениях Жуковского" (1907), а згодом і докторську дисертацію "Из истории русской драмы. Школьные действия XVII–XVIII веков и театр иезуитов" (1910). До дисертації були додані два томи матеріалів ("Екскурс в галузь театру єзуїтів", "Пам'ятки російської драматичної літератури"). Праця була високо оцінена І.Франком, академіками В.М.Перетцем і М.І.Петровим.

В.І.Резанов брав активну участь у навчальному та науковому процесі інституту, читав спецкурси з нової російської та західноєвропейської літератур, керував студентським науковим гуртком, готував доповіді для ювілейних заходів, присвячених М.В.Гоголю, О.В.Кольцову, І.О.Гончарову, Л.М.Толстому, Т.Г.Шевченку. Учений був учасником багатьох наукових конференцій, з'їздів, членом товариств.

В.І.Резанов чимало зробив для вивчення історії та культури України. Він був одним із ініціаторів створення у квітні 1917 р. "Товариства вивчення України". На початку 20-х рр. він приділяв багато уваги дослідженню історії та культури українського народу, почав писати фундаментальну працю з історії української літератури. Протягом 1925–1929 рр. він видав тексти української драматургії періоду феодалізму ("Драма українська. Старовинний театр український") у 6 випусках і дослідження до неї. Вчений увів до наукового обігу величезну кількість художніх текстів давньої української драми, у більшості випадків з варіантами, що дали йому можливість поглибити уявлення про розвиток драматичних жанрів у XVII–XVIII ст., визначити їх художню специфіку і цінність. Введення їх у контекст світової літератури сприяло виявленню нових показників у системі сюжетних і стильових зв'язків.

У 1923 р. В.І.Резанова обрали членом-кореспондентом Академії наук СРСР, а 1924 р. йому присвоїли звання Героя праці.

У 1927 р. він був введений в комісію зі складання матеріалів для "Большой советской энциклопедии", а також в Комітет з вивчення

історії російського театру при відділі теорії й історії театру Державного інституту мистецтв (Ленінград).

За дорученням Академії наук В.І.Резанов продовжував вивчати пам'ятки давнього українського театру, їх літературні джерела та європейські зв'язки. Він також підготував і видав чергові томи "Драми української". У 1928 р. ним була написана серія етюдів про новий театр: "Літературні джерела п'єс Котляревського "Наталка Полтавка" та "Москаль-чарівник" і п'єса В.О.Гоголя "Простак", "Леся Українка, сучасність і античність: про драматичну поему "Кассандра", "До питання про українську романтичну драму: "Сава Чалий" та "Переяславська ніч" Єремії Галки (М.І.Костомарова)" та ін.

В.І.Резанова цікавили й теоретичні питання, новітні течії в літературознавстві. Він вивчав теорію і практику віршування в Києві XVII–XVIII ст., підготував книгу у 2-х частинах – "Літературологію", редагував наукові "Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідної кафедри історії культури й мови при інституті" (1924–1934, 10 томів), а також "Бюлетень" кафедри.

В останні роки В.І.Резанов працював над проблемою становлення нової російської та української літератур ("До історії літературних стилів: Поетика ренесансу на терені України і Росії"). Значна частина фундаментальних праць вченого не втратила свого наукового значення і в наш час.

До відомих дослідників літератури належить Євген Антонович Рихлик (1888–1937), випускник Київського університету, завідувач секції української мови і літератури Науково-дослідної кафедри історії культури і мови Ніжинського інституту народної освіти [10]. У Ніжині він працював з листопада 1925 р. і продовжував підтримувати зв'язки з Етнографічною комісією Всеукраїнської академії наук, збирав для неї народознавчий матеріал по Ніжинській округі.

Є.А.Рихлик намагався перетворити секцію української мови та письменства Науково-дослідної кафедри на самостійну кафедру українознавства та славістики в Україні, намітив для її роботи цікаву наукову проблематику. Проте 1930 р. Науково-дослідна кафедра була ліквідована і плани залишилися не до кінця втілені в життя.

Є.А.Рихлик, чех за національністю з України, добре знав слов'янські мови, тому його дослідження торкалися переважно польської та чеської культури. У ніжинський період науковець працював над дисертацією "Українські мотиви в польському письменстві XIX ст.", опублікував чимало наукових розвідок ("З нової літератури про "польсько-українську школу" (1927), "Сава Чалий і Сава Цалинський у польській літературі" (1929), "Українські мотиви в поезії Юлія Словацького" (1928–1929) та інші). У 1929 р. Є.А.Рихлик видав книгу

"Науково-дослідна робота серед нацменів Радянської України", а через рік – "Ольбрахт і робітничий рух Чехо-Словащини". На жаль, науковим планам Є.А.Рихлика не судилося до кінця розкритись, бо у 1930 р. він був репресований ДПУ і помер на засланнях у 1937 р. У 1958 р. його реабілітовано посмертно. У розквіті творчих сил загинув учений, який зміг би ще багато зробити для розвитку славістики і збагачення традицій Ніжинської наукової школи.

Науково-дослідна кафедра займає визначне місце не лише в історії Ніжинської вищої школи 20-х рр., а й у всій системі підготовки наукових кадрів України. Аспірантуру в ній закінчили 24 аспіранти, серед них пізніше відомі вчені: П.О.Кононенко, Г.О.Костенецький, І.Я.Павловський, О.С.Пулинець, П.В.Одарченко, В.К.Пухтинський та ін.

Значна частина співробітників кафедри тісно співпрацювала з Українською Академією наук, входила до складу різних академічних комісій. Особливо тісними були зв'язки з академіками М.Грушевським, К.В.Харламповичем та іншими працівниками Академії наук.

Деякий час у Ніжині працювали член-кореспондент АН СРСР Д.І.Абрамович, який досліджував "Ізборник" Святослава 1076 р. і "Четьи Минеи" Дмитра Ростовського, та проф. Є.О.Ненадкевич, який написав роботу "Про "Москалеву криницю" Шевченка".

Наукові кадри поповнилися також випускниками аспірантури: П.В.Одарченко – займався вивченням творчості Лесі Українки, а К.Штепа – історією античної і християнської демонології, І.Я.Павловський – весільними обрядами і звичаями Ніжинщини, народною словесністю, творчістю В.Чумака.

На жаль, 30-ті рр. були відзначені у Ніжині, як і по всій країні сталінськими репресіями. Незаконно звільнялися з роботи викладачів, директорів інституту, відраховувалися з вузу студентів. Серед них вчені-літературознавці Є.А.Рихлик, П.В.Одарченко, І.Я.Павловський та ін.

У післявоєнний час філологічна наука і літературознавство зокрема продовжувало розвиватися. Були опубліковані праці з української, російської та зарубіжної літератури професорів І.К.Чаплі, П.П.Плисецького, доцентів О.І.Панф'єрова, Л.В.Полонського, М.С.Чубача, М.П.Сайка, Г.Я.Неділька, Л.И.Коцюби, О.Д.Королевича, Г.П.Васильківського, М.В.Красильника, Є.М.Михальського, В.П.Крутіуса, Ю.А.Савченка та ін. Усі вони в цей час захистили докторські і кандидатські дисертації, опублікували цікаві наукові розвідки. Серед значних досліджень слід назвати докторську дисертацію І.К.Чаплі "Українська революційно-демократична літературна критика (кінець XIX – початок XX ст.)", праці доцентів О.А.Білана ("Олекса Десняк"), Г.Г.Аврахова ("Художня майстерність Лесі Українки"), Д.С.Наливайка, нині члена-кореспондента НАН України ("Французька буржуазна революція

1789–1794 років у творчості Анатолія Франса"), Г.П.Васильківського ("Новели Меріме", "Гоголь у Польщі", "М.Гоголь і А.Міцкевич", "Світове значення творчості М.В.Гоголя") та ін.

Відомим шевченкознавцем цього часу був Георгій Якович Неділько (1920–1993), випускник Київського університету ім. Т.Г.Шевченка. З 1958 р. протягом 35 років його викладацька і наукова доля була пов'язана з Ніжинським педагогічним інститутом ім. М.В.Гоголя [11].

Наукові інтереси Г.Я.Неділька були спрямовані на вивчення творчості Т.Шевченка. Вченого цікавили естетичні погляди поета, проблеми творчого методу ("Т.Г.Шевченко про принципи реалізму в літературі і мистецтві" (1958), "Людина й естетика Шевченка" (1964)), його художні твори ("Поема "Гайдамаки" (1961), "Символи боротьби в творах Шевченка" (1970), "Романтичний герой в історичних поемах Т.Г.Шевченка" (1972) та інші).

Г.Я.Неділька цікавлять взаємозв'язки Т.Г.Шевченка з випускниками Ніжинської вищої школи та його сучасниками. Він визначав місце великого українського поета в житті і творчості інших літераторів, говорив про розвиток шевченківських традицій у їх творчості ("Гоголь і Шевченко" (1959), "Тарас Шевченко і Віктор Забіла" (1960), "Тарас Шевченко і його знайомі вихованці Ніжинської вищої школи" (1961), "Тарас Шевченко і Олександр Афанасьєв-Чужбинський" (1961), "Тарас Шевченко і художник Яків де Бальмен" (1961), "Т.Шевченко і Є.Гребінка" (1962), "Літературні зв'язки Тараса Шевченка і Михайла Максимовича" (1989), "Образ бандуриста в ранніх історичних творах Т.Шевченка і романі П.Куліша "Чорна рада" (1989), "Еволюція жіночих образів у творах Т.Шевченка і М.Коцюбинського" (1989), "Народ у повісті М.Гоголя "Тарас Бульба" і ранніх історичних поемах Т.Шевченка" (1989) та ін.). Перелік статей дає можливість уявити багатогранність творчих інтересів шевченкознавця Г.Я.Неділька.

У монографічних працях "Тарас Шевченко: "життя і творчість" та "Т.Г.Шевченко і літературне життя Київського університету" (у співавторстві) широко висвітлені біографічні факти життя поета, зокрема живі зв'язки з М.Максимовичем, ректором університету, художником К.Павловим, членами Кирило-Мефодіївського товариства, та проаналізовані основні його твори. І тут Г.Я.Неділько проявив себе дуже допитливим, вдумливим, тонким дослідником поетичного тексту.

Г.Я.Недільку належать також статті про творчість представників української літератури I пол. XIX ст. Деякі праці – методологічного характеру, бо розкривають особливості розвитку літературного процесу ("Природа в бурлескно-трагедійних поемах першої половини XIX ст." (1965), "Поети-романтики і становлення нової української літератури" (1969), "Енеїда" Котляревського і романтизм в українській

літературі 20–40-х років XIX ст." (1971), "Лірика Л.Глібова і творчість українських романтиків" (1982) тощо. Незадовго до смерті Г.Я.Неділько опублікував свою останню працю "Тарас Шевченко і Чернігівщина", яка засвідчила його глибоке знання не лише спадщини великого Кобзаря, а й культури Поліського краю.

Павло Олександрович Сердюк (1926–1999), випускник Харківського університету, увійшов в українське літературознавство монографією "Платон Воронько" (1965) та рецензіями на поетичні збірники багатьох сучасників. Так і залишився він у літературі як глибокий і тонкий знавець поетичного слова.

З 1968 р. і до кінця свого життя П.О.Сердюк працював у Ніжинському педагогічному інституті і плевав молоді літературні сили у відомій Ніжинській літературній студії (ще з 20-х рр. XX ст.), яка виходила багато відомих письменників. Саме школу П.Сердюка пройшли нинішні члени Спілки письменників Т.Шаповаленко, Л.Пономаренко, А.Мойсієнко, М.Луговик, А.Шкуліпа, В.Сенцовський та інші.

П.О.Сердюк уважно слідував за творчим доробком своїх вихованців, писав на їх книги рецензії. Як член Спілки письменників з 1966 р. він входив до Чернігівської організації СПУ. Тому серед критичних відгуків чимало статей про письменників Полісся. В центрі його уваги збірки С.Реп'яха, М.Адаменка, Й.Павлова, О.Астаф'єва, П.Кущенка, М.Глазка та ін.

Як літературознавця П.О.Сердюка цікавив жанр поеми в українській літературі. Й він присвятив цикл статей "Барви і ритми сьогодення: Розвиток поеми", "Поема – жанр сучасний", "На орбітах новотворення: ліро-епічні цикли" та ін., а також монографію "Людина в поемі" (1970). Критика відзначала широту охоплення нових ліро-епічних творів в українській, російській, білоруській, казахській, литовській та інших літературах, уважне обґрунтування в ній нових жанрових різновидів, зокрема ліричної поеми-циклу, посилення лірико-психологічних засад у художній структурі творів, а також характерне для монографії прагнення автора до чіткості теоретичних визначень, стильової прозорості думки, розрахованої на сприймання широкого читача.

Своєрідним підсумком творчих успіхів П.О.Сердюка є книжка "Невичерпність пізнання" (1989), в якій дослідник розкриває таємницю поетичної творчості, простежує взаємозв'язки змісту і поетики, говорить про особливості ліричної композиції, поетичну умовність і правду пам'яті, про образ музики у поетичному слові, інтимно-етичні барви лірики тощо. В цих літературних етюдах П.О.Сердюк розкривається як вдумливий дослідник змістовного поетичного слова, художньої образності.

В 60 – на поч. 70-х рр. в галузі фольклористики були помітні роботи доцента О.Й.Коцюби, зокрема про творчість О.Марковича, а у 80-х рр. – Ф.Т.Євсєєва, талановитого і глибокого знавця російської та української народної поетичної творчості. На жаль, обоє дослідників з різних причин (О.Й.Кацюбу репресували, а Ф.Т.Євсєєв трагічно загинув) рано пішли з творчого життя. Помітний слід у фольклористиці залишала і доцент А.М.Гулак, яка вивчала весільні обряди та творчість В.Даля.

У 80-х рр. на кафедрі української літератури відбулися кадрові зміни. Прийшла талановита молодь, яка заявила про себе фундаментальними працями. Кафедру очолив О.Г.Ковальчук, який захистив кандидатську дисертацію про творчість М.Рильського (1976), а потім спрямував свої зусилля на вивчення української прози 40–60-х рр. XX ст., зокрема її стильовий розвиток та жанрові форми в українському романі. Його цікавила ліризація прози, її філософське, лірико-романтичне, публіцистичне спрямування. О.Г.Ковальчук проявив себе тонким і допитливим дослідником літератури XX ст., про що свідчить його монографія "Український повоєнний роман. Проблеми жанрового розвитку" (1992) та докторська дисертація "Еволюція роману в контексті стильового розвитку української повоєнної прози 40–70-х рр." (1992).

З приходом у 1986 р. на кафедру О.Г.Астаф'єва визначився ще один напрямок у науковій роботі колективу, пов'язаний з вивченням спадщини письменників української діаспори. Найбільш значними працями були монографії самого Олександра Григоровича: "Поети "Нью-Йорської групи" (1995), "Нариси життя і творчості І.Качуровського" (1995), "Петро Одарченко (літературний портрет)" (1994). Книга "Лірика української еміграції: еволюція стильових систем" (1998) стала основою його докторської дисертації (1999). Цей напрямок учений продовжував досліджувати, про що свідчать подальші його монографічні праці "Образ і знак. Українська емігрантська поезія у структурно-семіотичній перспективі" (2009), "Художні системи українського зарубіжжя" (2000), "Ніжинська еміграція" (2001) тощо. На жаль, у 2001 р. проф. О.Г.Астаф'єв змушений був залишити Ніжин. Він влаштувався на роботу у Київському національному університеті ім. Т.Шевченка.

Останніми роками члени кафедри української літератури на чолі з О.Г.Ковальчуком займаються вивченням творчості В.Винниченка. З цієї проблематики захистили кандидатські дисертації і видали монографії Н.І.Михальчук "Мала проза В.Винниченка: від метафізичного до естетичного" (2005) та В.П.Хархун "Поетика роману В.Винниченка "Записки Кирпатого Мефістофеля"" (2000). У 2011 р. з'явилися дві

монографії, присвячені творчості В.Винниченка, О.Г.Ковальчука "Роман В.Винниченка "Записки Кирпатого Мефістофеля ("вища людина" у структурі буття)" та В.П.Хархун "Роман В.Винниченка "Записки Кирпатого Мефістофеля": генерика, семіосфера, імагологія". Ці монографії можна сприймати як наукову діалогію про один твір письменника. Кафедра видає "Винниченкознавчі зошити", в яких друкуються не лише праці викладачів, а й магістрів та студентів-дипломників. Деякі з них продовжують працювати над винниченкознавчою проблематикою, уже навчаючись в аспірантурі (О.О.Матвєєва "Щоденник" В.Винниченка: художньо-онтологічні моделі").

Крім творчості В.Винниченка, у полі зору деяких членів кафедри були проблеми давньої української літератури, зокрема творчості Івана Величковського (ст.в. Т.О.Сидоренко), становлення нової української літератури перших десятиріч XIX ст., своєрідність поезії В.Забіли, О.Стороженка, М.Петренка (доц. О.М.Моціяка), авангардна проза 20-х рр. XX ст., її нарративні структури, а в зв'язку з цим і творчість відповідного кола письменників (Майк Йогансен, Леонід Скрипник, Євген Плужник, Гео Шкурупій та ін.) (О.М.Капленко). У 2010 р. доцент В.П.Хархун видала монографію "Соцреалістичний канон в українській літературі: генеза, розвиток, модифікація" і наступного року захистила докторську дисертацію.

Таким чином, у кінці XX – на поч. XXI ст. в науковій роботі проглядається декілька напрямків, які завершуються захистом докторських і кандидатських дисертацій або ж виданням монографічних праць.

Багато зроблено у 70–90-х рр. в галузі літературознавства і членами кафедри російської та зарубіжної літератури (з 2003 р. світової літератури та історії культури). Більшість монографічних досліджень присвячені новим, актуальним, маловивченим проблемам. Це книги професорів З.В.Кирилюк "Искусство создания литературного характера", Т.П.Маєвської "Романтические тенденции в системе русского реализма 70–80-х годов XIX века", Г.В.Самойленка "Стихотворная сатира и юмор периода Великой Отечественной войны", "А.А.Фадеев и литература народов СССР", доцентів Н.М.Жаркевич "Творчество Ф.Н.Глинки в истории русско-украинских связей", П.В.Михеда про творчість В.Наріжного, О.М.Євстаф'євої про Д.Маміна-Сибіряка. Монографічні дослідження проф. Г.В.Самойленка були високо оцінені літературною критикою. Про книгу "Стихотворная сатира и юмор периода Великой Отечественной войны" В.Шкляр у журналі "Литературное обозрение" писав: "Книга Г.В.Самойленка – серйозна дослідницька праця. Автор переконливо пише про систему сатиричних жанрів, добивається їх чіткого визначення, виявлення їх

специфічних ознак". А відомий дослідник радянської літератури проф. В.А.Ковальов зазначав: "Хороша взята тема і добре розкрита! Яюсь до Вас ніхто серйозно не проник в сатиру періоду війни". Основні положення монографії були використані для написання одного із розділів в академічній "Истории русской советской поэзии 1941–1980 гг." (1984), виданій у Ленінграді.

Не залишилися поза увагою і монографія "А.А.Фадеев и литература народов СССР" (1985). Після її появи в періодичі з'явилися рецензії відомих літературознавців Л.П.Александрової, К.М.Пахаревої, Н.І.Дікушиної, Г.І.Логвина. А про докторську дисертацію вченого "Літературно-критична діяльність О.О.Фадеева і розвиток радянської критичної думки 20–50-х рр." відомий літературознавець проф. С.А.Крижанівський писав: "Намір Г.В.Самойленка прослідкувати за розвитком радянської критичної думки за 30 років на прикладі однієї людини, одного критика є сміливим, разом з тим і плідним, і виправданим. Я ціную також більш ніж десятилітню наполегливу, послідовну роботу по вивченню літературної і особливо критичної спадщини О.О.Фадеева... Це чотири книги, понад 20 позицій у періодичній пресі і наукових збірниках. Це ґрунтовна фундаментальна основа докторської дисертації, для якої характерна наявність власної концепції і літературного процесу, і розвитку критичної думки, і ролі О.О.Фадеева як теоретика і критика за цілих тридцять років".

З 90-х рр. з ініціативи автора цих рядків на філологічному факультеті розробляється краєзнавчий напрямок у літературознавстві, а також історія філологічної науки. Про це свідчать його книги "Нежинская филологическая школа" (1993), "Вчені-філологи Ніжинської вищої школи" (1994), "Літературне життя Чернігівщини ХІІ–ХХ ст.", "Краєзнавство культурно-мистецьке та літературне" (2001), "Громадсько-культурне та літературне життя Чернігова кінця ХІХ – поч. ХХ ст." (1999), "Л.Глібов у колі сучасників" (2011) та ін., а також Г.Я.Неділька "Т.Шевченко і Чернігівщина", статті О.М.Моціяки про В.Забілу, Є.Г.Рибінку, О.Афанасьєва-Чужбинського, Л.Глібова тощо.

У 1990 р. професором Г.В.Самойленком заснований науковий збірник "Література та культура Полісся" (на 2011 р. вийшло 67 випусків), деякі з них повністю присвячені творчості М.Коцюбинського, П.Куліша, В.Забіли, Ю.Збанацького, М.Гоголя, а в 1996 р. з його ініціативи поновлено видання "Наукові записки Ніжинського державного університету. Філологічні науки".

Починаючи з 1979 р., на кафедрі світової літератури та історії культури систематично і ґрунтовно розробляється тема, яка пов'язана з життям і творчістю М.В.Гоголя, про що йдеться далі у спеціальній статті [4]. Десятки наукових збірників, монографій, сотні статей – це

значний доробок, який складає основу українського гоголезнавства і добре відомий далеко за межами України.

Деякі викладачі філологічного факультету надрукували посібники для шкіл: П.М.Дробот "Вивчення творчості І.Кочерги в школі", Г.В.Самойленко "Вивчення творчості О.І.Герцена", "Вивчення творчості О.Фадєєва в школі", "Вивчення творчості М.Гоголя" (разом з колективом кафедри). Членами кафедри української літератури видані посібник "Вивчення творчості П.Куліша в школі" та підручник О.Г.Ковальчука "Українська література" для 11 класу (у співавторстві). Доц. О.В.Забарний останніми роками займається літературним краєзнавством, про що свідчить його посібник "Вивчення у школі літератури рідного краю".

Таким чином, вчені-філологи Ніжинської вищої школи на кожному історичному етапі XIX–XX ст. зробили значний внесок у вітчизняне літературознавство. Імена багатьох учених Ніжина, їх праці відомі далеко за межами України. Творчий доробок попередників надихає нові покоління вчених на утвердження традицій та пошуку нових актуальних проблем.

Література

1. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2005. – 420 с. ; Самойленко Г. В. Вчені-філологи Ніжинської вищої школи / Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДПІ, 1993. – 336 с.
2. Гербель Н. М.А.Тулов / Н. Гербель // Гимназия высших наук и Лицей кн. Безбородко. – [2-е изд.]. – СПб., 1881. – Отд. 1. Профессора и преподаватели. – С. 305–311.
3. Самойленко Г. В. М.О.Лавровский : биобиблиографический указатель / Г. В. Самойленко // Серия "Ученые-филологи Нежинской высшей школы". – Нежин : НГПИ, 1993. – 17 с.
4. Самойленко Г. В. Наследие Н.Гоголя в трудах ученых Нежинской высшей школы / Г. В. Самойленко // Информационный бюллетень УАПРЯЛ. – Нежин, 2005. Вып. 12. – 2005. – С. 29–45.
5. Самойленко Г. В. М.И.Соколов : биобиблиографический указатель / Г. В. Самойленко // Серия "Ученые-филологи Нежинской высшей школы". – Нежин : НГПИ, 1993. – 14 с.
6. Самойленко Г.В. М.Н.Сперанский : биобиблиографический указатель / Г. В. Самойленко // Серия "Ученые-филологи Нежинской высшей школы". – Нежин : НГПИ, 1993. – 22 с.
7. Самойленко Г. В. В.В.Качановский : биобиблиографический указатель / Г. В. Самойленко // Серия "Ученые-филологи Нежинской высшей школы". – Нежин : НГПИ, 1993. – 19 с.

8. Самойленко Г. В. И.И.Иванов : биобиблиографический указатель / Г. В. Самойленко // Серия "Ученые-филологи Нежинской высшей школы". – Нежин : НГПИ, 1993. – 15 с.

9. Самойленко Г. В. В.И.Резанов : биобиблиографический указатель / Г. В. Самойленко // Серия "Ученые-филологи Нежинской высшей школы". – Чернигов : Облполиграфиздат, 1990. – 9 с.

10. Самойленко Г. В. Є.А.Рихлик : біобібліографічний покажчик / Г. В. Самойленко // Серія "Вчені-філологи Ніжинської вищої школи". – Ніжин : НДПУ, 1993. – 15 с.

11. Самойленко Г. В. Г.Я.Неділько : біобібліографічний покажчик / Г. В. Самойленко // Серія "Вчені-філологи Ніжинської вищої школи". – Чернигов : Облполиграфиздат, 1990. – 12 с.

12. Гулак М. Н. Г.В.Самойленко : биобиблиографический указатель / Серия "Ученые-филологи Нежинской высшей школы". – Нежин : НГПИ, 1993. – 20 с.

УДК 821.161.1.09

Г.В.Самойленко

**Спадщина М.Гоголя в працях учених
Ніжинської вищої школи**

У статті розкривається наукова спадщина вчених Ніжинської вищої школи про життя і творчість М.Гоголя.

Ключові слова: вчені, Ніжинська вища школа, творчість М.Гоголя, літературознавство.

В статье раскрывается научное наследие ученых Нежинской высшей школы о жизни и творчестве Н.Гоголя.

Ключевые слова: ученые, Нежинская высшая школа, творчество Н.Гоголя, литературоведение.

The article reveals the contributions of the Nizhyn higher school scholars into the study of M.Gogol's life and works.

Key words: scholars, Nizhyn higher school, Gogol's works, literary studies.

Гоголь і Ніжин – невід’ємні складові великої історії стародавнього міста. Тут він навчався з 1821 до 1828 р. у Гімназії вищих наук кн. Безбородька, тут робив перші кроки в літературі і мистецтві, тут він створив перші твори і утвердився як відомий у майбутньому письменник.

У 2009 р. до 200-літнього ювілею М.Гоголя вийшов бібліографічний покажчик, складений автором цих рядків. "Гоголь в ХХ веке: Европа. Средняя Азия. Закавказье" [1], у якому зафіксовано понад 8 тисяч позицій, пов'язаних з життям і творчістю видатного письменника. Інтерес дослідників у світі до спадщини М.Гоголя величезний. Вона була у центрі уваги і ніжинських учених.

Однією із перших праць, написаних у Ніжині про М.Гоголя, були "Воспоминания учителя" І.Г.Кулжинського, письменника і викладача латинської мови в Гімназії вищих наук кн. Безбородька, опубліковані в журналі "Москвитянин" за 1854 рік [2]. У цих спогадах їх автор висловив суб'єктивну думку про те, що в гімназії М.Гоголь був посередністю і навчальний заклад йому нічого не дав. "Гоголь був талантом, який не пізнаний школою", – стверджує І.Г.Кулжинський. Дослідники життя і творчості письменника не зразу зрозуміли, що до цього джерела необхідно ставитися обережно. Як зауважив товариш М.Гоголя О.С.Данилевський, ці спогади недостовірні. На жаль, помилкове твердження І.Г.Кулжинського переходило в наступних роках із одного наукового дослідження в інше. Пізніше ця думка І.Г.Кулжинського була спростована і відкинута.

Чимало зробив для розкриття своєрідності життя ліцеїстів, їх перших літературних спроб Микола Гербель, який закінчив Ніжинський юридичний ліцей, відкритий 1840 р. після ліквідації Гімназії вищих наук кн. Безбородька і Фізико-математичного ліцею. Він дуже уважно поставився до спадщини М.Гоголя, його одногрупників, опублікував "Повний список друкованих творів Гоголя" (1857), "Альбомну замітку Гоголя 1826 р. в альбом Б.І.Любича-Романовича", велику статтю "М.Я.Прокопович і відношення його до М.В.Гоголя" (1858), а також виступив укладачем книги "Ліцей князя Безбородька" (1859), у якій вперше в окремих нарисах різних авторів було розкрито життя Гімназії вищих наук і її професорів. Більшість статей було написано однокурсниками М.Гоголя і його викладачами, що робило книгу особливо цінною.

У цей час В.І.Шенрок та П.О.Куліш записали спогади товаришів по навчанню М.Гоголя О.С.Данилевського, Г.І.Висоцького, М.Я.Прокоповича та інших. У цілому всі ці джерела розширювали уявлення про ніжинський період життя і творчості М.Гоголя. І все ж залишалось чимало ще прогалин, неточностей, а то й помилкових тверджень.

1879 р. професор, а згодом академік, перший директор Історико-філологічного інституту кн. Безбородька в Ніжині М.О.Лавровський опублікував працю "Гімназія вищих наук кн. Безбородька в Ніжині 1820–1832", яка була основана на архівних матеріалах, документах, що зберігалися в Ніжині і допомогли вченому не лише розкрити

характер навчальної діяльності, але й атмосферу життя, в якому знаходилися гімназисти, в тому числі і М.Гоголь.

Ця праця М.О.Лавровського увійшла до книги "Гімназія вищих наук і лицей князя Безбородька", виданої у 1881 р. в Санкт-Петербурзі як друге видання (доповнене і виправлене) попередньої книги, упорядкованої М.Гербелем [3]. В ній були дані не лише нариси про гімназію, але й директорів, викладачів, відомих випускників гімназії. Все це разом відтворювало дух гімназії, розкривало те середовище, в якому жив, набирався сил і розвивав свій талант М.Гоголь.

1881 р. була опублікована праця М.О.Лавровського "До біографії Гоголя", в якій учений вказав на "роль вітчизни", домашнього, просто-народного середовища для морального складу особистості Гоголя, а також зупинився на особливостях літературного середовища в гімназії, визначив місце Трощинського і петербурзьких літераторів у творчому житті письменника. В кінці праці автор підкреслив, що Гоголь був родоначальником нового літературного напрямку, мета якого була – відтворення життя.

Праці М.О.Лавровського внесли чимало нового у вивчення життя і творчості М.Гоголя ніжинського періоду. Заслуга вченого полягала в тому, що він вводив до наукового обігу факти, підтверджені архівними документами. Дослідження академіка М.О.Лавровського можна вважати початком наукової гоголіани в Ніжині. "Праця проф. Лавровського, – писав П.О.Заболотський, – охоплює один із боків гоголівського життя, є першим зразком в літературі про Гоголя цілком наукового і строго обґрунтованого дослідження" [4].

1881 рік був пам'ятним для Ніжина. В місті був відкритий перший в країні пам'ятник М.В.Гоголю (скульптор П.Забіла). У зв'язку з цією подією з'явився збірник "4 вересня 1881 р. в Ніжині (відкриття пам'ятника М.В.Гоголя)", книга проф. І.Сребницького "Гоголь як національний російський поет-художник: Промова, виголошена на святковому акті у Ніжинському історико-філологічному інституті кн. Безбородька у зв'язку з відкриттям бюста М.В.Гоголя в Ніжині", а також згадані вище статті М.О.Лавровського та інші матеріали.

Праця проф. І.О.Сребницького, в майбутньому відомого дослідника творчості М.Гоголя, висвітлювала питання, які, хоча і ставились у літературі, але потребували більш детального розкриття. Зокрема, вчений проводив паралель між Пушкіним і Гоголем, шукав спільне і відмінне у їх творах. Він прийшов до висновку, що у їх творчості відбився російський дух і народне світобачення, правдиво представлене російське життя. Тут же вчений намагається пояснити сутність гоголівського плачу про незбагненний ідеал і апофеоз людини у Пушкіна. За ствердженням І.Сребницького, обидва художники слова

доповнювали один одного і обидва вказували шляхи розвитку літератури. Вчений звернув також увагу на специфіку сатири М.Гоголя.

Слід тут згадати і працю С.І.Пономарьова, випускника, а потім і викладача інституту, – "Пам'яті Гоголя (матеріали для бібліографії літератури про нього)", опублікованому спочатку в "Известиях Историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине" (1882), а потім надрукованого окремим виданням (Київ, 1882. – 60 с.). Це була перша бібліографічна праця про М.Гоголя, і в цьому її особлива цінність.

Інтерес до гоголівської спадщини особливо проявився на початку 900-х рр. У 1902 р. відзначили 50-річчя від дня смерті письменника. У Ніжинському історико-філологічному інституті була створена гоголівська комісія, активними членами якої були професори М.Н.Сперанський, І.О.Сребницький, В.І.Резанов та інші. Комісія провела у місті велику роботу, про що свідчить "Звіт про діяльність існуючої при Інституті кн. Безбородька тимчасової "Гоголівської комісії", складений секретарем комісії І.О.Сребницьким і опублікований у XX томі "Известий историко-филологического института..." (1902).

Найціннішою працею ніжинських вчених цього часу є "Гоголевський збірник", виданий у 1902 р., у якому розміщені статті М.Н.Сперанського "Один із останніх листів М.Гоголя" (с. 3–10), "Гоголівська виставка" (с. 117–267), П.О.Заболотського "М.В.Гоголь в російській літературі (Бібліографічний огляд)" (с. 13–114), а також "Матеріали для біографії М.В.Гоголя: із архіву Гимназії вищих наук" (с. 291–425) І.О.Сребницького. Остання робота ввела у літературознавчий обіг багато нових документів про Гоголя. Крім цього, в 1902 р. з'явилися також праці М.Н.Сперанського "Гимназія вищих наук і ніжинський період життя М.В.Гоголя" (К., 1902), П.О.Заболотського "Про вплив, під яким утверджувалася особистість і творчість М.В.Гоголя" (Воронеж, 1902) та "Спроба огляду матеріалів для біографії М.В.Гоголя у юнацьку пору" (СПб., 1902). Всі ці дослідження торкалися питань творчості письменника, так і літератури про нього.

Проте якщо праця П.О.Заболотського "М.В.Гоголь у російській літературі" продовжувала деякою мірою традиції складання бібліографічних покажчиків про М.Гоголя С.І.Пономарьова, а також Я.І.Горжанського, то його твір "спроба огляду матеріалів..." мав характер наукового доповнення й анотації тих джерел, які торкалися життя і творчості М.Гоголя в юнацьку пору. Вчений досліджував не лише друковані праці, а й архівні документи. Це збагачувало уявлення про життя письменника вказаного періоду.

Праця О.Заболотського "Про вплив, під яким утверджувалася особистість і творчість М.В.Гоголя" вперше була опублікована в жур-

налі "Філологічні записки (1902, т. 23), а згодом вийшла окремим виданням. В ній дослідник звертає увагу на учнівський період письменника і стверджує, що "умови шкільного життя Гоголя були як не може бути кращими для майбутнього великого таланту" [5, с. 8], і ця теза підтверджується конкретними роздумами, що торкаються творів великого художника слова.

Інтенсивно працював над гоголівською темою і професор М.Н.Сперанський, який, крім вказаної вище статті, опублікував працю "Гімназія вищих наук і ніжинський період життя М.В.Гоголя". Вчений поставив перед собою мету не стільки залучити нові факти із життя Гоголя в Ніжині, скільки відтворити фон, на якому "перед нами постає Гоголь-учень: ознайомитися з самою епохою двадцятих років, з умовами життя в нашому краї, з умовами виховання, які представляла тоді школа взагалі і ніжинська зокрема..." [6, с. 5]. Все це зробив вчений, спираючись на відомі йому джерела як друківані, так і архівні.

М.Н.Сперанський відтворив реальне життя гімназії гоголівського часу, не піднімаючи і скрашуючи її, але в той же час не принижуючи його значення в формуванні Гоголя – людини і письменника. Вчений, аналізуючи навчальний процес гімназії, заявляв, що в наступній діяльності Гоголя "ми слідів школи, а саме ніжинської, не знаходимо" (с. 16). І причина, за його твердженням, лежала не в непридатності школи, а в її енциклопедичному характері. Це було притаманним і іншим навчальним закладам. "І тим не менше, – зауважує далі вчений, – [Царськосільський] лицей дав Пушкіна, Корфа, Дельвіга, а гімназія Безбородька–Гоголя, Кукольника, Гребінку, Редькіна... Причому цього треба шукати не в програмах школи, а в чомусь іншому. Це були умови школи, що впливали в ній на розумовий склад вихованців. Ці умови були присутніми в школі, незважаючи на її програми". Дослідник дуже уважно поставився до характеристики цих умов школи в Ніжині і підкреслив роль російської і зарубіжної літератури у формуванні естетичних поглядів Гоголя, а також малоросійського етнографічного середовища і літератури.

М.Н.Сперанський зробив цікавий внесок: "Ніжинська гімназія вищих наук якщо не дала Гоголю солідної освіти, то не винувата в цьому: її не давали і заклади, поставлені у більш сприятливі умови; винна в тому сама система шкіл того часу", а також ті умови, в яких вони існували. "Проте ця ж школа, – продовжував учений, – як би ми її не осуджували, зробила багато для письменника: вона його сформуvalа, хоча і мимоволі, його виховала в душі кращих передових ідей і інтересів літератури".

І що особливо важливо, відзначив проф. М.Н.Сперанський, це розташування гімназії: "Знаходячись в центрі Малоросії, вона немину-

че ставила свого вихованця в безпосередній зв'язок з місцевими інтересами, надавши йому те, чого не змогла б дати школа в іншій місцевості; а ці інтереси і були причиною того складу, з яким Гоголь увійшов у нашу літературу: якби не був Гоголь українцем і не знайшов він у Ніжині такої сильної підтримки своїм почуттям, він, як і напівгаличанин Кукольник, не виховував би у собі тієї любові і знання безпосередньої народності, яка створила таке положення йому в літературі. Нарешті, загальноросійський енциклопедичний дух ніжинської школи спас геніального Гоголя від того фальшивого кроку, який називається вузьким націоналізмом [6, с. 27].

М.Н.Сперанський, продовжуючи вивчати середовище, в якому формувався Гоголь, звертає увагу на спадщину І.Г.Кулжинського. У своїй праці "Один із учителів М.В.Гоголя: І.Г.Кулжинський" він показав, в чому полягає своєрідність творчості цього письменника, яке його місце в літературі. Особливо детально професор проаналізував книгу І.Г.Кулжинського "Малороссийская деревня" (1827), порівнявши її з "малоросійськими піснями", опублікованими М.О.Максимовичем (1827), та фольклорними матеріалами Н.А.Цертелева, стверджуючи, що цей твір письменника в якійсь мірі мав вплив і на Гоголя, хоча майбутній великий письменник скептично до цього відносився. "Загальний погляд на малоросійську пісню у Гоголя і Кулжинського (я звичайно не говорю про глибину, ступінь тверезості цього погляду), – підкреслює дослідник, – є в загальних рисах досить схожими" [7, с. 39].

Цей висновок заперечив випускник Історико-філологічного інституту і учень професора М.Н.Сперанського, в майбутньому відомий учений-філолог, співробітник Пушкінського Дому В.В.Данилов у статті "До характеристики І.Г.Кулжинського і його літературної діяльності". Він вважав, що серед джерел, які вплинули на Гоголя-гімназиста, була не стільки "Малороссийская деревня" І.Кулжинського, скільки "Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях Я.М.Марковича" (1796). І все ж думку проф. М.Н.Сперанського не можна не враховувати. Вчений має рацію у своїх висновках.

У 1909 р. відзначали 100-ліття від дня народження М.Гоголя. На приміщенні колишньої Гімназії вищих наук кн. Безбородька в Ніжині була відкрита меморіальна дошка: "Здесь учился Гоголь с мая 1821 по июнь 1828 года". У зв'язку з ювілеєм були проголошені, а потім і опубліковані промови, доповіді директора Історико-філологічного інституту, відомого вченого, професора І.І.Іванова "Гоголь в юності", "Гоголь і його твори", "Гоголь – людина і письменник", доповідь приват-доцента П.О.Заболотського "Гоголь і слов'янство", а також його брошура "Гоголівські ювілейні святкування (1809–1909) в Ніжині"

(СПб., 1911), "Музей імені Гоголя при Історико-філологічному інституті кн. Безбородька в Ніжині" (Ніжин, 1910; 2-ге вид., 1915) та ін.

Професор І.І.Іванов у своїх, завжди привабливих за формою, працях намагався визначити джерела, що живили геній Гоголя. Він називає серед інших і рідну для письменника Україну. Дослідник своєрідно пояснює гоголівський сум і специфіку його гумору, сміх. У працях спостерігається намагання вченого осмислити особисту драму Гоголя, а також силу його творчості.

Ніжинський історико-філологічний інститут завжди славився своєю славістичною школою, визначними вченими у цій галузі, зв'язками зі слов'янським світом. Тому праця П.О.Заболотського "Гоголь і слов'янство" була у руслі цих традицій. Вчений досить ґрунтовно розкрив значення творчості М.Гоголя для розвитку літератур слов'янських народів. Прекрасне знання слов'янської літератури дало можливість П.О.Заболотському робити цікаві співставлення і докладні висновки. Вчений зачепив ще одне дуже складне питання, яке дискутується і сьогодні: чому Гоголь не став у ряди борців української літератури, що народжувалася, разом з І.Котляревським, Г.Квіткою-Основ'яненком, Т.Шевченком, П.Кулішем, М.Костомаровим, М.Драгомановим та іншими, не зробив того, що майже одночасно з ним робили Вук Караджич у сербів, Людевіт Гай у хорватів, Ян Коллар, Йосеф Юнгман, Франтишек Челаковський, Карел Гавличек, Людвіг Штур та інші у чехів, словаків, Франц Прешерн у словенців, Адам Міцкевич і Юліуш Словацький у поляків, а пізніше Петко Славейков, Любен Каравелов, Іван Вазов та інші у болгар, хоча "одного його таланту, однієї його любові до вітчизни і її народу, одного знання їх було б звичайно достатньо для того, щоб зробити справу не меншу, ніж Караджич, Гай, Коллар та ін. у відроджуванні слов'янських національних літератур". П.Заболотський далі відзначає, що "рідною своєю місцевою мовою писати він не став, хоча ця мова анітрохи не менше була пристосована для літератури, ніж, наприклад, сербська при Вуку або слов'янська при Пришерні, і хоча знання цієї мови було у Гоголя цілком достатніми як для письменника Відродження; насправді, він часто думав по-малоросійськи і змушений був ретельно вчити російську літературну мову, як показав, наприклад, у своєму відомому дослідженні Мандельштам" [8, с. 7]. Причиною всього цього було, на думку вченого, те, що "Гоголь був не лише малоросом, ніжно і свідомо люблячий свою батьківщину, не лише людиною, що мала повне право сказати "homo sum et nil humani a me alienum esse puto", але він був і слов'янином в кращому сенсі цього так часто незрозумілого і недооціненого у нас слова; як слов'янин, він у розглядану епоху тільки і міг, тільки і повинен був піти по тому шляху, по якому він

пішов, відчуваючи в собі сили неосяжні, визнаючи себе надзвичайною людиною і бажаючи використати ці надзвичайні сили на культурно-літературне роз'єднання двох найбільших гілок слов'янства" [8, с. 7]. Висновки П.О.Заболотського штовхають на роздуми і пошуки нових відповідей на такі складні питання.

У 20–30-х рр. XX ст. інтерес учених Ніжинської вищої школи до спадщини М.Гоголя на деякий час дещо послабився. З'являються лише ювілейні статті М.Ф.Даденкова, В.К.Пухтинського та ін. У 1939 р. у зв'язку зі 130-річчям від дня народження письменника Ніжинському педагогічному інституту було присвоєно ім'я М.В.Гоголя. В 1952 і 1959 рр. у зв'язку зі 100-річчям від дня смерті і 150-річчям від дня народження письменника у Ніжині були проведені всесоюзні наукові конференції, випущені "Учені записки" інституту, в яких опубліковані статті М.І.Кругляка, Г.П.Васильківського, Ю.А.Савченка, у яких зачіпаються питання про перебування Гоголя в Ніжині, про зв'язки його творчості з світовою літературою, про виховання особистості. Серед праць цього часу виділяється стаття А.С.Стогнута і І.К.Кононенка "Новые страницы к "Делу о вольнодумстве" у Ніжинській гімназії вищих наук" (1954), яка доповнювала дослідження московського вченого С.І.Машинського на цю тему. Ніжинські вчені використали документи, які зберігалися у місцевому архіві. Ця проблема не була новою, вона висвітлювалася ще в дореволюційних дослідженнях ніжинців, зокрема в працях М.О.Лавровського, В.Є.Петухова, І.О.Сребницького та ін. Більшість із них заявила, що ніякої політичної справи у Ніжинській гімназії не було. І все ж нові документи дали можливість внести деякі уточнення у висвітлення цієї проблеми.

Одиничні виступи викладачів Ніжинського педагогічного інституту не могли задовольнити загальну потребу у систематичному вивченні спадщини М.Гоголя. Початок цьому поклала Всесоюзна конференція 1979 р. "Гоголь і сучасність", яка була скликана з ініціативи автора цих рядків, в той час завідувача кафедри російської і зарубіжної літератури, в якій взяли участь понад 150 вчених СРСР. Були представлені майже всі союзні і автономні республіки. Так склалося наукове життя в Радянському Союзі, що жодна наукова установа, жодний вищий навчальний заклад Росії і України до цього не виступили з ініціативою проведення наукових Гоголівських конференцій. Цим і пояснюється інтерес до Ніжинської конференції 1979 року, на якій зі змістовними доповідями виступили відомі вчені: член-кор. АН України Н.Є.Крутикова (Київ), професори і доценти Б.О.Корман (Жевєцьк), П.Г.Пустовойт (Москва), І.В.Карташова (Калінін), Є.В.Владимиров (Чебоксари), Ю.І.Сохряков (Ленінакан), А.І.Карпенко (Київ), В.А.Воропаєв (Москва), Є.А.Константиновська (Куйбишев), А.А.Смірнов (Москва), П.П.Охріменко

(Суми), Л.М.Вардомацький (Вітебськ), Л.М.Прашкович і Л.В.Караба-нова (Мозир), Н.І.Зайцев (Донецьк), Н.М.Факовська (Одеса), Т.Ф.Ніязова (Самарканд), Т.А.Грамзина (Йошкар-Ола), І.І.Девіцький (Джамбул), Г.Б.Окунь (Ташкент), А.М.Альмамедов (Баку), Н.Д.Тамарченко (Кемерово), В.М.Осокін (Москва), В.А.Зубков (Перм), Н.П.Трофимова (Бельци), С.П.Петрова (Якутія) і багато інших. На шести секціях: "Спадщина М.В.Гоголя і проблеми теорії", "Спадщина М.В.Гоголя і традиції російської літератури XIX ст.", "Традиції Н.В.Гоголя в багатонаціональній радянській літературі", "М.В.Гоголь і зарубіжна література", "М.В.Гоголь в школі і вузі", "Мова і стиль творів М.В.Гоголя" – було заслухано багато доповідей, у яких висвітлювалися проблеми гоголівської майстерності і її освоєння письменниками багатьох країн світу.

Різні періодичні філологічні видання ("Радянське літературознавство", "Русский язык и литература в школах УССР", "Филологические науки" та ін.) опублікували тоді повідомлення про конференцію і короткі виклади доповідей [9].

Для ніжинців цей рік був визначальним. Саме з цього часу почалося систематичне вивчення спадщини М.Гоголя в Ніжині, популяризація його творчості. Один за одним почали виходити під редакцією автора цих рядків наукові збірники: "Гоголь и современность: творческое наследие писателя в движении эпох" (К., 1985), "Наследие Гоголя и современность" (1988), "Изучение творчества Н.В.Гоголя в школе" (К., 1988), "Творчество Н.В.Гоголя и современность" (1989), "Гоголь і світова культура" (К., 1994) та ін.

Крім конференцій, наукових збірників, викладачі кафедр мови і літератури захистили кандидатські дисертації: Т.І.Агаєва "Гоголівський міф про Петербург в контексті російської літератури 30–40-х рр. XIX ст." (1993); О.К.Супронюк "М.В.Гоголь і його ніжинське оточення" (1990); В.О.Сидоренко "Художній час як текстотворююча категорія (на матеріалі "Петербуржских повестей" М.В.Гоголя)" (1995); О.В.Шинкаренко "Вторинна номінація в художній мові (на матеріалі творчості М.В.Гоголя)" (1997) та ін.

Протягом 80-х рр. на філологічний факультет для читання спецкурсів про творчість М.Гоголя були запрошені відомі вчені Ленінграда (Б.А.Егоров, В.Е.Вацура), Москви (Ю.В.Манн), Києва (Н.Є.Крутикова, І.Я.Заславський). За їх підтримкою поступово визначалася і основна проблематика досліджень учених Ніжина. На кафедрі російської літератури було визначено завдання: вивчити життя і творчість Миколи Гоголя ніжинського періоду. Його розв'язання здійснювалося у двох напрямках: збирання нових фактів і опис раніше відомих для складання "Літопису життя і творчості М.В.Гоголя 1809–1828 рр.". Цим

зайнялись члени кафедри Ю.В.Якубіна, Н.М.Жаркевич, З.В.Кирилюк та інші. Робота завершена і надрукована [10].

Другий напрямок був пов'язаний із вивченням життя і творчості М.Гоголя ніжинського періоду у взаємозв'язку з історією Гімназії вищих наук кн. Безбородька, специфікою її навчальної роботи, життям міста Ніжина в цей час. Це дало можливість побачити як позитивні моменти в системі навчання і виховання гімназистів, так і негативні. Не можна не помітити, що ця тема, як ми зазначили вище, зацікавила як у XIX, так і у XX ст. Про це свідчать дослідження В.І.Шенрока, П.О.Куліша, М.О.Лавровського, М.Н.Сперанського, П.О.Заболотського, С.І.Машинського, Д.Юфанова. Уважне ставлення до документів про життя і діяльність М.Гоголя того часу, а також до його оточення дали можливість зробити висновок, що в Гімназії вищих наук кн. Безбородька літературне життя було настільки багатограним, що можна стверджувати про існування ніжинської літературної школи. Цю думку вперше висловив у 1988 р. П.В.Михед. Вона була підтримана нами й обґрунтована на широкому матеріалі у нашій книзі "Нежинская филологическая школа" (1993). З цього часу розпочинається систематичне ретельне вивчення не лише творчості М.Гоголя ніжинського періоду, а й інших гімназистів. О.К.Супронюк вивчала архіви Ленінграда і, зокрема, документи, що стосуються Ніжинської гімназії, рукописні альманахи юних гімназистів. Це дало можливість ознайомитися з багатьма творами літераторів-початківців. Уперше були обнародовані імена ніжинських гімназистів і визначено їх внесок до російської літератури.

Більше того, архіви Ніжина, Києва, Чернігова допомогли автору цих рядків розкрити різноманітність діяльності гімназистів, пов'язаних з випуском рукописних альманахів, театральних постановок, збиранням фольклорних матеріалів, живописом і т.п., з'ясувати коло їх читання і роль професорів у формуванні світогляду юних гімназистів і розвиток їх літературних здібностей. Викликає зацікавлення і життя Ніжина, побут і звичаї його жителів, своєрідність розвитку багатой та різноманітної культури, починаючи з бароко XVII ст. і закінчуючи класицизмом XVIII – поч. XIX ст. Все це дало можливість визначити джерела творчості М.Гоголя, піднести значення Ніжина в його житті і творчості. Стали більш прозорими скептичні заяви юного М.Гоголя про місто і гімназію. Вони пояснюються специфікою його мислення та поведінки.

Ніжин як місто, де знаходився вищий навчальний заклад – Гімназія вищих наук кн. Безбородька, мав свою особливу ауру. В Україні на поч. XIX ст. існувало декілька навчальних закладів: Харківський університет, відкритий з 1805 р., Вища волинська гімназія у Кременці,

Київська гімназія (1809 р., з 1811 р. віднесена до вищих навчальних закладів), Ришельєвський ліцей в Одесі (1817). Крім Кременця, всі ці навчальні заклади знаходились у великих містах. Ніжин на той час також належав до великих міст Лівобережної України (населення Ніжина складало понад 12 тис., а в Чернігові – близько 4 тис.). Проте Ніжин був не губернським, а повітовим містом. Тому в Ніжинській гімназії вищих наук були специфічні умови, які не були властиві жодному із перерахованих навчальних закладів. Не були схожі й умови з Царськосільським ліцеєм, де навчався О.Пушкін. При всій спільності програм і системи виховання оточення Ніжинської гімназії було не схожим на оточення Царськосільського ліцею, який був флігелем царського палацу і де ліцеїсти поза приміщенням могли зустрітись з вельможами, з наближеними до палацу сановниками. Навіть на канікули не відпускали дітей, бо боялися, щоб вони за цей час не втратили той зовнішній блиск придворного, який прищеплювався гімназістам.

І зовсім по-іншому було в Ніжині. М.Гоголя, Є.Гребінку, П.Лукашевича і деяких інших гімназистів тягнуло на Магерки, тобто до жителів, схожих на тих селян, що оточували їх з малих літ. Саме тут вони зустрічались з цікавими людьми, бували на народних весіллях, храмових святах тощо. А скільки для їх розвитку давали ніжинські ярмарки! Скільки яскравих народних словесних перлів почули тут Гоголь і зафіксував у свою "Книгу всякої всячини, или Подручную енциклопедию", що нараховувала 490 сторінок. "Улюбленим заняттям Гоголя у вільний час, – згадував його товариш по гімназії В.Любич-Романович, – були зустрічі на великій дорозі з хохлами, що їхали в Ніжин, і вести бесіду з ними рідним йому малоросійським говором. Всі ці бесіди, як ми довідувалися пізніше, він заносив в свої "пам'ятні зошити" і втілював їх в літературну форму, надаючи їм згодом те чи інше побутове призначення у своїх письменницьких творіннях" [11].

Ніжинська гімназія вищих наук і її оточення дали М.Гоголю те, чого не могли отримати випускники Царськосільського ліцею – знання народу. Деякі з них це зроблять пізніше і в інших умовах.

Слід звернути увагу ще на одну особливість. У Ніжині навколо Гімназії вищих наук було особливе оточення, що сприяло перехрещенню двох видів культур, які, з одного боку, формувалися в середовищі викладачів і студентів гімназії, тобто офіційного виховання, що було притаманне і Царськосільському ліцею і чітко визначалось Статутом та інструктивними документами, а також соціальним складом студентів, і, з іншого боку, того непомітного на перший погляд впливу, який відчувався з боку повсякденного життя ніжинців, тому що чимало гімназистів вільно проживало на квартирах чи вдома.

Провінціалізм, периферійність у кращому їх значенні розширювали пізнання гімназистами світу, сприяли ознайомленню з народними традиціями і культурою. А це вело до пізнання своєрідного національного, духовно оригінального "ярмаркового" незалежного світу. Саме на периферії довше зберігались народні, національні, духовні пріоритети, елементи сміхової культури, її багатоголосся.

Все вищесказане могли виявити саме дослідники Ніжина, бо вони опинилися в тій аурі, яка ще деякою мірою зберігалася з гоголівського часу. Вони розкрили те, що було малопомітним іншим дослідникам. Це зробили автор цих рядків у своїх книгах "Нежин – город юности Гоголя" та "Николай Гоголь и Нежин" [12], а також Ю.В.Якубіна у дисертаційному дослідженні "Проблеми формування творчої особистості Миколи Гоголя і дискурс Гімназії вищих наук у його художній спадщині" [13].

Крім проблем, пов'язаних з ранньою творчістю письменника, ніжинські гоголезнавці ретельно досліджували художню спадщину Гоголя. Це стосується перш за все праць Н.М.Жаркевич про "Вечори на хуторі біля Диканьки", Є.М.Михальського про психологізм і естетичну свідомість, Т.І.Агаєвої про петербурзькі повісті і їх критичну інтерпретацію, З.В.Кирилюк про поетику літературного характеру в прозі Гоголя.

Слід відзначити інтенсивну роботу в галузі гоголезнавства доктора філологічних наук, професора П.В.Михеда. У своїх статтях та в книзі "Крізь призму бароко" (2002) вчений звернув увагу на витоки художнього світу М.Гоголя (і тут творчість письменника розглядається у тісному взаємозв'язку з творами В.Т.Наріжного), способом сакралізації художнього слова у "Вибраних місцях из переписки с друзьями". Особлива увага була приділена вченим проблемі взаємозв'язку творчості Гоголя з бароко. У монографії "Пізній Гоголь і бароко: українсько-російський контекст" П.В.Михед доводить, що якщо "українські повісті" Гоголя мають переважно естетику низового народного бароко, то його спадщина 40-х рр., яка, трансформуючи, перш за все, українську, а також російську і європейську традиції, представляє явище, яке отримало в літературознавстві визначення "гоголівське бароко" [10]. У працях П.В.Михеда багато цікавих знахідок, сміливих висновків, які дають можливість по-новому, з позицій нашого часу поглянути на творчі проблеми, пов'язані як із ранніми, так і з пізніми творами Гоголя, його життям, зв'язками з зарубіжними діячами культури та народно-демократичного руху 30-х рр. XIX ст., зокрема з польськими.

Проф. О.Г.Ковальчук працює над проблемою театралізації як принципу побудови світу художнього твору, а також проблемою

страху у творчості Гоголя. У трактуванні цих проблем чимало цікавих спостережень про людську душу на перехресті страху, про любов як засіб захисту від страху, про буття і страх, журбу як симптом туги тощо. Все це розкрито в його монографії "Гоголь: буття і страх".

Значна кількість статей була опублікована про традиції М.Гоголя в російській літературі. Це роботи Т.П.Маєвської, З.В.Кириллюк, О.М.Євстаф'євої, Г.А.Киричка, Л.М.Остапенко, О.В.Чоботька. Проблемам освоєння гоголівських традицій у літературах братніх народів колишнього Радянського Союзу, а також втілення в українське сценічне життя художніх образів творів М.Гоголя присвячені статті автора цих рядків. Декілька цікавих статей на тему "Гоголь і Україна" опублікували Ф.С.Арват, О.Г.Ковальчук, В.П.Крутиус, Г.Я.Неділько та ін. К.П.Ісаєнко надрукувала цикл статей і захистила кандидатську дисертацію на тему "Микола Гоголь і Пантелеймон Куліш: проблема типології художньої свідомості" (2005).

Визначальною рисою Ніжинської вищої школи останнього 25-річчя, пов'язаного з вивченням творчості Гоголя, є те, що в дослідженні спадщини письменника беруть участь усі кафедри філологічного факультету, про що свідчать праці викладачів кафедри російської мови, української літератури та ін. Так, проф. Н.М.Арват опублікувала цілий цикл статей про мову творів Гоголя, зокрема про ритмічність і трійчність гоголівського тексту, структуру контекстно-мовних форм, своєрідність картин світу. Н.М.Арват, відомий в Україні і за її межами русист, зуміла організувати членів кафедри на опрацювання колективної теми: "Мова і стиль творів Гоголя". Підсумком цієї праці є "Словник мови "Вечеров на хуторе близ Диканьки", а також цикл праць про мову творів М.Гоголя. Члени кафедри російської мови Н.М.Арват, А.С.Біла, Н.О.Бондар, О.М.Букарева, Л.І.Гетман, Т.І.Крига, О.І.Нещерет, В.О.Сидоренко відбирали один твір Гоголя для дослідження і всебічно аналізували його мову. Таким чином були проаналізовані повісті "Тарас Бульба", "Как поспорились Иван Иванович с Иваном Никифоровичем", "Старосветские помещики", "Шинель". Це був повчальний приклад колективної праці з одним твором. Так утворився цикл робіт про мову творів Гоголя.

Немало зроблено ніжинцями і у справі складання гоголівської бібліографії. Деякі книги із цієї серії отримали високу оцінку літературної громадськості, зокрема, бібліографічний покажчик "Н.Гоголь и литература народов СССР", який був складений проф. Г.В.Самойленком (один із розділів написаний разом з Є.М.Михальським). Відомий учений-бібліограф із Інституту російської літератури (Пушкінський Дім) В.Баскаков писав: "Посібник такого об'єму створено в цій галузі вперше. В показникові зареєстровано понад 2000 публікацій. Ця

праця має і більш широке значення: вона стоїть біля основ біобібліографічного засвоєння зв'язків російської літератури в цілому з літературою народів СРСР". Проф. Г.В.Самойленко видав нову книгу "Гоголь в ХХ веке. Европа. Средняя Азия и Закавказье" (2009). Це тематико-бібліографічний покажчик, який включає понад 8 тисяч посилань, сформованих за 178 тематико-хронологічними рубриками. Вперше в одній книзі об'єднані праці вчених багатьох країн. Гоголівською бібліографією займаються працівники університетської бібліотеки, зокрема Л.В.Гранатович, яка підготувала книги "Гоголь: бібліографічні посібники і джерела. Анотований покажчик" (1998), "Бібліографія праць ніжинських вчених про Гоголя (1979–1999)" (2000). Сучасна бібліографія про Гоголя також друкувалась у ніжинських "Гоголезнавчих студіях" (укладачі Л.В.Гранатович та проф. В.О.Воропаєв). 2009 р. вийшла книга "Микола Гоголь: українська бібліографія", укладачами якої були П.В.Михед, Л.В.Гранатович, Н.В.Кузьменко. Бібліографічний покажчик містить переклади творів Гоголя українською мовою, що ведуть свій початок від 1850 р. – часу першого перекладу повісті "Тарас Бульба" і завершується 2007 р. В книзі відзначені переробки творів письменника для сцени, а також літературно-критичні праці українських вчених тощо.

У бібліографічному покажчику "Ніжинська гоголіана", який вийшов окремо книгою, зафіксовано 371 працю із опублікованих ніжинцями у 1979–1999 рр. На сьогодні ця кількість доведена до 500. Це свідчення значної роботи вчених Ніжина у галузі гоголезнавства. Тож не випадково, що у 1995 р. у Ніжинському педагогічному інституті ім.М.В.Гоголя був відкритий Гоголезнавчий центр, який очолює доктор філологічних наук, професор П.В.Михед. Центр видає періодичне видання "Гоголезнавчі студії" (з 1996 р. вийшло 18 випусків).

З 1990 р. в університеті виходить ваківський науковий збірник "Література та культура Полісся" (засновник і відповідальний редактор проф. Г.В.Самойленко), у 66 випусках якого опублікована велика кількість праць про Гоголя. Деякі випуски повністю присвячені творчості письменника.

Значна робота була проведена вченими Ніжина у зв'язку з 200-річчям від дня народження письменника. Були проведені міжнародні конференції, видані монографії: Н.М.Жаркевич "О Гоголе (Н.В.Гоголь глазами ХХ века)" (2009), у якій розглянуті рецепції гоголівських "Вечеров на хуторе близ Диканьки" у ХХ ст., а також історичні погляди письменника та деякі факти його біографії, О.Г.Ковальчук "Гоголь: буття і страх" (друге перевидане і доповнене видання), Г.В.Самойленко "Творча спадщина М.Гоголя на перетині епох" (2009), "Музей Н.Гоголя в Нежине" (2009), "Святкування ювілею Миколи Гоголя в

Ніжині (до 200-річчя від дня народження)" (2010), опубліковані спеціальні тематичні збірники. У переробленому і доповненому вигляді вийшла другим виданням "Летопись жизни и творчества Н.В.Гоголя: нежинский период (1820–1828)" (2009) (керівник проекту П.В.Михед, укладачі Н.М.Жаркевич, З.В.Кирилюк, Ю.В.Якубіна), у якій на основі архівних документів, листів та спогадів про письменника представлено у деталях життя М.Гоголя у Ніжині.

До ювілею письменника цілеспрямовано була проведена робота під керівництвом проф. П.В.Михеда працівниками Гоголезнавчого центру. Здійснено видання перших 5 томів "Зібрання творів М.Гоголя українською мовою" (голова редколегії акад. М.Г.Жулинський, упорядник і керівник видання П.В.Михед). у виданні окремих томів брала участь проф. Т.В.Михед. З інших видань слід назвати книги "Родословие Н.В.Гоголя: статьи и материалы" (Москва, 2009), упорядник П.В.Михед та "Н.В.Гоголь. Афоризмы, изречения, сентенции" (С.-Петербург, 2010), укладачі Т.Михед та П.Михед. Остання книга дає уявлення про стильову палітру творів М.Гоголя "від бурлескно-трагедійної стихії українського бароко до високого стилю проповіді і молитви або ж коментарів до літургії". Укладачі ставили перед собою завдання показати, що М.Гоголь не стільки у своїх творах повчав, скільки представляв себе митцем і людиною, яка зобов'язана поділитися набутими знаннями і досвідом, своєю мудрістю з іншими.

Гоголезнавчі напрацювання ніжинських учених були відзначені Гоголівською медаллю, яка заснована в університеті до ювілею письменника.

Попереду у науковців великі перспективи. Будемо сподіватися, що з'являться і нові цікаві праці, які збагатять наукову гоголіану.

Література

1. Самойленко Г. В. Гоголь в XX веке: Европа, Средняя Азия. Закавказье / Г. В. Самойленко. – Нежин, 2009. – 481 с.
2. Кулжинский И. Г. Воспоминания учителя / И. Г. Кулжинский // Москвитянин. – 1854. – Т. 6. – Отд. 5. Смесь. – С. 1–16.
3. Гимназия высших наук и Лицей кн. Безбородько. – СПб., 1881. – 434 + I-СХСП с.
4. Заболотский П. Гоголь в русской литературе / П. Заболотский // Гоголевский сборник. – Киев, 1902. – С. 607.
5. Заболотский П. О влияниях, под которыми слагалась личность и творчество Н.В.Гоголя / П. Заболотский // Филологические записки. – 1902. – Т. 2–3. – С. 8.
6. Сперанский М. Н. Гимназия высших наук и нежинский период жизни Н.В.Гоголя / М. Н. Сперанский. – Киев, 1902. – 30 с.

7. Сперанский М. Н. Один из учителей Н.В.Гоголя: И.Г.Кулжинский / М. Н. Сперанский. – Нежин, 1906. – 82 с.

8. Заболотский П. А. Гоголь и словянство: Речь, произнесенная на акте 14 апреля 1909 г. / П. А. Заболотский // Известия Истор.-филологического института кн. Безбородко в Нежине. – 1911. – Т. 26. – С. 1–26.

9. Жаркевич Н. М. Юбилею Н.В.Гоголя посвящается / Н. М. Жаркевич // Русский язык и литература в школах УССР. – 1979. – № 4. – С. 79–80 ; Свербілова Т. Наукова конференція в Ніжині / Т. Свербілова // Радянське літературознавство. – 1979. – № 8. – С. 92–94 ; Воропаев В. А. Конференция, посвященная 170-летию со дня рождения Н.В.Гоголя / В. А. Воропаев // Филологические науки. – 1980. – № 1. – С. 92–93.

10. Летопись жизни и творчества Н.Гоголя. Нежинский период (1820–1828) / сост. Н. М. Жаркевич, З. В. Кирилук, Ю. В. Якубина ; вступ. ст. П. В. Михеда. – Нежин, 2002. – 232 с.

11. Любич-Романович В. И. Гоголь в Нежинском лицее / В. И. Любич-Романович // Исторический вестник. – 1902. – № 2. – С. 548–560 ; № 3. – С. 550–551.

12. Самойленко Г. В. Нежин – город юности Гоголя / Г. В. Самойленко. – Нежин, 2002. – 268 с. ; Самойленко Г. В. Николай Гоголь и Нежин / Г. В. Самойленко. – Нежин, 2008. – 316 с.

13. Якубіна Ю. В. Проблеми формування творчої особистості Миколи Гоголя і дискурс Гімназії вищих наук у його художній спадщині : автореф. дис. ... канд. філолог. наук. – 2011. – 20 с.

14. Михед П. В. Пізній Гоголь і бароко / П. В. Михед. – Ніжин, 2002. – 334 с.

УДК 821.161.2(092)

О.О.Матвєєва

**Соціальна художньо-онтологічна модель буття в "Щоденнику"
Володимира Винниченка: від концепції "всєбічного визволення"
до ідеї "світowego громадянства"**

У статті досліджується світоглядна еволюція Володимира Винниченка на матеріалі "Щоденника" (1917–1930 рр.) від концепції "всєбічного визволення" до ідеї "світowego громадянства", що має таку логіку розгортання. По-перше, за В.Винниченком, реалізацію проекту "всєбічного визволення" унеможливають суперечності комуністичного ладу, які й маркують тоталітарні стратегії буття соціальної художньо-онтологічної моделі. По-друге, з метою реставрації процесу "всєбічного визволення" та подолання цих суперечностей автор актуалізував механізми захисту та корекції.

По-третьє, в умовах дискредитації корекційної програми В.Винниченко пропонує альтернативну версію соціального буття, що програмується за допомогою утопічної ідеї "світового громадянства".

Ключові слова: щоденник, соціальна художньо-онтологічна модель, концепція "всесічного визволення", ідея "світового громадянства".

В статье исследуется мировоззренческая эволюция Владимира Винниченко на материале "Дневника" (1917–1930 гг.) от концепции "всестороннего освобождения" к идее "мирового гражданства", которая развертывается за логикой. Во-первых, по В.Винниченко, реализацию проекта "всестороннего освобождения" делают невозможной противоречия коммунистического общества, которые маркируют тоталитарные стратегии бытия социальной художественно-онтологической модели. Во-вторых, с целью реставрации процесса "всестороннего освобождения" и одоления этих противоречий автор актуализировал механизмы защиты и коррекции. В-третьих, в условиях дискредитации коррекционной программы В.Винниченко предлагает альтернативную версию социального бытия, которая программируется с помощью утопической идеи "мирового гражданства".

Ключевые слова: дневник, социальная художественно-онтологическая модель, концепция "всестороннего освобождения", идея "мирового гражданства".

The article deals with V.Vynychenko's philosophic evolution based on the materials of writers diary records (1917–1930) from "all-round liberation" conception to the idea of "world citizenship" which has the following logic of development. First, according to V.Vynychenko, disagreements of the communist formation make impossible the realization of the "all-round liberation" project and it determines totalitarian objective reality of the social art-ontological model. Secondly, to overcome these disagreements the author developed defence and correction mechanism for restoration of "all-round liberation" process. Thirdly, in the conditions of correction programme discreditatio V.Vynychenko proposes alternative version of the social being that is programmed by means of utopian world citizenship idea.

Key words: diary, social art-ontological model, "all-round liberation" conception, idea of "world citizenship".

Проблема еволюції політичних та філософських поглядів Володимира Винниченка цікавила багатьох дослідників – Івана Лисяка-Рудницького [7], Надію Миронець [6, с. 170], Олександра Удода [6, с. 74], Володимира Панченка [8], Галину Сиваченко [9], Валерія Солдатенка [10], Юрія Шаповала [11]. Більшість винниченкознавців відзначають, що найбільш репрезентативними щодо світоглядної еволюції письменника є його щоденникові нотатки. Так, Сергій Михида

констатував: "Становлення світогляду митця досить повно прослідковується в його публіцистиці та щоденникових записах" [5, с. 137], Станіслав Кульчицький давав формулу-настанову: "Треба вивчити ідеологічні орієнтири цієї людини [Винниченка – О.М.], її світоглядний злам. Це завдання досить складне... Однак воно полегшується наявністю унікального за своїми якостями щоденника" [6, с. 33]. Григорій Костюк конкретизував ці думки, зазначивши, що в щоденникових записах закодована логіка "світоглядної еволюції письменника від радикальних соціал-демократичних позицій перших двох десятиріч XX-го сторіччя" через "бунт проти пароксизму страхітливої сучасності Сталіна й Гітлера" до "філософської концепції "громадянина світу" [1, с. 27]. Саме тому мета нашого дослідження – окреслення світоглядної еволюції В.К.Винниченка на матеріалі щоденникових записів (1917–1930 рр.) – від ідеї "всєбічного визволення" через уписування в ідентифікаційний процес суперечностей соціальної площини буття до постулювання ідеї "світового громадянства".

Точкою відліку в моделюванні цього сюжету є той факт, що реалізація проекту "всєбічного визволення" (артикульований ідеями соціального, національного, морального визволення) унеможлиблюється суперечностями соціалістичного ладу та процесом переростання практик більшовизму в тоталітарні схеми буття. Тому автор "Щоденника" рухається за такою логікою: **від констатації та аналізу суперечностей комуністичного ладу через пошуки захисних механізмів та стратегій дискредитації руйнівних причин і наслідків до накреслення умовної траєкторії альтернативної моделі життя, що програмується вже як утопічна версія соціального буття за допомогою ідеї "світового громадянства".**

Анатомію суперечностей соціально-онтологічної моделі буття В.К.Винниченка розпочинає з проблеми абсолютного централізму та бюрократизму в радянській системі, що позиціонується як центральна суперечність радянської схеми життя: "Центральна помилка більшовизму – *бюрократизація соціалістичної боротьби* [виділено – О.М.]" [3, с. 60]; "Большевики грають у куці-баби. З *зав'язаними своїм централізмом очима* ходять з розтопирченими руками і ловлять зло, що *заважає їм творити соціалізм*. А зло це на їхніх же власних очах, досить їм скинути з них централізм, як стане видніше [виділено – О.М.]" [3, с. 64]. Явище бюрократизму, проектуючись на тоталітарну модель життя, є ферментом, що розкладає, деформує, дискредитує справжню комуністичну владу, яка, по суті, є тільки зовнішньою "етикеткою", елементом декору, гарним оформленням: "*Советської влади, влади советів по суті немає* [виділено – О.М.]. Є влада бюрократів, комісарів, окремих одиниць, які спираються переважно на

фізичну силу військових і адміністративних апаратів. З'їзди, зібрання, засідання рад мають характер декорацій і не мають ніякого значення у вирішенні тих питань, які на них немов розглядаються. Резолюції заготовлені зарані і приймаються без дебатів. Всім керує й завідує партія (Р. К. П.). Вона має 600.000 членів. Це величезний апарат урядовців і бюрократів" [1, с. 449].

В.К.Винниченко потрактує бюрократизм як глобальну проблему, явище масштабного характеру, як хворобливий запальний процес, що прогресує, розвивається, набуває здатності "заражати" здорові клітини, адаптуватись до нових умов. Така вірусна програма унеможлиблює "всєбічне визволення", "паралізує" процес реалізації конструктивних стратегій соціальної моделі буття. Одночасно штрихами В.К.Винниченко індексує координати тоталітарної моделі існування, адже в апараті бюрократів діє "дисципліна – казенна, урядова, заснована на карі [виділено – О.М.], а не на моральному впливі" [1, с. 449]. Деструктивним "партнером" бюрократизму є проблема централізму, що маркується як найбільша загроза революції, фактор дестабілізації. Звідси така картина: "Партією керує невеличка група – Політбюро ЦК РКП і Оргбюро. Вона призначає уряд, урядовців, командуючих, комісарів, вона дає директиви, декрети, накази; вона видає закони, постанови, розпорядження; вона, словом, порядкує всім економічним, політичним, міжнародним, державним і всяким іншим життям величезної Росії. Централізовано в цій купці все [виділено – О.М.] [1, с. 449]. Ці параметри окреслюють майбутні перспективи, апелюючи до паралічу, повної дискредитації революції: "ніякої критики, обміркування не допускається. Ніяких течій у партії, ніякої опозиції поза партією, ніякої участі не то що має, а ширших партійних кіл у творчості. Всі тільки мусять виконувати постанови й накази невеличкої купки. Вона, правда, має великі заслуги перед революцією, але ніякі заслуги не можуть виправдати тої шкоди, яка цим централізмом наноситься живому життю, себто, революції. Революція мертвіє, кам'яніє, бюрократизується. Дух життя, боротьби, шукання, ламання і виникання зник" [1, с. 449]. Ідеться про глибоку суперечність, бо ці явища, за В.Винниченко, зовсім не корелюють з ідеєю "всєбічного визволення", поняття "соціальної гармонії" дискредитується. Формула "советська влада" стає порожньою, позбавленою "дійсного змісту" [1, с. 450]. Діагностуючи всі ці явища як певну соціальну аномалію, В.К.Винниченко в "Щоденнику" оприявнює гіпотезу патологічних наслідків подальшого розгортання цих процесів: "Централізм та бюрократизм в Україні ще дужче загрожують революції, пхаючи різні елементи в контрреволюцію", "маючи на увазі ці обставини, не можна з цілковитою певністю вірити в перемогу революції. Нічого надзвичайного не

буде, коли советська влада (власне, "советська") упаде сама собою, навіть без війни, від знесилля, закам'янілості, непомітного перетворення в контрреволюцію" [1, с. 450]. Подібні метаморфози детермінуються централізмом та бюрократизмом і породженими ними явищами – невідповідністю реальної практики програмовим постулатам. У публіцистичних творах письменника переважають схожі думки, зокрема в "Листі до українських робітників і селян" стверджується: "Централізм стоїть у глибокій суперечності з програмою партії й тенденціями самої революції. Через те вся діяльність керуючої партії має дві сторони: одну – формальну, програмову, декларативну, другу – дійсну, реальну, не декларативну" [4, с. 70].

Однак у такій ситуації, "коли є панування бюрократизму", коли "у творчій, будуючій, організуючій, направляючій праці бере участь тільки невелика група людей, що зветься Політбюро Ц, К. Р. К. П., людей хоч би і цінних, і навіть геніальних" [1, с. 467], В.К.Винниченко прагне ідентифікувати ще одну невідповідність, ще одну "помилку". Відомо, що в процесі соціальної революції ліквідується старий суспільний лад та утверджується новий устрій. У ході революційних метаморфоз старого ладу вирішальну роль відіграють народні маси. Таким чином, за К.Марксом, народ, маса є рушійною силою історії. Більшовицька ж версія марксизму, за В.К.Винниченко, насаджуючи "віру в успішність бюрократизму", "віру в слухняність мас", є каталізатором інертності мас, деформує почуття ентузіазму та ініціативи. Такий збій у системі призводить до явища атрофії творчої ролі мас, яка є лише зайвим та непотрібним рудиментом: "Але чи може бути потрібний ентузіазм, що єдиний може врятувати революцію, коли всю систему партійної політики збудовано й направлено так, що вона вбиває всякий дух ентузіазму, ініціативи, самодіяльності? Хіба коли-небудь бюрократи могли рятувати революцію?" [1, с. 469]. Автор "Щоденника" подає проєкцію потенційних наслідків, які унеможливають хід подальших революційних подій: "Вся маса в цій праці [будуванні нового ладу. – О.М.] участі брати не сміє, не може, ... само собою, що в цієї маси наполовину або й більше *відбирається сила її опорності, стійкості, виносливості і натиску. Сила революції такою системою зменшується, а не збільшується*. І це напевне виявиться при першому ж нещасті, у першому випадку, де повинна виявитись *ініціатива і активна, свідома, вибираюча й рішуча воля мас*. І боюсь, що вона виявиться в напрямі стихійного тікання перед небезпекою, розгубленості, безпорадності [виділено – О.М.]" [1, с. 467]. Ці явища, за В.Винниченко, каталізують незворотні метаморфози, породжують процеси глибокої корозії соціальної дійсності.

Деформація соціальних механізмів та відносин поглиблюється розривом між старими цінностями та новими. У ситуації нівелювання колишніх цінностей, моралі, відносин має бути створена нова "дієва" система, що урівноважуватиме прояви соціального буття. У "Щоденнику" репрезентований процес руйнування колишніх відносин та впровадження, адаптація нового: "Скільки непомітних, незримих і нечутних драм одбувається в душах людей, родин і цілих груп на території Росії й України! *Зім'яті, зруйновані й розкидані жорстокою, невблаганною рукою революції старі продукційні й громадські відносини родять в непристосованих до цих відносин душах хаос, плутанину і страшну порожнечу* [виділено – О.М.]. Перевернуто догори ногами все, що здавалось непохитним, вічним, абсолютним та святим" [1, с. 465]. Здавалося б, варто запровадити нове – і проблема самопідвищується. Однак В.К.Винниченко в процесі пошуку точки рівноваги констатує наявність феномену трансляції фальшивих цінностей, адже "нове" виявилось абстракцією, порожньою теоретичною оболонкою, умовним позначенням, нульовою координатою: "Проголошено, в словесних формах дано, нове, але незвичне, неймовірне, не перевірене на власному досвіді, не вкорінене в буденну практику, не влите в фізіологію, в звичку, і через це все – чуже, неприємливе, вороже. А приймати *треба* [виділено – В.В.]; *треба хоч з вигляду, треба для можливості фізичного існування, для самоохорони*" [1, с. 465]; "дійсних комуністів, дійсних борців, відданих, ідейних, чесних, безкорисних – стає все менше й менше, а зате настає все більше чиновників, сухих, черствих, слухняних, егоїстичних, *не здатних до нового, упавших по суті в старе і тільки службово в новому* [виділено – О.М.]" [1, с. 467]. Такий стан постійного тримання себе в напрузі, в тонусі, запрограмованість на оперування в життєвій та соціальній програмі несправжніми, "декоративними" цінностями має наслідки: "Протиріччя нових форм з старою психікою, звичками, з способами світорозуміння, хаос і порожнеча етична, розірваність і пошарпаність нових словесних тез з неіснуючими ще реальними, продукційно-громадськими відносинами; вічна, напружена боротьба з собою і з небажаними явищами, непевність і незабезпеченість чисто фізичного існування, – *все це стоїло до того, що тікай "худи-небудь, аби не було чревичайок* [виділено – О. М.]" [1, с. 466]. Так, спочатку штрих-пунктирною лінією, а далі вже чітким вектором В.К.Винниченко окреслює параметри тоталітарної моделі буття з її жорстко регламентованою комбінацією характеристик: комуністи перебувають у стані психологічної дисгармонії, роздвоєності: "Скільки їх таких стомлених, розшарпаних, розірваних! Розумово, організаційно вони комуністи, вони бездоганні й щирі борці за нове, а їхня стомлена

нервова система, їхні закорінені звички, способи відчуження, методи радощів і утіх, – все це тоскно, тужно плаче в підсвідомій душі за звичним, старим, "рідним", через це і бажаним. І всі вони мріють про Маркізькі острови, де нема "чрезвычайок" [1, с. 466], а сучасний режим життя поетапно вписується в схеми тоталітарної проєкції: "Немає більше сил жити тут і виносити цей режим. "Куди-небудь, де нема чрезвычайок" [1, с. 465]. Таким чином, девальвація "старого", закоріненого, звичного та напіввпровадження "нового" на рівні декорації та лозунгів поляризується В.К.Винниченком як одна із суперечностей сучасного ладу, яка одночасно програмує побудову тоталітарних стратегій буття, адже: "Страшне те, що вона [поразка у війні – О.М.] може викрити всі *дефекти сучасної політики* керівників революції, *виявити дутість, поверховість сили цієї партії*, всю штучність її міці і всю ту масу *протиріч*, яку, можна сказати, *злочинно стараються* можновладці *затушовувати декораціями, словами і терором*, яку не хапалися й не хапаються знищити раціональними, сміливими, чесними заходами справжніх комуністів" [1, с. 467].

Змодельована ситуація, коли існує зовнішня гарна етикетка, а під нею – порожній зміст, потрактовується автором "Щоденника" як патологічне явище, що має логічне продовження. Анатомія соціальних процесів репрезентує спектр схожих суперечностей. Так, парад з приводу свята III Інтернаціоналу в щоденникових записах 1920 року оприявнюється як бутафорія, показове шоу, гра: "Одбувається II Конгрес III Інтернаціоналу. Обставляється він з великою парадом. Говориться багато самовпевнених, гордих промов. Усе це, може, потрібно для враження за кордоном і в Росії, для підняття завзяття й бадьорості. Але для того, хто ближче стоїть до справи, видно, *скільки чисто декоративного, фальшивого й підробленого в цих парадах* [виділено – О.М.]" [1, с. 447]. Тобто у той час, коли "по Москві чути гру музики, на урядових будинках мають червоні прапори і висять плакати з написами і портретами Маркса та Леніна" [1, с. 447], коли "Красная площадь" торохтить од стукоту молотків: там будують кіоски, трибуни, намети. Все фарбується білою глиною, на білих стовпах чіпляються червоні зорі, емблеми соціалізму, скрізь червоні прапори", коли "біля довгої братської могили стоять гармати, танки, броневики, аероплани, – трофеї взяті у ворогів червоними військами" й намічаються "паради, промови, музика, мітинги" [1, с. 452], постають такі картини: "вулиці обідрані, брудні, неохайні. Будинки з полупленими стінами, як у лишаях і корості, постріляні й рябі, немов од віспи" [1, с. 452], "робітників, які тепер будують оті трибуни й декорації, примусово мобілізовано, що вони проклинають і свято, і III Інтернаціонал, ба багатьох з них одірвали з сіл, від польової роботи, яка якраз тепер у гарячій порі.

Комісари наказали, нагнали, загрозили і ... пролетаріат будує трибуни, з яких будуть говорити *промови про рівність, братерство, про комунізм* [виділено – О.М.]. Сумно" [1, с. 455]. За В.К.Винниченком, "свято III Інтернаціоналу" всього-навсього паперова аплікація, викривлене дзеркальне відображення, фальшивий макет справжньої реальності: "чогось сумно і тяжко дивитись, що серйозні люди тішаться цими дерев'яними будівлями, *цією дешевою бутафорією, цими показними, зверхніми ефектами* [виділено – О.М.]. Для чого це? Кого переконати, чи привабити, чи злякати хочуть? "Свято III Інтернаціоналу". Я порадив би святкувати тоді, як буде перемога. Тоді хай будуть хоч і паради. Хай придуть задоволені, нагородвані, одягнені працюючі люди і святкують свято перемоги над ледарями. Але тепер? Ще немає тої перемоги" [1, с. 453].

Соціальна реальність програмується деструктивними стратегіями, адже "ще поки що *нагородвані й одягнені тільки ледарі-комісари, спекулянти, мошенники, хабарники, а працюючі ще голі, босі й ненагородвані* [виділено – О.М.]. Ще зграя ледарів і грабіжників усього світу стоїть на кордонах з арміями і загрожує працюючим. Ще нема чого парадувати, бити в бубни і будувати крикливу бутафорію на площах" [1, с. 453]. Так, оприямивається наступна перспектива: "Боюсь я цих парад. Я їх уже добре знаю: *що більші, бучніші паради, то, значить, менше сили, то швидше парадуюча влада владе*. Колись пишно парадувала Директорія. Нам будували арки, трибуни, вішали на вулицях килими, били в дзвони й вистроювали перед нами війська. Я добре пам'ятаю моє *чуття сорому від цієї декорації* [виділено – О.М.]" [1, с. 452]. Отже, це показове свято, карнавал з перевдяганнями, театральне дійство, парад "щасливих" манекенів є лише однією із декорацій псевдокомуністичної моделі життя.

Так, констатуючи такі суперечності соціалістичного ладу: дія явищ бюрократизму та централізму в радянській системі; дискредитація творчої ролі та ініціативи мас під час проведення революції; девальвація "старих" цінностей і відносин та теоретична трансляція нових, "фальшивих", напівзапроваджених у практику життя; показове святкування III Інтернаціоналу в умовах незабезпеченості, бідності робітників, – В.К.Винниченко постійно **шукає виходи, намагається скоординувати захисні механізми, програмує стратегії дискредитації руйнівних причин та наслідків, породжених зазначеними суперечностями.**

Автор "Щоденника" вже в 1926–1928 рр. глибоко усвідомлює, що "послідовно-соціалістичне будівництво послідовно й неминуче йде до реставрації капіталістичних відносин" [3, с. 43], що "Ленін став іконою" [3, с. 565], а "ленінізм" є всього-навсього "дуже ідолопоклонство" [3,

с. 43], що "большевизм" мислиться "як виразник московського захисного імперіалізму" [3, с. 116], "що Москва робить не комунізм, а дискредитацію його на багато літ" [3, с. 124], подаючи одночасно проект корекційної програми, адже "занадто десь кричуще випинаються хиби і помилки" партії [3, с. 375]. Реалізація корекційної програми могла б уможливити реставрацію процесу "всєбічного визволення" та відновити соціальний баланс. Так, актуалізується наступний винниченківський сюжет, у якому за допомогою корекційних механізмів робиться спроба реінкарнувати первинні конструктивні стратегії соціальної художньо-онтологічної моделі.

Перший захисний механізм репрезентований дією **української стихії на противагу російській**. Центральна формула-настанова письменника така: "стихію перемогти може тільки стихія" [1, с. 434]. Українська стихія індексується як координаційна константа, що є генератором потенціалу нації, каталізує внутрішні ресурси та сили народу: "*Українська стихія, виляється, росте, набирає сил, напирєє на руську стихію, робить все дужчий натиск і примушує на руських верхах міняти відношення до теорії*" [1, с. 438]; "*Українська стихія знизу пре, хвилюється, пручається, порушує плани та наміри*" [1, с. 463]; "*Стихія національна росте, посяні нами зерна державності ростуть нестримно. Українізація видирається з м'ясом із цупких лабетів кацапні, яка все ж таки намагається втримати своє "право" смоктання і панування на Україні*" [3, с. 207] [виділення наші – О.М.]. Таким чином, українська стихія має здатність до росту, збільшення, зміцнення. Вона як комплексне поняття, за В.К.Винниченком, інтегрує в собі органічно національні прагнення та сили, власне національну ідею, ідеї державності, національної свідомості та ідентичності, які, детермінуючи механізми соціальної схеми буття, є одночасно програмовими координатами національної моделі буття.

Головна проблема позиціонується як протистояння двох векторів-сил – української та російської стихій. Російська стихія координується іншими параметрами, вона артикульована як "стара, національно-руська риса лицемірності, брутальності, безпардонного насильства, стара звичка віри в провіденціальну ролю Росії", що "яскравою смугою переходить через всю політику комуністичної Москви" [1, с. 467]. Російська стихія, за В.Винниченком, діє не просто як фактор дестабілізації в межах союзу республік; вона виходить за локальні межі, проєкується на світовий контекст, прогресує, переростаючи в загрозу більш глобальну: "*Гублячи Україну своєю застарілою стихією, вони гублять себе, а з собою революцію на Заході. І страшно за той час, який настане тоді, за дискредитацію самої революції, самої ідеї комунізму в масах. І наскільки тепер Ленін стоїть в очах всіх високо,*

навіть у буржуазії, настільки низько він тоді впаде, навіть у комуністів... [виділено – О.М.] [1, с. 438].

Другий корекційний механізм оприявнюється через потребу зміни курсу політики. В.К.Винниченко констатує в "Щоденнику": "*Керуюча партія повинна мати напрям своєї політики інший, ніж тепер. А значить, мусить бути хоч трохи змінено керуючий центр партії, її Ц. К., а власне Політбюро Ц. К.* [виділено – О.М.] [1, с. 442]; "Треба насамперед хоч яку-небудь можливість для роботи утворити, хоч трошки в *інший бік повернути всю систему*. І поки не буде цього зроблено з центру, з Москви, не варто й їхати, нема для чого: не користь вийде, а ще більша шкода. Краще подождати, краще робити якусь іншу роботу на користь комунізму, аніж їхати на свідому шкоду" [виділено – О.М.] [1, с. 435].

Так, існуюча система унеможлиблює працю на користь комунізму. Політична система, будучи жорстко регламентованою, ідентифікується незмінними координатами, ідеологічними стереотипами, чітко визначеними векторами діяльності. Про свою гіпотетичну участь у ній автор "Щоденника" пише так: "**Моя участь в роботі на Україні абсолютно нічого не змінить, що вся система настільки в протилежному мені напрямі встановлена** [виділено – О.М.], що мене в два тижні буде розчавлено і викинено *без всякої користі для справи* [виділено – В.В.] [1, с. 435]. В.Винниченко, з одного боку, констатує, що "вся справа в постах і посадах ... підхід є тільки з боку посад" [3, с. 347], а з іншого – усвідомлює: потреба зміни курсу політики ускладнюється тим фактором, що, як таких, реальних посад немає зовсім, є лише фігурування на посадах, порожні вивіски, декорації, є маріонетки, позбавлені будь-яких значущих конкретних функцій.

Спочатку у В.Винниченка виникають сумніви, які поляризуються "працювати не зважаючи ні на що" – "праця в таких умовах марна й безпотрібна". Він пише: "Я їду в стан противників. Їду з тим, щоб зразу ж там, у них, серед них боротись за ті умови, які ніби вони тепер приймають. Чи добре ж це? Хто переможе? *Чи вони мене змелють, зітруть, облутують і зроблять безсилою, безпомічною вивіскою, чи я згуртую дійсно федеративні сили й переможу їх?* [виділено – О.М.] [1, с. 440]. Однак згодом сумніви переростають в усвідомлення неможливості працювати без необхідних умов, в усвідомлення того, що в цій системі людина знеособлюється, стає маріонеткою, не може реалізувати свій потенціал на користь нового ладу: "Немає праці без конкретних форм її, без тої чи іншої обстановки, без тих чи інших наслідків. І бачу, що добрих наслідків не буде від моєї роботи, не дасть вона користі нікому, мої зусилля й старання позитивних результатів не принесуть. Не принесуть уже б хоча через те, що мені не буде

дано змоги самої праці, мене не буде допущено до роботи, до активності [виділено – В.В.]" [1, с. 455]; "На моє питання, які будуть мої функції й компетенції, він [Троцький – О.М.] нічого не сказав, але заговорив про те, що такі й такі функції має той і той. Себто, функції у мене не буде ніяких. Я буду собі фігурувати [виділено – О.М.]" [1, с. 441].

Так, актуалізується ситуація людини-гвинтика, що є частиною великого запрограмованого механізму, вектор руху якого одна деталь не може змінити: "Дійсно, я вступив у велику машину, заведену, певним способом настроєну й напрямлену. Яка б вона там не була, а вона вже йде, колеса зачіпається за колеса, і надзвичайно важко не те, що змінити її, а тільки хоч би злегка дати інший напрям [виділено – О.М.]" [1, с. 477–478]. В.К.Винниченко вчасно ідентифікував цю запрограмованість, зрозумів, що буде чужорідним гетерогенним елементом у цій системі, бо керується формулами-настановами "бути активним", "працювати". В автора "Щоденника" "нема охоти кидати корисну працю і віддавати свій час, сили, ім'я, честь за можливість бути механічним виконавцем [виділено – О.М.] розпоряджень купки людей" [3, с. 81]. Визначені координати проєктуються як перешкоди для творчої, корисної, ініціативної праці у сфері будівництва соціалізму, адже на постах знаходяться люди-"маріонетки", які своєю псевдодіяльністю деформують як засоби, так і саму мету.

Третій механізм захисту та корекції, репрезентований у "Щоденнику", В.К.Винниченко пов'язує з політичною діяльністю УКП, адже в ситуації, коли РКП і КП(б)У в Україні мають "тенденцію на ліквідацію українських центрів і самої тіні державності", коли "КП(б)У і її ЦК являються при такій тенденції "ліквідаційною комісією" РКП-партійного центру" [1, с. 470], – актуалізується пошук організації з конструктивними стратегіями діяльності. Автор покладає надії на УКП, ця організація має діагностувати соціальні деформації та внести корективи в політичну ситуацію, створити умови для праці та всебічного визволення. Беручи за точку відліку цей факт, письменник пише: "Позиції УКП, на мою думку, не зважаючи на свої помилки, вірніше відповідають завданням революції й національного визволення України. Через те закликав робітників і селян [у листі. – О.М.] вступати до УКП, заявляючи при тому, що я виясню перед Закордонною Групою Українських Комуністів позиції обох партій на Україні й гадаю, що ЗГУК також вибере для об'єднання УКП, як з більш правильною програмою і тактикою. Але об'єднання може статися при відповідній зміні деяких програмових позицій УКП у напрямі виразнішої постановки питання про світову федерацію [виділено – О.М.]" [1, с. 471]. Так, УКП, на думку В.К.Винниченка, у сюжеті порятунку революції має відіграти

центральну роль, адже її програмові позиції корелюють із постулатами всебічного визволення, діяльність цієї організації має каталізувати запуск корекційних механізмів соціальної моделі буття. При цьому зазначається, що РКП та КП(б)У вже дискредитували самі себе, тому письменник констатує: "Перша хвиля світової пролетарської революції, здається, стоїть на пункті занепаду. Хто винен? [...] коли не давати тактиці й політиці керуючої партії ніякої ваги, то можна сказати, що винних немає. **Коли ж прийняти, що тактика і методи керуючої революцією партії важать хоча б тільки піщинку і що ця піщинка була якраз тією рішачою силою, яка перетягла ваги на бік поразки й загибелі, то питання про помилки РКП та її "еманації" на Україні КП(б)У набирає серйозного значення**" [виділено – О.М.] [1, с. 470]. Однак, як з'ясує В.К.Винниченко в "Щоденнику", УКП – інваріант конструктивний, якщо обмежувати його площину тільки соціальним елементом. Проекція ж на національні формули буття транслюється як напівдеформована аморфна ілюзія, адже ідеться про те, що "Ці затуркані люди [україсти. – О.М.] соромляться його [українського питання. – О.М.], одхрещуються, гордо заявляють, що вони вже "перебули прокляту українську хворобу", що для них "окупація України вигідна", що вони не цікавляться Україною, як такою, а тільки як певним шматком території з певним економічним складом" [1, с. 464]. Для Винниченка в ситуації прагнення синтезу українського та комуністичного елементів, в ситуації потракткування національного питання як визначального параметру ця позиція трансформується в сигнал небезпеки, адже національне та соціальне визволення означені як два паралельні взаємопов'язані процеси, які генеруються спільною програмою всебічного визволення та сконденсовані двоєдиним механізмом дії. Автор "Щоденника", врешті-решт, констатує непотрібність існування УКП, яка, деформуючи координати корекційного проекту, актуалізує деструктивний потенціал захисного механізму: "Вони [україсти. – О.М.] бояться навіть признаватись в заінтересованості національним питанням. Через те їхні національно-державні позиції й особливо обґрунтування їх – невиразні, хисткі й дуже наближаються до позицій КП(б)У, що *робить окреме існування цієї організації майже безпотрібним* [виділено – О.М.]" [1, с. 472]; "Ці бідні люди [україсти. – О.М.] не мають твердих позицій навіть у тому єдиному, що відрізняє їх від КП(б)У: в національно-державній позиції. Вони так залякані, тероризовані русификаторами, так бояться, щоб їх не вважали контрреволюціонерами, такі вони слабодухі й позбавлені гідності, що сміють виразно, твердо, ясно заявити, що вони – члени пригнобленої, упослідженої ще не визволеної нації" [1, с. 463–464].

В.К.Винниченко, діагностуючи ряд суперечливих аномалій сучасного ладу та простежуючи процес переростання практик більшовизму в тоталітарні схеми буття, актуалізував у "Щоденнику" механізми захисту та корекції. Логіка репрезентації корекційної програми така: по-перше, існують три потенційні механізми захисту – зміцнення української стихії як засобу ефективної протидії російському впливу, зміна курсу політики та напрямку всієї системи влади, пошук політичної організації, програмові постулати якої б відповідали завданням "всебічного визволення"; по-друге, як виявив В.К.Винниченко, запуск у дію цих механізмів, їхня практична реалізація унеможлиблюється спектром причин – протистояння російської стихії, явище "фігурування на посадах" без конкретних функцій, існування механізованого бюрократичного апарату, ігнорування політичними організаціями національного питання тощо; по-третє, за В.К.Винниченко, ситуація дискредитації корекційних процесів та неможливість реалізації концепції "всебічного визволення" на практиці вимагає побудови альтернативної проєкції соціального буття.

Потрібно зазначити, що рефлексії автора "Щоденника" репрезентативні щодо органічного симбіозу реалістичного критичного мислення з утопічними ідеями. Моделюючи проєкти соціальної площини буття, В.Винниченко в щоденникових записах означає систему координат, у якій рухається від критики реалістичних до постулювання утопічних концепцій. Зміна вектору на пошук альтернативних утопічних моделей детермінується переважанням деструктивних стратегій та негативних метаморфоз існуючої соціальної реальності, усвідомлення після 1925 року повної дискредитації революційних досягнень та фактом останньої вимушеної еміграції письменника, який прагне саме шляхом конструювання утопічних теоретичних проєктів відновити індивідуальний та соціальний баланс. Окрім того, втеча в утопію є параметром, що визначає процес кореляції щоденникових нотаток з художньою творчістю, адже саме утопічність індексує максимальну дотичність щоденникових записів до концептуальних схем художніх текстів.

Так, у щоденникових записах письменника кінця 1920-х рр. з'являється **ідея світового громадянства**, що програмує альтернативну траєкторію буття: "Гармонізація себе самого сповнює якимсь особливим затишком усю істоту, почуванням зрідненості із тим клаптем землі, на якому живеш. Нема чуття чужості, закинутості, гнітючої туги за рідним краєм, сиротливості й самотності. Все – близьке, все є рідна планета, люба Земля наша, скрізь можна і треба діяти й творити. І любов до рідного краю зовсім не вимагає чужості до інших частин Матері-Землі. Я – громадянин Планети і плюю на

тимчасові поділи людей на держави [виділено – О.М.] [3, с. 245]; "Як дивно, чудно, смішно і дико буде колись уявлятися поділеність землі на держави, на окремі *землі*, що "належать" тому чи іншому народові [виділено – В.В.] [3, с. 506]; "Мостимо собі притулок у французькому штаті нашої теперішньої батьківщини – Землі" [3, с. 380].

Визначення координат ідеї "світового громадянства" слід розпочати з індексації причин, що мотивували пошук альтернативної моделі буття. За В.К.Винниченком, можна артикулювати дві головні причини – внутрішнього та зовнішнього характеру. Зовнішня причина детермінується попереднім сюжетом, у який вписуються всі параметри суперечностей та тоталітарні маркери більшовицької схеми буття, внаслідок чого й неможливо реалізувати Винниченківський проект "всебічного визволення". Внутрішній фактор кореспондує з фактом вимушеного еміграційного життя самого автора "Щоденника", із існуванням поза межами України: "Все більше й більше реальною стає думка про підданство Землі. *Україні мені, очевидно, вже не бачити*. Чуття краєвого патріотизму повинно поширитись, розсунутись у патріотизм всієї планети [виділено – О.М.] [3, с. 281]; "*Облишити думки та мрії про поворот на Україну, не скиглити, не ставати в позу страдника, а бадьоро, весело й гідно проходити свій шлях життя*. І коли судилося, щоб він ішов через французький повіт батьківщини – Землі, хай буде французький повіт [виділено – О.М.] [3, с. 294]; "Потрохи підданство Землі стає реальнішим. *Україна відсувається в туман дитинства, любий, золотий, теплий. Україна стає казкою*, а Земля набирає плоти і крові. За інерцією ще й слідкую, і хвилююся, і намагаюся щось робити, та... що можна робити без можливості діяти? [виділено – О.М.] [3, с. 339]. Ностальгія за Україною оприявнюється в щоденниковому тексті як один зі стимулів програмування нових стратегій буття. У складній системі координат цей механізм репрезентований і як програма компенсації, В.К.Винниченко в такий спосіб окреслює чіткими контурами розпливчасті формули існування поза Батьківщиною. Однак процес реалізації цієї ідеї ускладнюється, адже письменник, врешті-решт, приходять до констатації: "Поганий ще з мене патріот Землі: раптом як стара рана починає нити туга за одним клапцем Землі, за одним, де пахне житями, де обніжки заросли васильками, де бідний Дніпро шоліта худне до голих піскуватих ребер..." [3, с. 540].

Варто наголосити, що ідея світового громадянства заявлена в щоденникових записах як один з інваріантів пошуку альтернативного проекту буття в умовах переростання концепції всебічного визволення в тоталітарні схеми існування, автор не програмує стратегій цього проекту. Ця ідея з'являється в контексті пошуків, філософських роздумів, теоретизувань митця, однак не відрефлектована на концеп-

туальному рівні, як, скажімо, ідея "всебічного визволення". Згодом ідея громадянина Землі трансформується в розробку якісно інших сюжетів та концепцій, хоча на цьому етапі позиціонується письменником як можлива гіпотетична траєкторія, альтернативна проекція соціальної моделі буття, позначена умовними координатами.

Отже, в контексті моделювання стратегій соціальної концепції буття відбувається еволюція поглядів В.Винниченка від ідеї "всебічного визволення" до ідеї "світового громадянства", що розгортається за такою логікою. По-перше, реалізацію концепції "всебічного визволення" унеможливають суперечності існуючого комуністичного ладу – явища бюрократизму та централізму в радянській системі, дискредитація творчої ролі та ініціативи мас під час революції, девальвація "старих" цінностей і відносин та теоретична трансляція нових, "фальшивих", напівзапроваджених у практику життя, святкування III Інтернаціоналу в умовах незабезпеченості робітників, – які одночасно потрапляють автором "Щоденника" як тоталітарні маркери буття. По-друге, діагностуючи ряд суперечливих аномалій соціального ладу, В.Винниченко актуалізував у "Щоденнику" такі механізми захисту та корекції – зміцнення української стихії як засобу ефективної протидії російському впливу, зміна курсу політики та напрямку всієї системи влади, пошук політичної організації, програмові постулати якої б відповідали завданням "всебічного визволення". Однак, як виявилось, практична реалізація корекційної програми унеможливується факторами – протистоянням російської стихії, явищем "фігурування на посадах", існуванням механізованого бюрократичного апарату, ігноруванням політичними організаціями національного питання. По-третє, в умовах дискредитації корекційних процесів та неможливості реалізувати концепцію "всебічного визволення" на практиці В.Винниченко пропонує альтернативну версію соціального буття, яка оприявнюється як утопічна модель та програмується за допомогою ідеї "світового громадянства".

Література

1. Винниченко В. Щоденник / Володимир Винниченко. – КІУС : Едмонтон, 1980.
Т. 1. – 1980. – 483 с.
2. Винниченко В. Щоденник. 1921–1925 / Володимир Винниченко. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1983.
Т. 2. – 1983. – С. 377.
3. Винниченко В. Щоденник. 1926–1928 / Володимир Винниченко. – Київ–Едмонтон–Нью-Йорк : Смолоскип, 2010.
Т. 3. – 2010. – 621 с.

4. Винниченко В. Публіцистика / В. Винниченко ; за заг. ред. Віктора Бурбела. – Нью-Йорк–Київ, 2002. – 371 с.
5. Володимир Винниченко: у пошуках естетичної, особистої і суспільної гармонії : збірник статей / [за заг. ред. Париси Залеської Онишкевич]. – Нью-Йорк : Українська вільна академія наук у США, 2005. – 279 с.
6. Громадсько-політична діяльність В.Винниченка (до 125-річчя від дня народження) : збірник статей. – К. : ПІЕНД, 2006. – 280 с.
7. Лисяк-Рудницький І. Суспільно-політичний світогляд В.Винниченка у світлі його публіцистичних писань / І. Лисяк-Рудницький // Сучасність. – 1980. – № 9. – С. 66–78.
8. Панченко В. Марксист, який хотів залишитися українцем: Володимир Винниченко / В. Панченко // Україна Incognita. – К., 2002. – С. 271–282.
9. Сиваченко Г. "Конкордизм" В.Винниченка в екзистенціалістському дискурсі / Г. Сиваченко // Слово і час. – 2002. – № 9.
10. Солдатенко В. Ф. Еволюція суспільно-політичних поглядів В.К.Винниченка в добу української революції / Валерій Солдатенко // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 15–25.
11. Шаповал Ю. Доля як історія / Юрій Шаповал. – К. : Генеза, 2006. – С. 111–122.

УДК 82.091:[821.161.1+821.161.2]

Є.Є.Прохоренко

Проблема національної ідентичності М.Гоголя в українських літературно-критичних розвідках 20–30-х рр. ХХ ст.

Стаття розглядає проблему національної ідентичності Миколи Гоголя в українських літературно-критичних розвідках 20–30-х рр. ХХ ст. (зокрема, О.Яремченка, І.Лакизи, П.Филиповича, Д.Донцова, Є.Маланюка, Ю.Липи, Д.Чижевського та ін.). Наріжним питанням українського гоголезнавства того часу було питання: "наш" Гоголь чи "не наш".

Ключові слова: національна ідентичність, українське гоголезнавство, гоголівська спадщина.

В статье рассматривается проблема национальной идентичности Н.В.Гоголя в украинских литературно-критических работах 20–30-х гг. ХХ в. (в частности, А.Яремченко, И.Лакизы, П.Филиповича, Д.Донцова, Е.Маланюка, Ю.Липы, Д.Чижевского и др.). Камнем преткновения для украинского гоголеведения того времени стал вопрос: "наш" Гоголь или "не наш".

Ключевые слова: национальная идентичность, украинское гоголеведение, гоголевское наследие.

The article is dedicated to the problem of national identity of Mykola Gogol in Ukrainian critical works of 20–30-th years of XX-th century (besides in the works of O.Yaremchenko, I.Lakyza, P.Phylypovich, D.Dontsov, Ye.Malaniuk, Yu.Lypa, D.Chyzyhevsky and others). Is Gogol "our" or "not" – such was the main question of Ukrainian Gogol studies of that years.

Key words: national identity, Gogol studies, Gogol's creative works.

Постать Гоголя, який сам зізнавався, що не знає, яка в нього душа, завжди зринала під час спроб розв'язати проблему взаємостосунків російської та української літератур, самоідентифікації останньої, як і українського народу в цілому. Гоголь, за Ю.Барабашем, виступає своєрідним "індикатором" настрою у передчутті "чергової в національній історії поразки", що "в нашій українській традиції перетворилося на за давнини соціопсихологічний стереотип" – пошук зради як головної причини поразки. Символом, знаком, носієм такої зради і стала для багатьох постать Гоголя, її формулою-метафорою – "гоголівський синдром" [1, с. 9–10]. Логічно, що постать Гоголя зринула в літературно-критичній свідомості 20–30-х рр. ХХ ст. під час невдалої спроби становлення України як незалежної держави, на фоні поразки національного відродження, яке перетворилося на "розстріляне". У цей час і актуалізувалися дослідження, присвячені проблемі національної ідентичності Гоголя, які часто мали радикально протилежний характер.

Студії 20–30-х рр. ХХ ст., що торкалися національного питання Гоголя, свої початки беруть від гоголезнавчих робіт початку ХХ ст., які зосередили свою увагу на "дводушші" Гоголя. Оригінальною у цьому відношенні є робота Овсянико-Куликовського, у якій дослідник дійшов висновку, що письменник був "общерусом на малоросійській основі", оскільки він поетично мислив і листувався "общеруською" мовою, а робити це нерідною мовою неможливо [20, с. 126–127].

Знаковою для українського гоголезнавства стала монографія І.Мандельштама "Про характер гоголівського стилю" (1902), в якій малоросійському елементу в творчості Гоголя присвячено цілий розділ. Мова душі письменника – без сумніву, на думку дослідника, мова малоросійська [19, с. 196–197]. За І.Мандельштамом, "хохлацька душа" Гоголя все-таки переважила над "російською", з нею він не розлучався ні в Петербурзі, ні в Італії, вона стала невід'ємною від творчості письменника. І хоча Гоголь іноді намагався приховувати свої національні особливості й показувати, що він не "хохлік", "плеємінна особливість" була головним рушієм його творчості і постійно

проявлялася в ній. "У Гоголя в душі завжди зберігався куточок, де він жив лише життям малороса" [19, с. 202]. Основними аргументами дослідника щодо української мови душі письменника, яскраво проілюстрованими прикладами з текстів, були: вживання малоросійських слів, виключення або заміна їх під час редагування творів, дотримання українського правопису і синтаксису, переклад Гоголем подумки з української ("Що Гоголем передано по-малоросійськи не передається російською мовою, хоча й перекладено" [19, с. 200]), запозичення форм синонімії, повторів, кличних звертань із малоросійських дум і пісень тощо. І.Мандельштам вважав, що немає потреби, окрім мовного аспекту, доводити зв'язок Гоголя з "малоросійським у більш широкому сенсі, оскільки Гоголь сам був малорос" [19, с. 231–232]. На користь українськості Гоголя дослідник, окрім листування з Максимовичем, наводить зауваження Пипіна про те, що з Гоголя навіть виривалися слова, за якими його могли визнати справжнім українофілом, та місця з гоголівських творів, де письменник згадує "москалів" і "кацапів" [19, с. 206].

Продуктивним для подальших гоголезнавчих студій став нарис О.Єфименко з красномовною назвою "Національне роздвоєння в творчості Гоголя" [9, с. 85–99]. Основна теза дослідниці: "Великий письменник був рідним сином української народності і прибраним російської. Свій прибраний матері він віддав усе: свій великий талант, своє життя, кров свого серця. Та ніщо не могло знищити значення того, що й життя й талант дістав він не від неї, а від тамтої, від першої..." [9, с. 86]. О.Єфименко відзначає, що у творчості Гоголя переплелися два взаємовиключні елементи: ліризм, палка ідеалізація дійсності в творах з українського життя та гумору, висміювання вульгарного й низького в творах з російського життя. Вона приходить до висновку, що якщо охопити твори Гоголя загальним поглядом, то можна побачити, що ми маємо справу з двома письменниками: одним Гоголем, зверненим до українського життя, яке він з любов'ю, у повноті й красі зобразив у своїх творах, та другим Гоголем, зверненим до російського життя, до якого він ставився як сторонній обсерватор і зобразив його лише з одного боку, карикатурно, страшно, але дуже виразно [9, с. 92-93]. "Для Великої Росії був у нього лише негативізм та безпощадний, зловбий ... гумор" [9, с. 93], але все ж таки це був "сміх крізь сльози", бо, на думку дослідниці, російська дійсність йшла в розріз із моральними ідеями й почуваннями Гоголя, песиміста за природою, та з його ідеєю російського імперіалізму, яку він вивіз "готову з своєї української вітчизни" [9, с. 95–96]. Основну причину роздвоєності та суперечності світогляду Гоголя О.Єфименко вбачає у відірваності письменника від свого національного ґрунту для служби

російській державі та неможливості позбутися своїх національних симпатій. "Він став ся вірним прибраним сином російського імперіалізму, але не міг асимілюватись із російською нацією" [9, с. 99]. Вихід з такого становища, на думку критика, Гоголь знайшов у містицизмі, адже "з точки погляду неба і вічності всі питання і суперечності здавались "ничтожною суетою" [9, с. 99]. Обравши такий шлях, письменник втратив талант, який не міг лише жититися "Роздумами про божественну літургію", а з ним – і себе. За О.Єфименко, Гоголь "упав жертвою духового роздвоєння, що мало своє глибоке коріння в національним роздвоєнні" [9, с. 99].

Продовжив проблему національного роздвоєння Гоголя у своїх розвідках С.Єфремов [10; 11], який вважав "великого українця Гоголя" "жертвою дводушності", а назва його розвідки "Між двома душами" стала часто повторюваною у 20–30-х рр. ХХ ст. формулою-метафорою. С.Єфремов приходить до висновку, що в Гоголя було дві душі: українська – молода, свіжа, овіяна чарівними споминами й поетичними мріями про далекий, милий серцеві рідний край, яка знаходила яскраві фарби і м'який гумор для українського життя, і російська – стареча, холодна, сувора, із службовими замірами та надмірним звеличанням офіційної державності, душа холодного і практичного міркування, яка "холодним бичем сатири була по "рассейской гнусной действительности" [13, с. 8]. 1924 р. була перевидана розвідка С.Єфремова "Історія українського письменства", у якій він зараховував М.Гоголя до українофільської течії російського письменства, яка допомогла зростанню національної самосвідомості українського громадянства і дала початки української літератури. Згадавши, українофільські твори Пушкіна та Рилєєва, дослідник констатує, що Гоголь "найбільше спричинився до спопуляризування України й українських тем у російському письменстві", що він "прищепив на російському ґрунті принципи українського письменства" [12, с. 395]. Хоча згодом, зазначає критик, Гоголь як нещасна жертва внутрішнього роздвоєння між своїми двома душами вже негативно ставиться до українського письменства і, навіть, відвертається від Шевченка, бо "демократична поезія геніального мужика для аристократичного носа Гоголевого занадто вульгарна, мовляв: "дьогтем тхне" (за свідченням Данилевського) [12, с. 396]. Але в підсумку С.Єфремов говорить, що своїми оповіданнями з українського життя, а особливо "Тарасом Бульбою" Гоголь "не тільки сприяв повороту декого з зрусифікованих українців до народу, а й у російське письменство дужу пустив течію українську й витворив ту "моду на все малоросійське" [12, с. 396]. Треба відзначити і розлогий коментар (аж на 10 сторінок) С.Єфремова до ІV тому повного зібрання творів Т.Шевченка за 1927 р. про

взаємозв'язки геніальних українців, у якому дослідник зазначає, що "багато дав Гоголь українському письменству" [27, с. 351–352].

Жертвою "дводушності" Гоголь виступає й у М.Євшана: гоголівська суперечність, на його думку, полягає в конфлікті між життєвим поривом і силою таланту, які були від України, з одного боку, і "категоричними імперативами", розумінням обов'язку, місії, "сферою теорій та туманних абстракцій", пов'язаних з Росією, з іншого. "Українська душа гірко зажартувала собі з його: казала йому писати сатиру на те, що він хотів любити" [8, с. 29–35].

1909 р. на ювілейному вечорі Гоголя М.Грушевським було поставлено ключове для українського гоголезнавства 20–30-х рр. питання належності Гоголя Україні [5]. У своєму виступі М.Грушевський назвав Гоголя "одним із геніальніших людей, яких дала Україна", і разом з тим "одним із найглибше записаних в історії її культурного і національного життя". Саме у зв'язку з іменем Гоголя Грушевський говорить, що "доперва нашим часам, властиво, судилося поставити українське національне питання "у весь зріст" [5, с. 396]. Гоголь, на думку М.Грушевського, "не винен в тому, що з нього зробили патрона чорносотенства, певного роду символ, прапор і гасло "общероссизма" на посрамлення українських сепаратистів": "Він дав українству те, що міг дати в своїй часі і в обставинах..." [5, с. 396]. За М.Грушевським, Гоголь не був свідомим українцем "в наших теперішніх розумінні, не писав українською", "не припускав переходу з етнографічної статистики в національну динаміку", але нічим і не відрізнявся від покоління українофілів свого часу [5, с. 396]. Вчений називає Гоголя поетом давньої України, похороненої на руїнах старої Гетьманщини: "Він обсилав розкішними квітами творчості сю Україну, що представлялася йому дорогою, прекрасною покійницею; ов'яв її гробовець ароматами поезії..." [5, с. 397]. Наводячи уривки з листів Гоголя до Максимовича, вчений звертає увагу на те, що українські інтереси й симпатії Максимовича електризували Гоголя, він починав іронізувати над великоросами, вживати термін "Україна" замість "Малоросія", "вдаватися в український націоналізм" [5, с. 397]. Згадає дослідник і листи Гоголя до Залеського та Смирнової, його судження про українські пісні, конспект з історії України, тому "не тільки з огляду на вплив, який мали Гоголеві повісті з українського життя ..., а і з огляду на його українські почуття ми не маємо ніякої причини викидати його з історії українського національного руху, розвою української свідомості" [5, с. 399]. Завершив свій виступ М.Грушевський цитатою з листа М.Гоголя до Максимовича про Київ: "Він наш, він не їх!", спроектованою вже на постать самого Гоголя. Саме це твердження поставило національне

питання щодо Гоголя рубом і неодноразово обігрувалося в наступних гоголезнавчих розвідках.

Всі ці ідеї були перейняті критиками 20–30-х рр. XX ст., які, відчуваючи межовість епохи і передчуваючи чергову національну поразку у наступі радянської влади, не могли вже задовольнитися ефремівською формулою констатації "двудушшя" Гоголя. Вони здійснили спробу піти далі й відповісти на запитання: "наш" Гоголь чи не "наш", тобто чи належить він українській літературі, культурі.

У 1922 р. світ побачила стаття О.Яремченка із симптоматичною назвою "Чи М.Гоголь був наш?" Автор починає свою статтю із констатації того факту, що кожна нація, що поважає себе, має з глибокою пошаною ставитися й до пам'яті великих людей, що уславилися своєю діяльністю на полі рідного письменства. Відповідно українці мають шанувати свого найбільшого літературного генія – Миколу Гоголя, як англійці Шекспіра, німці Гете. І якщо, на думку О.Яремченка, вони не мають змоги і засобів звести величний монумент і заснувати товариство його імені, то бодай мусять видати всі його твори, переклавши їх українською мовою, та завести обов'язкове їх студіювання в школах. О.Яремченко констатує відсутність хоч одного повного видання творів Гоголя українською мовою і запитує: "Чи не тому се сталося, що багато українців помилково зараховують Гоголя до "московських" письменників?" [29, с. 45].

"Мало в нашому письменстві, – говорить дослідник, – авторів, у яких творчість була б такою суто українською, носила б таку виразну печать нашого національного духа", "з кожного рядка його творів, чи оповиті вони смутком і тугою, чи дзвенять безтурботним сміхом, чи затросні гіркою насмішкою, джерелом б'є українська стихія, обзивається українська душа" [29, с. 45]. Добровільно зрікатися великого літературного скарбу, зоставленого у спадщину Гоголем, на думку дослідника, – це злочин проти української культури. Адже хоч твори Гоголя і писані російською мовою, цей зовнішній одяг мало змінив національний характер писань Гоголя, тому вважаємо його українським класиком нарівні зі Сквородою, автором "Слова про похід Ігорів" та редакторами "Повісті врем'яних літ", мова творів яких також дуже різниться від сучасної літературної мови [29, с. 45].

Робить О.Яременко і огляд попередніх українських гоголезнавчих праць. Після монографії Куліша ("Записки о жизни Н.В.Гоголя"), на думку критика, так і не знайшлося серед українців людини, яка б продовжила його блискуче розпочату працю, хоча українське громадянство інстинктивно відчувало на противагу московській критиці та школі, що Гоголь "наш", і тому за його переклад бралися І.Франко та Леся Українка. Наводить критик і поезію Куліша "Перед Гоголем

честнем" (зб. "Дзвін"), в якій автор звертається до Шевченка, лише устами якого, на думку О.Яремченка, український народ міг гідно вшанувати Гоголя, на відміну від "москвінів", яких так немилосердно осміяв Гоголь, і які хоч і поставили йому монумент, проте не виявили справжньої пошани й розуміння його думок і творів [29, с. 46–47]. Наводить критик і слова з листа Шевченка до Репніної, в якому український національний поет називає Гоголя справжнім знавцем серця людського і жалкує, що їм не вдалося познайомитися особисто. Невеличку книжечку С.Єфремова, яка з'явилася в столітні роковини письменника, О.Яремченко вважає менш вартісною за Кулішеву розвідку з наукового та змістового погляду. Провідну єфремівську думку про дві душі Гоголя, між якими точилася невпинна боротьба, О.Яремченко вважає "помилковою та нав'язною працею Овсяннико-Куликовського", чію гіпотезу про "общерусскость" Гоголя також відкидає. Формулу "дводушья" Гоголя О.Яремченко називає неможливою і заперечує жодну боротьбу в душі Гоголя.

На думку дослідника, ближче ознайомившись з життям, творами й листуванням Гоголя, можна переконатися в тому, що письменник мав лише одну українську душу, що хоч він і був змушений "піти в найми до москалів" і писати їх мовою, але не зрадив рідного народу й зоставався українцем. Людина з двома душами, вважає він, не змогла б змалювати картину вбивства Тарасом Бульбою власного сина за зраду батьківщини, так написати міг лише нащадок стародавнього козацького роду. Далі критик веде мову про те, що в жилах Гоголя текла чиста українська кров, що він з діда-прадіда був українцем, а його батько був талановитим українським письменником (цікавою є мовна дрібничка, що діда письменника критик називає на український манер Танасом). Автор зазначає, що Гоголь до самої смерті не вивчив російської мови, про що йому не раз закидала критика. Згадує дослідник і розвідку Мандельштама про те, що конструкції фраз і звороти у Гоголя українські, хоч і висловлені "московськими" словами.

Аналізуючи вороже ставлення критики до ранніх творів Гоголя, О.Яремченко відзначає, що "лише Пушкін інстинктивно почув геніальність молодого письменника-українця і з свого боку зробив усе можливе, щоб перетягти його на службу московській літературі", ввівши Гоголя у товариство російських письменників і підкинувши йому теми з російського життя [29, с. 48]. Після смерті Пушкіна цю місію, на думку критика, перебрав на себе Белінський. Думку Белінського про те, що з "Мертвими душами" Гоголь уже зовсім відцурався малоросійського елементу, О.Яремченко також вважає помилковою, оскільки водночас Гоголь писав трагедію із життя запорожців на зразок Тараса Бульби, про яку розповідав актору Щепкіну і яку спалив через те, що

Жуковський заснув під час її читання автором ("Вибритий вус"). Ще одним аргументом О.Яремченка є праця Гоголя над історичним романом з українського життя під назвою "Гетьман", який також був спалений, але за уривками, що збереглися, Яремченко судить про цей твір як твір великої мистецької вартості.

Серед т.зв. "лакмусових папірців оприявлення українськості Гоголя" (І.Лисий), наведених О.Яремченком, новий – реферат, читаний Гоголем у Парижі 1836 р. у присутності Міцкевича та Залеського про "потребу для України відділитися від азійської Москви" [29, с. 50].

Критик, услід за М.Грушевським, своєю статтею дає однозначну стверджувальну відповідь на винесене у заголовок запитання і приходить до висновку, що поки Гоголь жив у тісному духовому зв'язку з Україною, поки тримався рідного ґрунту, поки жив спогадами і враженнями з України, доти він міг писати мистецько вартісні твори. О.Яремченко вдається до яскравих метафор – риси, притаманної майже всім "націєцентричним" гоголівським розвідкам початку ХХ ст. (порівняння письменника з Антеєм, якого покинула чудодійна сила, коли він відірвався від рідної землі, або із чарівною квіткою сонячного півдня, пересадженою на піскуватий ґрунт Московщини). На завершення статті, нагадавши деякі факти з біографії письменника (таємничий голос, який чув Гоголь у дитинстві і про який розповів у "Старосвітських поміщиках", вказівка Царицею Небесною батькові Гоголя на майбутню дружину-немовля, віра Гоголя в чорта, доведена Д.Мереківським), О.Яремченко припускає, що Гоголь мав дідичну істерію, дуже поширену в середньовіччі, якою і можна пояснити багато незрозумілого в особистому житті письменника (відсутність романів Гоголя з жінками, величезний вплив на нього отця Матвія). "Якби Гоголь жив у середні віки, а не в ХІХ столітті, – висуває припущення критик, – то хто знає, чи не спалили б його як еретика" [29, с. 52].

Стаття І.Брика "Микола Гоголь", порівняно зі статтею О.Яремченка, мала більш літературознавчий, а не публіцистичний характер, і переважно спиралася на біографічний метод. Дивлячись із історичної перспективи на "національний гріх" письменника (писання російською мовою), спокутуваний глибокою трагедією його життя, І.Брикна поставлене 20–30-ми рр. ХХ ст. питання щодо національності Гоголя відповідає також однозначно: "Він з душі і з крові письменник український. "Він наш – він не їх" [3, с. 20].

1927 р. у Києві передмовою до перекладу "Тараса Бульби" виходить стаття Ф.Якубовського "Трагедія Миколи Гоголя", передрукована 1931 р. під назвою "Двонаціональність Гоголя та українська дрібнопанська література". Автор статті підходить до постаті Гоголя, за його власним зізнанням, із "соціологічно-марксовського критерія", розгляда-

ючи його як типового представника дрібно-панської української верстви, але не оминає "важливого для розуміння тої доби елементу націоналізму" [28, с. 11]. Про національну свідомість письменника, на думку Ф.Якубовського, свідчать: листування з Максимовичем, відчуття російської природи як чужоземцем (посилання на щоденник Шевченка, в якому Кобзар користується готовими описами Гоголя для змалювання великоросійського села); надто сильний український елемент у формуванні гоголівського стилю, особливо українська мова на стихія в ранніх творах, вживання українських слів без пояснень, тенденція до русифікації в авторських правках. Критик згадує також помилку Гоголя у листі до Плетньова, коли маючи бажання "назвучитися російськими звуками", щоб не "нагішити", він водночас виправляє вираз "пошли по художника" на "пошли за художником" [28, с. 13]. В цілому, Ф.Якубовський притримується думки І.Мандельштама, що часто в Гоголя ми маємо не російську мову, а переклад з української: "Людина думала по-українському, а силувала себе писати російською" [28, с. 13].

Проблеми національної ідентичності торкалися і літературно-критичні статті до першого тому так і незавершеного п'ятитомника українських перекладів творів М.Гоголя, виданого київською "Книгоспілкою" 1929 р. Одна з них належить перу І.Лакизи. Композиційно стаття складається із чотирьох частин. Відзначаючи суперечливість і трагічність Гоголевої постаті, І.Лакиза констатує неоднозначність в інтерпретації його життя і творчості: "Протягом цілих десятиліть живий образ Гоголя, його духовну істоту переполовинювали, без жалю різали на шматки його живу творчість, тягли з неї те, що було кому до душі й до снаги" [14, с. X]. В критичній боротьбі навколо Гоголя літературознавець виділяє три напрями, в оцінці яких Гоголь постає як: 1) сатирик "гнусной россейской действительности"; 2) мораліст; 3) український національний письменник. Щодо двох останніх кутів рецепції Гоголя слід відзначити негативні конотації критика. В оцінці Гоголя-мораліста він повторює думку "незаплямованої совісті кращої частини російської інтелігенції тої доби" В.Белінського про те, що Гоголь "втратив тверезість свого таланту й став "проповідником кнута, апостолом невежества, поборником обскурантизма и мракобесия, панегиристом татарских нравов". Щодо третього напрямку І.Лакиза, хоч і відзначає близькість й рідність імені Гоголя Україні "як мотивами своєї творчості, так і загальним стилем її", водночас засуджує "патриотов свого отечества", чії "велемудрі теорії й історії про національну приналежність Гоголя" "спантеличують тим декого з українських патріотів на стежки націоналізму" [14, с. X]. І.Лакиза зазначає, що суперечка і боротьба навколо Гоголя в минулому, і,

цитуючи П.С.Когана, вторить йому у нагальній необхідності "очистити від фантастичних примар" образ Гоголя. Простежується в статті І.Лакизи і данина марксистсько-соціологічному методу критики, який після 30-х рр. стане панівним у радянському літературознавстві.

Критик І.Лакиза виказує свою обізнаність із досягненнями попереднього йому гоголезнавства, посилаючись на праці Куліша, Шенрока, Пипіна, Котляревського, Коробки, Брюсова, Овсяніко-Куликовського, Переверзева, Виноградова, Сакуліна, Житецького, Гіппіуса, Мережковського, Венгерова тощо, констатує, що всі згадані ним праці підводять до одного знаменника: "внутрішня істота Гоголя суперечлива", "і це яскраво позначилося на його творчості та кінецькінцем спричинювалося до суперечливих сприймань Гоголя й всієї його творчості; це переполовинувало його в свідомості наступних поколінь і заважало уявити собі Гоголя суцільним" [14, с. XVIII]. Праці В.Переверзева, популярній того часу своїм соціологічним методом, І.Лакиза відводить окреме підсумовуюче місце у всій дослідницькій роботі над Гоголем, рясно її цитує.

Третя композиційна частина розвідки І.Лакизи найцінніша з точки зору сучасного українського гоголезнавства своїм намаганням розставити всі крапки над "і" в болючому національному питанні стосовно Гоголя, адже вступна стаття до багатотомного видання несе на собі відповідальність "програмовості". Відштовхуючись від текстуальних досліджень суперечливості гоголівського стилю у "Вечорах", дослідник приходить до висновку, що вся творчість письменника від "Вечорів" до "Мертвих душ" рухається двома різними напрямками і це помітно як на структурі окремих творів, так і на загальному плані всієї творчості Гоголя. Ця "двоїстість", за І.Лакизою, "визначається то українською стихією, стихією, що під впливом особливостей тодішньої епохи полонила Гоголя і в фактах історичного минулого шукала виходу для нових визвольних ідей та підігрівалася загальноромантичною літературною течією, то визначалася соціальними рамками дрібно-маєткового середовища, в якому Гоголь зріс і сформувався як художник" [14, с. XXI]. Боротьба цих двох стихій, що полонили Гоголя, і визначає, на думку дослідника, специфічну властивість Гоголевого духовного життя, в якій коріняться антиномічні іпостасі Гоголя гумориста/меланхоліка; містика/реаліста, основоположника натуральної школи в письменстві; "обличителя гнусной россейской действительности"/реплітного фанатика і жертви цього фанатизму водночас. У світлі цієї боротьби І.Лакиза вважає зрозумілим позицію Гоголя щодо "хохлацької" чи "російської" душі, яка призвела до "цілих даремних дискусій: Хто Гоголь? Чий він?" [14, с. XXI].

Незважаючи на той "обхідний" шлях, яким було поставлене це центральне питання для українського гоголезнавства, відповідь літературознавця однозначна: "Ми свідомо обминаємо дискусії з приводу цього, бо знаємо: Гоголь за походженням українець, у дитинстві зростав в оточенні українському, у його творчості є чимало елементів української стихії, на його стилі, на мові яскраво позначилися вони, виявляв він неабияку зацікавленість історією України, її побутом та обізнаний був з українською літературою. Творчість Гоголя була весь час надто популярна на Україні й чималою мірою прислужилася українському національно-культурному рухові, і Гоголеві через те повинно належати поважне місце в історії українського письменства" [14, с. XXII]. У підсторінковому посиланні критик наводить думки М.Драгоманова про Гоголя та його місце в історії української літератури, які ще раз підтверджують позицію І.Лакизи щодо українськості Гоголя, в тому числі його належності до української літератури: "Писателі, котрі вийшли з певної нації і говорили про життя її, а також удержали певні ознаки питомого національного характеру, повинні знайти місце і в історії літератури тієї нації. Такий власне випадок з Мик. Гоголем, котрий мало того, що писав про українські речі, а ще виявляв ліпше, ніж хто другий, одну з основних прикмет нашого національного характеру – юмор... Французи кажуть, що всі роди літератури добрі, окрім скучного. Подібне можна сказати і про доктрини, що всі вони добрі, окрім смішних. А доктрина, по котрій Гоголь буде для українців нерідним писателем... тоді як напр., д. Кониський буде українським класиком, стільки ж невірна, скільки й смішна... він (Гоголь) для неї (для України) рідний і в "Тарасі Бульбі" і в "Мертвих душах", хоч в кожному творі інакше..." (М.Драгоманов. "Листи на Наддніпрянську Україну". Видання друге. 1915 рік) [14, с. XXII].

І.Лакиза дає відповідь на ще одне "каверзне питання" початку ХХ ст., чому Гоголь, будши українцем, не писав українською мовою: це трапилось через специфічну властивість миколаївської епохи, соціальне походження Гоголя, можливість російської літератури, на відміну від української, забезпечити письменника матеріально. Посилаючись на висновки Мандельштама, І.Лакиза не виключає можливості, що Гоголь міг би писати і українською, що б було видно з самих текстів, яки редактори Гоголевих текстів не приклали рук до вилучення з них "малоросійщини" [14, с. XXIII]. Неможливість визначення письменником своєї батьківщини дослідник підводить під екзальтованість натури Гоголя, констатуючи при цьому, що Україна була його і фізичною і духовною батьківщиною. На користь невірності й суперечливості Гоголя І.Лакиза наводить цілий ряд спогадів сучасників письменника і дуалізм його портретних зображень

митцями. Закінчує цей розділ своєї розвідки критик знову нагадуванням про основне завдання свого дослідження – пояснення всіх цих суперечностей.

Ще одна стаття згадуваного видання "Українська стихія в творчості Гоголя" належала перу відомого українського літературознавця П.Филиповича. Автор відмічає неоднозначність ставлення до Гоголя в українському культурному процесі, наводячи формулу С.Єфремова "Між двома душами", і пояснює вплив Гоголя на розвиток української літератури наявністю української стихії в його творчості, цитуючи знову ж таки М.Драгоманова: "Ні М.Вовчок, ні Нечуй не мислимі без Гоголя" [21, с. 6]. П.Филипович звертає увагу й на численні переклади творів Гоголя українською мовою. Український елемент у творах Гоголя розглядається П. Филиповичем крізь призму біографічних даних, впливів української літературної традиції на його творчість, а також у контексті інтересу до України в російському суспільстві, зокрема, у письменстві 20–30-х рр. XIX ст.

На думку П.Филиповича, Гоголь у "Вечорах" і "Миргороді" виявив органічний зв'язок не тільки з українською народною піснею, казкою та вертепом, а й з новою українською літературою, відбивши її основні напрямки: етнографічно-побутовий, сентиментально-романтичний і романтичний. Найкраще, вважає дослідник, український елемент проявився у творах Гоголя на історичну тематику, написаних у дусі історичної романтики ("Тарас Бульба").

Поруч із подібними статтями, які відкрито декларували "українськість" Гоголя, поява яких на терені Радянської України була була можливою лише до 30-х рр. XX ст., існували такі, які продовжували імперську традицію і розглядали Гоголя лише як великого російського письменника. У пресі можна було натрапити на такі рядки: "... Гоголь, як син дрібного українського дідича ... підпав зросійщенню і засвоїв собі єдинодержавний світогляд. Національного українського питання для Гоголя не існувало" [16, с. 4]. Більшість гоголезнавчих студій, опублікованих після 1930 р., несли на собі виразні ознаки політичних упереджень, породжених або радянськими офіційними, або на еміграції – націоналістичними поглядами.

У часи придушення тоталітарною системою СРСР будь-яких спроб усамостійнення, у часи, коли і Лакиза, і Филипович переслідувалися як "буржуазні націоналісти", наріжне питання українського гоголезнавства перемістилося на Захід України та за її межі.

Цікавою інтерпретацією проблеми роздвоєності Гоголівської душі стала передмова М.Голубця до книги М.Гоголя "Страшна помста та інші оповідання" в українських перекладах [4]. Автор статті стверджує, що в письменницькому доробку Гоголя живе українська історична й

етнографічна стихія, яка, "не оглядаючись на неукраїнську мову його творів, мала величезний вплив не тільки на українську літературу, але й сучасне йому й наступаюче по ньому українське громадянство" [4, с. 5].

Думки про мову Гоголя збігаються із висновками Мандельштама: те, що Гоголь писав по-російськи, за М.Голубцем, це справа випадку, неприхильного збігу обставин його часу, "але ж він думав і відчував по-українськи, сміявся й плакав по-українськи, а навіть його російська мова, за своєю структурою і вмістом українських слів та зворотів, це українська мова, живцем і насилу перекладена на російську. А втім, ніхто перед ним, а крім Шевченка, ніхто по ньому, не відчував так глибоко й безпосередньо краси українського неба й землі, ніхто так глибоко не глянув у тайники української історії й не зрозумів української пісні, переказу й казки" [4, с. 5].

Своєрідно розв'язує критик і питання про "двоєдушя" письменника: "Було в Гоголя, не дві, а багато різних душ, які не розуміли себе взаємно й одна другої лякалася. Сам він не знав, до котрої з них признатися. І голосно не признавався до жадної. Але ж з-під чужинського налету, з-під поневільних зусиль послужити чим-небудь російському громадянству, навіть з полубожевільного памороку його "Переписки", не кажучи вже про "Мертві Душі" й "Ревізора", все і всюди виринає й стає перед нами його українська душа" [4, с. 6]. Тобто М.Голубець також схиляється до українськості Гоголя.

Ю.Барабаш констатує: "По різному сприймали Гоголя, по-різному – незрідка засадничо по-різному – його тлумачили представники першої, "уенерівської" хвилі еміграції <...>, та в одному вони були однакові – у пріоритетній, визначальній ролі політичного чинника для формування своїх поглядів; те саме можна сказати про національний критерій, а втім, хіба він не був – у тодішніх умовах й у тих авторів – корелятом, якщо не синонімом тієї ж такої політики, її осердям, згустком, концентрованим виразом" [2, с. 54]. Характерним було й те, що тяжкий комплекс поразки не знизив тону національно-політичної свідомості, не пригнічував думку, а, навпаки, надавав їй більшої гостроти й наступального характеру [1, с. 11].

Д.Донцов, який увійшов у свідомість сучасників як "духовний батько українського націоналізму", не оминув у своїх розвідках Гоголя. У листі до Є.Маланюка від 19 вересня 1931 р. він згадував: "Українця з мене зробили: Гоголь, Шевченко, Куліш і Стороженко, яких я знаю з того часу, як навчився читати, цебто від 6 років життя (батько мав їх в бібліотеці)". Основні ідеї його програмової праці "Націоналізм" (Львів, 1926) були, за свідченням самого автора у передмові до третього видання, передусім антитезами до драгоманівського "малоросійства", трактування України як провінції Росії, яким протиставлялася

ідея політичної нації, ідеалом і метою якої був політичний державницький сепаратизм, повний розрив з Росією. Погляд на Гоголя у такому радикальному світлі, на думку Ю. Барабаша, "був недвозначним і епатажним викликом імперській традиції", у підґрунті якого лежало не об'єктивне і всебічне дослідження явища, а принцип "навпаки" як "латентної", не усвідомлюваної автором залежності від заперечуваної ж ним російської традиції. Такий погляд "сплощував" постать Гоголя, збіднював "проблему Гоголя", в тому числі й її український ракурс. "Умисне, довільне намагання увібгати письменника до рамців умоглядної схеми переводило розгляд його спадщини з аналітичного поля у суто полемічне, з рівня науки – на рівень злободенної партійної публіцистики" [1, с. 18–19].

Ставлення Д. Донцова до Гоголя проявилось у ступені оприявлення профіля Гоголя у тій чи іншій з трьох частин "Націоналізму" ("Українське провансальство", "Чинний націоналізм", "Українська ідея"). Характерно, що у першій ми зустрічаємося лише із гоголівськими образами, що символізують "українське провансальство", що "так багато мало спільного із старосвітськістю провінції" [6, с. 28]. Так, Д. Донцов використовує гоголівський образ забитої провінції, взятий з "Ревізора" – "хоч тридцять літ скачи, то не можна було б доскочити", – по відношенню до "громад", які за "рецептою Драгоманова" мали створюватися для відгородження від "зловредного" державного центра; ідеал Драгоманівської утопії, за Д. Донцовим, постає "у формі сонного спокою гоголівського Миргороду...", а образ української провансальської "кальоскаґатії" (термін, який критик виводить із сократівського бачення змісту життя в участі в усім добрім і гарнім, що походить від грецького словосполучення "добрий чоловік") зринає у порівнянні із гоголівським образом Манілова: "Сим "топленним масличком" провінціонального паламара і тхне від нашої "кальоскаґатії", в якій тоне все сильне, міцне, живе і відважне. Сим "масличком" заносить і від солодких зіхань кирилівських методівців, і "трудових" монархістів, і від "гуманности" Драгоманова, і від "ніжної" любови соціялістів до "народу", і від радикальної імпотентної сентиментальної любови до "людськості", "пролетаріату" чи "люду", від ідеології цілої їх літератури, розчуленої власною нікчемністю. Маніловщиною була ціла наша "кальоскаґатія", за чим слідує цитата-характеристика Манілова з "Мертвих душ" [6, с. 50, 122, 129].

Образ самого письменника постає перед читачами у розділі, присвяченому донцовській концепції "чинного націоналізму". Автор вважає, що Микола Гоголь трагічно відчув драму розколотої української душі, яка терпіла на дисгармонії між інтелектом і волею, що він "задихався в рідній старосвітщині, яка не в силі була видобути з себе

ні одної гігантської ідеї, ані великого патосу" [6, с. 154]. За цим пафосом, за Д.Донцовим, і тужила увесь час гоголівська душа, а брак цього пафосу в українстві і штовхнув письменника до Росії. Далі для доведення та ілюстрації своїх тез Д.Донцов подає ряд цитат із творів Гоголя (з "Арабесок", "Про середні віки", "Про рух народів") та свої коментарі до них, витримані "в дусі донцовської фразеології" (Ю.Барабаш): "давні залізні часи нашої історії, які так мало зрозуміли сучасники", за якими тужив Гоголь; "в своїй тузі за силою і чином, за нестриманим напняттям людської енергії й волі", "за сею молодістю та її нерозсудними поривами шукав він серед своїх тричі ним проклятих "мертвих душ" української сучасности, за нею ж шукала його стомлена і спрагнена віри і чину душа в давніх наших легендах і в суворій поезії старої України" [6, с. 154, 155]. Національна ідея, за Д.Донцовим, могла бути збудована, лише опираючись на волю нації до життя, охарактеризованої, за Гоголем, як звеличання "залізної сили ентузіазму", елемента "нерозсудного" [6, с. 159].

У своїй концепції Д.Донцов вписує Гоголя у координати "немногих провідників нашої громадської думки", в яких "стрічаємо нотки протесту проти декадентського світогляду провансальства" і в яких "найкращий і найповніший свій вираз знайшов" Шевченко: "Як Гоголь, що шукав щастя в жорстоких і кривавих чеснотах Середньовіччя, <...> так і Шевченко, лише з більшою силою і переконанням, молився до того такого страшного в нашій душі, що аж холод іде по серцю, як хоч трошки його розкриєш" [6, с. 158]. Тобто Д.Донцов поруч із Шевченком зараховує Гоголя до "сих кількох пророків", предтеч, провідників "чинного націоналізму", чії "виломи" у "світогляді-в'язниці" "провансальців" "зараз заростали мохом провансальської маніловщини" [6, с. 158].

У третій частині своєї розвідки Д.Донцов говорить про те, що "рідна" національна ідея, "яка не здобудеться на універсальну думку, ані на міцну волю її накинути", буде переможена "чужою", і як наслідок: "Тоді навіть ті, з "вищої тисячки" дезертують: Гоголь говорить про "Москву мою родину" [6, с. 240]. Для нації, за Д.Донцовим, у такій ситуації є два виходи: або вона цілком стає "знаряддям чужої ідеї, себто йде за нею механічно, без внутрішнього підйому, або повстає проти аномалії і розриває дике сполучення свого "хочу" з чужим "знаю" [6, с. 250]. І, звичайно, прикладом такої суперечності між "хочу" і "знаю", яких, на переконання критика, "безліч перемандрувало ... по душі нації", став Гоголь, який "міг тричі гукати, що Москва то його "родина" (се було від розуму, від "знаю"), але (як казав Достоевський) він не міг знайти в сій Москві ні одного ідеалу, з якого б не глузував (се було від "хочу")". "Росія в (його) голові розсипалась і розліталась, (він

ніак не міг зібрати її в одно ціле" [6, с. 250–251]. Як тисячі інших, в чужім "знаю" він не міг дати, за Д.Донцовим, нічого позитивного, лише негативну критику. Фактично критик повторює думку О.Єфименко про Росію як прибрану (розумову) батьківщину Гоголя. Для втілення донцовської концепції "чинного націоналізму" гоголівський варіант не придатний. За Д.Донцовим, українська ідея зреалізується, "коли ми, "українці", на своїм підсвідомі "хочу" поставимо своє ж таки яскраве, сильне й зацігне "знаю" [6, с. 251].

Еволюцію рецепції постаті Гоголя спостерігаємо у подальших роботах Д.Донцова. Свою наступну розвідку із першопочатковою назвою "Невільники доктрини", передруковуючи у книзі "Дві літератури нашої доби", Д.Донцов назвав "Роздвоєні душі" [7]. У ній критик говорить про "кризу більшовицької ідеї, імпортованої на Україну наступниці царської системи", за якою "українська стихія може крутитися "самостійно", але – тільки довкола сонця Москви", і мета якої – "уярмити чужу стихію, подати їй свій зміст і форми, на чужій культурній підбудові звести (передусім у наших душах) будинок своєї імперії і культури, зробити з українців патріотів Росії" [7, с. 70]. Прикладом такої трагедії нашої еліти за царських часів Д.Донцов називає саме Гоголя. Поряд із риторичним запитанням з приводу того, чи Гоголь був українцем, критик ставить аналогічні запитання про те, чи були німцями Шамісо або Г.Чемберлен, чи були фламандцями Вергард або Костер, і відповідає, що Костер був фламандцем, хоч і писав по-французьки, а Франція стала його інтелектуальною батьківщиною. Так сталося і з Гоголем, в чому критик бачить ключ до його розгадки: чуттям він був українцем, але Росія стала його розумовою (прибраною) вітчизною. Отже, критик продовжує намічену у своїй попередній розвідці ідею, вкладаючи її у те ж формулювання, з яким ми зустрічалися у О.Єфименко. Відлунням із попередньої праці звучить і думка про те, що як би не клявся Гоголь в любові до Росії, йому не йняли віри, "цькований з усіх боків, він утратив любов до своєї "ширшої вітчизни", та не знайшов прив'язання до "тіснішої": великий ентузіаст згинув з браку ідеї, якою міг захопитися неподільно", тобто національної. Далі Донцов подає галерею заблуканих і розщеплених сучасних йому українських душ, на які полювала більшовицька Росія, і кожен раз поряд з ними спливає тінь Гоголя: серед них – Тичина (який, за порівнянням Донцова, "поцілував пантофлю червоного папи", коли "Гоголь білого"), Хвильовий (який опиняється "на якомусь ідіотичному роздоріжжі" і, щоб вийти з нього, "намагається забити в собі свої "ереси", як Гоголь, що палить рукописи) тощо [7, с. 73–74]. Але письменницька еліта України, за Д.Донцовим, не може засвоїти чужої ідеології та віру і виходить з боротьби "двох натур" із раненою

душею, із знищеним талантом, як Гоголь. Позбутися дисгармонії і двоєдушності вона зможе, лише позбувшись "доктрини невільництва", створивши собі одну вітчизну замість двох – природної та "інтелектуальної". Знову бачимо перегук із попередньою працею, "Невільники доктрини" стали ніби логічним продовженням "Націоналізму", але думки тут більш виважені, чіткіш оформлені, менш пафосні, а Гоголь еволюціонував від предтечі "чинного" націоналізму, що стояв майже на одному щаблі із Шевченком, до "дезертира", "роздвоєної душі", "невільника доктрини", попередника цілої когорти представників українського письменництва, які в умовах радянського тоталітаризму будуть змушені підкорятися новій "прибраній" (розумовій) батьківщині. Звичайно, що такий напрям розвою донцовської рецепції Гоголя був спринчинений передчуттям чергової національної поразки України.

Радикально протилежними у співставленні з попередніми працями щодо розв'язання національного питання були гоголезнавчі розвідки есеї Ю.Липи 30-х рр. XX ст., метафоричні назви яких уже висвітлюють негативну оцінку автора щодо постаті Гоголя: "Батько дефетистів" та "Чаклун із хутора", які пізніше увійдуть до розлогішої праці із не менш красномовною назвою "Бій за українську літературу" [15]. У цьому "бої" за національну свідомість критик, на відміну від Д.Донцова, ставить Гоголя не поруч із Шевченком, а в опозицію до Кобзаря (див. присвячений Шевченку розділ цієї книги "Селянський король"). Для Ю.Липи Гоголь категорично не "наш", він – зрадник, дефетист, який полишив рідних і пішов служити ворогу, та навіть більше: він – батько дефетистів, тобто він став провідником і прикладом для подальших зрадників України. Цю зраду критик вперше в українському гоголезнавстві ставить в особисту провину Гоголю перед українством, звинувачуючи його в егоїзмі, кар'єризмі, духовній черствості.

Ю.Липа проводить паралель між Гоголем і українським легендарним розбійником Гаркушею, переказуючи уривок з твору Квітки-Основ'яненка "Сказання про Гаркушу" (1842), в якому український "шибайголова" для забави і жарту перевдягається у мундир вищого рангу і наносить візити-інспекції російським чиновникам з метою "вбирати і висміювати водночас мундири чужинців". Майже у той самий час, в першій половині XIX ст., на думку Ю.Липи, "знайшовся такий, що захотів (і не для жарту) вбрати в себе цілу духовість тої мундирової петербурзької Росії" [15, с. 152]. Ця літературна паралель Ю.Липи є цікавою з точки зору співставлення "Ревізора" Гоголя із "Приїжджим зі столиці" Квітки-Основ'яненка та історії створення творів.

Розвідка "Батько дефетистів" – це мозаїка липинських характеристик-метафор творів Гоголя: так, "Ганс Кюхельгартен" – це "одоробляне віршилице, якийсь нашвидку склепаний нащадок "Ленори"

Бюргера"; "постаті "Мертвих душ" – то своєрідні десятки химер, скоцюрблених у щораз понуриший Нотр-Дам Гоголівської творчости; "Вечори" – презирливо-гумористичні, барвно-етнографічні й однак безсоромні", "то блискуча вільна (о, вільна від усіх зобов'язань для краю) лірика"; "Тарас Бульба" з м'язами без удержу і з сильним характером без глибшої культури – то підмет, а не предмет історії. <...> Це епізод історії, подробиця степової боротьби, а не синтеза історії Нації. Але ця випадкова постать методично, бузувірсько подана як синтеза цілої історії. Цілу історію України зробив Гоголь випадковою, без ґерархії і без усякого змісту (поза шибайголовством), без провідної, глибокої, своєрідної, власної ідеї, – він обезголював її" [15, с. 154–156].

Українські теми – як побутові, так і історичні, на думку Ю.Липи, Гоголь свідомо трактував як "акт усправедливлення своєї утечі від власної раси": "Своїми творами він, ґеніяльний дефетист, систематично нищив по-мистецьки українську гордість" [15, с. 156]. Ю.Липа вважає, що Гоголь, "найбільш відважний нальотчик на духовість раси, який коли-небудь був", "він покинув, принизив власну расу в ім'я іншої абстракції, що мала бути світліша і вища від його раси – в ім'я Росії", але зробив це він не суто з політичних мотивів – "він хотів сворити Росію як мистець, він мав блюзнірське бажання створити нову расу, надрасу", і тому "мав бути другий важніший етап його письменницької діяльності": "безжалісно, похапцем і свавільно (так, як порядкує в чужій йому расі перекинчик, що дірвався до влади) хапає Гоголь все російське, щоб перебудувати його", але в нього не вистачає на це творчих сил, він ламається, "Мертві душі" не пишуться, зате він друкує "Листування з друзями", "оповідає про свою Росію, мішає канони естетики, підстави релігії, відкидає расу і щоденність і в дивнім фанатизмі проголошує нову Росію як аскетизм, монастир, відречення від тіла в ім'я Росії і спасіння душі шляхом служіння їй", "відречення від усіх людських імпульсів і пристрастей" [15, с. 157–159]. Світогляд Гоголя, на думку критика, "то троянський кінь, що його самі росіяни впровадили у таку ще німіцну фортецю російськості". Ю.Липа відзначає, що сам Белінський інстинктивно відчував, що Гоголь не зовнішній ворог на кшталт Шевченка, "що то ворог невимолимий, то геній паразитизму і розкладу на чужій духовій культурі, геній, що в нього духовість петербурзько-російська і духовість київсько-руська відмінні від себе, ворожі до себе, змішалися і дали синтезу ґеніяльну, вбивчу – зневіру" [15, с. 160]. Поява Гоголя, за Ю.Липою, "вижерла зсередини зміст російського імперського розмаху", а також мала вплив на "моральну безґрунтовність погоголівської, російської літератури, її специфічну істеричність" [15, с. 161]. Та Ю.Липу як українця більше

турбує "той етап гоголівського розвою, де він старається нищити власний край, у методичній ненависті надламає гордість, паплюжить свою расу, щоб збудувати на тому не знати чи фікцію, систему, чи "власне тривале місце" серед чужих авторитетів, чи одно й друге разом" [15, с. 161].

Метафорично завершує Ю.Липа свій нарис, розповівши про те, як сусіди Гоголя з Яновщини, не повірили у смерть письменника й ворожили по-старокозацьки на горщику з павуком, який за ніч обплів посудину павутиною і виліз звітди, що означало, що людина – жива і повернеться. Ю.Липа констатує: "Павуки Гоголя живуть і блукають по Україні, блукають і по сусідах, по чужих країнах" [15, с. 162]. Критик переймається тим, що ці гоголівські павуки являються ще не одному творцеві "серед блискучого ранку нової української духовости, не віщують їм нічого доброго", це знак для них, що "гоголівські лаштунки, гоголівські декорації стають упоперек їх творчого шляху", і "замість людських, близьких українських лиць, стають перед ними смішні або понуро викривлені маски Басаврюків і Шпоньок" [15, с. 160]. Ці творці, як і Гоголь, на думку Ю.Липи, "не знайдуть дороги до своєї гордості, бо на дорозі до української історії левіафаном виростає лежача сільветка п'яного запорожця у засмарованім дьогтем дорогому вборі. В калюжі лежить той запорожець із "Тараса Бульби", і за ним нічого не видно. Їх не втішить жодна радість органічного зросту. Розбудови духовости, вони не в силі радіти, вони передчасно зістарілись в отрутній млі петербурзьких фантомів. Їхній патос – то патос самознищення" [15, с. 160].

Праця Ю.Липи схожа із "Націоналізмом" Д.Донцова своєю категоричністю, публіцистичністю, надмірною емоційною забарвленістю. За Ю.Барабашем, весь гоголівський "сюжет" Липи постає як "жалюгідний фарс зі зловісною карикатурою" письменника в центрі [1, с. 21].

У своїй наступній статті "Чаклун із хутора" Ю.Липа, на відміну від попередньої, спирається на біографічний метод і починає життєпис Гоголя розповіддю про Д.Трошинського та його маєток Кибинці – "Атени тих часів" (за влучним висловом П.Куліша), який червоною ниткою пройде через усю біографію Гоголя. Саме з образу світу, почерпнутого із Кибинців, на думку Ю.Липи, Гоголь розпочав своє свідоме життя: "нагорі потужна, розумна, зичлива для нього, абсолютна влада у сьєві, музиці й люксусі, на долі – жадібні, метушливі, смішні, заклопочені, запобігливо уклінні, малі душі людські" [15, с. 261]. Навіть прагнення Гоголя реалізуватися в Петербурзі у сфері юстиції Ю.Липа пов'язує із тим фактом, що Д.Трошинський був колишнім імперським міністром юстиції. Далі Ю.Липа подає зразок стислої

біографії письменника із найтоншими деталями і штрихами до його творчого портрету.

Відповідь письменника на питання Смирнової, що він не знає, яка в нього душа, Липа пояснює тим, що "в нього не була вже жива душа українська, він забив її одною постановою: він не хотів за нею признати будучини", "він любив українське минуле, але вже "завмерле минуле України" (Анненков), минуле, хоч славне, та вже таке, що більше не відродиться", "по році 1834 він кожним своїм творчим чином повторював: "Гляньте! Так смішно! Вона вмерла!" [15, с. 274]. Ю.Барабаш відзначає, що ця ідея не була новою в часі, раніше її виказав М.Грушевський.

"Миргородом", на думку Ю.Липи, Гоголь довів, що Україна для нього мертва, він тікає від неї і з того часу починає "творити Петербург", він звернений обличчям лише до "палацу влади" – Росії. На цьому Ю.Липа закінчує власне життєпис Гоголя, оскільки вважає, що останні сімнадцять років життя письменника – це історія його творів і зупиняється на їх характеристичі. "Мертві душі" критик вважає "левіатаном творчості" письменника, "Вибрані місця з листування з друзями" – маніфестом у повчальному, проповідницькому, "елейно-панкокадильному" тоні, книжечкою, яка вийшла "в десять літ по бомбі "Ревізора" і вибухнула сама ще більшою силою, раничи самого Гоголя" [15, с. 283]. У цій роботі, як і у попередній, Ю.Липа активно користується яскравими метафоричними образами: "І, дійсно, цар, як мертвий місяць, сходить над Україною, і в зимнім блиску лежать там, як сонні гіпотопами в джунглях, хуторянські довгочхуни і миргородські свині" [15, с. 275]

Ю.Барабаш, аналізуючи гоголезнавчі розвідки літературної свідомості українського зарубіжжя 20–30-х рр. XX ст., вдається до метафори гоголівського "трикутника", в протилежні кути основи якого ставить гоголезнавчі концепції Ю.Липи та Д.Донцова [3, с. 28], а вершину якого відводить ще одному українському гоголезнавцю досліджуваного періоду – Є.Маланюку, розвідки якого відрізняються більшою ґрунтовністю, вираженістю, неупередженістю, науковістю, раціональністю, містять більше літературознавчого сегменту.

Є.Маланюк вперше в історії українського гоголезнавства здійснив спробу розв'язати загадку Гоголя як знакової постаті української історії крізь призму національної самокритики, шукаючи в його постаті причини трагічних поразок нації. Гоголівська проблема стала наскрізною в його творчості ("Кінець російської літератури", "Творчість і національність. До проблеми малоросизму в мистецтві", "Гоголь-Гоголь", розпочата монографія "Гоголь в українському літературознавстві", "Нариси нашої культури", "Малоросійство"). За Є.Маланю-

ком, Гоголь – "постать фатальна, рокована (і рокуюча надалі)", не можна "вийняти Гоголя з нашої історії", його "треба пізнавати, не минаючи "ані титли, ніже тії коми". Маланюк акцентує прямий і заго-стрено актуальний зв'язок між пізнанням Гоголя, проблемою історич-ної пам'яті й драматизмом сучасного моменту національної історії [17, с. 57].

1935 р. у нарисі із метафоричною назвою "Гоголь-Г'оґоль" Є.Ма-ланюк, роблячи побіжний огляд ставлення до постаті Гоголя у французькій, німецькій, польській літературних опініях, зауважує, що більшість сприймає письменника саме, як "Г'оґоля", знаменитого російського письменника, "батька реалізму" в тій "великій літературі", де він стоїть поруч із Пушкіним, беззаперечного "росіянина", хай навіть "малоросійського походження" [17, с. 434]. Та не краще вигля-дає ситуація із сприйняттям Гоголя і в українській літературі, "пробле-ма Гоголя була раз назавше розв'язана в простій і тому привабливій формулі С.Єфремова: дві душі". Але ця теорія "двох душ", за Є.Маланюком, нічого не з'ясовувала, а лише зупинила справу на довгий час, винятками критик називає Т.Шевченка з його посланієм "Гоголю" та П.Куліша. Критик усвідомлює, що "спроба підійти до Гоголя іншим, більш природним шляхом" може бути сприйнята або як "наївне намагання "націоналізувати" письменника чужої літератури", або може викликати здивування, недовіру або поверхову, "шовіністич-ну" цікавість у його земляків. Своє завдання Є.Маланюк вважає у "відслоненні й ствердженні тих складників і первнів особистості й творчості Гоголя, які досі ще залишаються під оболонкою, що покри-ває "канонічний" образ письменника", у "відреставруванні" справж-нього образу письменника. "А що образ той є і був національний – на те ради немає. Все інше бо було і є або аберрацією, або гримом, або зовнішніми декораціями". Є.Маланюк упевнений, що "тільки справ-жній, отже національний, образ Гоголя, відкриє нам т.зв. таємницю Гоголя, похмурий трагізм його життя й творчості, описаний в досить багатій літературі про нього, але не вияснений в своїй суті" [17, с. 436].

Перший аспект, на якому зупиняється Є.Маланюк, це мова письменника, яка є фонетико-графічним відбиттям глибоко прихованих і складних психічних процесів, безпосередньо зв'язаних з культурою й національністю. Критик, як і його попередники, опирається на критичну монографію І.Мандельштама про стиль Гоголя і вважає, що побачити у творах Гоголя українськими, часом цілі "не зрусифіковані" речення можна неозброєним оком, а якщо прочитати "Тараса Бульбу" у "відреставро-ванім" тексті М.Садовського, то легко можна уявити дійсний спосіб мислення письменника, який завжди буде національним і "промовить кризь всі язиково-графічні зовнішні оболонки" [17, с. 437–438].

Є.Маланюк вважав Гоголя геніальною дитиною свого часу, пороженою шляхетською верствою України, "національно-вигасаючою і вже до жадного національного відруху нездатною" в умовах задушливої національної атмосфери України XIX ст., відчуті і пронесені письменником крізь усе своє життя, зображені у "Старосвітських дідичах" та "Мертвих душах" (галереї сучасної йому української еліти) [17, с. 439]. За Є.Маланюком, для Гоголя, "слабовольного і анемічного нащадка "славних прадідів", розчарованого у "легенді Петербурга" і водночас вже отруєного цим містом, постійно згадуючого "малоросійську ідилію", "Вечори на хуторі біля Диканьки" та інші "українські речі" були "як наркоз для самого себе і як екзотичний відскок для літературної кар'єри – одночасно" [17, с. 440–441]. Після "всеросійської" слави "Ревізора", отриманої дорогою ціною, Гоголь, "затросний, розбитий, зламаний і якби напівживий духово", шукаючи вже не уявної "Росії" і не реальної "Малоросії", а "батьківщини душі", їде за кордон.

Не погоджується Є.Маланюк із тезою, що Гоголь "беззладно котився похилою площею відступництва до моральної (національної), а кінець-кінців, і фізичної смерті". В його життєписі критик віднаходить моменти "протесту, обурення, обудження національного сумління" – всі ті "лакмусові оприявники українськості Гоголя", які неодноразово перераховувалися попередниками Є.Маланюка. І хоча реальна батьківщина, на його думку, відходить від Гоголя в міру ослаблення й зламання його національного стрижня, "Україна переісточується в марево, видиво, спокусливу фантастику" під сприятливим псевдонімом абстракції "Руси-Росії" [17, с. 443], складники батьківщини залишатимуться в Гоголі до кінця його життя, як доказ тому: роздуми над історичною долею України, народа пісня та національний танок гопак, якого письменник відтанцює за півроку до смерті в маєтку С.Аксакова під Москвою, паризький лист до Б.Залеського у період найвищого, аж до революційності, піднесення українського патріотизму Гоголя, запис в реєстрі пацієнтів Карлсбанду.

Є.Маланюк підкреслює, що процес, який відбувався в душі Гоголя – це не денационалізація, а відходження від Батьківщини, і це не було пасивне самовіддання, а була важка внутрішня боротьба зі злетами і падіннями, "це був найжахливіший фаустівський варіант "продажу душі чортові", який вимагав культурно-національного самогубства, "самозгубний експеримент", наслідками якого була "не лише духова летарія, як у героїв "Мертвих душ", але справжня смерть духова, з її розкладом і гниттям, як несвідомо-геніально показав це Гоголь у своїй повісті-сповіді "Портрет" [17, с. 445].

Остання частина Маланюкової розвідки присвячена роздумам над літературною спадщиною "тієї спочатку національно-недокровоної,

згодом хворої, врешті національно-відмерлої душі" Гоголя. Критик тонко підмітив, що "в спадщину ту входить, передовсім, чарівна екзотика олеографічної України у "Вечорах на хуторі", яких соняшна ідилічність починає похмуріти вже в "Миргороді", аж несподівано западається в чорне провалля "Вія", де в містично-таємничій глибині, мальовничо прислоненій лаштунками спокусливої "Малоросії", може, й заховано основну тайну нашої Батьківщини, тайну її історичної Доли й тайну душі Народу" [17, с. 445–446].

Історична епопея "Тарас Бульба", на думку Є.Маланюка, є найдовршенішим з мистецької точки зору твором, де "осягнуто максимум пластичности й тривимірности". У "Петербурзьких повістях" ця тривимірна пластика зникає: "постаті сплющуються, стають тінями, які снуються у фосфоризуючій імлі Гофманівської фантастики". У міру "відмирання" національної душі, на думку Є.Маланюка, "все наявніше виникає неміч пластичного втілювання постатей, неміч творення їх в просторі, а не на площині паперу. І так маємо двовимірні викреси, гостру, досконалу, в певнім сенсі, істотно-українську графіку "Мертвих душ", цей альбом першорядних гравюр, механічно зшитих білою ниткою подорожей Чічікова" [17, с. 446]. "Мертві душі", за Є.Маланюком, – "то вже, сливе, не-література", то "щось близьке до кубізму Пікассо" [17, с. 446]. Цікавою і слушною є заувага критика про несприйняте в Росії Гоголеве "Листування з друзями" як досить "сковородинську" книгу, пов'язану з українською літературною традицією. Поруч із роботами Д.Чижевського ця теза стала літературознавчим відкриттям на той час.

Роздумує Є.Маланюк і про згубність впливу творчості Гоголя на російську літературу і зупиняється на такому складнику "комплексу Гоголя" у "всеросійській" психіці, як "хлестаковство", якого не зміг уникнути й сам творець Хлестакова, бо більшу частину свого життя він мусив трагічно удавати росіянина, патетичного патріота імперії і одного з фундаторів її літератури. Із переїздом до Петербурга Гоголь, на думку дослідника, автоматично зробився Хлестаковим із усвідомленням свого фальшивого становища. "Хлестаковський" характер, за Є.Маланюком, мала і його майже анекдотична професура в Петербурзькій університеті, а у "Листуванні" Гоголь "прийняв на себе чисто-хлестаковську роль якогось директора морального департаменту при міністерстві внутрішніх справ..." [17, с. 447–448]. Саме від "хлестаковства" Гоголя Є.Маланюк виводить родовід і "зайвих людей", і "принижених і ображених", і православний месіанізм, і православний нірванізм, і "справжню російськість" (тут Маланюк ставить запитання, чи не від Гоголя пішов прикметник "істинно-русский"), і погорду та зневагу до "гнилої" Європи, і гасла культурної автаркії ("самотності"), і

догмат поліційної "єдності" – все ті підвалини "великої" російської літератури післягоголівського періоду, якими Гоголь загасив "сонячно-аполлонійську поезію" Пушкіна, "викривив органічний розвій молододі російської літератури", "отруїв її трупною отрутою своєї, російською державністю замордованої душі", "підмінував ... елементами розкладу й вибуховості, привидами й страховищами" [17, с. 448]. Трагедія Гоголя, за Є.Маланюком, обернулася на трагедію російської літератури і трагедію Росії, "трагедію невдалої, культурно безпідставної і історично неоправданої імперії" [17, с. 449], бо "хлестаковське фальшування історії і великодержавницька патетика, хлестаковська містика й хлестаковський месіанізм, не виключаючи сучасного хлестаковства комуністичного, як кожне ошуканство, нічого конструктивного в наслідках – не дали. І дати не можуть, бо ані механіка, ані – навіть хімія, самі в собі, не можуть ні змінити, ні підмінити процесів органічних. Механічна суміш родів і культур може бути затиснена в границях витривалості затискуючої їх машини. Але, як тільки та границя буде перейдена, – настає вибух". Заключне речення є метафорою: "В останній дії з'являється справжній ревізор – Історія, і здирає маску з Хлестакова" [17, с. 449–450]. Слідуючи за логікою Є.Маланюка, історія зняла маску Гоголя, його особиста й письменницька долі постали одним із наочніших і найтрагічніших прикладів утрати митцем національної ідентичності.

Особливе місце в гоголезнавчих розвідках 20–30-х рр. XX ст. посідає й проблема Гоголя та пошуків ідентичності в українській філософській думці, зокрема в працях Д.Чижевського, в яких, за Ю.Барабашем, Гоголь постає "без політики", піднімається вище за питання "наш" – "не наш" [1, с. 36]. Фактично Д.Чижевський поклав початок процесові деполітизації, деідеологізації гоголівської теми в зарубіжному українському літературознавстві.

Д.Чижевський присвятив Гоголю VII розділ своїх "Нарисів з історії філософії на Україні" [24], назвавши його "Микола Гоголь (На шляху до вічної краси)". Рукопис був написаний 1927 р., але він загинув і не потрапив до друку, як зазначає сам автор у передмові до видання 1931 р. Д.Чижевський також застерігає читача, що "нариси" мають популярний характер і тому опущені всі історіографічні питання (їм присвячена окрема праця "Філософія на Україні. Спроба історіографії питання" [26]). Також у передмові зазначено, що "Нариси" написані Чижевським у співробітництві з його учнем Л.Миколаєнком, який, власне, і був автором глави про Гоголя, крім останнього параграфу про літературні вказівки щодо праць про Гоголя як мисленника, серед яких Чижевський рекомендує звернути увагу на праці Д.Мережковського "Гоголь и чорт" та статтю В.Зіньківського "Гоголь в его религиозных

исканиях" (яку вважає найважливішою з усього, що писано про Гоголя). Д.Чижевський звертається до фігури Гоголя й в інших розділах свої праці. Так, у першому розділі "Філософія і національність" Д.Чижевський ставить Гоголя в один ряд з типовими представниками національного українського характеру Сковородою і Юркевичем, а також відзначає, що Сковорода і Гоголь, більше належали до тих, хто ставить проблеми, ніж до тих, хто дає їм остаточне формулювання. У другому розділі "Український народний характер і світогляд" Чижевський подає спробу аналізу психічного укладу українця, виділяючи такі основні психічні риси: емоціоналізм, індивідуалізм, рухливість, усамітнення, ідеал внутрішньої та зовнішньої гармонії (миру), релігійне забарвлення, основою яких був український ландшафт, а саме степ. Для доведення своєї думки Д.Чижевський йде шляхом спостережень над представниками української нації, над їх життям і думками. "Типові" для українця риси він знаходить і у Гоголя: емоціоналізм, що виявляється у високій оцінці життя почуття, емоції як шляху пізнання; "філософію серця" – найглибше в людині, "безодню", яка породжує і зумовлює "поверхню" нашої психіки (з цією рисою пов'язане і визнання, що людина є малий світ, "мікрокосмос", бо в "сердечній глибині", безодні криється усе, що є у цілому світі); ухил до духовного усамітнення, що Гоголь звав "духовним монастирем", який, за Д.Чижевським, є імпульсом до визнання величезної етичної цінності за індивідуумом, визнання для кожної людини права на власний, індивідуальний етичний шлях, так звана "плюралістична етика"; "мир", гармонія як основна етична і соціальна цінність (мир між людьми та мир людини з Богом). До ідеалу гармонії зовнішньої приєднується ідеал гармонії внутрішньої, який є найвищим ідеалом етичної свідомості українця, до якого, на думку дослідника, найбільше наблизилися саме Сковорода і Гоголь. Життєвий і творчий шлях Гоголя, на думку Д.Чижевського, є підтвердженням релігійного забарвлення історії української думки.

Розділ, присвячений Гоголю, має наступну структуру: висунено постулат, властивий філософії Гоголя, що передує доказам у вигляді рясних цитат з листування і творів письменника. Розглянемо основні постулати Д.Чижевського.

У першому підрозділі "Діло моє" критик говорить про те, що від часів юності до кінця життя Гоголь йшов обраним ним шляхом, в кінці якого стояв Бог, не звертаючи з нього. Теза проілюстрована купюрами з листів письменника з часів Гоголя-гімназиста до кінця його життя.

Другий підрозділ "Два подорожні" розглядає Миколу Гоголя як філософа, що йде за правдою, такий шлях залежить великою мірою від природи людини, а разом з тим і народу, із якого вона вийшла. У

цьому найглибше виявляється дух і індивідуума, і народу. Дбаючи про "справу душевну", глибоко реагуючи на життя, поглиблюючись у самого себе, палаючи добром і красою, Гоголь відчув всю безодню душі, повірив у душу, знайшов у ній шлях до світу. Звідси й усі філософські роздуми й вирази, що так густо розсипані в листах Гоголя і густо цитуються Чижевським: про душевну справу, душевну роботу, душевний порух, душевний поціпунк, душевні обійми, душевну участь, душевну молитву, душевні сльози, душевну послугу, душевну сповідь, душевну тайну, душевну віру, душевні надії, внутрішній голос, внутрішнього суддю, стан серця, велике свято для душі, душевний рік, сміх душі тощо. Ключ до світу Гоголь, за Д.Чижевським, знайшов у власній душі, де його знаходили і всі великі філософи: Сократ, "демон" якого так подібний до внутрішнього голосу Гоголя, Платон, Декарт. Але ключі цих філософів різняться від Гоголевих: Платон знаходить найпевніше в ідеї, думці – інтелектуальний елемент, Декарт – у свідомості, у Гоголя бачимо ми душевну емоцію, серце, як і в українських філософів Сковороди та Юркевича. Відчуваючи гармонію в собі, душа вразлива на гармонію навколо неї: за приклад Д.Чижевський наводить чуття втіхи з прекрасного у подорожніх Гоголя. На думку Гоголя, за Д.Чижевським, абсолютна цінність, свідомість останньої мети не повинна відривати людину від світу, шлях до неї лежить через світ: треба вносити у світ гармонію, добро, красу, у ньому працювати над тим вічним, що є найдорожче для нас.

Третій підрозділ "Господарство" Д.Чижевський починає з цитат Гоголя про українське село: краса і гармонія, а поруч безладдя і безглуздя, що вносить людина, несвідома сенсу свого життя. Гоголь перейнявся ідеєю вказати на високу мету людського життя: упорядковувати, вносити лад, перетворювати, повертати на добро; шляхи є різними, але неодмінними залишаються труд, праця, але для того, щоб працювати, треба знайти своє місце в світі. Д.Чижевський проводить паралель між цією гоголівською ідеєю та ідеєю "сродної" праці Сковороди.

Гоголь, за спостереженням Д.Чижевського, намічає і ту рису, якою українська психіка відрізняється від російської. Для ілюстрування цього постулату вчений наводить цитату Гоголя про російську сумну музику, яка забуває життя, і слова Бердяєва про російський православної світогляд, відірваний від життя, від усього часового і мінливого, звернений до вічності (православна людина є лише подорожній у цьому світі, вона не кладе ціни на його блага, інтереси, найглибші коріння російської душі не зв'язані з власністю, з родиною, з державою, все це тліє і згине, вічне лише життя в царстві Божому). Зворотна сторона цієї неґації – російський нігілізм, якому Д.Чижевсь-

кий протиставляє "заповіт" Гоголя друзям, бо сам Гоголь вважав свою літературно-мистецьку творчість за свій обов'язок.

Четвертий підрозділ "Ювелірне мистецтво" починається з тези Гоголя про "господарство наших душ", спорідненої, на думку Чижевського, знову таки ж зі скворидинівською про "економію душевну", оскільки Скворода так само говорить, що вносити працю, мир і лад навколо себе – наш обов'язок, оскільки кінцевою метою є привести до ладу свої душі, наші найбільші скарби, працювати над своєю душею – "яку сам Небесний Творець наш вважає за перл свого творіння". За Д.Чижевським, ревізія, яку все життя провадив Гоголь, показала: душевне господарство занедбане, з великою силою відчуваючи красу, він з такою самою силою відчув й некрасу людської душі, а корінь зла вбачав у людині черствій і мертвій. На думку Гоголя, за Д.Чижевським, людина має ціле життя працювати над собою, з цією ж метою були написані і "Ревізор" і I-ий том "Мертвих Душ" – показати тьму, щоб людина забачала світла, а сміх виявився зняряддям проти постатей, в яких дібрані реальні вади. Етика Гоголя, за Д.Чижевським, має глибокий емоціональний характер: етичне має бути не чимсь зверхнім, а емоцією, що виходить із душі, не закон, не зверхній авторитет, не припис, а серце тут знову заявляє свої права. У Гоголя етичне є живий потяг живого серця. Щоб вплинути на когось, змінити чийсь характер, поставити на інший шлях, треба впливати на емоцію, душу треба вразити, струснути її. Саме через це ліризм як дидактичний підхід, зауважує Д.Чижевський, відіграє таку роль у творчості Гоголя. І знову вчений ілюструє ці постулати цитатами як з ранніх, так і з останніх листів письменника. Зазначає дослідник, що Гоголь дуже часто звертається до молитви, молитви словами і молитви ділом, як на спосіб звести благодать в свою душу, стати кращим.

Мета творчості Гоголя, за Д.Чижевським, – оживити душі, роздмухати у людини жар у душі, де він починає загасати, показати, що прекрасна душа є природно-прекрасна мета для людини. Апелює дослідник і до останніх слів Гоголя, що він написав перед смертю: "Будьте не мертві, а живі душі; нема інших дверей, як ті, що Іх вказав Ісус Христос, і хто ходить інде, є тать і злочинець". Знову не інтелект, не волю висуває він на перше місце, а чуття, емоцію, здатність глибоко і жваво реагувати на життя, тому Гоголь, на думку Д.Чижевського, цінить мистецтва, де в повній мірі виявляється чуття (поезія і пісню, музику і танок), тому Гоголь ставить вчинок, що йде од серця, вище над той, що йде тільки з повинності, обов'язку. Живу, прекрасну душу і працю задля любові ставить Гоголь за ідеал, і знову Д.Чижевський наголошує на його подібності до ідеалу Сквороди: любов до правди і добротину, краса і досконалість духа.

В передостанньому підрозділі "Гімн Красі Небесній", присвяченому любові, Д.Чижевський вказує на те, що Гоголю був притаманний необмежений оптимізм, віра, що все йде, що все направляється на добро, а наші добрі почуття, світ серця і світ розуму залежні від Бога, який є правдою. Чижевський наводить численні цитати Гоголя про Бога і разом із письменником приходять до висновку, що Бог є творцем усього прекрасного, а гімн Красі Небесній був подякою Гоголя за життя ("Все життя моє відтепер – один гімн подяки"). Не повірити Д.Чижевському, а точніше сказати, Гоголю, саме через велику кількість цитат (вони займають більший обсяг праці) просто неможливо, тим паче якщо словідувати філософію серця, притаманну українському світогляду. І не дивно, що гоголезнавча розвідка Чижевського, видана за кордоном, ретельно замовчувалася в атеїстичні радянські часи, коли пізня духовна проза письменника, його "Вибрані місця з листування з друзями" не були належно оцінені. У своїй "Історії української літератури" Д.Чижевський вважає творчість Гоголя вершиною "української школи" в російському письменстві.

Говорячи про Д.Чижевського, не можна оминати його російськомовної розвідки "Про Шинель Гоголя", надрукованої 1938 р., яка є зразком формалістичної школи в літературознавстві, знову ж таки далекої від політики [25]. Дослідник ставить спочатку "риторичне" запитання щодо того, чи варто ще писати про гоголівську "Шинель", а потім пропонує проаналізувати повість Гоголя шляхом методу повільного читання, єдиного правильного методу читання класики, звертаючи увагу на "мізерні дрібниці", такі, наприклад, як уживання слова "навіть", яке трапляється на сторінках "Шинелі" не менш як 73 рази, а часом й до 5 разів на 1 сторінку. На думку критика, таке щедre використання Гоголем цього слівця не випадкове, зважаючи на манеру переписування письменником творів власноруч аж по 8 разів, воно виконує певні функції. Перша з яких – стилізує, пов'язана із так званим "сказом" (рос.), манерою нібито усного викладу оповіді повсякденною, розмовною, побутовою мовою від імені оповідача, що дистанціює автора і відіграє провідну композиційну роль у побудові літературного тексту, на кшталт Рудого Панька з "Вечорів" і "Миргорода". Для витворення "сказу", що є яскравим елементом прояву демократичної української стихії у творчості письменника, Гоголь і використовує такі прийоми, як повторення одного й того самого слова, вставні фрази, відступи, що нагадують нам про оповідача, котрий "з певного погляду наближений до Акакія Акакійовича" і його мови, яку характеризує сам Гоголь у тексті повісті. Тому, зазначає Д.Чижевський, "збіднення" мови оповідача не випадкове, зумовлене своєрідною "недорікуватістю" оповідача та героїв.

Прослідкувавши за українською літературно-критичною думкою 20–30-х рр. ХХ ст. крізь призму розв'язання проблеми національної ідентичності М.Гоголя, ми можемо виділити такі її напрямки: 1) критика на теренах радянської України, в межах якої можна виділити дві підгрупи: академічна, яка визнавала Гоголя як українця, відносила його до української літературної і культурної традиції і констатувала в його творчості наявність української стихії, друга – радянофільська, яка всліяко уникала навіть озвучення національної проблеми і репрезентувала Гоголя як суто російського письменника; 2) націєцентрична критика Західної України та зарубіжжя, яка головним чином намагалася розв'язати національну проблему, давши відповідь на питання "наш" чи "не наш" Гоголь. У цій групі можна виокремити радикальні розвідки, переважно публіцистичного характеру (хоча часом й зовсім протилежні: сфокусовані часто на Гоголі лише як на націєтворчому чи націєруйнуючому чиннику), позначені гіпертрофованою експресивністю, заполітизованістю, метафоричністю, та помірковані літературознавчі студії; 3) філософська критика, яка виходила за політичні рамки національного питання і розглядала Гоголя як мислителя світового масштабу із яскраво вираженими типовими національними рисами.

На жаль, національне питання щодо Гоголя не було вирішене в 20–30-х рр. Воно підіймалося й пізніше, доказом тому дискусія, яка розпочалася 28 травня 1943 р. у львівському Літературно-мистецькому клубі після доповіді д-ра Гр.Лужницького на тему: "Микола Гоголь і українська література" [22, с. 15] і тривала три літературні вечори (серед обговорюваних доповідей були "Гоголь як проблема в українському національному житті" М.Добрянського та "Гоголь у сучасності" Р.Єндика) [24, с. 16]. "На всіх трьох вечорах, після рефератів, була дуже жвава дискусія, що в ній брало участь багато осіб. І доповідачі, і диспутанти, що підходили до проблеми Гоголя з різних боків, в загальному намагалися висвітлити складний "Гоголівський комплекс" [24, с. 9]. Ю.Шевельов у своїх спогадах про цю дискусію зазначав, що аудиторія поділилася на два табори: для одних Гоголь був національний зрадник, для других – український письменник, хоч і вживав він іншої мови; там, де одні захоплено плескали й кричали "браво", інші голосно висловлювали своє обурення. Реакції були такі гострі, ніби висліді дискусії мали вирішити розв'язку війни, долю всіх присутніх, навіть долю України.

Про цю дискусію та ймовірну участь у ній Є.Маланюка пише Ю.Барабаш [1, с. 6–10]. Саме у цей час у Львові Є.Маланюк веде переговори з видавництвом про публікацію своєї розвідки "Гоголь у літературознавстві", з якої до нас дійшов лише початок, але із нього вже видно, що критик прагнув стати вище над підходом "наш" чи "не наш", який був пануючим у 20–30-х рр. ХХ ст. під час вирішення питання національної належності Гоголя, оскільки ця проблема "була,

є і ще довго буде центральною в цілокупності проблем нашого Народу й Батьківщини, зокрема у філософії нашої національної культури і в історичнім процесі еволюції української особистості" [18, с. 216].

Література

1. Барабаш Ю. Гоголь у літературній свідомості українського зарубіжжя / Ю. Барабаш // Нові Гоголезнавчі студії. Вип. 1 (12). – Сімферополь, 2004.
Вип. 1 (12). – 2004. – 128 с.
2. Барабаш Ю. Український ключ: Гоголь у літературній свідомості міжвоєнної української еміграції / Ю. Барабаш // Слово і Час. – 2002. – № 12. – С. 54–67.
3. Брик І. Микола В. Гоголь (1809–1852) / І. Брик // Гоголь М. Ревізор / М. Гоголь. – Львів, 1927. – С. 3–20.
4. Голубець М. Передмова до М. Гоголь. Страшна помста та інші оповідання / М. Голубець. – Львів, 1933. – 166 с.
5. Грушевський М. Юбилей Миколи Гоголя / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1909. – Кн. 3. – С. 606–611. Цит. за вид.: Гоголь&Гоголь. – Хроніка 2000. – 2009. – № 76. – 512 с.
6. Донцов Д. Націоналізм / Д. Донцов. – Львів, 1926. – 271 с.
7. Донцов Д. Роздвоєні душі / Д. Донцов // Дві літератури нашої доби. – Торонто, 1958. – С. 69–92.
8. Євшан М. Дві душі у Гоголя / М. Євшан // Будучина. – Л[ьвів], 1909. – Липень. – С. 29–35.
9. Єфименко О. Національне роздвоєння в творчості Гоголя / О. Єфименко // Літературно-науковий вісник. – 1903.
Т. 22, кн. 5. – 1903. – С. 85–99.
10. Єфремов С. Великий юморист і малі недотепи. Гоголь і націоналісти / С. Єфремов // Рада. – 1908. – № 205.
11. Єфремов С. Жертва двоєдушності / С. Єфремов // Рада. – 1909. – № 65, 66.
12. Єфремов С. Історія українського письменства. – Ляйпціг, [1924].
Т. 1. – 1924. – С. 395–396.
13. Єфремов С. Між двома душами. Микола Гоголь / С. Єфремов. – К. : Наші справи, 1909. – 31 с.
14. Лакиза І. Микола Гоголь (вступна стаття) / І. Лакиза // Гоголь М. Твори : в 5 т. / М. Гоголь. – К., 1929.
Т. I. – 1929. – С. VII–XII.
15. Липа Ю. Бій за Українську літературу / Ю. Липа. – Київ : Дніпро, 2004. – 350 с.
16. М. Д. М.В.Гоголь (до 75-річчя з дня смерті) / Д. М. // Зірка. – Дніпропетровськ, 1927. – № 420, 15 берез. – С. 4.

17. Маланюк Є. Гоголь – Гоґоль (1935) / Є. Маланюк // Книга спостережень. – Торонто : Гомін України, 1962. – С. 191–210. Цит. за вид.: Гоголь&Гоґоль. – Хроніка 2000. – 2009. – № 76. – 512 с.
Т. І. – 1962.
18. Маланюк Є. Гоголь в літературознавстві / Є. Маланюк // Вежа (Кіровоград). – 1997. – № 6–7. – С. 207–216.
19. Мандельштам И. О характере гоголевского стиля / И. Мандельштам. – Гельсинфорс, 1902. – 406 с.
20. Овсяннико-Куликовский Д. Собрание сочинений / Д. Овсяннико-Куликовский. – СПб., 1909.
Т. І. Гоголь. – 1909. – 196 с.
21. Филипович П. Українська стихія у творчості Гоголя / П. Филипович // Гоголь М. Твори : в 5 т. / М. Гоголь. – К., 1929.
Т. І. – 1929. – С. ХІІ–ХІV.
22. Хроніка. Львів // Наші дні. – 1943. – № 6. – С. 15.
23. Хроніка. Львів // Наші дні. – 1943. – № 7. – С. 9, 16.
24. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К., 1992. – С. 110–138.
25. Чижевський Д. Про "Шинель" Гоголя / Д. Чижевський // Гоголь&Гоґоль. – Хроніка 2000. – 2009. – № 76. – С. 188–213.
26. Чижевський Д. Фільософія на Україні / Д. Чижевський. – [2-ге вид.]. – Прага, 1929.
Ч. 1. – 1929. – С. 70.
27. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів Тараса Шевченка / Т. Г. Шевченко. – К., 1927.
Т. 4. Щоденні записки (журнал). Текст. Первісні варіанти. Коментарій. – 1927. – XI, 787 с.
28. Якубовський Ф. Трагедія Миколи Гоголя / Ф. Якубовський // Гоголь М. Тарас Бульба / М. Гоголь. – К.: Сяйво, 1928. – С. 7–25.
29. Яремченко Ол. Чи М.Гоголь був наш? / Ол. Яремченко // Літературно-науковий вісник. – 1922.
Кн. 7. (Падолист). – 1922. – С. 45–52.

УДК 821.161.2-1.09

О.М.Капленко

Лірика Євгена Плужника: особливості рецепції

*Стаття присвячена дослідженню витоків та особливостей рецепції художньої творчості українського поета Євгена Плужника.
Ключові слова: рецепція, ліричний герой, екзистенційний, час, мовчання.*

Статья посвящена исследованию истоков и особенностей рецепции художественного творчества украинского поэта Евгения Плужника.

Ключевые слова: рецепция, лирический герой, экзистенциальный, время, молчание.

The article is devoted to the investigation of sources and reception's peculiarities of the art creation of Ukrainian poet Yewhen Pluzhnik.

Key word: reception, lyric hero, existential, time, silence.

Творчий профіль Євгена Плужника на тлі вітчизняного літературного процесу рельєфно вирізняється кількома гранями. Та насамперед Євген Плужник поет. У ліриці він живе, кохає, спостерігає і узагальнює, мислить і резюмує – і все це органічно, невимушено, майстерно. Його поезія не допускала штукарства, награних емоцій, надміру експресії. Вона зупиняла мить, схоплювала її до найменших дрібниць, гранично локалізуючи простір, і після цього безжалісно жбурляла у прірву буття, немовби прагнула атестувати почуттєвий документ сучасності на доцільність у контексті ширшої панорами, з погляду вічності. У самому факті мовчазного спостереження за дійсністю міститься багато: і біль, і страждання, і мука, що при цьому неодмінно поєднуються із мотивом "поновленого" буття:

*Хтось роззорне добу нову –
І не біль, і не гнів, не жертва!
Воскресінням твоїм живу,
Земле мертва!*

Щоби глибше збагнути внутрішню логіку поетичного мислення і переконатися у "справжності" почуття кожного викарбуваного слова письменника, достатньо перегорнути нелегкі сторінки скромного Плужникового життєпису, так уповні ще й досі не реставрованого, що яскраво контрастує із традиційно вичерпними академічними зразками біографії переважної більшості митців. Найповнішу інформацію про письменника на сьогодні зібрав Леонід Череватенко [10], але й самі твори митця багато що пояснюють у його біографії, адже "поетичне мистецтво Є.Плужника, – як зазначав В.Державин, – це природність актора, що грає на кону не літературну якусь "дійову особу", а себе самого" [3].

Народився Євген Павлович Плужник 26 грудня 1898 р. в слободі Кантемирівка колишнього Богучарського повіту Воронежської губернії. Батько письменника, Павло Васильович Плужник, походив із селян Полтавської губернії. У пошуках роботи він подався на територію

колишнього Острозького полку, де працював представником однієї із воронезьких торгових фірм.

Про матір Євгена Плужника відомостей майже не збереглося. Ніде не згадується навіть її ім'я. Відомо тільки, що вона походила із заможної родини, місцева, хворіла на сухоти. Проте навіть на підставі цього мінімуму інформації можна вважати, що саме від матері діти успадкували тяжку хворобу. Пізніше Євген із властивою йому стриманістю емоцій напише:

*Хтось покине славу і достатки,
Хтось сухоти дітям і бораи...*

Але скільки причасних переживань відчувається в обірваній думці, скільки гіркого досвіду особистої боротьби з недугою!

Дітей у родині було восьмеро (відомі імена шістьох: Ганна, Марія, Іван, Георгій, Василь, Євген). Коли наймолодшому, Євгенові, виповнилося сім років, мати померла. Одне за одним покидали цей світ діти. Безперечно, це наклало відбиток на характер майбутнього поета, особливо загострюючи трагічний пафос у процесі становлення особистісного світосприйняття.

У 1918 р. батько, щоб порятувати хворих дітей, переїздить на Полтавщину до села Великі Багачки. До того ж після революції 1917 р. Павлу Васильовичу як "типовому представнику заможних класів" на той час було небезпечно залишатися на Воронежчині. Разом з батьком сюди переїхали Марія, Георгій та Євген (Ганна та Василь на той час здобували освіту у київських вузах, а старший син Іван, випускник Київського політехнічного інституту, майже не підтримував зв'язку з родиною). Але переїзд мало що змінив у драматичній долі родини: протягом приблизно двох років пішли з життя і батько, і Марія, і Георгій. Що ж після цього міг відчувати Євген? Якими спогадами і надіями плекати своє існування, крізь призму якого оптимізму зміряти жорстокі закони життя? Не дарма пізніше він напише:

*Це закон: замруть червоножили, –
Розірветься рівна низка днів;
Проведуть до тихої могили
Кілька душ знайомих і рідні.*

З яким же "багажем" залишився Євген? Відомо, що початкову освіту він здобув у Кантемирівці, а потім протягом десяти років опановував гімназійний курс: навчався у Воронежі, Богучарах, Ростові, Боброві. З-поміж усіх гімназійних дисциплін Євген уподобав дві – літературу та історію. Зацікавлення літературою було не випадковим, бо, навчившись читати від старших брата Івана та сестри Ганни, він цілі дні просиджував за книгами. У хлопчика вже тоді сформувалось

особливе трепетне ставлення до книги, яке у подальшій творчості логічно втілюється в одному з провідних мотивів його лірики:

*І так приємно знову розгорнути,
Пурнувши весь у цигарковий дим,
Якийсь роман, давно напіезабутий,
І не читати, мріяти над ним!*
Особливо любив Шевченків "Кобзар":
*Коли надійдуть втома та зневір'я,
В його портрет едівляюся тоді, –
І знову в серці відчуваю мир я
І тихий голос радісних надій.*

Образ Шевченка для Є.Плужника був знаковим. Асоціативний ряд тут можна вибудовувати доволі широкий: геніальність, джерело оптимізму, символ віри і терпіння:

*От і не треба газетних фраз!
– Біль є постійно біль! –
Мовчки зросте десь новий Тарас
Серед кривавих піль!*

Отже, занурившись у вир хаотичної дійсності, Євген не пішов слідами батька, тобто шляхом торгівлі, бо навіть в умовах цілковитої боротьби за виживання намагався уникнути внутрішнього лицемірства і залишитися чесним з собою:

*Що я продам? Мій крам – від мрій утома,
Широке серце й бідний олівець!
Річ світова, і річ давно відома –
Який вже там ще й з мрійника купець...*

Євген Плужник обирає учительський хліб – викладає мову і літературу у селі Великі Багачки, а згодом у селі Нові Сорочинці організовує драматичний гурток серед сільської молоді, який здобув собі славу по навколишніх хуторах і селах. Але мізерний вчительський заробіток (знецінені три мільйони грішми, триста грамів солі і п'ятсот грамів цукру) не міг зрівнятися із наростаючими масштабами матеріальної скрути. Тоді долю молодшого брата взялася опікуватися сестра Ганна, асистент, а потім доцент Київського медичного інституту, на той час дружина Антона Калениковича Скороходька (декана, а згодом ректора Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту). У 1921 р. Євген переїздить до Києва, оселяється у сестри і вступає до ветеринарно-зоотехнічного інституту. Але провчившись рік, він забирає документи, бо відчуває інше покликання. Реалізуючи омріяну мету стати професійним актором, Євген вступає до Київського музично-драматичного інституту імені М.В.Лисенка на російське відділення – до знаменитого професора Володимира Володимировича Сладко-

певцева. Тут Є.Плужник по-справжньому захопився матеріалом, а головне, зник постійний дотеперішній супутник його навчання – нудьга. І це давало свої позитивні результати, адже вимогливий професор з-поміж усіх тридцяти вихованців виділив незаперечно акторське обдарування насамперед Є.Плужника. Л.Череватенко подає красномовний епізод, коли В.Сладкопєвцев дав своїм студентам завдання виконати вірш Д.Мережковського "Сак'я-Муні": "Геть усі намагалися прокричати цей викривальний текст, вони "дерли пристрасть на шматки"! Самий тільки Є.Плужник не горлав, а навпаки – промовляв монолог стримано, спокійно, стишуючи дедалі голос". Але цей успіх і публічне виокремлення і похвала зіграли фатальну роль: Євген, який завжди так уважно прислухався до себе, помітив паростки славолюбства і вирішив краще одразу позбутися спокуси і полишити навчання. До того ж загострилась його хвороба (туберкульоз). На жаль, боротьба із цим причасним ворогом принесла ще надто багато розпачів митцю. Коло обставин усе більше зжувало простір реалізації внутрішнього потенціалу і природно скерувало його у русло художньої творчості.

Існує ще одна причина, яка значно наблизила момент зустрічі Є.Плужника і поезії. Євген закохався. Закохався вперше і востаннє. Закохався назавжди, бо інакше і не вмів. Його обраницею стала студентка того ж інституту Галина Коваленко. Сказати примітна дівчина тут замало – просто красуня. Євген Сверстюк, зокрема, оцінив її красу як "найкращий зразок української вроди", зазначивши також, що "вона була більше, ніж Оксана Коваленко для Тараса Шевченка. Вона, може, була навіть більше, ніж Лаура для Петрарки... Можливо, він тримався на високій хвилі саме любов'ю" [7].

Євген інтуїтивно відчув спорідненість їхніх душ, миттєво збагнув єдність зовнішньої і внутрішньої краси Галини, її глибину. Але "нестандартність", нешаблонність його мислення просто-таки мусила проявитися і у манері залицяння, адже на момент зустрічі ситуація для Євгена, здавалось, виключала будь-яку перспективу: "Він був дуже бідний, мав туберкульоз, а я була гарна, – згадувала ті часи Галина Автономівна. – І от були якісь збори, хтось мені каже: "Чи ти не сповна розуму? В нього ж відкрита форма туберкульозу!" [4, с. 384].

Типовий для всіх шлях "завойовування" коханої ігнорував момент випробовування почуттів. Натомість Є.Плужник відновив у правах цей елемент, розпочавши із цілковито неочікуваного поцілунку у присутності друзів, знайомих і "поклонників з іменами": "Так от, сиділи ми тоді на тому засіданні, говорили, говорили, і що викинув Плужник? – згадувала далі Галина Автономівна. – Ні, слово "викинуть" сюди не підходить. Він оглядав-оглядав моїх поклонників, я кажу: "Я їх гнать не

буду і любити не буду". І що ж він зробив? Встав, при всіх мене обняв і поцілував. Це вразило не тільки мене, а й усіх присутніх".

А потім Євген раптово зник. Нічого не сказав і не з'являвся півроку. Як це розуміти? Власне, це і є випробування почуття на справжність. І обоє витримали його, усвідомили необхідність бути разом: "Коли він повернувся, я кажу комусь із своїх: "Як приїхав, так хай їде куди завгодно. Він півроку мені і слова не написав". А Плужник розпитував: "Вона плакала?" Мама мені казала: "Господи, ну ти ж собі голову звернеш, не можна так жити, як ти, хоч би заміж вийшла". Я молоденька була, мамі кажу: "Мамочко, ти знаєш за кого б я заміж вийшла? Як я заплачу очі й на всьому світі буде тільки одна людина, то та, що мені суджена". Не даремно Ганна Токмань зазначала: "Щось містичне є в цій історії кохання на тлі безжальної реальності часу".

У жовтні 1923 р. Євген і Галина побралися. Наступні десять років – це найщасливіші десять років у житті Є.Плужника. Це свято кохання, свято творчості, свято перемоги, нехай тимчасової, важкої, але ж перемоги над хворобою. Переломною стала ніч з четвертого на п'яте грудня 1934 р., коли заарештували Євгена Плужника. Щоправда, уже з першого зимового дня він був абсолютно переконаний у цьому: після вбивства С.М.Кірова Плужник озвучив усвідомлений вирок: "Тепер нам кінець, вони (НКВД) тепер осжаженіють і, сліпі в своїй люті, знімуть багато неповинних голів" [5].

Цей вирок затьмарив усе те щастя, здавалось, вистраждане вщерт' і цілковито заслужене, що його мав позбутися Євген. Усе понівечено.

Кохання... Таке ніжне і трепетне почуття тепер переросло в єдину життєву опору. Мабуть, у стократ виразніше це усвідомив Є.Плужник саме тепер і тому тільки до цього вічного почуття звертався він у листах із в'язниці, підбадьорюючи дружину:

Галю! Єдина моя навіки!

Всю силу своєї любові до тебе, всю глибину волі твоєї до життя хочу я вкласти в ці рядки, щоб викликати в тобі мужність, потрібну перед великою розлукою нашою! Будь сильна духом, Галю моя! – це твій обов'язок; будь мужня, дружино моя хороша, – і тоді, вір мені, все минеться, а любов до тебе – ні!..

Жени від себе розпуку, Галча, – сила твоєї любові повинна перемогти її; будь міцна – і ти будеш такою! – щоб перебувши ці роки тяжкі, діджатися часу, коли ми знову будемо вкупі. Це буде, Зорько моя!

.../ Все юнацтво моє було сподіванням тебе, єдина моя; потім життя моє сповнене було коханням до тебе, любов'ю твоєю було воно прекрасне, – дякую тобі, рідна; тепер знову чекатиму я того

часу, коли матиму право бути з тобою! І я здобуду це право, я зароблю його, я його матиму: право повернутися до життя, отже, й право бути з тобою!..

./../ Ти любиш мене – це джерело моєї сили; в ім'я цієї любови підтримай мене ще дужче у цей важкий час, – не занепадай духом, будь міцна!

Оці листи до дружини – це, мабуть, найбільш емоційні сповіді Плужника. Але для себе він прагнув бодай якось мотивувати причину своєї гіркої спокути, віднайти химерну логіку у межах хаотичного повсякдення. І в листі ув'язненого до матері Галини Коваленко віднаходимо жорстокі аргументи: "Євген просив дозволу у слідчого передати через мене листа моїй матері, якого слідчий, звичайно, мав прочитати і тоді передати мені. Я спостерігала, коли він читав, і помітила, що навіть ця бездушна потвора була зворушена. Це справді був надзвичайний лист. /.../ В ньому Євген дякував мамі, що народила вона мене, що він, проживши зі мною десять років, був такий щасливий, що зараз прийшов час заплатити за це щастя, бо занадто воно було велике, те щастя, щоб так безкоштовно він міг його мати". Справді, воістину безжалісний плід пізнання, усвідомлення приреченості на спокуту.

Творчість... За ці десять років Є.Плужник із незнаного початківця сягнув рівня "поетичного генія" (В.Державин). А як зазначає Л.Череватенко: "Змужніння Є.Плужника – то якесь диво. Рік-два – і верховина". Перші його поезії з'являються друком уже в листопаді 1923 р. під псевдонімом "Кантемирянин" – на згадку про далеку воронезьку слободу, де він побачив світ. І знову Плужник стає на шлях випробування – тепер уже міри свого таланту. Звичайно, тут були вагання. Але перший крок допомогла зробити дружина. Галина Автономівна показала вірші критику Юрію Олексійовичу Меженкову, який високо оцінив твори Є.Плужника: "Це справжній поет! Не схожий ні на кого, цілком оригінальний!" Після цього схвалення Плужник активно працює: пише вірші, поеми "Галілей" та "Канів", а з 1924 р. його твори, вже підписані власним ім'ям, регулярно з'являються на сторінках тогочасної періодики.

За той нетривалий час, який було відведено Плужникові долею для плідної творчості, він устиг укласти три поетичні збірки: "Дні" (видана 1926 р.), "Рання осінь" (1927 р. видання) і збірка "Рівновага", укладена у 1933 р. і подана Є.Плужником до видавництва. Проте, на жаль, тоді вона не була опублікована і вперше побачила світ у 1943 р. в четвертому числі журналу "Український засів" (окремими виданнями збірка вийшла за кордоном у 1948 р.).

Щодо творчих планів Євгена Плужника, то відомо, що він збирався скомпонувати ще принаймні дві поетичні збірки. Одна з них – то мали б бути вірші-портрети та вірші-пародії. Безперечно, враховуючи Плужникове уміння поетично "бачити" і помічати те, що оминають увагою сучасники, ця четверта збірка обіцяла бути прецікавим читвом. Не дарма ж Г.Косинка із захопленням коментував висловлювання Плужника, ствержуючи, що "жодний каратель так не розстріляє, як Євген Павлович уміє!"

Наступна збірка, за висловлюванням самого поета, – то запланована "книга про Велику Любов". Інтимні поезії Плужника, принаймні ті з них, що він устиг написати, були далеко не схожі на, так звані, "закучерявлені" вірші інших закоханих. Перед нами, радше, сакральна словідь душі поета, аніж романтично-сентиментальне сп'яніння його свідомості. Навіть після майже десяти років подружнього життя Євген Плужник зізнавався у нерозгаданості образу коханої:

І ось тепер я наче вперше бачу

Усю тебе – незнану і чужу...

...Так чий же сон і усмішку дитячу

Я біля ліжка цього стережу?

Окрім поезій, перу Є.Плужника належить роман "Недуга", який за життя письменника був опублікований двічі (у 1928 та 1929 рр.), п'єси "Професор Сухораб" (1929), "У дворі на передмісті" (1929) і віршована трагікомедія "Змова у Києві", над якою Плужник працював понад п'ять років, а відповідно, змінювалися і її назви ("Брати", "Інженери", "Змова у Києві", "Шкідники", "Фашисти"). Вперше повний текст п'єси було опубліковано лише у 1989 р. у журналі "Дніпро".

Також у творчому доробку Є.Плужника знаходимо переклади російської прози: "Невський проспект" М.Гоголя, "Похлібці" А.Чехова, "Діло Артамонових" М.Горького, "Тихий Дон" М.Шолохова.

Непересічним здобутком діяльності Плужника є укладений у співавторстві із Валеріаном Підмогильним словник "Фразеологія ділової мови" (1926), аналогів якому ми ще й досі не маємо у сучасній лексикографії. У передмові автори писали: "Гостру потребу на систематизовану фразеологію української ділової мови відчуваємо аж надто гостро по наших установах. Відбувши курси українізації, засвоївши елементи морфології української мови та її синтаксис, радянський службовець, проте, безсилий проти "мовних штампів" звиклої російської мови, не маючи під рукою не тільки остаточно фіксованої української ділової фразеології, а навіть того матеріалу, що давав би йому хоч навід, коли не нормативну відповідь". Укладачі словника, як резюмує їхню працю Л.Череватенко, "незле упоралися із завданням: цей словник вийшов аж двічі – 1926 і 1927 р. Та й багато років пізніше,

коли ані В.Підмогильного, ані Є.Плужника не було на світі, ці видання лежали і по установах (з видертою титульною сторінкою), і на стільниці у фахівців – учителів, письменників".

Багато ще творчих планів виношував Є.Плужник. Але їм уже не судилося здійснитися.

Друзі і однодумці... З 1924 р. Євген Плужник – активний учасник літературної організації "Ланка" (згодом МАРС). Саме тут Плужник зблизився із такими українськими письменниками, як Борис Анто-ненко-Давидович, Григорій Косинка, Тодось Осьмачка. Мав поет товариські стосунки з "неокласиками": Максимом Рильським, Миколою Зеровим, захоплювався поезією Павла Пилиповича. Але особливо здружився Є.Плужник із Валеріаном Підмогильним. Л.Череватенко цей феномен влучно аргументує "близькістю натур": "Обидва розумні понад усяку міру, спостережливі – примічали все, дотепні – деталі запам'ятовували, слівця, а вже висловлювались!.. А ще – обидва знали собі ціну, своє значення і місце в літературі усвідомлювали прекрасно. Й оригінальність одчували добре і вміли боронити її". Не випадково В.Підмогильний у романі "Місто", як-то говорять, "дер живцем" вислови і вчинки у свого приятеля, витворюючи образ поета-філософа Вигорського, "до якого всям, хто має інтерес до Є.Плужника і його творчості, необхідно придивлятися пильніше і прислухатись уважніше. Якщо виписати з "Міста" все, що Вигорський начебто знівч'яч, мимохідь, не надаючи значення, цідить крізь зуби, ляпас, кидає на ходу, якщо це повиписувати й вишикувати в один ряд, виходить картина колоритна. Постає ціла система філософських, мистецьких, політичних поглядів" [11]. І справді, чого лишень варті кілька реплік із розмови Степана Радченка, головного героя роману, із Вигорським:

– Ви все про кінець світу говорите, – сказав хлопець трохи ніяково. – Похмурий ви.

– Мене завжди більше цікавить не те, що робиться, а те, чим воно кінчається.

Ці десять літ – це також час боротьби з недугою. Були часи, коли поет місяцями лежав прикутий до ліжка, неодноразово оперувався і змушений був щорічно лікуватися в Криму чи на Кавказі. Особливо важкими для поета були весна й літо 1926 р., коли легені кровоточили, а кров, не зупиняючись, біла дванадцять днів. Як згадувала Галина Автономівна, до арешту у Плужника каверна була залікована. Йому два роки робили вдудання (пневматорикс). Після ув'язнення процес знову відкрився. Дружина зрозуміла це за лічені хвилини тюремного побачення: "Раніше так само, коли у нього був процес бациллярний, він завжди відвертав уста, щоби не занести мені

інфекції... І от тепер, коли я завжди так нетерпляче чекаю цих десяти хвилин, щоби його поцілувати, він відхилив уста... Мені стало страшно... Кінець, думала я, жити він не може".

Але всупереч усьому, Євген любив життя до нестями. І саме тому один із весняних днів – 28 березня 1935 р. – день, коли розстріл замінили десятьма роками заслання в далеких таборах, Є.Плужник вважав найкращими із днів. Йому залишене життя. Ось лист від нього у той день:

Галча моє!

Це дрібничка, що пишу тобі чорнилом, але разом з тим – це велику має вагу: я хочу, щоб надовго, на все твоє і моє життя, зберієся цей лист – найрадісніший, вір мені, з усіх листів, що коли-небудь писав тобі!

Галю, ти ж знаєш, як рідко я радію: як багато треба для того, і от тепер, коли пишу я тобі, що сповнює мені груди велике почуття радості – так це значить, що сталося в моїм житті те, чому ти разом зо мною – я знаю! – радітимеш! У мене мало зараз потрібних слів – мені б тільки хотілося пригорнути тебе так міцно, щоб відчула ти всім єством твоїм, що пригортає тебе чоловік, у якого буває життєва сила і в м'язах, і в серці, і в думках!

Я пишу тобі, а надворі за вікном сонце – і мені, їй-Богу, так важко стримати себе, щоб не скрикнути – яке хороше життя, яке прекрасне майбутнє в людини, що на те майбутнє має право!

Я цілую тебе, рідна моя, і прошу: запам'ятай дату цього листа як дату найкращого з моїх днів!

Твій Євген

28.III – 35

Останній лист від чоловіка Галина Автономівна одержала 14 липня 1935 р. Після цього Є.Плужника разом з іншими засудженими відправили етапом на Соловки, а саме – до Соловецького табору особливого призначення, центром якого був колишній Соловецький монастир. Спочатку він перебував у загальній камері, але у зв'язку із хворобою, яка прогресувала, він був переведений до лікарні в палату сухотників.

"Поки міг, писав – йому не заборонили писати ні лікарі, ні тюремні наглядачі, бо ж усе-таки розуміли – великий талант. Попервах одержував невеличкі пакунки й короткі листівки від дружини та її сестри. Це підносило настрої, давало сил, і він бадьоро їм відписував, потішаючи надіями, яким ніколи не здійснитися. /.../ Одначе табірні умови остаточно доруйнували здоров'я. Зникли спокій та натхнення, настали муки і біль безсонних ночей. Поступово боротьба духу ставала боротьбою тіла за виживання", – писав І.Гришин-Грищук [2].

Пафос цих останніх прижиттєвих поезій вгадати не важко, адже поет завжди жив у постійній тривозі загострення хвороби. Згадаймо хоча б поезію із збірки "Рівновага":

*Вікно в садок, тож пахощі зела
Присмачують мені пригірклість ліків...
– Скажи, недуго, де ти сил взяла
Маленькі радощі роздмухати в великі?*

*Чи викриває твої упертий жар
Одну з химер прехитрої натури, –
І повнота життя лиш спільний дар
Фармакопеї і температури?*

Надія на порятунок від хвороби танула на очах. Пекучий біль, безсилля, розпука і хвилювання – усе це наближало невблаганний кінець. Але Плужник не був би Плужником, якби не зміг зустріти вольовим поглядом свою смерть: "Буду вмирати, – відповів Плужник з гіркою посмішкою, бо недуга для нього була настільки очевидна, що він чув її в своїй крові. – Принеси-но мені холодної води, я вмийюсь, пригадаю Дніпро і вмиру. Маю досить сили подивитися у вічі власній смерті".

Це було 2 лютого 1936 р. У той день поета не стало.

* * *

Щодо контекстуального осмислення творчого доробку Євгена Плужника у контексті вітчизняного літературного процесу, то на особливу увагу, безперечно, заслуговує поетична спадщина митця. Лірика Плужника – то правдиві відбитки душевного стану поета. І найперше хочеться сказати про інтимну лірику, адже, за висловом Ганни Токмань, саме інтимна поезія здатна піднятися до рівня "найяскравішого спалаху у вічній Плужниковій ватрі" [8]. Вона не є великою за обсягом, проте вражає неповторною чуттєвістю і духовністю.

Антиліричність та антиемоційність Плужникового письма, на що неодноразово вказували дослідники його творчості (Ю.Меженко, В.Державин, Ю.Ковалів), у межах інтимної поезії, здавалось би, зумовлюють безперспективність, так би мовити, неефектність художніх спроб. Проте, всупереч цим припущенням, реципієнт Плужникової лірики почуває себе спантеличено залежним від потоку ширості, від квінтесенції справжності почуття. Безжально зруйнована іронією сентиментальність, образ самотньої коханої, яка плаче, обмаль художніх засобів – ці доволі нетрадиційні "прийоми" витворюють сукупно власне Плужниковий стиль.

Вагомим є момент драматизму у стосунках між коханими. Тут зустрічаємо мотив протилежності думок та емоцій, дивне сплетіння

байдужості і ніжності, ефект відчуження. Але в таких, переважно елегантних, віршах міститься значно більше правди, аніж у традиційно витворюваній поетичній "вітрині" кохання. Ми починаємо розуміти, що і правдива любов – без сумнівів, ревнощів, зрад – сповнена драматизму: "Двоє не лише повсякчас ідуть назустріч одне одному, а й постійно віддаляються, бо змінюються у своєму внутрішньому світі, – тонко підмічає Г.Токмань, – а це породжує відчуження, яке знову й знову треба долати".

Інтрига також моделюється на злитті контрастних за сутністю почувань у душі ліричного героя – духовної чистоти і жагучої пристрасності. Герой не може і не хоче опиратися пристрасності, витворюючи, таким чином, красу трагічної діалектики почуття.

Така напруга поетичного мислення отримує своє пояснення і логіку у контексті філософії екзистенціалізму. Ліричний герой і образ коханої – це два уявні мікросмоси, тип спілкування між якими найкраще означає "відчуттям" світу коханої людини. Не даремно В.Державин кодифікував Плужників поетичний образ як імпресіоністичний, тобто такий, що є "семантично субтильний" і збудований на "самих відтінках емоцій і присмаках сприйнять". Процесуально відчуття – це надзвичайно трепетний і динамічний стан, оскільки присутня постійна залежність від ситуації. Ось, скажімо, кохана принесла змерзлі квіти – і ліричний герой відчуває пригнічення:

*Цілий день якийсь непевний настрій,
Почуття великої втрати, –
Дві морозом знівечені айстри
Ти з садка принесла до кімнати...*

*І, коли ці напівмерлі квіти
Ти мені на книжку положила,
Я відчув, як, протікавши звідти,
Смертний холод перебіг по жилах!*

*І весь день гнітить мене сьогодні
Почуття великої розлуки...
І чогось думки такі холодні...
І чогось такі холодні руки...*

За настроєвим серпанком вірша проглядає деяка схожість із поезією Д.Павличка "Коли ми йшли удвох з тобою". Пригадаймо фінальні рядки:

*Але мені тоді здалося,
Що то не золоте колосся,
Що то любов мою безмежну
Стоптали так необережно.*

Погоджуємося, що подібна лірика сконденсована на зображенні таких складних психічних процесів, як "емпатія і надрефлексія" (Г.Токмань). Звідси – ймовірність суперечки у стосунках між закоханими (як причини чи наслідку означених процесів). Хоча у межах екзистенційного мислення навіть суперечка таїть певну спільність. Так, за М.Гайдеггером, "суперечка – це не просто розрив у розумінні прізви; суперечка – це заглиблене проникнення взаємної причетності сил, які сперечаються, одна в одну". Подібно до того, як образ коханої ненав'язливо і природно проникає у більшість Плузникових поезій, уже не суто інтимних, можна стверджувати істинність саме такого пояснення природи суперечки. Буквально одним рядочком поет стверджує необхідну присутність образу коханої у художньому макрокосмі, а отже – й у своєму реальному житті:

Тільки тобі скажу, тобі одній:

Болить мені, коли жнива минули!

Саме екзистенційний контекст дозволяє адекватно збагнути і такий Плузниковий феномен поезії, як мистецтво мовчання [9]. За М.Гайдеггером, "мовчазність (небагатослівність) як модус мовлення... виразно передає зрозумілість тут-буття, від чого бере початок і спроможність слухати, і спільне буття, яке прозріває". Саме із прозрінням можна порівняти індивідуальну рецепцію і Плузникового мовчання, що завжди сприймається як "екзистенційна правда". Спадають на думку рясні на мотив мовчання поетичні рядки:

Що менше слів, то висловитись легше.

Горни, поете, їх замети цілі!

Мовчи, мовчи, душе підтяга.

Ні, на вуста усмішкою гіркою

Лягла мовчання мудрого печать...

Дар нелегкий ваш, досвіде й спокою,

Дар розуміти, знати і мовчать!

Мовчить, умріяні сторінки!

Від чітко позиціонованого мотиву мовчання як властивості особистісної екзистенції легко прокреслити лінію зв'язку до феномену більш масштабного – тиші. Саме це поняття, на думку Ю.Коваліва, "втілює в собі конструктивне значення космосу, світоладу на противагу руйнівним силам хаосу" [5, с. 5]. Ідеально цю думку ілюструє поезія із збірки "Рання осінь":

Вечоріє. Мла стає на морі...

Тихше б'ється хвиля в береги...

*Гаснуть звуки. В їх безладнім хорі
Ще чутніша тиша навкруги.*

*О провіснице німої ночі,
В присмерковій явлена добі!
Хто з живих до тебе не охочий,
Подих вічний чуючи в тобі?*

*Ринь же, звуки гасячи вечірні,
На пришикну землю звідтіля,
Де в безодні вічності безмірній
Світотвору тиша вигрімля!*

Прагнучи подолати "невпорядкованість" сучасного буття, Є.Плужник у межах художнього простору чітко і послідовно вибудовує вісь часу "минуле-сучасне-майбутнє".

Образ минулого репрезентовано як джерело досвіду:

*Поете, припади
До джерела пророцтв, сухих анналів:
Чимало слів покладено туди,
Що процвітуть надалі!*

Сучасне – це переважно болісна, жаклива, абсурдно-парадоксальна реальність:

*Благословен еси, часе мій!
О жорстокий! І весь в крові!*

Майбутнє ж постає як вистраждана сучасниками перспектива:
І біль натомлених – майбутня міць!

Сукупно, здається, поетові вдалося створити ілюзію впорядкованості повсякденного буття у художньому текстовпросторі лірики, оскільки вісь часу у Є.Плужника здатна сконденсовано проступати навіть у межах однієї строфи:

*Минувшину вивчавши, зрозумів
Красу подій, що сталися допіру.
Історіє! з твоїх важких томів
Крізь давнини завісу димно-сіру
Майбутнє дивиться.*

Проте у такій незворотній спадковості досвіду паралельно із здобутками минувшини в прийдешне "транспортуються" і так звані "хвороби" минулого. Так, вирізняючи з-поміж основних недуг деморалізованість, А.Бондаренко зазначає, що "в ідіостилі Є.Плужника відображено порушення "темпоральної субординації": під час революційних подій історичний час "посягає" на біологічний. Це сприймається як

"темпоральна несвобода" – смерть сучасників заради примарного майбутнього прийдешніх поколінь":

*Там, де полягли вони за волю,
Буряки тепер на цукроварні.
І не треба слів. Не треба болю. –
Іншим дні прозорі, тихі, гарні.*

Таким чином, художнє мовомислення Є.Плужника (якщо сконцентрувати увагу на ключових точках: "біль", "нудьга", "непереможність днів", "темпоральна безвихідь", "буттєвий скепсис" тощо) репрезентує поетику "темпорального песимізму" [1, с. 28].

Разом з тим не можна завершувати рецепцію лірики Є.Плужника песимістичним акордом, адже сам поет виступав проти цього:

*Цвітуть думки, а на слова скупише...
Я знаю сам, – расту. Міню лист.
...Нехай, кому не ліньки, пише,
Що от, мовляв, запеклий песиміст...*

*Я ж почуваю так: скажу – бо мушу! –
Хоч щось своє, не казане ніким;
Коли рядкам яким звірати душу, –
Тільки таким!*

Три поетичні збірки Є.Плужника – це знакове явище української літератури. Це настільки глибокий об'єкт дослідження, що аналітична думка часто виявляється неспроможною дати чіткі виміри поетичного профілю митця. Усталена літературознавча термінологія, яка структурує окремі критичні розвідки про поетичний доробок Є.Плужника, навіть у питанні визначення стилю митця не знаходить адекватного поняття. Тут зустрічаємо ціле розмаїття думок, які поза контекстом лірики Є.Плужника сприймаються як протилежні. Скажімо, це такі напрями і системи, як імпресіонізм (О.Дорошкевич), квазіекспресіонізм (В.Державин), романтизм (Л.Новиченко), реалізм (Л.Череватенко), екзистенціалізм (Г.Токмань) тощо. Часто уточнення Плужникового стилю доповнюється специфічною науковою лексикою, що почасти контрастує із проголошеною простотою і лаконізмом його лірики. Так, В.Державин зазначає, що поетичний образ у Плужника "збудований саме так, щоб межа його іманентного й трансцендентного значіння лишилась принципово непевною через вкрай витончений, сказати б, інфінітезимальний характер його семантичної специфіки". А Ю.Ковалів актуалізує глибину "профетичного чуття" Є.Плужника, зокрема передбачення власної трагічної долі, яке досягло свого апогею у поезії "Тепер на півночі горять сніги":

Поеії

В остиле серце, Аквілоне! –

Я зрозумію голос твій,

Бо кров, млявіючи, холоне;

Бо нижче й нижче никне голова,

Як буйність барв байдужий зір зустріне;

І все частіш пустиня снігова

Мені ввижається...

Вітай, пустине!

І саме цей дар "профетичного чуття" допоміг Плузникові передбачити і уміло спрекетувати ідеальну атмосферу інтимного спілкування реципієнта із його поезією. Відтак, наше захоплення ліричними перлинами поета, безперечно, є найбільшим виправданням трагічної долі митця.

Література

1. Бондаренко А. "Збагнув усю непереможність днів" (текстове поле "людина в часі" в художньому мовомисленні Євгена Плузника) / А. Бондаренко // Урок української. – 2005. – № 1–2. – С. 27–29.
2. Гришин-Гришук І. Останні дні поета / І. Гришин-Гришук // Дніпро. – 1990. – № 2. – С. 121–125.
3. Державин В. Лірика Євгена Плузника / В. Державин // Українське слово : Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. : у 3 кн. – К. : Рось, 1994.
Кн. 2. – 1994. – С. 223–238.
4. Жулинський М. Євген Плузник / М. Жулинський // Жулинський М. Слово і доля. – К. : А.С.К., 2002.
5. Коваленко (Плузник) Г. Остання зустріч з Григорієм Косинкою / Г. Коваленко (Плузник) // Українська мова та література. – 2004. – Число 25–28 (377–380), липень. – С. 26–38.
6. Ковалів Ю. "...Виріс я на межах двох світів" (До 100-річчя від дня народження Євгена Плузника) / Ю. Ковалів // Дивослово. – 1998. – № 12. – С. 5–7.
7. Сверстюк С. Передмова і примітки до спогадів Галини Коваленко (Плузник) / С. Сверстюк // Українська мова та література. – 2004. – Число 25–28 (377–380), липень. – С. 26.
8. Токмань Г. Інтимна лірика Євгена Плузника: кохання того, хто "хилився додолу" / Г. Токмань // Дивослово. – 2005. – № 2. – С. 27–33.
9. Токмань Г. Мистецтво мовчання: один із феноменів лірики Євгена Плузника // Сучасність. – 1998. – № 9. – С. 114–117.
10. Череватенко Л. Все, чим душа боліла / Л. Череватенко // Плузник Є. П. Поезії / Є. П. Плузник. – К. : Рад. письменник, 1988. – С. 5–100.
11. Череватенко Л. Фатальний цей трикутник / Л. Череватенко // Плузник Є. Змова у Києві : роман, п'єси. – К. : Укр. письменник, 1992. – С. 3–26.

Особливості рецептивно-презентаційних моделей буття у сучасній українській "жіночій" прозі (на матеріалі творчості О.Забужко, М.Матіос, Г.Пагутяк)

Стаття присвячена аналізу рецептивно-презентаційних моделей буття у сучасній українській жіночій прозі, що формує особливості художнього стилю у творчості О.Забужко, М.Матіос, Г.Пагутяк.

Ключові слова: жіноча проза, художній стиль, рецептивно-презентаційна модель.

В статье рассматривается специфика рецептивных моделей бытия в современной украинской женской прозе, особенности ее художественного стиля в творчестве О.Забужко, М.Матіос, Г.Пагутяк.

Ключевые слова: женская проза, художественный стиль, рецептивно-презентационная модель.

The paper is devoted to analysis of receptive models in modern Ukrainian feminine prose.

Key words: feminine prose, receptive models.

Українське літературне сьогодення презентує розмаїтість художніх текстів, написаних сучасними письменницями, сукупна спадщина загалом складає досить потужне коло літератури, часто маркованої дослідниками як сучасна "жіноча" проза. Наша стаття є спробою компаративного аналізу рецептивно-презентаційних моделей у художній прозі О.Забужко, М.Матіос, Г.Пагутяк, творчість котрих сьогодні продовжує викликати непересічний інтерес дослідників. Особливо цікавими названі постаті є і в тому сенсі, що кожна з цих авторок є представницею унікального, своєрідного письма, яке тонко відображає на загал проблеми доби.

Безперечно, кожен письменник має свій неповторний стиль, який формується протягом усієї творчої дороги. У стилістичній системі української жіночої прози кінця ХХ ст. реалізуються різноміснні світглядні моделі. Ці моделі, власне, і відображають особливості індивідуального стилю письменників, адже будь-яка концепція творчості позначена авторською суб'єктивністю.

Індивідуальний стиль розглядаємо як багатокмпонентне поняття, яке включає чимало складників: від авторської концепції світу і

людини, рівня близькості художнього твору до життєвого контексту автора, літературну традицію, способи і форми мистецького вираження мовної стилістики, що відповідає розкриттю теми чи проблеми. Змістове наповнення і характер складників індивідуального стилю корелюється типом світосприйняття, світорозуміння письменника, його естетичною свідомістю та суб'єктивно-оцінною позицією. Поняття "стиль" пов'язується також і з ритмами часу, який, у свою чергу, пропонує актуальні рецептивно-презентаційні моделі, що їх так чи інакше подає автор, оскільки творчість має психологічну та історичну зумовленість. Зрештою, поняття стилю визначає і специфіку рецептивної моделі, яка постає у творчості митця. Тож на прикладі художнього доробку трьох найбільш відомих сучасних українських письменниць спробуємо визначити спільне і відмінне на рівні рецептивно-презентаційних моделей буття у творах кожної з них. Адже аксіологічні концепти української жіночої прози XXI ст. характеризують специфічний жіночий тип світосприйняття, який відзначається здатністю в умовах невизначеності та відкритості відображатися у закономірностях формування художньої ціннісної системи.

Найперше, вкажемо критерії, за котрими визначаємо рецептивно-презентаційні моделі кожної з письменниць. Насамперед, це може бути: 1) домінуючий тип героя (героїні) у художньому творі (рецепція); 2) генетична своєрідність (жанрова презентація); 3) моделювання художньої дійсності на рівні заголовків творів (знаково-символічна презентація).

Домінуючий тип героя (героїні) у художньому творі (рецепція)

Образ жінки в прозі М.Матіос відрізняється своїм складним психологізмом, подекуди навіть трагізмом, в основі якого особиста драма пошуку гармонії. Проза Марії Матіос у буквальному сенсі "проговорює" психологічний досвід жінки, набутий нею в час великих суспільних перемін. Змальовуючи історичні, національні, суспільні сфери буття жінки, автор зачіпає такі тематично-сміслові опозиції, як жінка – держава, жінка – нація, жінка – політика. У її новелах, повістях, романах на високий філософсько-екзистенційний рівень піднімаються теми материнства, родинних цінностей, жіночого бунту, сексуальної свободи, жіночої самотності, реабілітованої тілесності тощо. Проходячи через усю творчість письменниці, вони набувають значення образу-архетипу. Стиль М.Матіос відзначається багатством лексики, яка вміщує найрізноманітніші пласти – від фольклорного до книжного, від публіцистичного до просторічного, від рафіновано літературного до діалектного. Національна ідентичність героїв прози виразно підкреслена локальними діалектизмами. Синтетичним поєднанням архаїч-

них і християнських рис структури часопростору відзначається проза М.Матіос.

Своєрідно проявивши себе у новелістиці ("Нація"), константи індивідуального стилю закріпилися великою прозою ("Солодка Даруся", "Майже ніколи не навпаки", "Мама Маріца" тощо). Великі та малі епічні форми М.Матіос – явище цілісне передусім на проблемно-тематичному рівні, тобто є всі підстави говорити про те, що кожен прозовий твір письменниці постає не сам собою, а в межах єдиного художнього організму, де кожен елемент окремого вписується в структуру цілого [7].

Індивідуальний стиль М.Матіос не позбавлений публіцистичності, що поєднується з іронічно-гротескним сприйняттям української дійсності. Роман "Містер і місіс Ю-Ко в країні украв", з його відлунням бурлеску й травесті, використанням архетипних моделей, подає цікавий матеріал для підтвердження висновків про результативність поєднання традиційних і новаторських підходів до відтворення дійсності як на змістовому, так і на формальному рівнях.

Визначальним засобом розкриття явищ дійсності в аналізованих текстах є психологічна обґрунтованість поведінки. Письменницю найбільше цікавить людське, передусім жіноче "я". В її новелах, повістях, романах поряд із зовнішнім сюжетом розвивається внутрішній, що відбиває динаміку почуттів жінки.

Якісно інший жіночий образ постає у творчості Оксани Забужко. Найбільш виразно презентовано екзистенційний пошук саме у текстах цієї авторки. Поведінкова модель героїнь переважно реалізується через реалістичну оповідну структуру з імпліцитним екзистенційним планом вираження. Своєрідна домінанта віталістичної концепції та ідеалізму часто межують з "інтелектуальним містицизмом" ("Я, Мілена"). Хоча більшою мірою, якісно по-іншому, містицизм як одна з провідних рис реалізується у стильових інваріантах прози Г.Пагутяк. Найпоширенішим художнім типом жінки у О.Забужко є жінка бунтівна, яка має багато спільного з архетипним образом біблійної Ліліт, відомої своїм протистоянням ненависній патріархальній структурі. Різні іпостасі "слабкої статі", яка зважається на відкритий бунт проти свого середовища, виписані філігранно, з глибоким проникненням у неповторний жіночий душевний космос. У "Казці про калинову сопілку" мотиви архаїчного і біблійного сюжетів, активізуючись крізь символічний ряд деталей, складають основу буття-сюжету. Філософське підґрунтя архетипної матриці складає той факт, що Каїн і Авель уособлюють різні типи культур. Авторка відтворює архетипну модель братовбивства на основі паралельно-асоціативних зв'язків між різночасовими шарами культури. Процес осягнення традиційної структури взаємин братів реалізується на різних формально-змістових рівнях. Підтримує думку Н.Зборовської, яка пропонує розуміння прози О.Забужко як

"конфлікт із Богом" [4]. Витоки Ганнусиної деструкції-спротиву слід шукати у чоловічому естві культури, а в іншому вимірі – в онтологічних основах буття.

У повісті О.Забужко "Інопланетянка" сприйняття часу автобіографічною героїнею Радою позначене чуттєвим компонентом (що характерне для творчості письменниці в цілому). Суть образу Ради у тому, що її "істота" говорить "безсловесним поривом", що відображує стадію інтуїтивного пізнання, сферу несвідомого. Цей стан відчуття цілісності, повноти, єдності порівнюється з любов'ю, екзистенційне трактування якої полягає в об'єднанні розколотих частинок, прагненні до гармонії. Це підтверджують і метафори застигlosti, непорушності, коливання. Творчість у концепції О.Забужко логічно пов'язані з категорією пізнання і свободи. У повісті "Інопланетянка", романі "Польові дослідження з українського сексу" представлена екзистенціальна інтерпретація природи мистецтва, адже митець є посередником між дійсністю і людьми. Ж.-П.Сартр стверджував, що в творі немає нічого, окрім особистості автора, який примушує споглядати те, що сам виявляє, залучає до свого універсуму. Реальність мистецтва, в інтерпретації О.Забужко, є сферою комунікації, оскільки творець вибудовує вже досліджений, а не відчужений світ. У творах О.Забужко аналізується світоглядно-концептуальна опозиція "культура – цивілізація", специфіка моделювання інформаційного суспільства, статус жінки в ньому на основі психоаналітичної теорії, акцентується схожість концепцій письменниці з положеннями праць Ж.Бодрийяра, Р.Генона (повість "Я, Мілена", "Книга буття. Глава четверта").

Домінантна риса індивідуального стилю Галини Пагутяк – герметичність, відстороненість, закритість. Вона проявляється у двох площинах – психологічній (особистісна відчуженість письменниці від об'єктивної дійсності та прагнення самотності, характерні для її героїв) і стильовій (творення моделей індивідуального художнього світу прозаїка) [6]. Яскравою рисою індивідуального стилю авторки є містицизм та філософічність. Її доробок загалом можна розглядати як спробу переосмислення філософських ідей Г.Сковороди, а передусім його теорії самопізнання. Разом з тим у творах порушуються проблеми людського буття (досить потужний екзистенційний підтекст), взаємодії індивіда й суспільства, питання сенсу життя тощо. Творчість письменниці характеризується впливом фольклорних традицій, а саме народних переказів та легенд містичного змісту, що відзначено присутністю в її творах персонажів потойбічного світу.

Моделюючи різні часові і просторові вияви вигаданого світу, письменниця надає їм ознак замкненого, тобто герметичного простору, недоступного для проникнення сторонньої людини. Цей часопростір у творах уявляє образи персонажів. Разом з тим усі моделі

художнього світу Галини Пагутяк символізують світобачення героїв, їхні мрії, демонструють моральний занепад суспільства або ж його духовний розвиток. Власне психологічний аспект герметичності пов'язаний із проблемою самотності, яку письменниця порушує у своїх творах, розглядаючи її, по-перше, як потребу в усамітненні та певну самодостатність особистості, а по-друге – як аутсайдерство й неоптимальність людини в суспільстві.

Наскрізна особливість поетики творів Г.Пагутяк – міфологічність. В її основі – як авторська інтерпретація конкретних міфологічних персонажів, біблійних сюжетів (Вавилонська вежа, Орфей, Філемон і Бавкіда), так і творення власних (село Уріж, образ Чоловічка завбільшки з метелика, пана у чорному костюмі з блискучими гудзиками та ін.). Оскільки авторська увага сконцентрована на внутрішньому світі персонажів, їхніх думках, переживаннях, можна говорити про психологізм прози Г.Пагутяк. Вона часто вдається до прийому оповіді від першої особи, вводить у сюжет ліричного героя, буде твір як щоденниковий запис або ж внутрішній монолог головного персонажа ("Записки Білого Пташка", "Спалене листя", "Книга снів і пробуджень", "Радісна пустеля"). Серед означених рис індивідуального стилю Г.Пагутяк герметичність – домінантна, визначальна для її творчості, яка впорядковує художню структуру творів відповідно до авторського світогляду, філософських поглядів, громадянської позиції. Про герметичність її творів можна говорити у двох аспектах: психологічному (як про особистісну замкненість індивіда – закритість позиції самої авторки і духовного світу персонажів, які уособлюють прагнення до самотності, проблему відмежованості од суспільства тощо) та стильовому (як моделювання уявного, герметичного персонального світу, а також як створення системи "герметичних" текстів) [6].

У контексті тенденції герметичності, для якої характерне тяжіння до пізнання духовного буття, відмежованість від буденності, схильність до творення індивідуального художнього світу, аполітичність, прозовий доробок Г.Пагутяк вирізняється такими основними рисами її індивідуального стилю, як філософічність, що проявляється передусім у художньому переосмисленні філософських ідей Г.Сковороди, у порушенні екзистенційних проблем, психологізм у зображенні внутрішнього світу персонажів, у розкритті глибини їхніх почуттів і переживань, глибока символізація, що полягає у творенні та використанні символів для моделювання персонального художнього світу, інтерпретація відомих міфологічних сюжетів та персонажів, і творення власного міфологічного часопростору; містицизм і фольклорність.

Генологічна своєрідність (жанрова презентація)

Письменники-прозаїки звертаються до жанрів малої прози, як правило, перед написанням великої епіки. Всі три письменниці, твор-

чість яких розглядаємо, у прозових жанрах звертаються до новели, оповідання, повісті, роману. Але зміст новели, втім, як і роману, у кожній авторки корелюється відповідно до світоглядної позиції.

О.Забужко виступає чи не найбільш активним новатором стосовно презентації нових жанрових форм. Її улюблені текстові форми: записки, хроніки, описи – уточнюються і корелюються власне авторським конструктивом: "до постановки проблеми", тобто авторка презентує свій вектор і тільки, часто лишаячи тему ніби "недописаною". Щодо прози художньої, то тут О.Забужко скоріше постає навіть як постмодерний автор, аніж як класичний.

На рівні експериментів із жанрами особливо цікавою є проза М.Матіос, зокрема її так звана "колажна" авторська манера. Результатом художнього пошуку М.Матіос в царині композиційних засобів стало створення рухливої структури твору, що підтвердило необмежені комбінаторні можливості гри з читачем ("Фуршет"). Письменниця апробує як класичний спосіб організації текстового матеріалу з лінійним сюжетом і можливими ретроспекціями ("Апокаліпсис", "Не плачте за мною ніколи"), так і постмодерний виклад, для якого характерні багатоплановість, асинхронність композиції ("Щоденник страченої", "Майже ніколи не навпаки"). Осібне місце у прозовому дискурсі авторки посідає близька до потоку свідомості психологічна оповідь, яка за формою являє собою суцільний внутрішній монолог ("Детектор", "По праву сторону твоєї слави").

Сама М.Матіос суть власних жанрових презентацій передає описово: "гомеричний роман-симфонія", "повість-мелодрама", "роман-сага в новелах" тощо. Таким чином, виразно національна стильова специфіка епічного набутку нашої сучасниці забезпечується триєдиною зцементованістю традиційних, модерних і постмодерних текстових стратегій.

Моделювання художньої дійсності на рівні заголовків творів

У різноманітних своїх виявах функціонує в аналізованій прозі заголовковий комплекс, виступаючи передусім генератором енергії художнього тексту, прийомом, стилем, що уможлиблює осмислення буттєвих проблем на знаково-символічному рівні. Назви творів одного письменника дозволяють простежити динаміку розвитку естетичної природи заголовка з погляду жанрово-композиційної специфіки. Заголовки – це також окрема система, яка виробляється на шляху опанування технікою слова. У М.Матіос, О.Забужко, Г.Пагутяк система заголовків є додатковим (і не останнім) критерієм аналізу. Маючи високу енергетичну зарядженість, заголовок літературного твору здатний залучати читача до силового поля авторської ідеї, формувати у реципієнта складний комплекс реакцій, настроїв і смислів, скеро-

увати процес сприйняття у відповідному, бажаному для автора, напрямку.

Найбільш красномовно, у цьому сенсі, є творчий доробок М.Матіос, заголовки творів якої виразно функціональні. Вони або вказують на центрального персонажа ("Анна-Марія", "Анти-Марія", "Мама Маріца", "Солодка Даруся", "Юр'яна і Довгопол"), або окреслюють проблему твору ("Апокаліпсис", "Життя коротке", "Нація. Одкровення"), або ж навіть визначають жанрову належність твору ("Бульварний роман", "Щоденник страченої"). Характерною для М.Матіос є модель заголовка, яка базується на формулюванні спонукальної конструкції: "Вставайте, мамко...", "Будьте здорові, тату", "Признай свою дитину", "Не плачте за мною ніколи", "Прощай мене", "Просили тато-мама".

У системі заголовків О.Забужко можна визначити присутність двох яскравих типів назв: по-перше, заголовки констативні, прозорі стосовно подальшого змісту твору ("Сестро, сестро", "Дівчатка", "Я, Мілена", "Інструктор з тенісу"), по-друге, це символічні, лейтмотивні заголовки, для дешифрування яких від читача вимагається певна сума життєвих знань ("Польові дослідження українського сексу", "Казка про калинову сопілку") і здатність до інтелектуальних рефлексій та можливість ці знання використати, ситуативно дешифрувати. Проза О.Забужко є найбільш інтелектуально "завантаженою", вона вимагає пильної уваги і жодним чином не може бути сприйнята буквально. Підтексти прози О.Забужко глибокі і багатопланові [3].

Стосовно ж специфіки заголовків творів Г.Пагутняк ("Книга снів і пробуджень", "Радісна пустеля", "Записки Білого Пташка", "Спалене листя"), тут, знову ж таки, відчутний вплив фольклорної традиції. Метафоричність назв, широке використання символів, алюзій, навіть притчевість авторського нарративу простежується уже на рівні символіки назв творів Галини Пагутняк.

Творчість усіх трьох письменниць сформувала в сучасній українській літературі потужну "концептосферу" (Д.Лихачов) з таких базових понять, як Бог, Батьківщина, мораль, любов, життя, смерть, гріх, спокута, пам'ять. В сучасній українській прозі проглядаються три основні тематичні масиви: минуле українського буття в усіх його складностях і суперечностях, жінка у кращих і гірших виявах своєї людської сутності, сучасне у його драматичній, але не безнадійній перспективі. Якщо у О.Забужко на першому місці – жінка-інтелектуалка, що бунтує і самостверджується, а у М.Матіос – жінка-сповідальниця, спокутниця, грішниця, яка, тим не менш, не позбавлена соціальних амбіцій, то у Г.Пагутняк жінка – самітниця, яка прагне заховатись і згубитись у містичному світі. Разом з тим концептуальною домінантою для всіх трьох дуже різних авторок є Нація, а найяскравішим проявом образу вітчизни в текстах письменниць постає збірний і багатоплановий

образ Жінки (матері, коханої, сестри, України). Сформовані у творчості українських письменниць рецептивно-презентаційні моделі буття унаочнюють розмаїтість і концептуальність сучасної української прози.

Література

1. Гундорова Т. Проявлення слова. Дискурс ранняго українського модернізму. Постмодерна інтерпретація / Т. Гундорова. – Львів : Літопис, 1997. – 299 с.
2. Забужко О. Незгасний маків цвіт / О. Забужко // Всесвіт. – 1990. – № 1. – С. 130–133.
3. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса: вибрана есеїстика 90-х / О. Забужко. – К. : Факт, 1999. – 340 с.
4. Зборовська Н. Код української літератури / Н. Зборовська. – К. : Смолоскип, 2010. – 570 с.
5. Крупка М. Гендерний дискурс у сучасній українській літературі / М. Крупка // Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство : зб. наук. праць Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : РДГУ, 2000. Вип. IX. – 2000. – С. 145–151.
6. Артюх А. Герметичність як засіб світобудови у прозі Галини Пагуляк. Множинність часопросторових моделей / А. Артюх // Slavistika v modernem světe: Konference mladeh slavistiv III. – Praha, 2008. – S. 117–124.
7. Насмінчук І. А. Проза Марії Матіос: до характеристики індивідуального стилю / І. А. Насмінчук // Збірник наукових праць студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського державного університету. Філологічні науки. – Чернівці, 2006. Вип. 1. – 2006. – С. 94–100.
8. Улюра Г. Проблема феміністського тексту і письменницького іміджу жінки-авторки в сучасних українській та російській літературах / Г. Улюра // Сучасність. – 2005. – № 7–8. – С. 115–127.

УДК 903.53(=16)(476)+393.2:902(=16)(476)

Е.Ф.Касюк

Славянские курганы с кремацией на территории Белорусского Полесья

У статті розглянуто підкурганні поховання за обрядом трупоспалення, залишені слов'янськими племенами Білоруського Полісся. Подана характеристика цього типу похоронної обрядовості із залученням матеріалів з території України. Поховання схожі між собою, відносяться до двох хронологічних етапів, межа між якими досить умовна і визначається хронологічними рамками пражської та лука-райковецької культур.

Ключові слова: слов'яни, пражська культура, курган, кремація, обряд.

В статье рассмотрены подкурганные захоронения по обряду трупосожжения, оставленные славянскими племенами Белорусского Полесья. Подана характеристика данного типа погребальной обрядности с привлечением материалов с территории Украины. Захоронения схожи между собой, относятся к двум хронологическим этапам, граница между которыми весьма условна и определяется хронологическими рамками пражской и лука-райковецкой культур.

Ключевые слова: славяне, пражская культура, курган, кремация, обряд.

In the article deals with the burial barrows on cremation ceremony, left the Slavic tribes of Belarusian Polesie. The characteristic of this type of funerary rituals involving materials from the territory of Ukraine. Burial similar to each other, fall into two chronological phases, the boundary between them is quite relative and is determined by the chronological framework of the Prague and Luka-Rajkovetskaja cultures.

Key words: Slavs, Prague Culture, Kurgan, Cremation, Rite.

Погребальная обрядность – один из наиболее устойчивых элементов духовной культуры любого народа, отражающий его представления о потустороннем мире, а также характеризующий общественно-социальное развитие.

В представленной статье мы рассмотрим погребальную обрядность славян с территории Белорусского Полесья, обратим внимание на те изменения, которые происходили с течением времени, выделим определённые этапы в развитии этого процесса. Объект нашего исследования – один из типов погребальных памятников раннеславянских племён – полусферические курганы с захоронениями по обряду трупосожжения. Этот тип погребений появился в славянской среде в VI–VII вв. и бытовал на рассматриваемой территории по конец X в. В начале II тыс. н.э. в связи с социальным развитием общества и распространением христианства кремация сменяется ингумацией [13, с. 46–47]. Нижняя дата выделенного для изучения хронологического периода – VI–VII вв. – маркирует время появления в Полесье первых славянских полусферических насыпей, верхняя – период смены подкурганных трупосожжений, как правило, безинвентарных, курганами X–XI вв. с ингумацией и богатым инвентарём, содержащим датированные вещи, в том числе типичные для летописных племён виды украшений (височные кольца). Захоронения с трупосожжениями, как правило, не содержат костных останков, пригодных для антропологического анализа, они в основном безинвентарные. В связи с этим чаще всего возможна лишь относительная датировка данной группы памятников.

В географическом отношении рассматриваемый регион охватывает Белорусское Полесье, в административном – территорию Брестской и Гомельской областей. В эпоху раннего средневековья здесь проживали представители пражской (типа Прага-Корчак) и колочинской, позже – лука-райковецкой культур. Письменные источники в конце I тыс. н.э. фиксируют на данной территории летописные племена: по р. Припять и на север от неё – племя дреговичей, на юг от Припяти – волынян и древлян. Восточные районы Белорусского Полесья входили в состав "земли радимичей" [15, с. 11].

Курганы с трупосожжением и более поздние – с труположением обычно располагаются на одних и тех же могильниках. В связи с этим изучение насыпей с кремацией происходило в контексте исследования всего курганного могильника. Зафиксированные раскопки славянских курганов на рассматриваемой территории начались уже в первой половине XIX в. В качестве "исследователей" выступали как краеведы (Ф.Е.Нарбут, братья Тышкевичи), так и простые любители (местные помещики и крестьяне). Интерес к данному типу археологических памятников обусловлен, во-первых – заметностью курганов и их доступностью для проведения раскопок, во-вторых – желанием получить материальную добычу в виде погребального инвентаря. В конце XIX – начале XX вв. в работах Ф.В.Покровского,

Е.Р.Романова, В.Б.Антоновича появляется первая информация о курганах Белорусского Полесья [16; 17; 1]. На Гомельщине славянские курганы, в том числе и с трупосожжением, были раскопаны В.З.Завитневичем возле дд. Гориводы, Борисковичи, Казазаевка, Степановка, Холмеч, Мохов, Малейки, Рычево [5; 6]. В археологических картах Гродненской и Волынской губерний, опубликованных Ф.В.Покровским и В.Б.Антоновичем соответственно, помещено описание археологических памятников (в том числе – курганов) северо-западных и южных районов Белорусского Полесья [16; 1].

В 1920-х гг. 20 насыпей с трупосожжениями исследовали А.Д.Коваленя и С.С.Шутов возле д.Хильчицы (Житковичский р-н, Гомельская обл.) [7, с. 358].

В послевоенные годы исследованием славянских погребальных памятников Полесья занимались сотрудники Ин-та археологии АН СССР: Ю.В.Кухаренко, В.В.Седов, Т.В.Равдина [11; 22]. Под руководством Ю.В.Кухаренко проводились раскопки насыпей на 5-ти курганных могильниках: Ясенец, Малые Круговичи Ганцевичского; Виддибор, Отвержичи, Велемичи Столинского районов. В результате было раскопано 44 кургана, но полученные материалы так и не были опубликованы [12, с. 15].

В 1960-х гг. Л.Д.Поболь раскопал несколько курганов возле д.Семурядцы Житковичского р-на [14]. В 1962–1963 гг. Радимичский отряд Приднепровской археологической экспедиции Ин-та археологии АН СССР провёл раскопки на курганном могильнике у с.Демьянки Добрушского р-на Гомельской обл. [24]. В 1965 г. участники Туровского отряда обследовали курганные могильники в западных районах расселения летописных дреговичей: современные Ганцевичский, Ивацевичский, Пружанский районы [12, с. 17].

К погребальным памятникам третьей четверти I тыс. н.э. в западных регионах Белорусского Полесья относятся три кургана с трупосожжением, исследованные на могильнике возле д.Радость на правом берегу р.Лесная (раскопки Ю.В.Кухаренко и И.П.Русановой, 1960-е гг.); два кургана с могильника Войская, (раскопки И.В.Бирули в 1959 г. и Т.М.Коробушкиной в 1980-х гг.) (Каменецкий р-н); курган, раскопанный на могильнике возле д.Березница Пружанского р-на (исследования Т.М.Коробушкиной, 1986 г.); два кургана с курганного могильника Шебрин Брестского р-на (раскопала в 1980-х гг. Т.М.Коробушкина); один курган с трупосожжением с могильника возле д.Струга Малоприцкого р-на (исследования Т.М.Коробушкиной 1983 г.) [20; 8; 9; 10].

В последние годы курган с лепной раннеславянской керамикой был исследован на курганном могильнике в ур.Могильцы возле д.Мохов Лоевского р-на Гомельской обл. [26].

Первые славянские курганы с трупосожжением в Полесье появились у представителей пражской культуры. "Ранние" насыпи датируются VI–VII вв., что соответствует позднему этапу функционирования культуры [23, с. 305; 20]. Некоторое время подкурганные захоронения сосуществует с более архаичными грунтовыми, но к VII–VIII вв. их вытесняют. Наиболее поздние грунтовые захоронения известны в Подесенье, в среде волынцевской культуры (могильник около с.Волынцево; могильник, расположенный между сёлами Малые Будки и Константинов), а также в Потясминье (могильник №1 у с.Великая Андрусовка) [25]. Бескурганные урновые захоронения IX–X вв. известны в языческих могильниках Киева и Чернигова [2, с. 276–277].

Группа памятников, которую представляют "ранние" курганы пражской культуры на территории Беларуси очень немногочисленна. Среди исследованных – уже упомянутые курганы возле дд.Семурадцы и Мохов [14; 26]. Полусферические курганы были характерны для пражской культуры по всей территории её распространения [21, с. 43]. Местами наибольшей концентрации курганных могильников являются район Житомира (Буда Шеецкая, Мирополь, Корчак) и Украинское Полесье (Селец, Зубковичи) [19, с. 6].

Охарактеризуем данную группу памятников с привлечением, в том числе, материалов с территории Украины. Курганные могильники, в отличие от грунтовых, располагаются вдали от мест поселения [19, с. 6]. Согласно состоянию могильников на момент их исследования, они насчитывают от 12 до 50 насыпей. Курганы расположены плотно, временами почти сливаясь основаниями [20, с. 28]. Насыпи небольших размеров: высота 0,5–1 м, диаметр 6–10 м. Сразу после возведения курганы имели полусферическую форму, которая, однако, с течением времени постепенно утрачивается. Вокруг насыпей прослеживаются круговые канавки, которые нередко прерываются тремя-четырьмя перемычками, оставленными, по мнению исследователей, для прохода к кургану [12, с. 18]. В некоторых случаях обнаруживают ямки от столбиков, которые образовывали ограду [20].

Захоронения в курганах выполнены по обряду кремации на стороне. Сожжение умерших производилось в специально предназначенном для этих целей месте. Места кремации в виде площадок с мощным слоем пепла и костей исследованы в Днепровском Левобережье – могильник возле г.Сосница (VI–VIII вв.), в Закарпатье – могильник возле с.Червенёво [2, с. 276]. Большой культурный комплекс, на котором также обнаружено место, где происходила кремация, открыт на территории Украины возле Шумска [20; 21].

После проведения обряда трупосожжения кальцинированные кости вместе с остатками погребального инвентаря помещали под насыпью на уровне древней дневной поверхности. Иногда керамика и вещи находятся в насыпи немного выше (Семурадцы) [14]. Часто кости собирали в глиняный горшок-урну, которую также помещали на древнем горизонте или в насыпи: Корчак, курган 8; Мирополь, курган 3; Зубковичи. В каждом из этих курганов открыто по две-три урны, иногда одна из них перевернута вверх дном (Шепетовка) [21, с. 43].

Таким образом, выделяется несколько типов размещения остатков кремации в подкурганном погребении (кости очищены/ вместе с остатками погребального костра):

- 1) кальцинированные кости рассыпаны на древнем горизонте под насыпью/помещены в насыпи;
- 2) захоронение совершено в ямке под насыпью/в насыпи;
- 3) кости собраны в урну, которая расположена под насыпью/в насыпи.

Погребений, как отмечалось выше, могло быть несколько. Возможно, такие курганы представляли собой могильный склеп, который мог принадлежать патриархальной семье [22].

Почти во всех исследованных курганах под насыпями на уровне древнего горизонта прослеживается зольно-угольный пласт толщиной 8–10 см. Это следы ритуального костра – перед тем как захоронить кости умершего, место будущего погребения, согласно существовавшим представлениям о потустороннем мире, "очищали" при помощи огня. Предположение о том, что сожжение происходило на стороне, верно только в случае незначительной толщины таких зольно-угольных слоёв.

Раннеславянские погребения, как правило, безинвентарные. Захоронения сопровождаются или целыми сосудами (Мирополь, курган 5; Селец), или фрагментами нескольких сосудов, которые рассыпаны в насыпи или на древнем горизонте (Мирополь, Корчак, Климентовичи, Семурадцы) [20, с. 28–29]. Помимо керамики находят глиняные пряслица, железные ножи и прочие металлические вещи, которые, как правило, имеют широкий диапазон бытования. В кургане возле д.Климентовичи встречены железные удила, железная и костяная пряжки от пояса. В совокупности эти вещи датируются VI–VIII вв. [11].

Помимо населения пражской культуры, "ранние" курганы с трупосожжениями на рассматриваемой территории известны у представителей колочинской культуры: курганный могильник Демьянки Добрушского р-на Гомельской области [24]. Однако результаты раскопок на данном памятнике трактуются неоднозначно [22]. Г. Ф. Соловьёва отмечает, что некоторые формы лепных сосудов напоми-

нают "пражские" (курган №14) [24]. Таким образом, проблема межкультурных взаимоотношений пражской и колочинской культур должна решаться в рамках специального исследования.

Обстоятельства появления у представителей пражской культуры курганной обрядности не известны. Существует мнение, что новый тип погребений в славянской среде возник в результате взаимодействий с представителями культуры карпатских курганов, которые жили в Северо-Восточном Прикарпатье в первой половине I тыс. н.э. [23, с. 306].

В связи с начавшимся массовым расселением славянских племён в третьей четверти – конце I тыс. н.э. курганы с трупосожжениями известны на обширной территории от Вислы до Дона. В Белорусском Полесье раскопано около 80 насыпей [12, с. 22]. Курганы второго этапа – VIII–X вв. в целом схожи с более ранними славянскими курганами. Отличия наблюдаются в размерах – насыпи конца I тыс. н.э., как правило, крупнее (их высота 0,7–2 м, диаметр – 15 м) [20]. Тип погребальной обрядности такой же, как и в предшествующее время – трупосожжение на стороне с последующим захоронением останков в насыпи кургана или под ней. В кургане с могильника Березница пережжённые кости находились в центре насыпи в ямке под дёрном [10]. В кургане, исследованном возле д.Кустичи, остатки погребения были помещены в подкурганную яму значительных размеров – диаметр 0,85 м, глубина 0,8 м [9]. Подкурганные захоронения в урне характерны для славян Днепровского Левобережья [2, с. 276–278]. У представителей лука-райковецкой культуры преобладали безурновые захоронения [20].

Как уже отмечалось, согласно погребальной обрядности славянских племён, кремация производилась за границами могильников, в специальном месте. В некоторых курганах конца I тыс. н.э. с территории Среднего Поднепровья зафиксированы случаи сожжения на месте погребения. Существует мнение, что данный обычай бытовал недолгое время – в IX–X вв. и был явлением общего порядка. Его возникновение связывают с разложением родового строя, как результат – формированием "протокрестьянской" общины и усилением роли семьи как хозяйственной единицы. Таким образом, теперь каждого умершего сжигали на индивидуальном месте, где затем возводили курган. Тем не менее, исследователи отмечают немногочисленность данной группы памятников (всего 13 погребений) [13, с. 119–122]. Изучая погребальную обрядность славянских племён конца I тыс. н.э., И.П.Русанова в одной из своих работ выделяет в Среднем Поднепровье (включая территорию Белорусского Полесья) обширную группу подкурганых захоронений с трупосожжением на месте

кургана [18]. Во многом выделение этой группы стало возможным потому, что подавляющее большинство учённых памятников было раскопано ещё в конце XIX – начале XX вв. и их описание "трупосождения на горизонте" было воспринято как "трупосождения на месте". В более поздней монографии исследовательница пишет, что "лишь в некоторых случаях в позднее (IX–X вв. – К.Е.) время отмечаются трупосождения на месте сооружения насыпи" [21, с. 44]. Трупосождения на месте обычно определяются по мощному кострищу на горизонте под насыпью (толщина более 10 см). Естественно, информации о том, какую толщину имели зольно-угольные прослойки, в насыпях, исследованных в конце XIX в., у нас нет.

На территории Белорусского Полесья трупосождение на месте погребения зафиксировано на курганном могильнике Шебрин Брестского р-на, где в одном из курганов на горизонте по всей площади насыпи прослежено зольно-угольное пятно толщиной 30 см с фрагментами керамики и остатками костей человека [8], в кургане №4 с могильника Демьянки – кострище мощностью 0,2 см, диаметром 2 м, захоронение в домовине [24, с. 189–190]. На Украине – в Среднем Поднепровье и Подесенье был распространён обычной трупосождения на месте возведения кургана, на специальной глиняной площадке: Мархалевка, Китаев (Киевская обл.); Седнев, Сибереж, Табаевка, Любеч, Моровск (Черниговская обл.) [18]. В Днепровском Левобережье курганы с трупосождением на месте раскопаны на Лысогорском могильнике [4, с. 65].

В некоторых славянских курганах конца I тыс. н.э. зафиксирован обычай захоронения трупосождений в деревянных камерах (срубам). Остатки таких сооружений в виде обгоревших плах длиной около метра, соединённых под прямым углом, обнаружены в курганах Белорусского Полесья: могильники Шебрин, Березница, Радость [8; 10; 20]. Остатки камеры в кургане с могильника Березница располагались в северо-западной части насыпи [10]. В VIII–X вв. подкурганные трупосождения в деревянных камерах известны на славянских могильниках Правобережного Поднепровья (Большие Горбаши, Межирички), Лесостепного Подонья (Боршевский, Лысогорский, Кузнецовский, Белгородские могильники) [3; 18; 4]. Встречаются они и на территории Центральной Беларуси: курганы X в. с курганного могильника возле д.Озерцо Минского р-на Минской обл. [27, с. 30–31]. В захоронениях со срубам кремация совершалась на стороне: Боршевский могильник [4, с. 42–44] или на месте возведения кургана: Демьянки (курган 4), возможно, Шебрин, также Большие Горбаши, Межирички [24, с. 189–190; 8; 18, с. 30–31].

Погребения славянских племён конца I тыс., как и в предшествующее время, характеризуются бедностью погребального инвентаря. Чаще всего в курганах находят вещи, которые имеют широкий диапазон употребления: глиняные сосуды или их обломки, кресала и железные ножи, пряслица и оплавленные бусины [20]. Надёжно датируемых предметов практически нет. В связи с этим существует значительная проблема, связанная с датированием славянских погребений с трупосожжением. Определить хронологическую принадлежность курганов второй половины I тыс. н.э. чаще всего можно только по внешним приметам насыпей (достаточно условно) и по самому погребальному обряду.

Таким образом, рассмотренные подкурганные захоронения по обряду трупосожжения на стороне относятся к двум хронологическим группам: "ранние" насыпи оставили представители пражской культуры (на территории Белорусского Полесья исследовано лишь несколько погребений), курганы конца I тыс. н.э. – племена культуры типа Лука-Райковецкая (летописные дреговичи). Тип погребальной обрядности на протяжении второй половины I тыс. н.э. не меняется. Поздние насыпи более крупные. В IX–X вв. существовал обычай кремации на месте погребения, однако широкого распространения он не получил. На некоторых славянских могильниках, в том числе и с территории Белорусского Полесья, в VIII–X вв. известны подкурганные трупосожжения в деревянных камерах.

Литература

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии / В. Б. Антонович // Труды ВОМПК. АС. – М., 1901. Т. 1. – 1901.
2. Баран В. Д. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / В. Д. Баран, Е. В. Максимов, Б. В. Магомедов и др. ; редколл. В. Д. Баран ; АН УССР, Ин-т археологии. – К. : Наукова думка, 1990. – 484 с.
3. Бессарабова З. Д. Славянские курганы второй половины первого тысячелетия н.э. с трупосожжением и деревянными сооружениями на территории Восточной Европы / З. Д. Бессарабова // АС. – Ленинград : Аврора, 1973. Вып. 15. – 1973. – С. 65–82.
4. Винников А. З. Славянские курганы Лесостепного Дона / А. З. Винников. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1984. – 192 с.
5. Завитневич В. З. Из археологической экскурсии в Припятское Полесье / В. З. Завитневич // ЧИОНЛ. – Киев, 1890. – Кн. IV.
6. Завитневич В. З. Вторая археологическая экскурсия в Припятское Полесье / В. З. Завитневич // ЧИОНЛ. – Киев, 1892. – Кн. VI.

7. Каваленя А. З. Матэр'ялы з дагісторыі Тураўшчыны / А. З. Каваленя, С. С. Шутаў // Працы археолёгіі. – Менск, 1930. Т. 2. – 1930. – С. 339–373.
8. Коробушкина Т. Н. Курганные древности Белорусского Побужья / Т. Н. Коробушкина // АО. – 1982. – М.: Наука, 1984.
9. Коробушкина Т. Н. Изучение курганов Белорусского Побужья / Т. Н. Коробушкина // АО. – 1983. – М.: Наука, 1985.
10. Коробушкина Т. Н. Раскопки курганов Среднего Побужья / Т. Н. Коробушкина // АО. – 1986. – М.: Наука, 1988.
11. Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья / Ю. В. Кухаренко // САИ. – М.: Наука, 1961. Вып. Е1-57 – 1961. – 39 с.
12. Лысенко П. Ф. Дреговичи / П. Ф. Лысенко; под ред. В. В. Седова. – Мн.: Наука и техника, 1991. – 242 с.
13. Моця А. П. Трупосожжение и труположение у славян Среднего Поднепровья. Причины смены погребального обряда / А. П. Моця // Славяне и Русь. – Киев: Наукова думка, 1979. – С. 115–122.
14. Пობоль Л. Д. Древности Туровщины / Л. Д. Пობоль. – [2-е изд., доп. и перераб.]. – Мн.: Беларус. навука, 2004. – 141 с.
15. Повесть временных лет. – М.; Л., 1950. Ч. 1. – 1950. – С. 11–15.
16. Покровский Ф. Д. Археологическая карта Гродненской губернии / Ф. Д. Покровский // Труды ВОМПК. АС. – М., 1895. – Т. 1.
17. Романов Е. Р. Археологический очерк Гомельского уезда / Е. Р. Романов // ЗС ЗОРГО. 1910. – Вып. 1.
18. Русанова И. П. Курганы полян X–XII вв. / И. П. Русанова // САИ. – М.: Наука, 1966. Вып. Е1–24. – 1966. – 47 с.
19. Русанова И. П. Погребальные памятники второй половины I тыс. н.э. на территории Северо-Западной Украины / И. П. Русанова // КСИИМК. – М.: Наука, 1973. Вып. 135. – 1973. – С. 3–8.
20. Русанова И. П. Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом / И. П. Русанова // САИ. – М.: Наука, 1973 б. – Вып. Е1–25. – 100 с.
21. Русанова И. П. Славянские древности VI–VII вв. Культура пражского типа / И. П. Русанова; под ред. А. К. Амброза. – М.: Наука, 1976. – 216 с.
22. Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / В. В. Седов // Археология СССР. – М.: Наука, 1982. – С. 10–34.
23. Седов В. В. Избранные труды: Славяне: Историко-археол. исследование. Древнерусская народность: Историко-археол. исследование / Ин-т археологии РАН; В. В. Седов. – М.: Знак, 2005. – 944 с.

24. Соловьёва Г. Ф. Славянские курганы близ села Демьянки / Г. Ф. Соловьёва // СА. – 1967. – № 1. – С. 187–198.

25. Сухобоков О. В. Этнокультурные процессы на Левобережной Украине в I тыс. н.э. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко // Проблемы этногенеза славян. – Киев, 1978. – С. 124–142.

26. Тимофеенко А. Г. Археологические исследования в Гомельском и Лоевском районах / А. Г. Тимофеенко // ГАЗ. – 2006. – № 21. – С. 209–210.

27. Штыхаў Г. В. Азярцо / Г. В.Штыхаў // Археалогія і нумізматыка Беларусі энцыкл. / Беларус. Энцыкл. ; рэдкал. : В. В. Гетаў і ін. – Мн. : БелЭн, 1993. – С. 30–31.

Список сокращений:

- АО – Археологические открытия
- АС – Археологический съезд
- АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа
- ВОМПК – Виленское отделение Московского предварительного комитета по устройству в Вильне IX археологического съезда
- ЗС ЗОРГО – Записки Северо-Западного отдела Русского географического общества
- КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры им. Н.Я.Марра
- МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
- САИ – Свод археологических источников
- ЧИОНЛ – Чтения в историческом Обществе Нестора-летописца

УДК 930.1(44:477)"1677"(092)

Є.М.Луняк

**Відображення поширення турецької експансії в Україні
в "Дзеркалі Оттоманської імперії" де ла Магделена (1677)**

У статті розглянуто стан ознайомлення французької громадськості з Україною в середині XVII ст. на тлі історичних взаємин України та Франції. Здійснено комплексний аналіз одного з важливих джерел з історії України – праці де ла Магделена "Дзеркало Оттоманської імперії" (1677).

Ключові слова: історіографія, Україна, Франція, де ла Магделен.

В статье рассмотрено состояние ознакомления французской общественности с Украиной в середине XVII в. на фоне исторических взаимоотношений Украины и Франции. Сделан комплекс-

ний аналіз одного из важных источников по истории Украины работы де ла Магделена "Зеркало Оттоманской империи" (1677).
Ключевые слова: историография, Украина, Франция, де ла Магделен.

The acquaintance's state of the French public with Ukraine in the middle of the XVIIth century against the background of historical mutual relations of Ukraine and France in the article is covered. The complex analysis one of historical researches of Ukrainian history, the work of de la Magdeleine "Le Miroir de l'empire Ottoman" (1677), is made.

Key words: historiography, Ukraine, France, de la Magdeleine.

Важливу роль у розвитку історичних знань про Україну завжди відігравали твори іноземців. В XVII ст. територія нашої країни опинилася в епіцентрі загальної уваги. Грандіозні геополітичні перетворення на сході Європи, спровоковані Хмельниччиною, вимагали точної інформації про події в Україні для ведення поточної політики європейськими державами, а також постійно підсилювали інтерес до маловідомої раніше "країни козаків" на заході. В цей час активно публікуються праці, присвячені подіям "козацької війни" (la guerre des Cosaques), як називав Хмельниччину, наприклад, П'єр Шевальє, відводячи собі роль першого козацького історіографа [4; 6; 17], чи "української війни" (la guerre d'Ukraine), про яку писав автор, що приховався під іменем "шевальє де Божо". Очевидно, його слід ідентифікувати з французьким офіцером і дипломатом, наближеним до польської королеви Марисеньки, Франсуа-Поленом Далераком [5; 7].

Французький абсолютизм доби "короля-сонце" Людовіка XIV, правління якого тривало 72 роки, досяг свого апогею. Його королівство, незважаючи на ознаки гострої соціально-економічної кризи, що наближалася, перебувало у зеніті своєї величі. Франція уважно стежила за політичними процесами у Європі, активно намагаючись впливати на них через розмаїту мережу своїх представництв в іноземних країнах, щоб посилити свою міжнародну вагу. Події в Україні, де, майже не згасаючи з середини XVII ст., вирувала велика війна, що втягнула у своє полум'я всі сусідні та певною мірою й віддалені держави, дозволяли Парижу бачити в ній свій інтерес, щоб посилити свою гегемонію в Європі. Французький уряд був дуже стурбований перерозподілом земель і сфер впливу на сході й особливо тим, що на фоні посилення Московії, перейменованої незабаром у Російську імперію, відбулося значне послаблення традиційних союзників Франції – Речі Посполитої та Оттоманської Порти.

Українські справи, хоча й не були в центрі уваги французького суспільства, мали постійне відображення в пресі, а також у науковій і художній літературі. Про події "української війни" в другій половині

XVII ст., крім вищезгаданих Шевальє і Божо-Далерака, писали П'єр Лінаж де Восьєнн [1; 11; 12], Гуго де Терлон [18], де ла Круа [8] та ін.

Хоча в цей час у Франції вже почали з'являтися наукові розвідки, що торкалися історії України, та, власне, й саме поняття "Україна" вже міцно асоціювалося в Європі з країною наддніпрянських козаків, здебільшого про неї писали люди досить далекі від науки – дипломати, військові, мандрівники, місіонери тощо.

Барокове мислення доби раннього Просвітництва дозволяло інтелектуалам тієї епохи вбачати в історії "грандіозний театр, вражаючий і повчальний" [2, с. 16–17], на сцені якого грають діячі минулого. Відповідно, завданням історика вважалося реанімування картин минулого та участі в них конкретних осіб. Уподібнюючи роботу історика певною мірою до праці драматурга, тогочасні автори надавали великого значення чіткому опису антуражу подій, яскравому висвітленню індивідуальних особистісних рис діючих персонажів, загостренню драматичності моментів, "оживлення" дій історичних постатей за рахунок переживань, промов, діалогів і т.п. Запозичуючи при написанні творів прийоми з художньої літератури, дослідники минулого використовували метафори, алегорії, контрастність, пишномовність і вигадливість стилю письма. Проявляючи енциклопедичність своїх знань про світ, історики часто роблять порівняння різних країн, епох, культур, здійснюють глибокі екскурси в минуле.

Великим потрясінням для Європи на фоні довготривалої війни в Україні стало просування турецької експансії на північ у 1672–1678 рр. Після захоплення Кам'янець-Подільського та зруйнування Чигирини турки контролювали більшу частину Правобережної України. Створений ними на завойованих територіях український еялет став найпівнічнішим володінням Османської імперії [3, с. 199–200]. Нове посилення Високої Порти на тлі багатовікової ворожнечі між християнами та мусульманами могло призвести до кардинальних змін у геополітичному переустрої Європи. У зв'язку з цим активізується робота французької дипломатії в Туреччині, Польщі та Росії. Емісари з Парижа складали детальні звіти, про бачене та чуте ними, що могло бути цікавим для французького уряду й суспільства. В цьому плані великий інтерес становлять твори де ла Магделена, який залишив докладний опис подій в Україні в 1670-х рр., свідками яких він був.

В 1677 р. у швейцарському Базелі вийшла в світ двотомна праця Клода де ла Магделена "Дзеркало Оттоманської імперії", яка одразу стала ходовою у французьких книгарнях, зважаючи на актуальність описуваних в ній подій, і зазнала кілька перевидань [14; 15; 16]. Зокрема, вже в 1678 р. вона була передрукована в Парижі, а в 1680 р. в Ліоні. Повна назва цього твору, як і характерно для того часу, була

довгою та розлогою, наприклад, ліонське видання називалося так "Дзеркало Отоманської імперії, або Сучасний стан двору та війська великого правителя з описом усіх особливостей способу життя турків і розповіддю про все найважливіше, що відбувалося під час війни турків у Польщі та в Україні до 1677 р."

На жаль, про самого автора книги відомо мало. Його ім'я практично ніде не згадується (позначене вище ім'я Клод вказане на сайті аукціону Сотбі, де в травні 2002 р. було виставлене на продаж перше, базельське видання цього твору з орієнтовною вартістю 800–1200 фунтів стерлінгів, яке в ході торгів було продане за 3107 фунтів стерлінгів [19]). Прізвище де ла Магделен (у відомій праці Дмитра Наливайка воно подане, як Мадлен [2, с. 343]) дозволяє припустити, що автор, очевидно, міг належати до відомого бургундського роду, з якого походив й один з придворних Генріха IV, Франсуа де ла Магделен. І навряд чи це був псевдонім, як припускав Наливайко [2, с. 343], тому що спроба видати себе за представника загальновідомого роду, не будучи ним, супроводжувалася б негативними наслідками для автора. До того ж, в назві книги стосовно автора позначено "*Mr. Le Comte, De la Magdeleine*", що свідчить про його графський титул, а сам він зазначає, що його "народження завжди давало йому відповідний ранг" [14, **Preface au lecteur**].

Як слідує з твору, де ла Магделен багато років провів у Туреччині, де певний час перебував у турецькій неволі [9, с. 276]. З його слів, звернених до читача, можна зрозуміти, що він був взятий у полон під час однієї з битв із турками. Очевидно, це слід віднести до подій австро-турецької війни 1663–1664 рр., у якій взяв участь і французький експедиційний корпус, надісланий Людовіком XIV. У неволі де ла Магделену довелося пережити знущання, тортури, примус перейти в іслам і навіть загрозу смертної кари, про яку він повідомляє, що за одну ніч його чорне як смола волосся, окраса тридцятирічного чоловіка, перетворилося на сіре [14, **Preface au lecteur**]. **Ці слова дозволяють нам віднести час його народження до середини 1630-х рр. В 1672–1674 рр., в умовах нової війни, де ла Магделен брав участь у поході війська Мехмеда IV на Україну. В 1676 р. йому пощастило вивільнитися від неволі, й він вступив на службу до баварського курфюрста Фердинанда-Марії (1636–1679). Свою працю де ла Магделен присвятив саме йому, назвавши себе в передмові відповідно до тогочасного етикету його "найнижчим і найвідданішим слугою". Як відомо, цей володар Баварії проводив досить активну зовнішню політику своєї невеликої держави, спираючись на союз із Францією, і навіть був одружений з онукою французького короля Генріха IV, відповідно кузиною Людовіка XIV. Відзначимо,**

що знаменне й саме місто виходу в світ цього твору, оскільки швейцарський Базель знаходиться майже біля самого франко-баварського кордону.

З тексту книги можна зрозуміти, що, будучи офіцером, автор чудово розбирався у військовій справі. Принаймні дуже багато місяця він відводить питанням фортифікації, управління армією, тактики бою, артилерійському мистецтву, озброєнню, особливостям ведення військових кампаній тощо, присвятивши цьому всю другу частину твору.

Досить часто автор звертається до української проблематики. Насамперед, це стосується питань притоку рабів до Османської імперії, жажливе становище яких він знає не з чуток. Він зазначає, що головним постачальником невільників є кримські татари [14, с. 72; 15, с. 98]. Відзначає він і численні випадки ренегатства серед невільників з України, котрі завдяки цьому могли посісти важливе становище в турецькому суспільстві, як, наприклад, султанша-валіде Турхан-Хадіджа, матір тогочасного правителя Високої Порти Мехмеда IV, що була "руською селянкою, поневоленою татарами (une paysanne Rusienne faite esclave par les Tartares)" [14, с. 117; 15, с. 159]. Про цю жінку автор відгукується досить схвально, хоча й відзначає, що її карколомний злет супроводжувався "загубленням душі" внаслідок відвернення від Христа та прийняття ісламу. Втім це не заважало їй допомагати при нагоді своїм землякам у турецькій неволі, про що свідчить сам автор [14, с. 119–120; 15, с. 162].

Але Україна, головним чином, розглядається в творі де ла Магделена у зв'язку з походами величезної турецької армії в 1670-х рр., яким присвячено окремий додаток наприкінці книги. Автор досить детально занотовує подробиці переходу війська Мехмеда IV через Дунай, де до нього приєдналися загопи волоського та молдавського князів, а також козаки "бунтівного Дорошенка (rebele Dorosinko)", зосередження армії султана навколо Кам'янець-Подільського та подальшу облогу і штурм міста, наступні походи турків і татар на Львів та інші міста України в 1672–1675 рр. і масове поневолення місцевого люду, який гнали в Крим і Туреччину. Все це супроводжувалося жажливою різаниною місцевих мешканців з боку загарбників. Завойовники не жаліли ні старих, ні жінок, ні дітей. Де ла Магделен реалістично подає картини спустошення Ямполья (Jampoly), Ладижина (Ladigin) та "малого Кам'янца" (le Petit Kaminiiesky), який, очевидно, слід ототожнити з Бушею. Автор повідомляє, що місцеві чоловіки у безвиході, не бажаючи, щоб їхні жінки і діти зазнали наруги, приниження та жахливої смерті від мусульман, часто самі убивали своїх рідних і кидалися у вир битви, щоб знайти смерть на бойовищі [13, с. 21–26].

Особливу увагу де ла Магделен звертає на облогу та захоплення Умані (Ouman) в 1674 р., що супроводжувалося жакливою різною місцевого населення, зв'язаними розправами над жінками та дітьми, які дуже вразили автора. Незважаючи на запеклий опір, місто було захоплене. "Жорстокість, яка запанувала того дня, призвела до того, що дівчата та жінки були віддані мечу. Замість звичної людяності щодо цієї статі вони були жакливо обезголовлені, дітей убивали навіть в черевах матерів, інших сікли на шматки руки численних убивць," – згадував про ці події де ла Магделен. За його інформацією, більше 40 тис. вцілілих городян було забрано в неволю. Спалене й розорене місто загарбники перейменували в "Імамнію" (Imamnie), стверджуючи, що воно було засноване якимось імамом-переселенцем [13, с. 29–35; 16, с. 194–202].

Ці свідчення пізніше доповнив вищезгаданий Божо. Він писав, що Умань (Oumaing) була великим містом, "котре славилось своїми багатствами та торгівлею. В ньому було вбито більше трьохсот тисяч душ" [5, с. 91–92]. Безумовно, чисельність жертв перебільшена, але жакливого характеру спустошення спростувати неможливо.

Де ла Магделен завершує виклад подій у творі 1676-м роком, коли Дорошенко здався військам московського царя та козакам Самойловича. Петро Дорошенко є постійним героєм цього оповідання, хоча й не викликає симпатій у автора, оскільки сам привів турків і татар на Україну, занастивши свою батьківщину. Де ла Магделен називає його "гетьманом" (Hatteman) або "генералом" (Général). Турки й татари виступають у ролі його більш могутніх союзників, які бачать свій інтерес у війні в Україні проти поляків, росіян та опозиційних до протурецького гетьмана козаків. Наслідком завоювань армії Мехмеда IV стало те, що "Україна була залишена Дорошенку під турецькою зверхністю (l'Ukraine fût laissée à Dorosinko, sous la protection du Turq)". А коли "могутня армія московитів атакувала Чигирин, головну фортецю бунтівного Дорошенка (Cherin, principale forteresse du rebelle Dorosinko)", турецько-татарське військо відразу вирушило йому на допомогу [13, с. 15, 21, 28].

Набільшу прихильність автора викликає польський полководець Ян Собеський, обрання якого королем де ла Магделен вважає цілком заслуженим. Кілька разів у своєму творі автор називає цього воєначальника "непереможним" [13, с. 17; 15, с. 102]. Слід зауважити, що книга була написана за кілька років до славнозвісної Віденської битви, що принесла Яну III Собеському величезну славу та популярність. Де ла Магделен з захопленням повідомляє про успішну боротьбу польського короля з турецько-татарською навалюю, відзначаючи його особисту мужність і сміливість. Французу імponує той факт, що

Ян III, "відвоювавши багато міст в Україні", зупинився зимувати в Кальнику (Kalniq), "досить великий фортеці, яка залишалася останнім рубежем його володінь", незважаючи на те, що навколо нишпорили татари. Згодом королю вдалося дати достойну відсіч контрнаступу турків і татар, які намагалися штурмувати Бар (Bar) [13, с. 38–39].

Саме в праці де ла Магделена наводиться унікальний факт про те, як Мехмед IV зазнав несподіваного нападу козаків під час полювання (своєї улюбленої розваги, за що й отримав прізвисько "Мисливець") 12 серпня 1674 р. в околицях Кам'яця-Подільського. Як зазначає автор, козаки неодмінно вбили б султана, якби знали, хто це. І тільки завдяки доброму коню Мехмеду IV пощастило врятуватися [13, с. 27–28; 16, с. 192–193].

При широкому використанні терміна "Україна", автор часто використовує щодо території нашої країни й традиційне поняття "Русь". Останню він не ототожнює з "Московією". Наприклад, татари у нього "є сусідами Московії, Русі, Черкасії, Мінгрелії та Грузії (voisins de Moscovie, Russie, Circasie, Mingrelie & Georgie)" [13, с. 252; 16, с. 140–141], а Бучач (Boutchas) є "маленьким, але досить укріпленим містом Русі" [13, с. 10]. Хоча він і зауважує, що "великі московські князі стали імператорами Білої Русі (les grands Ducs de Moscovie Empereurs de la Russie Blanche)" [13, с. 21]. Вживає де ла Магделен і популярну серед французів стосовно України дефініцію "Чорна Русь" [4, с. 31; 5, с. 102; 222; 224; 6, ч. I, с. 47; 10, с. 222]. Так, Львів він називає "столицею Чорної Русі (Leopol capitale de la Russie Noire)" [13, с. 13].

Підводячи підсумок, слід зазначити, що де ла Магделен подав багато цінної інформації про добу Руїни в Україні та політичну діяльність Дорошенка зокрема, яскраво змалювавши поширення турецької експансії в 1670-х рр. Його свідчення вирізняються досить високою точністю та правдивістю. Дуже часто виклад подій автор супроводжує своїми роздумами та міркуваннями. "Дзеркало Отоманської імперії" де ла Магделена здобуло значну популярність на заході й інформативно збагатило уявлення зацікавлених читачів про "козацьку Україну".

Література

1. Дмитриев Михаил. "Прояснение, касающеея восстания казаков и вторжения татар в Польшу в 1647 г.": Источник книги Линажа де Восьенна о восстании под руководством Богдана Хмельницкого / М. Дмитриев // Историчний збірник історія, історіософія, джерелознавство. – К. : ІНТЕЛ, 1996. – С. 332–353.
2. Наливайко Дмитро. Очима заходу: рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. / Дмитро Наливайко. – К. : Основи, 1998. – 578 с.

3. Чухліб Тарас. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. / Тарас Чухліб. – К. : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2010. – 446 с.

4. Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі / П'єр Шевальє ; пер. з фр. Ю. Назаренко. – К. : Теміріс, 1993. – 224 с.

5. Beaujeu. Memoires du chevalier de Beaujeu, contenant ses divers voyages, tant en Pologne, en Allemagne, qu'en Hongrie, avec des Relations particulieres des Affaires de ces Pays-là, depuis l'année MDMDLXXIX. – Amsterdam : Chez les Héritiers d'Antoine Schelte, 1700. – 490 p.

6. Chevalier Pierre. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne avec un discours de leurs Origine, Pais, Moeurs, Gouvernement & Religion. Et un autre des Tartares Précopites. Part I. Discours des Pays, Moeurs, Gouvernement, Origine & Religion des Cosaques. Part II. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne. – P. : Chez Thomas Jolly, 1668. – 300 p.

7. Dalerac François Paulin. Les Anecdotes De Pologne, ou Memoires Secrets Du Regne De Jean Sobieski III. Du Nom. – T. 1–2. – Amsterdam: Chez Henry Desbordes, 1699. – T. 1. – 340 p. ; T. 2. – 410 p. ; Les Anecdotes De Pologne, ou Memoires Secrets Du Regne De Jean Sobieski III. Du Nom. – T. 1–2. – P. : Chez Pierre Aubouyn, Libraire de Nosseigneurs les Enfants de France, Et Charles Clouzier, Quay des Augustins, à la Croix d'Or, du côté du Pont saint Michel, 1700. – 454 p.

8. De la Croix. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie par le sieur de la Croix, sy-devant secrétaire de l'ambassade de France à la Porte. – P. : Gueroult, 1689. – 314 p. ; Rééd. – La Haye : Chez Jacques Carrel, 1689. – 210 p.

9. Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers. Tome septieme. cha-cht. Par une société de gens de lettres. Mis en ordre & publié par M. DIDEROT, & quant à la partie Mathématique, par M. D'ALEMBERT. – À Berne et à Lausanne: Chez les Sociétés typographiques, 1782. – 890 p.

10. Le Laboureur S. de Bleranval J. Relation du voyage de la royne de Pologne, et du retour de madame la mareschalle de Guebriant, ambassadrice extraordinaire, & sur-intendante de sa conduite. Partie II. Traité du royaume de Pologne, de ses provinces, de leur gouvernement ancien & moderne, de leurs princes particuliers, & de leur union sous une mesme couronne. – P. : Chez la Vesue Jean Camusat et Pierre Le Petit, imprimeur ordinaire du roy, rue Saint Jacques, à la Toison d'Or, 1647. – 280 p.

11. Linage de Vauciennes P. Mémoires. De ce qui s'est passé en Suède et aux provinces voisines depuis l'année 1649 jusqu'à l'année 1652. Tirés des dépêches de Monsieur Chanut, ambassadeur pour le roy en Suede, par Linage de Vauciennes. T. II. – Cologne : Chez Pierre Marteau, 1677. – 490 p.

12. Linage de Vauciennes P. L'origine veritable du soulèvement des Cosaques contre la Pologne. – P. : Chez François Clousier et Pierre Aubouin, 1674. – 210 p.

13. [Magdeleine, comte de la.] La marche de sultan Mahomet contre la Pologne & en Ukraine // Magdeleine, comte de la. Le Miroir ottoman avec un succinct récit de tout ce qui c'est passé de considerable pendant la guerre des Turqs en Pologne jusqu'en 1676. – Basle : Jean Rodolphe Genath, 1677. – 40 p.

14. Magdeleine, comte de la. Le Miroir ottoman avec un succinct récit de tout ce qui c'est passé de considerable pendant la guerre des Turqs en Pologne jusqu'en 1676. – Basle : Jean Rodolphe Genath, 1677. – 310 p.

15. [Magdeleine, comte de la.] Le Miroir de l'empire Ottoman, ou l'estat present de la Cour & de la Milice du Grand Seigneur, avec une description toute particuliere de la maniere de vivre des Turcs et un recit de tout ce qui s'est passé de considerable pendant la guerre des Turcs en Pologne & en Ukraine, jusqu'en 1677. – Partie I. – Lyon : Chez Mathieu Liberal, 1680. – 210 p.

16. [Magdeleine, comte de la.] Le Miroir de l'empire Ottoman, ou l'estat present de la Cour & de la Milice du Grand Seigneur, avec une description toute particuliere de la maniere de vivre des Turcs et un recit de tout ce qui s'est passé de considerable pendant la guerre des Turcs en Pologne & en Ukraine, jusqu'en 1677. – Partie II. – Lyon : Chez Mathieu Liberal, 1680. – 220 p.

17. Relation des Cosaques, avec la Vie de Kmielniski // Relations de divers voyages curieux qui n'ont point este publiées: et qu'on a traduit ou tiré des originaux des voyageurs françois, espagnols, allemands, portugais, anglois, hollandois, persans, arabes & autres orientaux, données au public, le tout enrichi de figures, de plantes non décrites, d'animaux inconnus à l'Europe, & de cartes géographiques, qui n'ont point encore été publiées. Tome premier / par les soins de feu M. Melchisedec Thevenot. – P. : Chez Thomas Moette Libraire, 1696. – 810 p. – P. 1–13.

18. [Terlon Hugues de]. Memoires du chevalier de Terlon. Pour rendre compte au Roi, de ses Negotiations, depuis l'année 1656 jusqu'en 1661. – T. I. – P. : Chez Claude Barbin, 1681. – 620 p.

19. http://www.sothebys.com/app/live/lot/LotDetail.jsp?sale_number=L02309&live_lot_id=65307/04/2011.

УДК 930.2:177.72(477)175/191

О.О.Зирянова

Доброчинна діяльність на українських землях у другій половині XVIII – на початку XX ст.: погляд іноземних науковців

Робота присвячена огляду праць іноземних дослідників, які займалися аналізом історичних форм благодійності, визначенням основних понять, необхідних в її дослідженні, та загального стану теоретичної розробки проблем благодійності, працювали над

обґрунтуванням теоретичних та методологічних основ досліджуваної теми.

Ключові слова: добродійність, бідність, імперська Росія, безробіття, благодійні організації.

Работа посвящена обзору трудов иностранных исследователей, которые занимались анализом исторических форм благотворительности, определением основных понятий необходимых в ее исследовании и общего положения теоретической разработки проблем благотворительности, работали над обоснованием теоретических и методологических основ исследуемой темы.
Ключевые слова: благотворительность, бедность, имперская Россия, безработица, благотворительные организации.

Work is sanctified to the review of labors of foreign researchers, which engaged in the analysis of historical forms of charity, determination of basic concepts of necessary in her research and general of theoretical development of problems of charity, worked on the ground of theoretical and methodological bases of the investigated theme.

Key words: charity, poverty, imperial Russia, unemployed, eleemosynary organizations.

Об'єктом дослідження є добродійність – безкорислива допомога з боку приватних осіб і громадських організацій нужденним, не здатним власною працею забезпечити кошти для існування (таким категоріям населення, як, в першу чергу, людям похилого віку, інвалідам і дітям; у другу чергу, тим, що тимчасово не мають коштів для існування, – безробітним, жертвам катастроф, хворим). Слід зазначити, що добродійність була викликана різними мотивами: співчуттям, релігійними віруваннями, моральними переконаннями, свідомістю громадянської солідарності між членами суспільства, бажанням отримати вдячність з боку уряду, що бачить в добродійності один із способів пом'якшити або усунути соціальну напруженість. Безпосереднім предметом вивчення є роботи іноземних учених, які займаються вивченням громадських процесів, пов'язаних з наданням добродійної допомоги. Матеріали цього дослідження будуть використані для написання загальної історіографічної праці, яка охоплюватиме історію вивчення благодійних процесів у Російській імперії.

Для західної історіографії проблематика, пов'язана з історією добродійності (ширше – соціальній допомозі в контексті державної політики і громадського самоврядування), стала вже традиційною, оскільки питання меценатської допомоги нині є одним з найголовніших у світовій спільноті не лише на теоретичному, але і на практичному рівні.

У межах соціальних досліджень іноземні автори звертають свою увагу на громадські процеси в інших країнах, у тому числі і в Російській імперії. Більшість досліджень торкаються вищезазначеної теми лише поверхово, оскільки такі статті не ґрунтуються на достатній джерельній базі, а автори не можуть співвіднести особливості громадського життя свого суспільства і того суспільства, яке вони досліджують. Ці та інші особливості іноземної історіографії вимагають спеціального підходу до ознайомлення з роботами зарубіжних дослідників і ускладнюють роботу з написання історіографічного дослідження.

Але є зарубіжні дослідники, які довгий час працювали над вищезгаданою темою і досягли певних результатів, які відбиті в монографічному дослідженні. В роботах американських учених головна увага приділена вивченню інститутів доброчинності і їх функціонуванню. При цьому досліджувалися психологічні мотиви і цілі доброчинності, історія і практична діяльність окремих типів доброчинних товариств і закладів, питання феміністського руху в Росії у межах сфери доброчинності, історія національних філантропічних союзів.

У роботі професора Університету Вилланова у Філадельфії (США) А.Лінденмайер "Бідність не вада: добродійність, суспільство і держава в Російській імперії" представлені результати її майже двадцятирічних досліджень, аналізу матеріалів, зібраних у багатьох російських і американських бібліотеках і в архівах – Російському державному історичному архіві (РГИА) в Петербурзі, Державному архіві Російської Федерації (ГАРФ) і Відділі рукописів Бібліотеки Конгресу.

Автор піднімає низку проблемних питань. По-перше, як держава і місцеве самоврядування підходили до питання допомоги бідним. У центрі уваги знаходяться законодавство й інституціональні структури, автором розглянуто ставлення самодержавства до проблеми бідності і жебрацтва, ефективність відгуку влади на потреби бідних верств населення і параметри патерналізму. Це потребувало звернення до діяльності місцевого самоврядування, коли в сферу компетенції земств і міст перейшли охорона здоров'я, народна освіта і громадське піклування. По-друге, в книзі в деталях висвітлена історія приватної доброчинності. Межа між ним і громадською взаємодопомогою в Росії, на думку автора (як і в інших європейських країнах), не була чіткою. По-третє, значне місце в монографії займають нариси виникнення і розвитку приватних доброчинних товариств (цього найбільш раннього за часом виникнення, а також найбільш поширеного типу добровільних об'єднань у Росії) [4].

В книзі запропоновано нове трактування щодо питання про ставлення Росії до Заходу. Річ у тому, що багато структур допомоги бідним виникали в Росії як майже буквально відтворення західних зразків. Таким чином, історія доброчинності в імперський період, з

одного боку, показує, як росіянами розглядався Захід і як вони намагалися адаптувати західні ідеї до російської реальності. З іншого боку, осмислення ідеалів традиційного російського милосердя йшло в руслі пошуку російською громадською думкою XIX – початку XX ст. визірної національної ідентичності.

У своїй монографії Адель Лінденмайер відмічає, що і напередодні Першої світової війни в Росії не було організованої і фінансованої державою системи допомоги бідним. За межами декількох великих міст і ряду губерній з особливо прогресивними земствами громадська взаємодопомога була або в зародковому стані, або його не існувало зовсім. У цьому сенсі Росія не була винятком. Приміром, на початку XX ст. сфера соціальної допомоги в США також значно варіювалася у міру участі держави і місцевих інститутів, і велика частка допомоги бідним спиралася на приватні джерела. Проте росіяни прагнули оцінювати себе порівняно з досягненнями Великобританії, Німеччини або Франції, де, як вони вірили, державна уповноважена система допомоги була відносно добре розвинена.

Серед причин, якими росіяни пояснювали провал систематизації допомоги бідним, проблема фінансування вважалася найповажнішою. Лінденмайер робить спробу пояснити це психологічними причинами і наводить як приклад той факт, що для царської сім'ї були характерними величезні пожертвування на богадільні, і в умовах, коли держава не витрачала ані копійки на соціальне забезпечення тих, що мають потребу, це (зокрема, для іноземців) здавалося дуже парадоксальним [4, с. 227].

Великим досягненням автора стала продуктивна увага до термінології. У монографії не лише представлений увесь спектр західних і російських понять, що відносяться до галузі доброчинності, але також зроблена вдала спроба їх ідентифікації і співвідношення.

Ряд цікавих спостережень А.Лінденмайер стосується політики царського уряду в галузі доброчинності. Так, у роботі "Добровільні суспільства і російське самодержавство: аспект приватної добродійності" на прикладі доброчинних товариств і закладів розкрита політика самодержавства щодо самодіяльних об'єднань. Проблема розглянута на тривалому історичному відрізку – від Єкатерининського часу (а саме введення Статуту Благочинності в 1782 р., виникнення самостійних об'єднань, що допустило можливість) до початку Першої світової війни.

А.Лінденмайер виділила декілька періодів у взаємовідносинах держави і усе зростаючого числа добровільних організацій:

- 1) урядове регулювання доброчинності в дореформений період;
- 2) послаблення суворого контролю і одночасно настороженість відносно нового "духу самодіяльності" в 1860-ті рр.;

3) спроба модернізації законодавства про добродійність в 1890-ті рр.

У роботі показано, як нова цивільна свідомість втілювалася у сфері добродійності. Грунтуючись на документах Господарського департаменту МВС, автор подає статистику, що показує динаміку виникнення суспільств в Росії в 1855–1880 рр., і робить висновок про колосальний ріст їх числа у вказаний період [5, с. 39].

Ці цифрові показники відбивали нові тенденції в політиці самодержавства щодо приватних суспільств. Проте до кінця миколаївського правління положення було зовсім іншим. А.Лінденмайер вдалося виявити факти про існування необнародованого Найвищого указу, яким цар накладав "заборону на усі нові благодійні товариства", указу, скасованого тільки в 1859 р.". Тільки законом 1862 р. обов'язковість Найвищого дозволу при відкритті кожного нового благодійного товариства була змінена затвердженням статутів суспільств міністром внутрішніх справ.

Коментуючи перепади урядової політики, автор помічає, що царський режим терпляче ставився до громадських акцій і ініціатив, іноді навіть заохочував їх. Однієї з причин терплячого ставлення до громадських ініціатив у благодійній сфері і навіть їх заохочення з боку уряду в епоху Великих реформ було пов'язане з можливістю зменшення витрат казни на організацію допомоги населенню, що мало потребу [5, с. 44].

Наступна (за часом появи) стаття А.Лінденмайер "Добродійність і проблема безробіття: будинки працевитості в пізній період Російської імперії" тематично приєднується до вказаного нижче дослідження Дж.Бредлі. У контексті реалізації в Росії ідеї трудової допомоги як дієвого засобу боротьби з безробіттям автор розглядає модернізовану форму робочих закладів – будинків працевитості – в період з 1882 до 1917 рр. та проводить паралелі з аналогічними закладами в західних країнах. У цій роботі Лінденмайер торкається питання про вживання слова "безробіття" в лексиконі освіченого російського суспільства і пише про те, що термін, який уперше з'явився в академічному словнику тільки в 1891 р., активно став застосовуватися лише до кінця XIX ст. [3, с. 1].

Перші будинки працевитості, проте, виникли в Росії раніше, ніж загроза безробіття громадському спокою стала очевидною. Освітлюючи практичну діяльність будинків працевитості, А.Лінденмайер приходить до висновку про те, що "можливості будинків працевитості у справі поліпшення працездатності бідняків шляхом навчання їх ремесел і трудових навичок були сильно обмежені". Поставлена мета зміни моралі клієнтів цих благодійних закладів виявилася ілюзорною. Ідея трудової допомоги зіткнулася в Росії з тими ж складнощами,

через які пройшли аналогічні інститути в Європі і Сполучених Штатах [3, с. 20].

Звертають на себе увагу стаття "Громадські організації і розвиток громадянського суспільства в дореволюційній Росії" професора історії Тулсовського університету (Оклахома, США) Джозефа Бредлі, розміщена в 1994 р. в журналі "Громадські науки і сучасність" [2]. Дж. Бредлі, відмічаючи зростання ролі добровільних організацій у громадському житті пореформеної Росії, розглядає причини інтенсивного росту міських громадських об'єднань, виділяючи різноманітні напрями їх діяльності.

У своїй статті "Московський робочий будинок і реформа міського піклування в Росії" автор основну увагу зосереджує на історії виникнення і діяльності одного з великих добродійних закладів – московського робочого будинку, заснованого в 80-ті рр. XVIII ст., і показана еволюція цієї освіти з напівтюремного в заклад трудової допомоги.

Джозеф Бредлі звертає нашу увагу на такий загальновідомий факт російської історії – уряд розправлявся з популярними об'єднаннями, бачачи в них джерело підривних дій, і строго обмежувало діяльність небагатьох дозволених суспільств. Щоб існувати на легальних підставах, від товариства чи організації вимагалось отримати схвалення імператора через клопотання Кабінету Міністрів [2, с. 429–430].

Громадські організації і цивільні установи стають важливою і примітною рисою Москви того часу. Слід мати на увазі, що до кінця XIX ст. окремі представники починають об'єднуватися і створювати організації в небагатьох досі масштабах за професійними, виробничими, філантропічними і клубними інтересами. Які ж організації були ними створені? Міський довідник за 1912 рік перераховує більше 600 суспільств, організацій і клубів, а також об'єднань, що охоплюють широкий діапазон благодійної, технічної, літературної, спортивної, артистичної, культурно-просвітницької і наукової сфер діяльності.

Міські благодійні організації включали безліч суспільств, створених при лікарнях і приходських будинках піклування, а також такі поважні організації, як Імператорське філантропічне суспільство і Опікування благородних пані над знедоленими. Московські добродійні товариства і суспільства взаємодопомоги субсидували і підтримували широкий ряд благодійних установ, таких як притулки і богадільні.

Джозеф Бредлі відмічає, що інтенсивний ріст числа різноманітних міських суспільств і об'єднань на початку XX ст. пов'язаний з причинами політичного, соціально-економічного і культурного характеру. Насіння цивільних об'єднань було посіяне самим самодержавством, і – подібно до багатьох рослин – вони віднімали поживні речовини у старого режиму. Дозволивши позаурядовим інститутам, таким як

земство, відігравати активну громадську роль, Великі реформи зруйнували монополію на громадське життя, що раніше належало самодержавству і бюрократії.

На його думку, російські громадські об'єднання значною мірою сприяли формуванню російського громадянського суспільства, допомагаючи створювати, розширювати, зміцнювати і захищати простір між індивідом і державою. Автор виділяє три основні напрями розвитку суспільства: формування незалежної особи, сприяння професіоналізму і культивування громадянського обов'язку [1, с. 139–142].

Монографія Девіда Л.Ренсела присвячена виховним будинкам, що виникли в Росії в період "освіченого абсолютизму". Дослідження засноване на широкому колі джерел, що дозволили авторові провести глибокий аналіз механізму функціонування Московського і Петербурзького виховних будинків, професійного і соціального складу матерів, а також причин, за яких вони кидали своїх дітей.

Будучи відомим спеціалістом із історії Росії XVIII ст., Д.Л.Ренсел скрупульозно досліджував соціально-політичні можливості для виникнення такого типу закладів громадського піклування, як виховні будинки в період "освіченого абсолютизму" імператриці Катерини II. Становить інтерес розгляд автором інституту виховних будинків у системі цінностей, що були основою для російського самодержавства. Хоча громадське піклування знаходилося у віданні МВС, проте традиція патронату осіб Імператорського будинку над благодійними організаціями всеросійського масштабу зміцнювалася. Особистій участі монарха і його дружини в справах доброчинності не випадково надавалося серйозне значення – це була демонстрація і реалізація безперечно позитивних якостей правителя і його сім'ї як з християнської, так і з громадянської точок зору [6, с. 296–297].

Д.Л.Ренсел дійшов висновку, що виховні будинки довгий час підтримували віру про батьківську турботу імператора про своїх підданих і, крім того, ці будинки дійсно виконували функцію піклування покинутих дітей.

На колосальному матеріалі архівних і опублікованих джерел Ренсел усебічно освітив діяльність виховних будинків упродовж 150 років їх існування. Створені за французькою моделлю, ці заклади стали першим фактичним кроком держави у справі допомоги нещасним. Наскільки гостро в суспільстві стояла проблема незаміжніх матерів, покинутих дітей (нерідкими були випадки вбивства дітей) свідчать широкі статистичні дані, уперше систематизовані й опубліковані автором [6, с. 243–246].

Хоча в дослідженні Д.Л.Ренсела розглянута історія лише одного типу благодійних закладів, безумовна цінність його в тому, що воно намічає плідні підходи до аналізу специфічного російського матеріалу,

і передусім у розгляді соціально-психологічних, медичних і демографічних аспектів цієї благодійної допомоги.

Таким чином, історія доброчинності в Російській імперії розглядається іноземними авторами в різних аспектах та площинах. Науковці дають свою оцінку благодійним процесам, які відбувалися з кін. XVII до поч. XX ст. на українських землях у складі Російської імперії, відновлюють картину суспільного життя імперської Росії, займаючись процесами доброчинної діяльності. Іноземна історіографія є величезним інформаційним шаром, який дає можливість не лише розглянути, як оцінюється іноземними ученими громадське життя в Російській імперії в цілому і благодійні процеси зокрема, але і матеріал для порівняння з аналогічними творами російських і українських авторів для глибшого осмислення поставлених проблем.

Література

1. Bradley Joseph The Moscow Workhouse and Urban Welfare Reform in Russia / Joseph Bradley // Russian Review. – 1982. – Vol. 41, № 4. – P. 427–444.
2. Bradley Joseph Voluntary Associations and Civic Culture in Late Imperial Russia / Joseph Bradley. – Princeton : Princeton University Press, 1991. – P. 131–148.
3. Lindenmyer A. Charity and the Problem of Unemployment: Industrial Homes in Late Imperial Russia / A. Lindenmyer // Russian Review. – 1986, vol. 45. – P. 1–22.
4. Lindenmyer A. Poverty Is Not a Vice: Charity, Society and the State in Imperial Russia / A. Lindenmeyr. – Princeton : Princeton University Press, 1996. – 335 p.
5. Lindenmeyr A. Voluntary Associations and the Russian Autocracy: The Case of Private Charity / A. Lindenmeyr. – Pittsburgh, 1990.
6. Ransel David L. Mothers of Misery. Child Abandonment in Russia / L. Ransel David. – Prinseton : Prinseton University Press, 1988.

УДК 94(470+571):340.134"17/18"

Ю.С.Негода

Інформативний потенціал законодавчих актів Російської імперії з історії грецької громади м.Ніжина (XVIII–XIX ст.)

Стаття присвячена аналізу законодавчих актів Російської імперії як джерела для вивчення історії грецької громади м.Ніжина. Подано стислий огляд законодавчих актів. Надано визначення законодавчого акту та розкрито його характерні особливості. Подана характеристика основних видів законодавчих актів

Російської імперії. Виявлено причини та особливості переселення греків, права та привілеї переселенців, ставлення царського уряду до грецької громади.

Ключові слова: законодавчі акти, греки, Ніжинська грецька громада, Ніжинський грецький магістрат.

Статья посвящена анализу законодательных актов Российской империи как источника для изучения истории греческой общины г.Нежина. Представлен краткий обзор законодательных актов. Дано определение законодательного акта и раскрыты его характерные особенности. Дана характеристика основных видов законодательных актов Российской империи. Выявлены причины и особенности переселения греков, права и привилегии переселенцев, отношение царского правительства к греческой общине. Ключевые слова: законодательные акты, греки, Нежинская греческая община, Нежинский греческий магистрат.

Article is devoted the analysis of legislative acts of the Russian empire as source for studying of history of the Greek community of a city Nezhin. It is presented the compressed survey of The legislative legislative acts. Definition of the legislative act is made and opened its main characterize. The characteristic of principal views of acts of the Russian empire is given. The reasons and features of resettlement of Greeks, the rights and privileges of immigrants, relations of the imperial government to the Greek community are defined.

Key words: the legislative acts, Greeks, Greek bulk of Nezhin, the Greek city council of Nezhin.

У др. пол. XVII ст. в економічному житті Української держави з'явилися грецькі купці, які поступово прибрали до рук майже всі торгівельні шляхи. Цікавою виглядає політика російського уряду з цього приводу: російські імператори всіляко сприяли торгівельній діяльності греків, надаючи їм значні пільги.

Грецькі купці та переселенці починають активно переїздити в Україну наприкінці XVII ст. Спочатку греки приїздили до України в певний час, а з середини 70-х рр. XVII ст. поступово оселяються в м.Ніжині. Місто Ніжин приваблювало їх вдалим розташуванням: поряд з річкою (водний шлях забезпечено), на перехресті торгівельних шляхів. Через Ніжин йшла торгівля з Росією, з Туреччиною, з Кримом. Справжній розквіт Ніжина припадає на першу половину XVIII ст. Невід'ємною рисою організації греків у братство було "торгівельно-станове" об'єднання – самоусвідомлення себе як носія спільних майнових, торгівельних та громадських інтересів, для захисту яких необхідно було здобути певний суспільний статус. На час заснування

братства такий статус визначався привілеями, які надавалися грекам законодавчими актами.

Всі законодавчі акти Російської імперії стосовно грецької громади м.Ніжина проходили чотири стадії: законодавчої ініціативи, розробки (складання та обговорення) законопроекту; затвердження чи санкції та обнародування. Повне зібрання законів є універсальним джерелом, у якому найповніше представлено закони Російської держави початку XVIII – початку XX ст. Воно включає в себе всі публікації узаконень, як офіційних, так і неофіційних видань, оскільки засновувався для збереження законодавчих документів. Цей цілісний, історично сформований комплекс джерел дозволяє осягнути основні аспекти урядової політики Росії щодо греків Ніжина. Значний хронологічний період документів видання дає можливість простежити еволюцію законотворчості, політичну спрямованість діяльності уряду і виявити особливості регіональної політики.

Законодавчими актами царського уряду грекам надавалися пільги та регулювалась їхня господарська діяльність і громадське життя. Серед них виділяються жалувані грамоти, іменні імператорські накази Сенату, височайші повеління, височайше затвержені рішення Державної Ради, іменні імператорські укази представникам місцевої адміністрації.

Законодавчий акт складається з декількох частин: спершу зазначається вид документа (іменний, сенатський, указ, височайша резолюція, маніфест та ін.), далі йде назва, в якій подається короткий зміст документа, потім так звана констатуюча частина, в якій пояснюються причини, обумовлюється необхідність його видання, і, нарешті, частина, яка містить постанову. У констатуючій частині іноді повністю наводиться прохання чи доповідь, що стала приводом до обговорення і видання даного законодавчого акту.

Серед законодавчих актів російського уряду виділяються жалувані грамоти. Це акти, які надавали церквам, монастирям, корпорациям, установам, громадам і приватним особам пільги та привілеї.

Першим законодавчим актом, яким грекам надавалися пільги, була жалувана грамота від 28 квітня 1705 р. греку Параскеві Федорову "О свободном ему в России торговом на четыре тысячи рублей промысле, и о пребывании его в Нежине", в якій зазначалося: "... по сей Нашей Царского Величества грамоте, тот торговой промысел, в Наших Государствах иметь ему свободно, и токмо покупать указною статьею, на 4 тысячи рублей в год; и тот торговой промысел иметь ему с платежом достойные пошлины, по Нашему Царского Величества указу и по новому Торговому уставу, против иных подданных Наших Царского Величества торговых людей Гре-

чекской породы Нежинских и Московских жителей, не чиня ему и прикащикам его в том торговом промысле и в пошлинах и проездах и в отпусках никакого излишнего напрасного озлобления и претягания и остановки" [1].

Наступна жалувана грамота була надана 2 березня 1710 р. цій самій особі і мала назву: "О дозволеніи Параскеве Федорову жить в Нежине и торговать в Российском государстве на 4 000 рублей на год с платежом пошлин по Указу" [2]. В ній йшлося про надання пільг торговцям-грекам, які мешкали в Москві і Ніжині. Їм надавалося право "иметь везде свободной проезд безо всякого задержания, и никто б им нигде в проезд, кроме взятия с товаров с пошлин, никакого утеснения, налог и обид и озлобления напрасно не чинил; такожде и в доме его в Нежине постоу у него не ставить и лошадей и волов в подводы и других незвычайных запросов и поборов насильно и без указу не имать но паче в дорожном случае прилучившихся им делах чинено было надлежащее вспоможение и обережение, под опасению обидющим Офицерам воинского суда, а рядовым наказания".

В жалуваній грамоті від 11 березня 1710 р. греку Олександру Левандіану "О свободной в Российском Государстве торговле и нечинении ему и деяниям его в той торговле и в пошлинах никакого озлобления и остановки" йшла мова про затвердження привілеїв громаді в цілому, причому вона складалася з двох елементів: "женатых и неженатых в Нежине живущих греков" без зазначення їхніх занять та "приезжающих и отъезжающих для торговых промыслов" [3].

Цього ж дня грецькій громаді Ніжина була надана жалувана грамота "Об охранении их прав и вольностей на основании Гетманского универсала". Вона в основному затверджувала за греками ті права, які надав їм гетьман І.Скоропадський універсалом від 17 жовтня 1709 р.: "Повелеть в подтверждение универсалов подданных Наших Гетманов дать им Нашу Жалованную грамоту, дабы в Нежине Греческая церковь ни от каго никакого необыкновеннаго утеснения не имела, и повольно б им было приезжать и отъезжать за торговыми своими промыслами по прежнему, и обретающимся в Нежине своими и наемными дворами жить свободно, и лошадей в подводы у них не имать, и постоев на дорогах их не ставить, так же и пожитков умерших Греков никому посторонним не имать, и кроме сродников и товарищей их, наследства не имать, и никакого незвычайнаго озлобления ныне и впредь не чинить" [4].

Цим законодавчим актом грекам дозволялося самостійно вирішувати релігійні питання: "Вольно им Грекам в Нежине при церкви своего пресвитера держать, и оная церковь и пресвитеры имеют надлежати

до Митрополии Киевской, а Нежинской протопоп, ни прочие игумены до них ничем не вступаються" [5].

Полковій старшині та Ніжинському магістратові суворо заборонялося втручатися у справи греків, чинити їм насильство, поселяти у грецьких оселях військових, зганяти греків для міської потреби, брати підводи, особливо у приїжджих. Таким чином, греки повністю вилучалися з-під влади Ніжинського магістрату і полковника. Проте ця заборона часто порушувалася, особливо в питаннях постійної і підводної повинностей.

За доби імператриці Єлизавети ніжинська громада дістала підтвердження своїх прав у "Жалованной грамоте Нежинскому Греческому обществу, в подтверждение прав и вольностей, пожалованных оному грамотою 1710 года, с таким дополнением, чтобы их Греков ни к каким городовым делам не употреблять, чтобы в суды их купеческие тамошние Полковники и Коменданты не вступались, и чтобы в наследстве после умерших Греков сего общества посторонние люди участия не имели", яка була їм надана 3 листопада 1742 р. [6].

Процедура зберігання майна й розпорядження ним була такою: після смерті грека, який не мав спадкоємців, братство забирало його майно, опечатувало його до виявлення спадкоємців. Потім майно продавалося з торгів.

Жалувана грамота, надана ніжинським грекам Катериною II 1 вересня 1785 року, мала назву "Об оставлении Греческого общества, поселившегося в городе Нежине, при всех выгодах и преимуществах ему пожалованных". Видання цього документа було пов'язане з Міським положенням від 21 квітня 1785 р. В жалуваній грамоті зазначалося, що після розгляду прохання ніжинських греків і привілеїв, наданих їм російськими імператорами і українськими гетьманами, наказувалося замість Суду грецького братства створити Ніжинський грецький магістрат. Крім цього, підтверджувався особливий стан греків у Ніжині, закріплювалися їхні привілеї. Основними її пунктами були: підтвердження всіх прав і привілеїв, наданих грецькій громаді Ніжина гетьманськими універсалами та царськими грамотами до 10 лютого 1775 р.; звільнення греків від податків, постоїв, позики возів і служби; участь у поліцейських та благочинних справах; запровадження замість суду грецького братства окремого магістрату "в который избирать им бургомистров и ратманов из между себя, по установлениям, и производит дела на основании грамот их, и сему магистрату стоять под апелляциею Черниговского губернского магистрата"; заборона приймати представників інших народів до складу братства з метою запобігання їхніх намагань ухилитися від сплати податків та виконання громадських обов'язків [7].

Олександр I 29 грудня 1801 р. видав "Жалованную грамоту Нежинскому греческому обществу, в подтверждение прежних онаго прав и преимуществ". Мотивувалася вона проханням грецької громади за допомогою депутата Євстафія Деларова підтвердити надані їм попередніми монархами привілеї та в "ознаменовани непоколебимой верности и усердия к Престолу Нашему Нежинского греческого общества". Виходячи з цього, Олександр I зазначив: "Нашу подтвердительную Жалованную грамоту своеручно подписали и укрепить Государственною Нашею печатью повелели" [8].

Серед законодавчих актів також виділяються іменні імператорські укази, які являли собою розпорядження, накази імператора, направлені Сенату, вищим посадовим особам для виконання. Вони видавалися монархом з найбільш важливих питань державного значення.

Виділимо найголовніші з них. 8 серпня 1734 р. генерал-лейтенанту князю Шаховському був наданий іменний указ імператриці Анни Іоанівни, який в цілому торкався управління малоросійськими справами. Він затверджував право внутрішнього суду та управління за старим звичаєм: "Грекам купцам, в Нежине живущим и временно туда с купечеством приезжающим, по жалованной грамоте, блаженныя памяти Дяди Нашего, Государя, Императора Петра Перваго, иметь между собою самим во всяких делах (кроме криминалу) рассуждение, расправу и миротворение, по прежнему их обыкновению и по той жалованной грамоте" [9]. Цим законодавчим актом змінювався процес подання апеляцій на справи, які не розглядалися грецьким судом. З цього часу такою установою була Генеральна Канцелярія: "А чего им самим решить будет не можно, в таких делах апелловать в Глухов в Генеральную Войсковую Канцелярию к вам Нашему Генерал-Лейтенанту, и от того суда их Греков никому ни под каким видом не защищать" [10].

На думку дослідників, саме цей законодавчий акт дозволив грекам організувати в братстві єднальний, або третейський, суд для розгляду їхніх власних справ. Такий суд мав розглядати справи, які були пов'язані з несплатою за товар, невиданням проданого товару, продажем зіпсованого товару, неповерненням позики, спорами між хазяями і найманими робітниками, суперечками між купцями і прикажчиками. Третейський суд не мав права розглядати справи, пов'язані з підробкою документів. Не підлягали письмовому розбору і такі справи: суперечки про правдивість розписки за позичені гроші, тяганина через точність торговельних книг відповідача, образи та інше. У таких випадках купці повинні були судитися через посередників усним судом, без ведення протоколу.

Права, надані ніжинській грецькій громаді, підтверджувалися не лише жалуваними грамотами, а й іменними указами. Про це свідчить іменний указ Павла I Сенату від 3 серпня 1797 р. "О подтверждении прав и преимуществ городу Нежину". У ньому зазначалося, що "общество греков Малороссийской губернии в городе Нежине поселившихся, всемилостивейше повелеваем сохранить нерушимо при всех тех правах и преимуществах, которые оному по жалованным грамотам в Бозе почивающих предков наших Самодержцев Всероссийских и поданным 1775 года февраля в 10 день, и 1785 года сентября 1 Именным указом присвоены, которые Мы силою своею утверждаем" [11].

Поява іменного указу, наданого Малоросійському генерал-губернатору від 30 квітня 1808 р., була пов'язана з необхідністю здійснення торговельних операцій. Він мав назву: "О выдаче паспортов нежинским Грекам для выезда в Австрийские, Прусские и Саксонские владения", в якому зазначалося: "Приемля в уважение, что Нежинское Греческое Общество с давнего времени находится на особенном положении, и желая облегчить торговые сношения его с вышеизъясненными Государствами, Я соизволяю на испрашиваемую местным Начальством выдачу паспортов Нежинским Грекам для проезда в Австрию, Пруссию и Саксонию" [12]. В указі також відмічається, що отримати паспорт підданого Російської імперії для візду за кордон грек мав право тільки після трирічного перебування в Росії.

Від імені монарха Правлячий Сенат видавав накази, які отримали назву сенатських. Вони оформлювали рішення самого Сенату стосовно питань, яке розглядалося, і розсилалися для виконання в нижчі органи управління чи конкретній особі і були обов'язковими для них.

Один з таких документів був виданий 8 грудня 1782 р. "О переносе дел по апелляции на Суд Нежинского Греческого братства в Черниговскую Гражданскую Палату", що було зумовлено із територіально-адміністративними змінами в Російській імперії, які, в свою чергу, призвели до змін в юриспруденції. В сенатському указі від 8 грудня 1782 р. зазначалося, що "в силу Именного 1778 года Февраля 10 дня указа на Суд Нежинского Греческого братства апелляции вступали в Малороссийскую Коллегию, которая в следствие Именного ж Высочайшего указа оставлена только для решения старых нерешенных дел на известный срок; то по сравнению в силу Высочайших Учреждений Палат с Коллегиями, оной Черниговского Наместничества Гражданской Палате вступившая уже впредь вступаемая в оную на Суд Греческого братства апелляции принимать и разсматривать, соблюдая предписанный на сей случай в Высочайших Учреждениях порядок" [13].

В основу сенатського указу від 15 січня 1789 р. "О невзимании положенных по Уложению пошлин с дел, производимых в Нежинском Греческом Магистрате" [14] було покладено рапорт Чернігівського намісницького правління, подання генерал-губернатора графа П.Рум'янцева-Задунайського, Чернігівського намісництва Палати громадянського суду, прохання самих членів грецької громади. Цей законодавчий акт був пов'язаний з діяльністю грецького магістрату, який утворювався як судочинний орган греків. Він захищав політичні, економічні та духовні права братчиків. Магістрат став для греків гарантом дотримання їхніх прав та привілеїв у м.Ніжині. Під його юрисдикцію підпадали не лише питання судочинства і торгівлі, а й благодійна, фінансово-господарська та освітня діяльність. Грецький магістрат знаходився на утриманні ніжинської грецької громади. З його компетенції були вилучені розшукові та кримінальні справи, їхнім вирішенням займалися інші міські та губернські судочинні органи.

Сенатський указ від 15 квітня 1826 р. стосувався звільнення ніжинських греків від сплати гільдійських податків [15]. В його основу було покладено подання Міністра фінансів. Голова Департаменту Економії Державної ради висловив думку, що жоден з привілеїв ніжинських греків не звільняє їх від сплати встановлених податків навіть в межах Чернігівської губернії. З ним погодилися Військовий міністр, Міністр фінансів, Голова морського штабу. Далі в документі зазначалося: "В заседании 13 Февраля 1826 года объявлено Комитету, что по сей статье последовало собственноручное Его Величества повеление: "Согласен с большинством Членов, но с ограничением, чтоб пользовались сими правами в одной Черниговской Губернии" [16].

Існування Ніжинського грецького магістрату було припинено указом Міністра Внутрішніх справ від 16 січня 1872 р. [17]. Було відмовлено ніжинським грекам у спробі створити замість Ніжинського грецького магістрату так званого "Отдельного упрощенного управления", яке мало розглядати суто господарські справи. Розгляд цих справ підпадав під юрисдикцію Загального Міського управління. Протягом тривалого часу члени грецької громади виступали за збереження Ніжинського грецького магістрату.

В законодавчій практиці Російської імперії видавалися також "высочайше утвержденные мнения", доповіді та положення Комітету Міністрів, Державної Ради, Сенату.

Серед них значний інтерес становить затверджена вищою владою доповідь Сенату від 10 лютого 1775 р. "Об утверждении грамот, данных Греческому Нежинскому братству". Цей законодавчий акт складався з шести пунктів. Грецькому судові надавалася печатка. Греки мали право вільно займатися торговельною діяльністю в межах

Росії. Генеральному судові заборонялось втручатися в справи братства; справи, які не мав права розглядати братський суд, слід було передавати до Малоросійської Колегії. Грекам дозволялось позивати росіян до їхніх державних установ, а росіянам – греків до братського суду. П'ятим пунктом зазначалося: "Нежинському Магістрату підтвердить щоб вольностей и прав, им пожалованных, не нарушал, и проезжей пошлыны не требовал, и в даче паспортов остановки, так и других налогов, не чинил" [18]. Останній пункт торкався питання передачі братству майна померлих чи ув'язнених у різних російських містах греків і зазначав необхідність задоволення інтересів як спадкоємців, так і членів братства.

28 лютого 1821 р. було височайше затверджено Положення Комітету міністрів, оголошене Сенату Управляючим Міністерства внутрішніх справ "О невыдавании Нежинским грекам паспортов на выезд за границу, без свидетельства Магистрата" [19]. В ньому зазначалося, що у разі потреби виїзду за кордон кожен з ніжинських греків повинен отримати від Ніжинського грецького магістрату свідоцтво, що в отриманні паспорту жодних перешкод не існує. По-друге: "Принадлежащие к Нежинскому Греческому обществу Греки, получив таковые свидетельства, обязаны испрашивать себе на отлучку за границу паспортов у Начальников Губерний тех, в которых они имеют свое пребывание". Третій і четвертий пункти зазначали: ці свідоцтва повинні зберігатися у керівників губерній. Вони були дійсні протягом чотирьох місяців від дати видачі. Після закінчення цього терміну свідоцтва визнавалися недійсними і зазначалося: "по оным паспортов на отлучку за границу не выдавать" [20].

Звернемо увагу на "высочайше утвержденное мнение Государственного Совета" від 18 березня 1823 р. "Об освобождении Нежинских Греков от телесного наказания". В ньому зазначалося, що згідно з думкою Комісії укладання законів члени Ніжинського грецького братства, які перейшли в підданство Росії, за скоєні злочини згідно з висновком Правлячого Сенату і Міністерства Юстиції повинні бути в однаковому становищі з купецтвом першої і другої гільдій. Особи, які тимчасово перебували у м.Ніжині і не були підданими Російської імперії, "подвергаются наказаниям, установленным вообще для иностранных гостей, или для заезжих купцов, судя по мере объявляемого ими капитала" [21].

"Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета" від 25 жовтня 1854 р. стосувалася постійної повинності ніжинських греків. У ньому визначалося, що Державна Рада, розглянувши представлення Міністра фінансів, постановила: "Нежинские Греки, по силе данных им привилегий, могут пользоваться свободой от постоя

натурою; но должны отбывать оный, наравне с прочими обывателями, когда натуральный постой заменяется денежным сбором" [22].

Таким чином, на підставі законодавчих актів Російської імперії можна прослідкувати еволюцію законотворчої діяльності царського уряду стосовно грецької громади м.Ніжина. Протягом XVIII ст. спостерігається процес наділення та закріплення прав та привілеїв греків, які передбачали самостійність та ізоляваність від представників інших етносів. Протягом першої половини XIX ст. пільги, надані грекам, поступово обмежуються. Уніфікація політико-правової системи Російської імперії призводить до остаточної ліквідації органів національного самоврядування грецьких громад. З цього часу привілеї, надані ніжинським грекам, втратили свою силу, і вони були пріврівняні в правах до всіх жителів Російської імперії.

Література

1. ПСЗ. – 1-е собр. – Т. 4, № 2047. – С. 304–305.
2. ПСЗ. – 1-е собр. – Т. 4, № 2255. – С. 478–479.
3. ПСЗ. – 1-е собр. – Т. 4, № 2259. – С. 480–481.
4. ПСЗ. – 1-е собр. – Т. 4, № 2260. – С. 481.
5. Там само.
6. ПСЗ. – 1-е собр. – Т. 11, № 8656. – С. 709–711.
7. ПСЗ. – 1-е собр. – Т. 22, № 16250. – С. 447.
8. ПСЗ. – 1-е собр. – Т. 24, № 20094 А. – С. 872.
9. ПСЗ. – 1-е собр. – Т. 9, № 6614. – С. 398, 395–399.
10. ПСЗ. – 1-е собр. – Т. 9, № 6614. – С. 398.
11. ПСЗ. – 1-е собр. – Т. 24, № 18071. – С. 665.
12. ПСЗ. – 1-е собр. – Т. 30, № 22991. – С. 211.
13. ПСЗ. – 1-е собр. – Т. 21, № 15609. – С. 773–774.
14. ПСЗ. – 1-е собр. – Т. 23, № 16746. – С. 8–12.
15. ПСЗ. – 2-е собр. – Т. 1, № 270. – С. 370–374.
16. Там само. – С. 374.
17. Гедьо А. В. Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII–XIX ст.: джерелознавчий аспект / А. В. Гедьо. – Донецьк, 2006. – С. 46.
18. ПСЗ. – 1-е собр. – Т. 20, № 14247. – С. 49–52.
19. ПСЗ. – 1-е собр. – Т. 37, № 28566. – С. 634.
20. Там само.
21. ПСЗ. – 1-е собр. – Т. 38, № 29362. – С. 830–831.
22. ПСЗ. – 2-е собр. – Т. 29, № 28670. – С. 881.

**Украинские переселенцы на территории
Курской и Воронежской губерний в XVII–XIX вв.**

У статті простежено процес появи українських переселенців на території Курської та Воронежської губерній і формування нового господарсько-культурного комплексу.

Ключові слова: переселення, українці, Черкаси, Слобожанщина, господарсько-культурний комплекс.

В статье прослежен процесс появления украинских переселенцев на территории Курской и Воронежской губерний и формирования нового хозяйственно-культурного комплекса.

Ключевые слова: переселение, украинцы, Черкассы, Слобожанщина, хозяйственно-культурный комплекс.

The article traced the process of emergence of Ukrainian settlers in the territory of Kursk and Voronezh provinces and the formation of a new economic-cultural complex.

Key words: migration, Ukrainians, Cherkasov, Slobozhanschina, economic and cultural complex.

С начала XVI в. Днепро-Донская лесостепь, получившая название Поля, превратилась в арену борьбы между Русским государством, Речью Посполитой и "осколками" некогда могущественной монголо-татарской империи – Крымским и Ногайским ханствами. Междуречье активно осваивалось русскими и украинскими переселенцами. Писцовые книги, росписи, грамоты, челобитные, чертежи, планы и карты XVI–XVII вв. сохранили свидетельства о начальном этапе колонизации. Особый интерес представляют "Книга Большого Чертежа" и "Столбцы Белгородского стола": они показывают, как происходило заселение обширных пространств лесостепи и как потоки вольной, правительственной и монастырской колонизации привели к формированию этнической карты края [1].

Московское правительство осуществляло систематическую колонизацию лесостепи: ее заселение и освоение русскими служилыми людьми создавало возможности для организации новой линии обороны на пути татарских отрядов, поскольку ранее созданная система защиты от вторжений крымцев (с опорой на Тульскую засечную черту) все чаще оказывалась неэффективной. Сначала в Поле стали выдвигаться русские сторожи и станицы, затем начали создаваться

опорные пункты, превращавшиеся в центры освоения новых земель. После завоевания Казани в 1552 г. российское правительство получило возможность активизировать свою политику на южном направлении, что выразилось, например, в том, что с 1571 г. на Поле стала действовать общероссийская сторожевая служба [2]. В эти районы от преследований правительства бежали участники московских восстаний конца XVI – начала XVII вв. и крестьянской войны начала XVII в.

В первые десятилетия XVII в. пришлое население размещалось преимущественно в двух крупных регионах: в Курском (севернее Сейма и Быстрой Сосны) и в Воронежском – менее подверженным в то время опасности со стороны татар. Катализатором ускорения заселения Порубежья стало сооружение в 1635–1653 гг. Белгородской черты укреплений, протянувшейся на 798 километров с востока на запад по территории, которая сейчас входит в состав нынешних Сумской, Белгородской, Воронежской, Липецкой и Тамбовской областей. Вслед за основанием городов (Болховца, Карпова, Корочи, Нового Оскола и др.) возникали пригородные слободы, села и деревни, заселявшиеся служилыми людьми, крестьянами и холопами [3].

Еще одним массовым переселенческим потоком, оказавшим значительное влияние на формирование этнической карты Курско-Воронежского края, стал украинский. Русский и украинский колонизационные потоки столкнулись на территории Днепро-Донской лесостепи в конце XVI – I пол. XVII века. Переселенцев – жителей украинских земель Речи Посполитой российские источники этого периода называли "черкасами" или "людьми литовскими"; причем в одних документах эти термины употреблялись как синонимы, а в других они несли разную смысловую нагрузку. В последнем случае "черкасами" именовали украинских казаков, а "людьми литовскими" – всех жителей Левобережной Украины, входившей тогда в состав Великого княжества Литовского. Запорожцев выделяли из всего украинского казачества, называя "запорожскими черкасами". Как известно, появление же самого термина "черкасы" исследователи связывают с г. Черкассы, который во второй половине XVI в. играл роль важного центра украинского казачества. Вероятно, существует определенная связь между встречающейся в источниках терминологией и заинтересованностью государства в заселении порубежья не столько крестьянами, сколько военно-служилыми людьми, что отвечало намерениям московских правителей укрепить южнорусские рубежи.

Первые попытки украинцев осесть на российских землях относятся к концу XVI в. После передачи в 1569 г. приднепровских и вольных земель Великого княжества Литовского в состав Польского королевства увеличилось число украинцев, бежавших от произвола

польских шляхтичей, от гнета католической церкви – так они попали на земли Поля. Г.Н.Анпилов, а позднее и В.П.Загоровский связывали появление украинцев в российских пределах с государственной политикой Речи Посполитой. Г.Н.Анпилов писал: "Польские феодалы в 80-х и начале 90-х годов XVI века в связи с приближением окончания срока действия перемирия 1582 г., заключенного между Россией и Польшей, энергично создавали отряды так называемых "воровских" черкас и посылали их в юго-западные уезды России на реки Северский Донец, Оскол и др." [4]. Эта точка зрения подкрепляется информацией из статейного списка посольства Павла Волкова и Мартина Сумского, который был направлен в Варшаву: "... А из Канева, и из Черкас, и из Переяславля ваши люди приходят в Путивльский, и в Рыльский уезд, беспрестани воинским обычаем, станичников и бортников побивают, и в рыбных ловлях рыбу ловят, и станы ставят, а посылают их в нашу землю из Канева, и из Черкас, из Переяславля и с Лубен державцы" [5]. Русские воеводы о конфликтах сообщали представителям польских властей, однако последние не препятствовали стихийным акциям черкас, поскольку походы совершались в пределы противника; кроме того, польские власти полностью действия казачества никогда не контролировали. Вероятной причиной активизации конфликтов на порубежье было начало массовой русской и украинской колонизация Поля. Это позволяет говорить о том, что россияне и украинцы в 80-х гг. XVI в. столкнулись на Поле как подданные противостоявших государств.

Русская сторона принимала черкас на службу, нуждаясь в людях. Прибытие в русские пределы вооруженных черкасских отрядов не могло не вызывать тревоги, поскольку у поселенцев не было уверенности в том, что черкасы пришли с добрыми намерениями, а не в поисках наживы [6]. Будучи не в силах противодействовать проникновению черкас, Москва разрешила украинским переселенцам селиться на своей территории при условии изменения украинцами подданства и принятия ими на себя различных обязанностей наравне с другими российскими служилыми людьми [7].

В 20-е гг. XVII в. Россия окончательно закрепились на этих землях: была организована сторожевая и станичная служба, налажен процесс заселения земель, увеличилась численность служилых людей. По указу Михаила Федоровича в 1636 г. в "украинные" города воеводам были отправлены грамоты о направлении черкас [8]. Документы зафиксировали проезд черкас в Корочу и Белгород: "Пришедшие малороссияне были приведены к присяге: верно служить царю и его семейству, ни с какой службы не бегать, в литовскую сторону без разрешения не ходить, ни с татарами, ни с поляками, ни с

литовцами, ни с оставшимися черкасами не ссылаться, ни для разбоев, ни для грабежа воровства туда не ходить, потому что государь с королем Владиславом находится в союзе, письма зазывные показывать воеводе, скопом и самовольством никого не грабить" [9]. Новоприбывшие черкасы получали за службу жалование и земли. Так, например, 440 переселенцев, осевших в г.Короче и ее пригородных слободах, получили в 1644 г. жалованье в размере 2207 рублей [10]. В архиве министра юстиции сохранились документы о раздаче денежного и хлебного жалования, земель и всяких угодий черкасам, жившим в украинских московских городах Белгороде, Осколе, Короче, Хотмыжске, Яблонове, Валуйках и других [11]. Таким образом, черкасы получали такое же обеспечение, как и русские служилые люди, но сохраняли прежние обычаи и бытовой уклад (например, казацкое военное устройство переселенцев – его "следы" обнаруживаются исследователями и в начале XXI в. во многих селах Белгородчины). Переселения украинцев стимулировались определенными льготами: черкасов освобождали от податей, им давали право вольной заимки земель и основания новых слобод, свободного винокурения, беспрошлинных занятий торговлей и промыслами.

17 июля 1651 г. царь Алексей Михайлович направил в Яблоново воеводе Б.Репнину грамоту "О свободном пропуске черкас в Россию и об оказании им помощи": "... И ты б тех черкас з женами и з детьми велел принимать в вечное житье от гонения поляков. И велел им идти в наши украинные города и велел принимать, с ними до тех мест посылать провожатых людей добрых". Содержание документа свидетельствует о постепенном изменении мнения о черкасах, последствием чего стало разрешение украинским переселенцам селиться на землях Порубежья.

По Переяславскому договору 1654 г. большая часть Слобжанщины вместе с Леводнепровской Малороссией перешла в состав Московского государства. На территории Слобжанщины были образованы казацкие полки – Ахтырский, Сумской, Изюмский, Острогожский и Харьковский – с полковыми городами Ахтыркой, Сумами, Изюмом, Острогожском и Харьковом [12]. До конца XVII ст. полки проводили политику колонизации окрестных незанятых земель и закрепления их за казацкой старшиной, более отдаленные свободные земли – за беднейшим населением. В целом колонизация в XVII в. носила мирный, земледельческий характер и сопровождалась созданием хуторов. Например, при образовании селения Грайворон украинцы "избирали себе по удобству, новые места в черте общих владений", "мало-помалу из одной слободки Грайворон выделились 4 отдельных хутора, на значительном друг от друга расстоянии от 7 до

17 верст". В Острогожском полку можно проследить следующую картину: от Острогожска отделилось 10 слобод, Алексеевка дала более 10 слобод, Бутурлиновка – 5, Богучар – 5, Калач – 4, Белогорье – 7 [13].

На протяжении XVII–XVIII вв. возникает много украинских поселений в южных районах будущих Курской и Воронежской губерний. В XVII в. основано много слобод в Нижнем Посемье, по Выру, Крыгу, Локне, Пслу, Судже, заселенных украинцами из Правобережной и Левобережной Украины.

В 1670-х гг. свободные земли в бассейне Ворсклы при устье р.Грайворонки отошли в вотчину митрополита Белгородского и Обоянского, и по призыву митрополита в течение трех лет была заселена украинцами, среди которых преобладали выходцы из Правобережной Украины в количестве более 900 семей основавшими слободу Грайвороны. Немало поселенцев было и из соседних слободских полков – из Сум, Недригайлова, Ахтырки, Лебедина, Ворожбы, Суджи, Острогожска, Богодухова, Балаклеи; встречались выходцы и из русского Смоленска. Такой весьма пестрый состав населения по местам их выхода был характерен и для многих других населенных пунктов. В начале XVIII в. многие украинские поселения по р.Ворскле – Борисовка, Стригуны, Красный Куток, Ивановская Лисица, Зыбина, Серетино, Теплая, Рубежная, Дементьевка и др. – стали владениями графа Шереметева [14].

Политика свободного освоения новых территорий привлекла на Слобожанщину переселенцев из разных территорий Украины. Наибольшее их число пришло из Черниговской, Черкасской, Киевской, Подольской и Львовской областей. Постепенно на Слобожанщине у переселенцев складывался определенный хозяйственно-культурный уклад. При этом материальная культура, бытовавшая ранее у украинцев Заднепровщины, составила основу хозяйственно-культурного комплекса слобожан. Занятия слобожан были весьма разнообразны. Их основу составило земледелие. Большое внимание уделяли они садоводству. Как отмечается в "Топографическом описании Харьковского наместничества..." Н.Переверзевым, директором училищ Харьковского наместничества (как полагают некоторые исследователи, именно он был автором этой работы): "Украинцы при обселении жилищ не последним считают долгом разводить сады плодоносящего дерева и обсаживать двory и огороды раkitами, тополями и другими деревьями" [15]. Развивалось здесь и скотоводство, имелись у слобожан пасеки, мед и воск с которых шли на продажу в другие губернии и даже за границу. Привилегией местного малороссийского населения были винокурение и пивоварение. Кустарные

промыслы удовлетворяли многие потребности местного населения. Наиболее распространенными занятиями были ткачество, сапожное дело, обработка кож, кузнечное дело и гончарство; материалы для производства изделий были местные, а не привозные. В экономических отношениях Слободской Украины важную роль играла торговля, которая носила преимущественно ярмарочный характер: именно на ярмарках слобожане продавали выращенное на полях, огородах, в садах, а также изделия кустарей-ремесленников.

Но в конце XVIII ст. в регионе произошли изменения, связанные с распространением городской культуры. Местные кустики не могли удовлетворить новые потребности, поэтому появились великорусские и иностранные ремесленники – каменщики, плотники, столяры, портные и сапожники, которые оказали значительное влияние на местное ремесленное производство.

Созданием в 1773 г. губернии с центром в городе Харькове российское правительство закончило процесс заселения свободных земель, что повлекло за собой изменение статуса поселенцев. Так, украинцы, которые попадали в зависимость к русским землевладельцам, стали называться "поданными малороссиянами" или "поданными черкасами".

В Курской губернии украинские поселения не составляли такого крупного монолитного массива, как на юге Воронежской губернии. Здесь они располагались гнездами либо крупными зигзагообразными полосами в массивах русских поселений, хотя имелось и чересполосное русско-украинское расселение. Почти по всей территории Курской губернии, особенно в ее южной половине, были и более мелкие вкрапления украинцев, состоявшие из одного, двух или нескольких украинских поселений; немало возникло и смешанных русско-украинских поселений. Изучение данного аспекта межэтнических контактов позволяет рассматривать чересполосное расселение великорусской и украинской групп как одну из наиболее характерных признаков, предопределившую целый ряд особенностей развития традиционной культуры края.

Материалы "Первой всеобщей переписи населения Российской Империи" 1897 г. по Курской губернии свидетельствуют, что по численности на втором месте после русских были украинцы, составлявшие 1/5 всего населения края. В семи южных уездах (Путивльский, Рыльский, Суджанский, Грайворонский, Белгородский, Корочанский, Новооскольский), смежных с Харьковской губернией, доля украинского населения составляла от 21,2% до 58,9%, а в трех южных уездах (Грайворонском, Корочанском, Белгородском, которые являлись смежными с Харьковской губернией) малороссы составляли от 1/5 до

1/2 и более всего населения [16]. В XIX – начале XX вв. национальная обособленность двух славянских народов сильнее была выражена в тех случаях, когда русские и украинцы жили в отдельных селах, в прошлом представлявших определенное хозяйственно-административное и социальное целое. Как русские, так и украинцы обрели специфические черты характера.

Процессы взаимодействия в различных сферах жизни сильнее были выражены в районах дисперсного расселения русских и украинцев, особенно в национально-смешанных селах. Они усилились во II пол. XIX – нач. XX вв. под воздействием политических и социально-экономических факторов: разрушалась замкнутость быта, нивелировались этнические культурно-бытовые особенности и появлялись общие черты культуры. Быт украинцев в торгово-промышленных слободах в конце XIX в. подвергался влиянию русской городской цивилизации. Это выражалось в разговорной речи, в изменении украинских фамилий на русские, в замене национальной одежды городским костюмом, в вытеснении украинских обрядовых традиций.

Таким образом, можно видеть, что основные элементы хозяйственно-культурного комплекса слобожан сформировались в Заднепровщине, откуда они были принесены на земли Курской и Воронежской губерний. Впоследствии этот культурный опыт оказал важное влияние на формирование общекультурного облика региона, одним из характерных признаков которого стал синтез русских и украинских элементов: традиции, обычаи, одежда, языки и диалекты, песни, сказки и предания смешались, но каждый из народов сохранил свои историко-культурные достижения и осознание своей национальной идентичности. Они стали основой последующего историко-культурного развития двух народов.

Литература

1. Булгаков Г. И. Схематический обзор Курского края в культурно-историческом отношении / Г. И. Булгаков // Курский край : сборник по природе, истории, культуре и экономике Курской губернии. – Курск : Книгоиздательство Курского губернского РКП, 1925. – С. 89–96.
2. Папков А. И. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – I пол. XVII вв.) / А. И. Папков. – Белгород : КОНСТАНТА, 2004.
3. Загоровский В. П. Белгородская черта / В. П. Загоровский. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1969.
4. Анпилов Г. Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII вв. / Г. Н. Анпилов. – М. : Издательство Академии наук, 1967. – С. 19.

5. Цит. по: Папков А. И. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – I пол. XVII вв.) / А. И. Папков. – Белгород : КОНСТАНТА, 2004. – С. 21.
6. Загоровский В. П. Белгородская черта / В. П. Загоровский. – Воронеж : ВГУ, 1969. – 350 с.
7. Багалей Д. И. Очерки из русской истории / Д. И. Багалей. – Харьков : Типография и литография М. Зильберг, 1913. – С. 156.
8. Там же. – С. 157.
9. Там же. – С. 164.
10. Там же. – С. 161.
11. Сумцов М. Ф. Слобожане. Историко-этнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов. – Х. : Акта, 2002. – С. 145.
12. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Харків, 1993. – С. 25.
13. Аксенова Н. В. Слобожанщина: проблема усвідомлення етнічної ідентичності / Н. В. Аксенова // Вісник Держкомнаціміграції України. – 2002. – № 3. – С. 80.
14. Жиров М. С. Народная художественная культура Белгородчины / М. С. Жиров. – Белгород : БелГИК, 2000. – С. 27.
15. Топографическое описание Харьковского наместничества с историческим предуведомлением о бывших в сей стране с древнейших времен переменах, взятых к объяснению деяний и хронологии. – Харьков : Типография Губернского Правления, 1888.
16. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 / Издание Центрального статистического комитета МВД ; под редакцией Н. А. Тройницкого. XX. – Курская губерния, 1904. – С. 7.

УДК 94(477.64)*19/21"

Д.В.Колодчук

**Міжстанові антагонізми козацької спільноти періоду Нової Січі:
історіографія питання**

У статті проаналізовано доробок дореволюційних, радянських і сучасних істориків стосовно міжстанових антагонізмів у козацькій спільноті.

Ключові слова: історіографія, Нова Січ, соціальна диференціація, станові антагонізми, козаки.

В статтє проаналізовані роботи дореволюційних, советських і сучасних істориків стосовно міжгрупових антагонізмів в казаческій среде.

Ключевые слова: историография, Новая Сечь, социальная дифференциация, межгрупповые антагонизмы, казаки.

In the article there is analysed the work of revolutionary soviet and modern historians about the relations between estate antagonisms in a Cossack association.

Key words: historiography, Cossacks, New Sich, social differentiation, estate antagonisms.

На Запорозжі у всі часи існування Січі мала місце соціальна диференціація козацької спільноти. Населення запорізьких слобід становило собою строкату, як з соціального, так і з юридичного боку, масу. Козаки, посполиті, "підсусідки", "сірома", "голота" – кожен з цих прошарків посідав певне соціальне й правове становище. Належність до тієї чи іншої станової групи визначалась передусім економічними ознаками. Особливо цей процес активізувався в період Нової Січі. Під впливом проникнення товарно-грошових зв'язків поглиблювалася майнова нерівність, виникали й розвивалися нові, буржуазні відносини. Саме економічними ознаками, становленням до засобів виробництва і виявлялася різниця в соціальному стані окремих груп запорізького козацтва. Процес розшарування, соціальна диференціація козацтва знайшли відображення у багатьох історіографічних доробках. Історіографічні аспекти зазначеної проблеми представлені в роботах Я.Калакури "Українська історіографія", М.Литвиненко "Джерела історії України XVIII ст.", М.Маркевича "Українська історіографія (з найдавніших часів до середини XIXст.)", дослідження (колективне) "Українська історіографія на зламі XX–XXI ст.: здобутки, проблеми", а також у дисертаційних дослідженнях на здобуття наукового ступеня В.Б.Яценка, О.Л.Олійника, Д.В.Журавльова та ін. Напряцювання істориків у цій царині досить значні, але комплексного дослідження цього питання не здійснено. Зазвичай воно подається в контексті інших стосовно аспектів буття Запорізької Січі. У статті проаналізовано доробок дореволюційних, радянських і сучасних істориків стосовно міжстанових антагонізмів у козацькій спільноті. Джерелами нашого дослідження є праці українських істориків різних поколінь, що дозволить простежити зміну підходів до окресленої проблеми.

Звичаєвим правом на Запоріжжі була декларована рівність усіх членів запорозького товариства. "Свобода", "рівність", "братерство", "керівництво усією справою простою "черню", "скорий, правий та повний суд" – такі думки висловлює щодо внутрішньої будови та функціонування Запорозької Січі Д.І.Яворницький. Аналогічні думки та характеристики містяться на сторінках тритомної праці вченого

"Історія запорозьких козаків". Історичні ж реалії були іншими, особливо в період існування Нової Січі, коли відбулося подальше загострення внутрішніх станових суперечностей козацької старшини й простих козаків, яке обумовлювало неухильне зростання соціальної боротьби в самій Січі. В період існування Нової Січі соціальні антагонізми роздирали її суспільне життя. Боротьба козацьких низів точилася безперервно, по суті, до середини 70-х рр. XVIII ст. Перебіг історичних подій цьому підтвердження.

Д.І.Яворницький не досліджував конкретно процес розшарування козацького братства. Особливістю вказаної роботи Д.І.Яворницького є відсутність узагальнень, висновків. Автор викладає документальний матеріал. Та слід зазначити, що допитливий розум науковця не міг не відзначити процес феодалізації козацької старшини і перетворення її на справжніх поміщиків. Цей процес почався ще з середини XVII ст. У другому томі своєї праці він фіксує нові тенденції в розвитку соціальних відносин у козацькій спільноті у XVII ст.: "... в среде самих казаков произошел раскол: из сословия стали выделяться знатные, своего рода казацкое шляхетство или казацкая аристократия... и простые казаки, казацкая чернь" [16, с. 191]. Тож у дослідженні Д.І.Яворницького висвітлюється тільки початок розшарування козацького стану – це період середини XVII ст. Безумовно, з плином часу це поглиблювалося. Дослідник не прагнув визначити причини цього явища, вказуючи тільки на соціальну строкатість козацького товариства та на полярні соціальні інтереси старшини і голоти. Відсутність широкого осмислення соціально-політичної суті процесу розшарування козацької спільноти не зменшує значущість праці Д.Яворницького. Поза сумнівом, багатий фактичний матеріал, поданий автором, надзвичайно цінний для відтворення історії Запорізької Січі.

Суперечність класових інтересів козацької старшини і нижчих верств козацтва була "слабою стороною української автономії" [5, с. 151]. Цієї думки дотримувався І.М.Джиджора. У праці "Україна в першій половині XVIII ст.: розвідки і замітки", опублікованій у Записках Наукового Товариства ім. Шевченка в 1903 р., тоді ще зовсім молодий учений "простудіював", за висловом М.Грушевського, акти вищих російських установ, які дали можливість висвітлити політику Росії щодо України в період 1726–1737 рр. Серед низки питань, висвітлених у роботі, йдеться про суперечності в козацькому стані, зокрема зазначається, що "ту слабу сторону української автономії влучно підхопило російське правительство і вміло її, належно використувало, виступаючи в дуже принадній ролі заступника покривджених мас перед насильствами і визисками старшини" [5, с. 152]. Вчений звертає увагу на те, що непорозуміння, суперечності в козацькому

стані були на руку російському уряду, яке мало за мету "з'єднання України в тісну сполуку з цілою імперією" [5, с. 152]. Граючи роль оборонця простого козака, уряд перед його старшиною, ніби реагуючи на прохання бідних козаків, ставив, де тільки міг, своїх людей "на старшинських місцях". Та цілком зрозуміло, запевняє автор, що діяльність цих людей була не на користь козаків. Чітко простежується позиція автора щодо політики Росії до козацької України. Слід підкреслити, що в період написання цієї роботи (кін. XIX – поч. XX ст.) було не зовсім безпечно висвітлювати матеріали про централістичну політику російського царизму. Галицький історик Іван Джиджора взявся за цю справу. Його робота надзвичайно важлива для розуміння сутності ряду питань: розшарування козацького стану, діяльність козацької старшини над утворенням своєї привілейованої верстви, боротьба за "права Малої Росії", ставлення російського уряду до суперечностей між козацькою старшиною та бідними козаками.

На процес інтеграції українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст. вагомий вплив мало виділення з козацького середовища в окрему корпоративну групу старшинського прошарку і його подальші взаємовідносини з рядовим козацтвом. Цей аспект знайшов відображення в працях О.Єфименко, яка з'ясувала перебіг взаємодії старшини з рядовим козацтвом, що породило неспокій сіроми на Запорозжі, різні протести, заворушення проти старшини, виступи. Це і стало "тим благодійним ґрунтом, який сприяв нестабільній ситуації на запорозьких землях", – робить висновок дослідниця [6, с. 341].

В дореволюційній історіографії процес розшарування козацької спільноти і виникнення внаслідок цього міжстанових антагонізмів між старшиною і рядовими козаками досліджувався тільки представниками так званого народницького напрямку, що цілком зрозуміло. Представники державницького напрямку в історіографії кін. XIX – поч. XX ст. цю тему взагалі обходили.

Науковці радянського періоду, абсолютизуючи класову боротьбу, доводили, що кріпацтво в Україні було наслідком внутрішнього соціально-економічного розвитку, що селян закріпачувала українська козацька старшина, яка перетворилася на поміщиків-дворян. Царське ж самодержавство, йдучи назустріч козацькій старшині, допомагало їй збагачуватись. Радянські історики вивченню доби капіталізму присвячували велику кількість досліджень, показуючи, що саме в цей період загострилися класові протиріччя, активізувалася класова боротьба, наростав селянський рух, формувалася робітничий клас. Зосереджуючи свою увагу на "революційній свідомості народних мас", радянські автори більш-менш об'єктивно висвітлювали загострення класових

протиріч у козацькому стані, викликані активним процесом розшарування козацької спільноти.

Н.Рибалко, Б.Греков, М.Покровський, М.Кириченко феодальний рух та виступи народних мас проти гноблення трактували як боротьбу українців за "возз'єднання" з братнім російським народом. Замовчувалися або навіть спотворювалися історичні факти, які суперечили даній схемі. Не робилася навіть спроба пояснити причини козацьких і селянських повстань, які полягали в існуючих непримиренних класових суперечностях. Так, Б.Греков шукав коріння Коліївщини (1768 р.) тільки в сфері національних ознак, зобразивши ті події як катастрофу, котра загрожувала "самій основі існування і добробуту Січі" [3, с. 210]. Так, війна порушує добробут. Та чи мала запорозька сірома той "добробут"? Що їй було втрачати? Тому й ішла вона на "дерзости необыкновенные" (за висловом малоросійського генерал-губернатора П.Румянцева). Досить оригінальним на козацькі виступи був погляд російського радянського історика М.М.Покровського. За його точкою зору, всі виступи козаків відбивали інтереси дрібних поміщиків, бо вони хотіли маєтків та вотчин [9, с. 119]. Незважаючи на тотальну ідеологізацію, дослідження істориків радянського періоду внесли свою частку у вивчення різноманітних аспектів життя козацтва, міжстанових антагонізмів у козацькому середовищі, процесу майнової диференціації, соціальних заворушень.

У середині ХХ ст. класова боротьба в Україні ХVІІІ ст. та соціально-економічне становище рядового козацтва залишалися актуальною темою історичних досліджень. Проявам соціальної диференціації в козацькому середовищі і класової боротьби, різноманітним повстанням та соціальним рухам ХVІІІ ст. були присвячені роботи К.Гуслістого, І.О.Гуржія, В.А.Дядиченка, В.О.Голобуцького, О.М.Апанович. Під впливом ідей шістдесятників історики робили спробу переглянути національну історію, відновивши історичну правду.

З поглибленням соціального розшарування козацтва загострилися внутрішні протиріччя на Запорожжі. Особливо це проявилось в останні десятиріччя існування Січі. Цей факт, хоча і фрагментарно, констатує О.М.Апанович у роботі "Розповіді про запорозьких козаків". Науковець звертає увагу на те, що "виступи козацької сіроми весь час тримали на сторожі царський уряд" [1, с. 247], і робить висновок, що вони були однією із причин скасування Січі. Повстання на Січі 1768, 1769, 1770 рр. та інші викликали занепокоєння царського уряду, який своїми військами допомагав козацькій старшині придушити повстання. Сірома чинила опір царським каральним військам. І хоча повстання були жорстоко придушені, сам факт непокори рядового козацтва уряду був не до вподоби царській Росії.

Про феодально-кріпосницькі тенденції певної частини запорозької старшини вчена авторка пише і в монографії "Збройні сили України в першій половині XVIII ст.". Автор запевняє, що ця тенденція виявилася і розвивалася під впливом загального посилення кріпацтва в Російській імперії. Олена Апанович, на відміну від Д.І.Яворницького, який ідеалізував Запорожжя, його устрій, життя, стверджує, що "процес розшарування запорозького козацтва... почався ще з часу створення Січі" [2, с. 109]. Та певний час специфічні особливості історичних умов існування Запорожжя не давали змоги цьому процесу розвинутися, закріпитися і поширитися. І тільки в останні 50 років перед ліквідацією Січі процес розшарування істотно поглибився. "Крім значного середнього прошарку козацтва, на Запорозжі існували дві протилежні групи: з одного боку, багате козацтво і старшина, з другого – малоїмущі і неїмущі козацтво, сірома, голота, "чернь війська", – так авторка характеризує соціальний склад населення Запорізької Січі [2, с. 109]. Історик багато уваги в монографії приділяє аналізу соціального і економічного становища кожної групи козацької спільноти. Для сіроми, констатує О.Апанович, "всі козацькі права і привілеї, запорозькі вольності, були пустою формальністю" [2, с. 112]. Не маючи ні знарядь виробництва, ні коштів, ні спеціальної екіпіровки, щоб нести службу, бідні козаки не могли самостійно займатися сільським господарством, промисловістю, торгівлею, нести відповідну сторожову та іншу службу. Для них відкривалися перспективи працювати на старшину і багатих козаків, у руках яких зосереджувалась основна маса землі та значні багатства, що нагромаджувалися за рахунок розорення і пограбування козацької сіроми та селян. Зимівники старшини за своїми розмірами і кількістю наймитів, що працювали у них, мало чим відрізнялися від поміщицьких маєтків. Відповідно всі органи управління на Січі репрезентувала старшина "за допомогою підкупу, демагогії і прямого насильства" [2, с. 112]. І тому війська старшина була представлена одними і тими ж особами протягом тривалого періоду. Паланкова старшина не обиралася, а призначалася Кошем. Безумовно, наслідками таких стосунків між старшиною і незможним козацтвом – запевняє вчена – були обурення і протести з боку останніх. Класова боротьба на Запоріжжі особливо загострилася в 60-ті рр. XVIII ст. Майже щорічно виникали повстання рядових козаків проти експлуатації і пригноблення старшини. Класова і соціальна боротьба, робить висновок О.М.Апанович, впливала на стан Запорізького війська.

Вагомий внесок у вивчення козацтва XVIII ст. був зроблений науковцями еміграції та діаспори. Досить повно розкриває зазначену тему Н.Д.Полонська-Василенко у роботі "Маїно запорозької старшини

як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя". Виходячи з матеріалістичних методологічних позицій, дослідниця вивчала окремі складові минулого і зробила спробу реконструювати синтетичну картину історичного процесу Півдня України XVIII ст. Пошук, опрацювання джерел, історична реконструкція історичних явищ, подій, відтворених на основі джерел, – це те, що притаманне доробку Н.Полонської-Василенко, зокрема зазначеної роботи дослідниці. Працюючи над історією Південної України під науковим керівництвом академіка Д.І.Багалія, дослідниця у фонді Новоросійської губернської канцелярії Дніпропетровського крайового архіву зіткнулась з документальними відомостями щодо конфіскації запорозького майна. Та архів не мав описів, що дуже ускладнювало пошук. Учений А.С.Синявський надав Н.Д.Полонській-Василенко власну копію майна запорізької старшини, конфіскованого у 1775 р. Цей документ і став підґрунтям для самостійного дослідження. 25 опублікованих документів (відомості, описи, реєстри) склали єдину групу джерел, здобутих дослідницею, і дали можливість відтворити картину матеріального становища старшини, що підпала під конфіскацію. Описи майна П.Калнишевського, І.Глоби, П.Головатого, старшинської верхівки науковець вводить до наукового обігу, зводить до таблиці і супроводжує ґрунтовними поясненнями. Кількісні показники вона порівнює, узагальнює і робить висновки, що підвищує інформативну значущість дослідження. Н.Полонська-Василенко порівнює дані реєстрів 23 осіб, що були описані. Вражає можливість представників керівної верхівки Запоріжжя. Порівняльний аналіз описів дав можливість встановити соціальний склад запорозжців: "старшина, власники зимівників, співвласники – з одного боку, робітники, наймити, зайди, переселенці – з іншого" [10, с. 57] і зробити висновок, що процес розшарування козацького стану набув свого розмаху саме у другій половині XVIII ст. Авторка доводить, що за останніх часів існування Січі на Запорозжі розвивалися капіталістичні відносини з торговим капіталом та вільнонайманою працею. Це зумовило не тільки швидкий соціально-економічний розвиток регіону в цей період, а й активізацію соціальної боротьби козаків незаможних проти заможних. Дослідниця акцентує увагу на значні обсяги вилученої в старшин готівки (лише у Калнишевського понад 47 тис. руб.), боргові розписки, векселі на значні суми і запевняє, що це пряме підтвердження комерційних лихварських операцій козацької старшини, яка збагачувалася в різний спосіб. Цей матеріал, здобутий Н.Д.Полонською-Василенко, неодноразово залучався до сучасних досліджень (А.Бойка, С.Абросимова, С.Могульова). Його невичерпні

інформативні можливості заповнюють ще одну прогалину з соціально-економічної історії Січі в останні часи її існування.

Здобуття Україною незалежності 1991 р. відчутно позначилося на зацікавленості істориків козацькою тематикою. Таким аспектом соціальної історії козацтва, як існування диференціації в козацькій спільноті і генетично пов'язаним з нею опором козаків старшинському зловживанню та утискам, присвячені праці О.І.Путра, О.І.Гуржія, В.А.Смолія, В.Струкевича та молоді когорти вчених. У 1998 р. побачив світ науково-популярний довідник з історії козацтва України "Козацькі Січі (Нариси з історії українського козацтва XV–XVIII ст.)". Видане науково-дослідним інститутом козацтва НАН України і призначене для масового читача видання містить інформацію про кожну Січ козаків. Вступна частина до "Козацькі Січі" написана авторитетним дослідником історії козацтва В.А.Смолієм. Характеризуючи еволюцію українського козацтва протягом усього періоду його існування, вчений робить висновок, що "Січ могла вижити й забезпечити собі нормальне функціонування лише за однієї умови – відносно внутрішньої стабільності та утвердження громадського миру" [7, с. 9]. Та гострі конфлікти й політичні суперечності в середині січової громади вели до її розколу, ослаблення, "перетворення на легку здобич інших політичних сил" [7, с. 9]. На жаль, констатує В.Смолій, "історична реальність була такою, що козацтво не уникло внутріштанових суперечностей та конфліктів" [7, с. 9]. І все це особливо посилилося в останній період існування Січі – Нової Січі. Цієї ж думки науковець дотримується і в статті "Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті" [11, с. 61–75]. На тлі соціально-економічних реалій, на думку фахівця, розвивалось і політичне життя Запорозжя: гострі соціальні конфлікти, соціальна диференціація козаків, посилення майнової нерівності тощо. У запорозькому середовищі зростали конфронтаційні настрої, які "час від часу виливалися у прямі сутички між козацькою сіроюю і власниками зимівників та старшиною" [12, с. 6]. В.А.Смолій зробив свій внесок у розробку проблеми розшарування козацької спільноти та його наслідків, але конкретного розгляду це питання у його працях не набуло.

Більшість авторів, досліджуючи історію Нової Січі, серед передумов її ліквідації називають станові суперечності, які проявлялись у частих повстаннях селян, рядового козацтва проти гнобителів. Запекла класова боротьба на Запорозжі, яка не припинялась протягом усієї історії Нової Січі, підточувала, знесилювала її і дошкуляла російському уряду, що також вплинуло на рішення Катерини II скасувати Січ. Цієї думки дотримуються В.Смолій, О.Гуржій та інші. Думкою, що ланцюг бунтів, виступів, соціальних протестів був однією

із передумов ліквідації Запорозької Січі, проникнута і стаття О.І.Гуржія "Останні "лицарі свободи" [4, с. 7–9]. Він підтримує позиції В.Голобуцького, О.Апанович, В.Смоля, В.Струкевича щодо причин виступів рядових козаків, серед яких – соціальні протиріччя на Запорозжі. Науковець послідовно обґрунтовує цю думку, наводячи приклади, які спонукали козацтво, посполитих протестувати проти несправедливої існуючої дійсності на Січі. Таких прикладів безліч: зростання та зміцнення старшинської земельної власності, обмеження прав рядового козацтва, примусове використання безкоштовної козацької праці у старшинських маєтках, зубожіння рядових козаків, які не могли за власний кошт відбувати військову службу і змушені були випускатися з козацького стану і займатися заробітчанством або поповнювати лави повстанців-бунтарів. Усе це особливого розмаху набуло в період існування Нової Січі. "Географічно виступи охоплювали всю Україну, але найбільш інтенсивно спалахували в тих районах, де гніт був сильнішим – спочатку на Лівобережжі, згодом – на Слобожанщині та Запорозжі", – стверджує О.Гуржій [4, с. 9]. Науковець запевняє, що саме виступи козаків, їх участь у селянсько-козацьких війнах проти можновладців закріпили рішення Катерини II ліквідувати Запорозьку Нову Січ.

Іншої думки щодо наслідків для Запорозької Січі процесу розшарування козацької спільноти дотримується О.Олійник. Він вважає, що твердження окремих авторів, що "основною причиною ліквідації Січі були міркування класового характеру", не є обґрунтованими [8, с. 39]. На його думку, значення соціально-класового фактора перебільшувалося. Шукаючи причини ліквідації Січі, вчений звертає увагу на той факт, що "повстання на Січі 1768 р. і заколот в курях 1770 р. були спрямовані перш за все проти власної старшини і більш багатій частини козацтва. Йшов звичайний процес розшарування суспільства, внаслідок чого склалися нові відносини, які безпосередньо не загрожували царському уряду" [8, с. 40]. Зосередивши свої зусилля на детальному аналізі звинувачувальної частини маніфесту, де шість артикулів перелічують так звані злочини запорожців, автор намагається довести, що головною причиною ліквідації козацької республіки була більш прогресивна форма господарювання на Січі, де "розповсюджувалися капіталістичні відносини, де існував вільний найм робочої сили, розвивалось хутірське зимовниче господарство – значно продуктивніше, ніж існуючі навколо інші форми господарства" [8, с. 41]. Саме це приваблювало все більше і більше переселенців на запорозькі землі.

На значному фактичному матеріалі О.Олійник доводить, що Запоріжжя в період Нової Січі не тільки позбавилось економічної

залежності від Росії, а й стало її серйозним торговельним конкурентом на Півдні. Це не могло не турбувати уряд Росії, бо він втратив над Запорозжям контроль. Розуміючи, "що економічна незалежність рано чи пізно поставить питання про політичну незалежність", уряд Катерини II спочатку намагався чинити всілякі перешкоди господарській самостійності Січі (митна реформа, Нова Сербія тощо) [8, с. 44]. Коли ж усі заходи було вичерпано, уряд, не маючи змоги припинити подальший розвиток фермерського господарства на Запорозжі, застосовує "грубу силу" і в 1775 р. маніфестом Катерини II і військом на чолі з генерал-поручиком Текелієм ліквідує Нову Січ. Таке трактування причини ліквідації Січі О.Олійника заслуговує на увагу.

Серед комплексу питань історії XVIII ст., які досліджує О.К.Струкевич, є і соціальна диференціація в козацькому товаристві. Він розглядає цю проблему під кутом стосунків козацької старшини й царського уряду. У роботі "Катерина II та українська козацька держава" О.Струкевич доводить, що, плануючи політичну асиміляцію України взагалі і українського козацтва зокрема, Катерина II розуміла, що "головною соціально-політичною силою, здатною протистояти такій політиці, була козацька старшина" [13, с. 92]. Думка Катерини II мала певні підстави, оскільки, дійсно, "козацькі верхи уже значно зміцніли і перетворилися у спадковий, привілейований землевласницький стан, в їхньому середовищі відчувалась пекуча потреба підвести під свої соціальні і політичні претензії історичні підстави і обґрунтування" [14, с. 20]. Розуміючи, що козацька старшина "зневажувано бути не могла", уряд шукав засіб нейтралізувати і повернути на свій бік українську старшину. "Різного роду заохочення, похвали, нагороди, суворі вироки з подальшим їхнім пом'якшенням і мали на меті показати козацькій старшині переваги співпраці з російським самодержавством", – констатує О.Струкевич [13, с. 93].

Після ліквідації політичної автономії Гетьманщини імператриця поклала "око на противоборствующее политическое сонмище", як назвала імператриця Запорозьку Січ. Розуміючи, що це справа часу, вона дозволяла собі певну поблажливість, граючи в милосердя й "матернее попечение". Вона, проймаючи прохання, скарги, заперечення, прошення від козаків, виявляла лояльність до її вимог. Практикувала подання запорозькому козацтву та старшині чинів, адміністративних посад. У 1767 р. дала їм шанс зрівнятися з російським дворянством і зарахувати до навчальних закладів козацьких дітей, поблажливо ставилась до їхнього "неблагородного походження". Дослідник, окреслюючи дії уряду відносно козацької старшини з метою нейтралізувати її і повернути на свій бік, дотримується точки зору, що "занепокоєння Катерини II ...були безпідставними" [15, с. 88].

Козацька старшина не проявляла активних форм захисту козацької автономії. Причини цього автор знаходить у закономірностях соціально-економічного розвитку України, що призвели до відриву старшини від народу. Навіть якщо б старшина і відважилась на відкрити боротьбу з урядом за національні права, народ би не підтримав її, оскільки дуже вже значні були між ними протиріччя. Нівелювання безздатності козацької старшини науковець підтверджує фактами і наводить приклади її приватновласницьких інтересів.

Отже, у XX–XXI ст. ряд істориків, досліджуючи історію України XVIII ст., спрямували свої зусилля на вивчення різноманітних соціально-економічних аспектів життя козацтва, наявності в козацькому середовищі міжстанового антагонізму, процесів майнової диференціації, соціальних протестів, виступів. Більшість істориків, що досліджували ці проблеми, сходяться на думці, що процес розшарування козацтва, його соціальна диференціація сприяли нестабільності, суперечливості між козаками. В козацькому стані не було ладу, що впливало на безздатність козаків. Козацькі станові антагонізми, які були причиною різного роду соціальних виступів, спровокували Катерину II прийняти рішення про скасування Січі. Альтернативної думки дотримується О.Олійник, який причини ліквідації Січі бачить в економічній незалежності Запоріжжя від Росії. Щоб не довести до політичної незалежності Січі, вона просто припиняє її існування. Таке різноманіття науково-історичних підходів до проблеми, плюралізм в оцінках подій минулого дає можливість відійти від штампів у висвітленні історичних подій і детально їх дослідити.

Література

1. Апанович О. М. Розповіді пор запорозьких козаків / О. М. Апанович. – К. : Дніпро, 1991. – С. 247.
2. Апанович О. М. Збройні сили України в першій половині XVIII ст. / О. М. Апанович. – Донецьк, 2004. – С. 109.
3. Греков Б. Бунт на Запорозжі 1768 р. Записки історико-філологічного відділу УАН / Б. Греков. – К. : Вид-во університету, 1927. – С. 210.
4. Гуржій О. І. Останні "лицарі свободи" / О. І. Гуржій // Історія України. – 2000. – № 15. – С. 7–9
5. Джиджора І. М. Україна в першій половині XVIIIст. : розвідки і замітки / І. М. Джиджора. – К., 1930. – С. 151.
6. Ефименко А. Я. История украинского народа / А. Я. Ефименко. – К. : Львівськ, 1990. – С. 341.
7. Козацькі Січі. (Нариси з історії українського козацтва XV–XVIII ст.) – К.–Запоріжжя, 1998. – С. 9.
8. Олійник О. До причин ліквідації запорозького козацтва / О. Олійник // Запорозька старовина. – 1995. – Вип. 1 – С. 39.

9. Покровський М. Н. Русская история с древнейших времен : в 2 т. / М. Н. Покровський. – М. : Политиздат, 1933.
Т. 1. – 1933. – С. 119.
10. Полонська-Василенко Н. Д. Майно запорозької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя / Н. Д. Полонська-Василенко // Запоріжжя та його спадщина. – Москва, 1965.
Т. 1. – 1965. – С. 57.
11. Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загально історичному контексті / В. А. Смолій // Укр. істор. журнал. – 1991. – № 5. – С. 61–75.
12. Смолій В. А. Українська козацька держава / В. А. Смолій // Укр. істор. журнал. – 1991. – № 4. – С. 6.
13. Струкевич О. К. Катерина II та українська козацька держава / О. К. Струкевич // Пам'ять століть. – 2000. – № 1. – С. 92.
14. Струкевич О. К. Українська "нація до націоналізму": пошуки критеріїв ідентичності в Україні-Гетьманщині XVIII ст. / О. Струкевич // Укр. істор. журнал. – 1999. – № 6. – С. 20.
15. Струкевич О. К. Про остаточне знищення гетьманства на Україні та заснування другої Малоросійської колегії / О. К. Струкевич // Укр. істор. журнал. – 1993. – № 7–8. – С. 88.
16. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. – К. : Наук. думка, 1990.
Т. 2. – 1990. – С. 191.

УДК 94(477.6):304.44

А.В.Гедьо, А.С.Шажко

Матеріали особового походження як інформативне джерело з історії іноземців Південної України

У статті проаналізовано матеріали особового походження з історії іноземних колоністів Південної України, які представлені записками мандрівників, матеріалами експедицій, мемуарами, спогадами, автобіографічними записками, листуванням. Вони містять багатий, а в ряді випадків й унікальний фактологічний матеріал, однак вимагають критичного аналізу із застосуванням широкого комплексу джерелознавчих прийомів.

Ключові слова: матеріали особового походження, записки мандрівників, матеріали експедицій, мемуари, спогади, автобіографічні записки, листування, Південна Україна, іноземці.

В статье проанализированы материалы личного происхождения по истории иностранных колонистов Южной Украине, которые представлены записками путешественников, материалами экспедиций, мемуарами, воспоминаниями, автобиографическими записками, перепиской. Они содержат богатый, а в ряде случаев и уникальный фактологический материал, однако требуют критического анализа с применением широкого комплекса источниковедческих приемов.

***Ключевые слова:** материалы личного происхождения, записки путешественников, материалы экспедиций, мемуары, воспоминания, автобиографические записки, переписка, Южная Украина, иностранцы.*

In the article, the author has analysed the materials of personal origin in history of foreign colonists of South Ukraine, which are represented by the travelers' commentaries, the proceedings of expeditions, memoirs, autobiographical sketches, and letters. They contain rich and sometimes unique factual material; however, they require a critical analysis with the application of wide complex of Source Studies methods.

***Key words:** the materials of personal origin, travelers' commentaries, the proceedings of expeditions, memoirs, autobiographical sketches, letters, the South of Ukraine, foreigners.*

В сучасних умовах розбудови незалежної держави, відродження української культури підвищується інтерес до вивчення минулого, і зокрема, історії окремих регіонів. Одним з найважливіших та цікавих з економічної, політичної та історичної точки зору регіонів України є Південь, який був багатонаціональним краєм.

Дослідити більш детально історію кожної з національних груп допомагають матеріали особистого походження, які представлені подорожніми записками, мемуарами, щоденниками, та приватним листуванням. Усі вони відрізняються індивідуальним сприйняттям середовища, у якому опинилися автори, подій і явищ, свідками яких вони були. Подібне сприйняття було результатом цілого комплексу факторів як внутрішнього розвитку самого суспільства, так і світоглядних, соціальних, культурних, політичних та інших орієнтацій самого суб'єкта. Різні за метою створення, функціональним навантаженням, ці джерела об'єднані регіонами, у яких розгорталися події, свідком яких або передавачем свідчень був автор. Останнє ставить перед дослідником велику кількість завдань, які, крім традиційних – визначення достовірності, інформативних можливостей, історії кожного пам'ятника, – повинні визначити рух мемуарного та епістолярного жанру, жанру щоденних записів і структуру їх викладення. Складені на основі пам'яті й особистих вражень, індивідуального досвіду учасників

подій, мемуари з особливою виразністю відтворюють живі картини і унікальні деталі різних подій. Вони мають велике значення для вивчення найменш дослідженої досі проблеми – ролі людського фактора в історії.

Матеріали особистого походження з історії іноземців Південної України доцільно поділити на наступні групи: 1) мандрівні записки, матеріали експедицій; 2) мемуари, спогади, автобіографічні записки; 3) матеріали листування. Подібний розподіл виправданий наступними факторами: по-перше, спосіб відображення дійсності у джерелах має різний характер (синхронний у щоденниках, ретроспективний у мемуарах); по-друге, існує різниця в типі та структурі розповіді, в характері комунікативності. Разом з цим, нарративні джерела об'єднані між собою генетично та певною мірою функціонально. Так, щоденники, на перший погляд, значно відрізняються від інших підвидів нарративних джерел, але вони, фіксуючи записи з метою самоаналізу, самовиховання, самовдосконалення або заради буденних інтересів, матеріалізують намагання автора увічнити певні епізоди власного життя. Мемуари та щоденники є матеріалізованою формою людської пам'яті, опосередкованої соціальної комунікації та відзначаються поліфункціональністю.

Серед мемуарної літератури з історії іноземців особливе місце посідають матеріали експедицій та мандрівні записки. Це важливе джерело вивчення історії переселення іноземних колоністів на територію Південної України. Цінні відомості про адміністративно-територіальний устрій Новоросійської губернії, взаємини між представниками різних етнічних груп, ступінь адаптації емігрантів у місцевому середовищі, їхню здатність протистояти асиміляції, дослідження процесу заселення Південної України та роль державної політики у регулюванні етноконфесійних питань містять записки Йогана Антона Гльденштедта [1]. Він цілком поділяв і пропагував намагання російського уряду заселити Новоросію іноземними поселенцями. В польових дослідженнях академік Й.Гльденштедт також описав узбережжя Азовського моря, його географічні умови, населення цього регіону, його побут та господарство.

Подорожні записки В.Зуєва – результат дворічної подорожі – є джерелом, до якого традиційно звертаються дослідники історії Південної України останньої чверті XVIII ст. [2]. В записках подані статистичні відомості про повіті Новоросійської губернії, наведені описи міст Кременчука та Херсона, в яких звертається увага на природно-географічні особливості території.

Велика роль в організації цілеспрямованої роботи з вивчення новоросійського краю належить Одеському товариству історії та

старожитностей. На початку 80-х рр. XIX ст. ця установа надіслала інспекторам народних училищ Одеського навчального округу програми для опису традиційної культури іноземців Новоросійського краю. У зв'язку з цим ряд учителів, які працювали в грецьких селах Маріупольського повіту, надали Товариству необхідні свідчення про деякі населені пункти маріупольських греків. Так, 23 листопада 1884 р. Іван Нестеренко надіслав описання с. Велика Каракуба [3]. На жаль, до теперішнього часу не встановлений автор етнографічного нарису с. Константинополь [4]. Ці етнографічні матеріали зберігаються у Фонді 93 Одеського товариства історії та старожитностей Держархіву Одеської області. В аналогічному фонді Одеського товариства історії та старожитностей Інституту рукопису ЦНБУВ виявлені матеріали стосовно с. Урузуф, зроблені Михайлом Закруткіним [5].

Усі ці нариси складені за єдиною схемою: а) історія заснування населеного пункту; його географічне розташування, особливості місцевості; б) матеріальна культура (господарство, будівлі, традиційний костюм, їжа); в) деякі аспекти національної психології, сімейні та громадські звичаї, ставлення до релігії; г) соціальний розвиток (майнове становище, рівень освіти); ґ) місцева окраса і давнина.

У 1886 р. південь України відвідав Д. Струков. Метою його приїзду було знайомство з нащадками кримських греків, їхньою архітектурою, церковними святинями, які вони вивезли з Криму. Дослідник навіть список населених пунктів і храмів Маріупольського повіту, описав церковні свята греків [6].

У 1890 р. на кошти Імператорської Археологічної комісії і Російського географічного товариства до півдня України був командирований Ф. О. Браун – приват-доцент Санкт-Петербурзького університету. В ході свого відвідування Маріупольщини Браун вивчав традиційну культуру греків, займався пошуком старовинних ікон, хрестів, церковного начиння, рукописів, збирав народні перекази. Дослідник на підставі різних видів джерел зробив висновки щодо антропологічного типу місцевого населення, зафіксував деякі особливості мови, матеріальної та духовної культури [7].

Отже, матеріали експедицій надають цілий комплекс відомостей про етнокультурний, господарський розвиток національних меншин населення Південної України. Важливо відзначити, що ці свідчення надаються в контексті історичного й соціально-економічного життя всього регіону Південної України. Незважаючи на значний ступінь суб'єктивності, особливо в історичних екскурсах авторів цих праць, більшість з матеріалів експедицій викладено послідовно й системно.

Певний інтерес до німецьких колоній Південної України проявляли мандрівники. "Подорож по новозавойованих провінціях Росії у 1797 р.,

з урахуванням торгівлі, мануфактур, фабрик, географії, статистики, політики, економіки, природознавства, ботаніки тощо" Б.Гагета являє собою не стільки аналітичний опис, скільки оціночні враження про розвиток міст Південної України – Херсона, Одеси, кримських міст [8].

Докладний опис "значних міст", до категорії яких потрапили Херсон і Миколаїв, залишив П.Сумароков. Автор сприймає розвиток цих населених пунктів через порівняння історичного минулого та сучасності, тому вдається до традиційних історичних екскурсів [9].

"Подорожі до південної Росії" В.Ізмайлова написані у формі аналітичних нотаток, які передають враження автора про розвиток міст Крюкова, Херсона, Миколаєва, Одеси, Овідіюполя [10]. Поступово в автора складається уявлення про південноукраїнські міста як виключно про центри торгівлі, де мешкають лише купці.

Праця Августа Гакстаузена "Дослідження внутрішніх відносин життя і в особливості сільських установ Росії" з'явилася у 1870 р. Барон А.Гакстаузен відвідав хортицькі і молочанські колонії у 40-ві рр. XIX ст., тому зібрані відомості 1789–1843 рр. змістовні. Дослідник написав про кількість і професійний склад ремісників, кількість худоби і реманенту, землі, млинів, заводів; проаналізував розвиток господарства в колоніях. Автор позитивно оцінював менонітську колонізацію, описав умови розвитку поселень [11].

А.Петцольдт, професор Дерптського університету, відвідав поселення на р.Молочній у 1855 р. Він написав книгу, яку видав у м.Лейпцигу у 1864 р. Автор одним з перших розповів про спроби перенести господарські відносини менонітського села в середовище навколишнього населення. Петцольдт відвідав переважно господарства великих фермерів і землевласників і в своєму описі нерідко видавав бажане за дійсне. Цікаво, що мандрівник порівнював моральні якості й культуру менонітів і навколишніх селян і прийшов до висновку, що серед усіх народів, які населяють Росію, малороси є "землеробами від природи", але вони не йдуть ні в яке порівняння з менонітами – "землеробами від народження" [12]. Ми не відносимо деякі розглянуті вище джерела до підвиду щоденників, хоча за певними формальними ознаками це можна було б зробити. Однак, оскільки ці документи фіксували виключно події, пов'язані з подорожами, є доцільним їх віднесення саме до підвиду подорожніх записок.

Серед спогадів значний інтерес становить робота А.М.Фадєєва. Андрій Михайлович Фадєєв у 1817–1834 рр. обіймав посаду управляючого Конторою іноземних поселенців у Катеринославі. Він багато їздив Півднем з інспекціями колоній. Андрій Михайлович цікавить нас перш за все як автор цікавих і обширних спогадів, виданих через тридцять років після його смерті [13]. Його спогади основані виключно

на власних враженнях та досвіді. В них є чимало сторінок з історії Катеринославської губернії. Що ж до іноземних колоній, то він згадував: "Колонии, находившиеся в заведывании Новороссийской конторы иностранных поселенцев во всех губерниях Новороссийского края (Екатеринославской, Таврической и Херсонской), были трех родов: немецкие, которые подразделялись, по их вероисповеданиям, на менонистов и немецких переселенцев лютеранского и католического вероисповедания..." [14]. А.Фадеев описав зустрічі російського царя з жителями молочанських сіл. Описи колоній поверхові, дослідник більше уваги приділяв поведінці царя. Однак окремі деталі в його мемуарах цікаві. А.Фадеев відзначав, що колонії німців-колоністів бідніші, ніж менонітські, але багатші, ніж українські та ногайські села. У власних спогадах він відзначав, що тривалий і важкий період облаштування й адаптації поселенці витримали пристойно завдяки їх "порядності, згуртованості, прихильності до порядку" [15].

Серед мемуарів цікавим, але маловідомим джерелом є мемуари Векслера Йосифа Наумовича – херсонського лікаря. За національністю він єврей, а раніше видання єврейських мемуарів було просто неможливим. У своїх спогадах автор детально описує побут єврейського населення Херсона, його культурне та релігійне життя, повсякденні клопоти. В житті Херсона він виділяє два періоди: перший тихий та спокійний, а другий насичений подіями. Між ними стояли Лютнева революція та Жовтнева революція 1917 р. Жовтнева революція повністю змінила життя єврейського населення Херсона. Також можна знайти матеріали щодо єврейських погромів у Катеринославі, Херсоні. Цікавим є те, що Векслер надає багато життєвих прикладів, які дають змогу краще зрозуміти "дух" того часу, всі подробиці життя пересічних громадян [16].

Єврейські мемуари дозволяють сучасним історикам почути голос "мовчазної" частини культури південноукраїнського міста, культури, яка майже зникла, але залишила свій глибокий слід в історії Південної України.

Наративні джерела посідають особливе місце в розробці проблематики з історії німецьких поселенців. Щоденник духовного старійшини і вчителя Я.Еппа був опублікований у 1991 р. під редакцією Х.Діка. Записи щоденника збереглися за 1851–1853 рр., 1859–1880 рр., де домінують відомості про життя родини, сільськогосподарські роботи, релігійні традиції, відносини менонітів з сусідами. Цінність щоденника полягає у збереженому фактичному матеріалі [17].

Щоденники титулярного радника В.Крижановського змальовують соціально-економічний розвиток провінційного міста Бердянська 30–70-х рр. XIX ст. Автор досить докладно зупиняється на питаннях

будівництва міста, діяльності органів міського самоврядування, розвитку зовнішньої торгівлі. Інформативні можливості цього джерела проаналізовані в передмові до видання щоденників [18].

Мемуари нащадка перших переселенців та історика Д.Ремпеля є найтипівішими для вихідця з середнього прошарку менонітського населення і розповідають про життя його родини з 1789 до 1923 рр. Цінність щоденника полягає у збереженому фактичному матеріалі [19].

Опис життя населення хортицьких і молочанських сіл французю Оммера був опублікований у 1839 р. Він виділяється оригінальною інформацією, виразністю формулювань, спостереженнями про відмінності в характері хортицьких і молочанських жителів, ставлення менонітів до молока і горілки, зачіски жінок [20].

Розповіді старожилів з колоній Бурвальде (зараз с.Бабурка Запорізького району Запорізької області) та Острів Хортиця (відповідно частина м.Запоріжжя) були записані місцевим краєзнавцем Я.Новицьким у 1887 р. Вік жителів становив від 63 до 86 років, вони не були очевидцями подій, про які розповідали, а інформацію отримали від старшого покоління. У розповідях є інформація про приїзд менонітів на о.Хортицю та зустріч їх із жителями. Історична цінність матеріалу полягає в наведенні даних про заснування перших хортицьких сіл, налагодженні добросусідських відносин між менонітами і жителями навколишніх поселень [21].

Певна інформація з історії іноземців Південної України міститься в приватному листуванні Катерини II та Г.Потьомкіна [22].

Отже, матеріали особового походження відображають погляди вихідців з різних етносоціальних груп. Вони доповнюють речові, зображальні, документальні джерела, роблять завершеною, наочною цілісну картину еволюції іноземних колоній Південної України, тому що в подібних матеріалах знаходиться унікальна інформація, яка ніде більше не зафіксована.

Вони дозволяють створювати повноцінну картину внутрішнього життя колоністів та їх спілкування із зовнішнім світом, реконструювати внутрішній світ колоністів, їх менталітет. Різні за метою створення, функціональним навантаженням ці джерела об'єднані регіоном, у якому розгорталися події, свідком яких або передавачем свідчень був автор. Усі ці джерела при комплексному і системному аналізі дозволяють відтворити процес переселення іноземців до Південної України, розселення і освоєння відведених їм територій.

Література

1. Дневник путешествия в Южную Россию академика Гильденштедта И.А. в 1773–1774 гг. // ЗООИД. – 1879. Т. 11. – 1879. – С. 222.

2. Зуев В. Ф. Путешественные записки В.Зуева от Санкт-Петербурга, касающиеся до полуострова Крым 1782 г. // Месяцеслов истории и географии на 1783 г. – СПб., 1783. – С. 190–196.
3. Держархів Одеської області, ф. 93, оп. 1, спр. 178, арк. 30–32.
4. Там само, арк. 5–7 зв.
5. Інститут Рукопису ЦНБУ НАН України, ф. V, спр. 706, арк. 1–2.
6. Струков Д. Древние памятники христианства в Тавриде / Д. Струков. – М., 1876.
7. Браун Ф. А. Мариупольские греки / Ф. А. Браун // Живая старина. – СПб., 1890.
Т. 1. – Вып. 2. – 1890. – С. 78–92.
8. Гакет Б. Подорож по новозавойованих провінціях Росії в 1797 р., з урахуванням торгівлі, мануфактур, фабрик, географії, статистики, політики, економіки, природознавства, ботаніки тощо (Лист до приятеля Л.) : [фрагменти] / Б. Гакет // Бальтазар Гакет і Україна : статті і матеріали. – Львів, 1997.
9. Досуги крымского судьи, или второе путешествие в Тавриду П.Сумарокова. – СПб., 1803
Ч. 1. – 1803.
10. Измайлов В. В. Путешествие в Полуденную Россию / В. В. Измайлов. – М., 1805. – Ч. 1–4.
11. Гакстаузен А. Исследования внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России / Август Гакстаузен. – М., 1870. – 486 с.
Т.1. – 1870. – С. 262.
12. Petzholdt A. Reise im Westlichen und Sudlichen Europaischen Russland im Jahre 1855 / A. Petzholdt. – Leipzig, 1864. – 501 s.
13. Фадеев А. М. Воспоминания А.М.Фадеева, 1790–1867 / А. М. Фадеев. – Одесса, 1897. – 231 с.
14. Там само. – С. 71.
15. Там само. – С. 45.
16. Векслер Й. Н. Херсон и его жители / Й. Н. Векслер // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя, 2007.
Т. 9 : Мемуари та щоденники. – Ч. 2. – 2007. – С. 518.
17. A Mennonite in Russia: The Diaries of Jacob D. Epp 1851–1880. Translated and edited, with an introduction and analysis, by Harvey L. Dyck. – Toronto, Buffalo, London, 1991. – 456 p.
18. Баханов К. А. Бердянск в дневниках титулярного советника В.К.Крыжановского / К. А. Баханов, И. И. Лыман // Крыжановский В. К. Дневники / В. К. Крыжановский. – Запорожье : Просвіта, 2002. – 218 с.
19. Rempel D. A Mennonite family in Tsarist Russia and the Soviet Union. 1789–1923 / David G. Rempel with Cornelia Rempel Carlson. – Toronto, Buffalo, London : University of Toronto Press Incorporated, 2002. – 356 p.

20. Оммер. Менонистские колонии на Молочных Водах / Оммер // Одесские Вести. – 1839. – № 17. – С. 199–202.

21. Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье : предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875–1905 гг. / Я. П. Новицкий. – Рига : Спридитис, 1990. – С. 20–22.

22. Екатерина II и Г.А.Потемкин. Личная переписка. 1769–1791. – М. : Наука, 1997. – 992 с.

УДК 947(477):323.248

В.М.Окаринський

"Товариство мочемордія" як неконформістське утворення в суспільному житті України 1840-х рр.

У статті висвітлено роль у суспільному житті Лівобережної України 1840-х рр. "Товариства мочемордія" – неконформістського утворення вільнодумного дворянства і богеми, з'ясовано його вплив на український національний рух XIX ст.
Ключові слова: *богема, Романтизм, "Товариство мочемордія", мочеморди.*

В статті освіщена роль в общественной жизни Левобережной Украины 1840-х гг. "Общества мочемордия" – неконформистского образования свободомыслящего дворянства и богемы, выяснено влияние "мочеморд" на украинское национальное движение XIX в.
Ключевые слова: *богема, Романтизм, "Общество мочемордия", мочеморды.*

In the article it is cleared up the role in social life of Left-bank Ukraine in 1840s "Society of mochemordiya", a nonconformist group of liberal nobles and bohemians, also it has been found its influence on Ukrainian national movement of XIX century.
Key words: *bohemianism, Romanticism, "Society of mochemordiya", mochemordy.*

В історії суспільного та культурного життя України XIX ст. залишається низка малодосліджених або забутих питань. До того ж окремі явища потребують осмислення з погляду новітніх підходів. Таким явищем, зокрема, було "Товариство мочемордія" – неофіційне утворення українського дворянства та літературно-мистецької богеми 1840-х рр. на Лівобережній Україні. "Мочеморди" відомі переважно

науковцям, зокрема через причетність до них найвідомішого українця, поета і художника Т.Шевченка. Цей факт, який неможливо приховати прихильникам цнотливо-виховної інтерпретації образу поета-"кобзаря", дозволяє деяким публіцистам своєрідно подавати його як сенсацію і звинувачувати post factum поета і, за загальним визнанням, українського національного пророка, в пияцтві, неморальності тощо. Але існування названого товариства віддавна відоме дослідникам і має аналогії в інших культурах, а тому вимагає неупередженого дослідження у світовому контексті.

"Товариство мочемордія" оцінювалося його сучасниками і очевидцями, як княжною В.Репніною, П.Кулішем, а також низкою дослідників, наприклад, біографом Тараса Шевченка М.Чалим, негативно, як пияцько-гуляще товариство. Натомість О.Кониський, який докладно розглянув "Товариство мочемордія" у своїй монографії, присвяченій Т.Шевченку, відзначаючи негатив "мочемордія", вважав його учасників дітьми свого часу, який сприяв саме такому вияву цих людей [1, с. 138]. Сучасник "мочеморд" український письменник і фольклорист О.Афанасьєв-Чужбинський ще поблажливіше і навіть з деякою симпатією писав про цей "гурток" людей [2]. А такі пізніші дослідники, як М.Драгоманов, В.Щурат, М.Новицький, А.Козаченко, побачили в поглядах "мочеморд" ідеї українського національного відродження XIX ст. і навіть відгуки західноєвропейського радикалізму [3; 4; 5; 6]. Розвідки про тост за французьку і українську республіку, нібито виголошений "мочемордами" В.Закревським і Ціхонським, здійснили ті ж дослідники В.Щурат та А.Козаченко. Останній розглядав "общество мочемордія" як важливу віху в історії ліберального руху в Україні. Поза цими, малодоступними зараз, статтями в науці немає спеціальних досліджень про цю течію. Згадки про товариство і окремих "мочеморд", зокрема Я. де Бальмена та В.Забілу, містять публікації шевченкознавця В.Сиротенка (Вербицького) [7].

Головними джерелами про "мочемордів" є спогади сучасників. Першорядну роль з-поміж них мають мемуари О.Афанасьєва-Чужбинського, збереглися й інші свідчення. Більш живий відбиток цього явища містять епістолярні джерела, зокрема листування самих "мочемордів". Ті з них, які пов'язані з особою Т.Шевченка, опубліковані у зібраннях його творів. Серед них колективний жартівливий лист групи "мочемордів" до М.Маркевича [8, с. 55] і його відповідь, лист Т.Шевченка до В.Закревського та інші [9, с. 221, 23–24; 10, с. 17]. Такі ж сліди містять і листи Якова де Бальмена і, можливо, інших учасників товариства. Вони відображають манеру спілкування в середовищі "мочеморд". Так, лист Я. де Бальмена до В.Закревського від 5 вересня 1842 р., писаний російською мовою, але там, де йдеться про

"мочемордіе", автор майже цілком переходить на українську мову [11, с. 340]. Згадки про товариство містять і листи непричетних до нього В.Репніної та П.Куліша. Деякі літературні та мистецькі твори учасників "товариства мочемордія" зраджують у собі вплив цього явища. Серед таких творів є вірші В.Забіли і Т.Шевченка [12, с. 408, 762]. Зображальними джерелами, які допомагають розкрити це явище, є окремі побутові і портретні малюнки Якова де Бальмена [13] і Т.Шевченка [14, с. 86]. Іншою групою джерел щодо "товариства мочемордія" є судово-слідчі документи по справі, заведеної у зв'язку із тостом за французьку республіку, виголошеним під час балу "мочемордами" Закревськими. Ці документи проаналізував А.Козаченко. У матеріалах слідства наводяться й інші вияви нелояльності "мочеморд" і їх нонконформізму [6].

На основі доступних джерел та досліджень попередників спробуємо охарактеризувати "Товариство мочемордія". Це був гурток, чи навіть компанія, українських ліберальних поміщиків на Пирятинщині (теперішня Полтавщина) і, мабуть, Чернігівщині за участю творчої еліти у 1840-х рр. До товариства належали брати Віктор, Михайло і Платон Закревські, історик М.Маркевич, художник, адресат поеми Т.Шевченка "Кавказ" граф Яків де Бальмен і його брат Сергій, І.Корбе, офіцер Ціхонський, П.Скоропадський (карикатурно змальований у вірші Т.Шевченка), а також поети В.Забіла, Т.Шевченко, можливо, поміщики Капністи, Репніни, Тарновські та ін. Близькими до "мочемордів" були поети О.Афанасьєв-Чужбинський та Є.Гребінка, автор відомого словника В.Даль. Якщо дехто з цього переліку досить швидко відійшов від "Товариства мочемордія", як-от Т.Шевченко, то інші залишалися у товаристві аж до кінця його існування у кінці 1840-х рр. Тоді, на 1848 рік, серцевиною товариства були: все ті ж брати Закревські і, можливо, їх сестра Софія Олексіївна, граф Сергій де Бальмен, титулярний радник Пашкевич та земський справник Білоусович. Саме їх імена значилися у доносі **повітового предводителя дворянства, поміщика Селецького** [6, с. 103, 106].

Всі ознаки, які розглядатимемо далі, дозволяють характеризувати "товариство мочемордія" як нонконформістське, альтернативне щодо існуючого суспільства утворення, середовище поширення демократичних і українофільських ідей в умовах Російської імперії часів царя Миколи I. Термін "мочеморди" або "мочиморди" (як у М.Новицького) походив від словосполучення, поширеного в самому "товаристві" – "мочити морди", що означало – пити (алкоголь), на протигагу до "сухомордія" або "сухорылія" (за О.Афанасьєвим-Чужбинським) – не пити [3, с. 351]. Так, Т.Шевченко, учасник зустрічей "товариства мочемордія", в листі до В.Закревського писав з Яготина 10 листопада

1843 р.: "Чого б ми оце з тобою не сотворили, та ба, у мене така суха морда, що аж сумно. (...) Намочи, серце, морду, та намочи не так чортзняк, а так як треба. Та пом'яни во псалмі Бахусові щирого жерця спиртюзностей Т.Шевченка. (...) Прощай, голубчику, нехай тобі Бахус помага тричі по тричі морду намочить. Амінь" [9, с. 23–24, 317]. У листі до В.Закревського Я. де Бальмен іронічно "проклинав" свого адресата: "Щоб тобі ніколи собі морди не помочити, хіба тільки водою з криниці!" [11, с. 340]. Бачимо у цих назвах ознаки певного арго, який виконував функцію мовного коду, за яким ідентифікували один одного представники "товариства".

Подібно до своїх попередників і сучасників, носіїв субкультур романтиків, денді та правобережних балагулів 1840–1850-х рр. (останнім також присвячено публікації автора цієї статті), "мочеморди" провадили веселе товариське життя з бенкетами й пиятикою. Бали, характерні для тогочасного дворянства, але обставлені, окрім звичних атрибутів, своєю власною "пияцькою" атрибутикою, обрядами, традиціями, були основним зовнішнім проявом діяльності товариства.

М.Драгоманов виводив "мочеморд" із тих тогочасних панських родин, що "набрались із Франції не самих мод і танців, а й вільних, чоловічих думок" і навів їх образ за О.Афанасьєвим-Чужбинським: "Здесь надо сказать несколько слов о небольшом кружке, который овладел Шевченком. Тесный кружок умных и благородных людей, преимущественно гуманных и пользовавшихся всеобщим расположением, принадлежал к числу тех собутыльников, которые, не находя ли деятельности в тогдашней среде, не успев ли отрешиться от юной разгульной жизни, единственным наслаждением находили удовольствие похмелья и девизом своим избрали известную латинскую поговорку "in vino veritas" [3, с. 350]. Такий вислів сучасника дозволяє характеризувати "товариство мочемордія" як близьку до лімінальних (перехідних) спільнот, що добровільно "випали" з тогочасного соціуму, утворення людей, які, принаймні у своєму колі, були добровільними вигнанцями з суспільства.

Це товариство мало й свої обряди та ступені. "Мочеморди", відповідно до заслуг (спроможності випити) мали титули: "мочемордія, високомочемордія, пьянейшества и высокопьянейшества". В нагороду за ревність у них існували відзнаки: сивалдай (сивуха – В.О.) в петлицю, бокал на шию і великий штоф через плече. Визначалися й спеціальні дні для святкування на честь Бахуса: "В известные дни или просто при съездах они совершали празднества в честь Бахуса, и вот как сзывались мочеморды на эти празднества, бас гудел: "Ром! пунш! ром! пунш!", тенора подхватывали "Полпиво! полпиво!! глнтвейн!", а дисканты выкрикивали: "Бела, красна, сладка

водка!" Великий магистр произносил приличную речь, и мочеморды предавались своим возлияниям. Все горячие напитки считались достойными, но существовало одно условие, вследствие которого истый мочеморда для поддержания чести общества не должен был употреблять простой водки, а непременно настойку, если не действительную, то хоть прикрытую этим названием. Так, напр., в случае сильного недостатка мочеморда пил гривенниковку, т.е. простую водку, в которую, за неимением под рукой никакой специи, вбрасывался гривенник. Старейшиной тогда был В.А.Закревский, носивший титул высокопьянейшества и получивший большой штоф через плечо. Умный и благородный человек, гусар в отставке 3-ий целый день бывал душою общества, и все, кто слушал его рассказы о похождениях мочеморд в обоих полушариях, хватились за бока от смеха, и в те минуты от него нельзя было оторваться. С крестьянами он обходился необыкновенно кротко и иначе не отзывался к ним, как с какою-нибудь шуткой" [3, с. 350–351]. Отже, у обрядах і почесних ступенях "мочеморд" простежується і пародіювання діючих у той час суспільних інституцій, зокрема армії (чимало "мочемордів" мало військове минуле) чи навіть масонських лож. Можливо, автор цих слогадів дещо наплутав черговість ступенів, адже Я. де Бальмен звертається до засновника і керівника товариства: "А за сим, донеся Вашему високомочемордию, что по испивательной части я чуть было не умер после первой встречи со своим полком..." [11, с. 340].

Одночасно "мочеморди" користувалися й іншими титулами, які виявляли козакофільські симпатії учасників товариства. Так, між "мочемордами" Т.Шевченка титулували "Гетьманом". У листі групи "мочеморд" від 22 січня 1844 р. до їх товариша, історика, етнографа, поета "генерального обозного" М.Маркевича, шотландське прізвище графа Якова де Бальмена було видозмінено з прилученням звання: "військовий ієсаул Яків Дибайло", а німецьке прізвище генерал-майора І.Корбе видозмінено на "полковник компанійський – Корба". Сам В.Закревський названий "Генеральний старшина Вихтор Мочеморденко". Такі назви вплелися у своєрідну "мочемордівську" творчість. Згаданий лист імітував у жартівливому стилі гетьманський універсал, який пропонував Маркевичу негайно прибути в "Безбухівку" (Вейсбахівку, тепер с.Білоріччя Прилуцького району Чернігівської області – В.О.) [8, с. 55; 9, с. 221, 523]. М.Маркевич у віршованій формі того ж дня відповів на цей лист [10, с. 17].

У гумористичному "мочемордівському" стилі було написано й віршоване "послання" поета Віктора Забіли до Т.Шевченка, коли той у лютому 1844 р., повертаючись до Петербурга, поїхав, не дочекавшись В.Забілу. В посланні є такі слова: "Бодай тобі за сюю штуку // Послали

відьми отцю муку, // Послухай, зараз і скажу: // Борщу, вареників,
ковбас, литівки, // Сеньгі, чахоні і скумбрійки, // З півгоду щоб не
коштував. // Щоб цілий день не пив горілки, // Не довелось щоб і
наливки // Хоч раз один ковтнуть насміх, // Да щоб приснилось:
бужанина, // В'юни, лоскірка і свинина // З сметанкою, да із хрінком!!!! //
Отії щіб щод ів ти руські! // Отії совуси хранцюзькі!!!! // Що тільки в животі
бурчать. // Лютую я на тебе дуже, // Тобі ж дак, може, і байдуже, //
Мене ж за серце зачепив!!!" [10, с. 17–18]. Слід відзначити, що поза
обома вищеназваними поетичними творами В.Забіла і М.Маркевич, за
визнанням літературознавців, справили вплив і на поетичну творчість
Т.Шевченка.

У творчості Т.Шевченка є відголоски і суто "мочемордівських" тем.
До них належить класичний вірш, який поет написав вуглем на стіні в
шинку уже в 1847 р.: "Вип'єш першу – стрепенешся, // Вип'єш другу –
схаменешся, // Вип'єш третю – в очах сяє, // Думка думку поганяє" [12,
с. 408, 762]. Згадки про "мочемордів" містить і вірш "Г.З." "Немає
гірше, як в неволі!": "Чи збираються ще й досі // Веселії гості //
Поголяти у старої, // Поголяти просто, // По-давньому, по-старому, //
Од світу до світу?" [15, с. 98–99; 608–610]. Цей вірш присвячено
дружині "мочеморди" П.Закревського Ганні, в яку був закоханий
Т.Шевченко. За версією В.Сиротенка, від Т.Шевченка у "Ганни врод-
ливої" народилася дочка [7]. На нашу думку, це й могло спричинити
охолодження стосунків із ядром "товариства мочемордія" (адже
Платон Закревський належав до нього, до того ж був чи не найза-
можніший з товариства, яке на ньому значною мірою трималося).

На "мочемордівські" теми створено й малюнки. В першу чергу це
портрет В.Закревського роботи Т.Шевченка, виконаний у манері шар-
жу [14, с. 86]. Також відомо, що Т.Шевченко зобразив акварельний
малюнок балу у Волховської в Мосівці, на якому він і познайомився з
"мочемордами" у червні 1843 р. (не зберігся). Також протягом 1843–
1844 рр. він виконав 8 портретів учасників "товариства мочемордія"
[16, с. 93]. Серію малюнків, які доповнюють уявлення про побут "моче-
мордів", здійснив перший ілюстратор творів Шевченка, художник-
аматор і письменник-романтик Яків де Бальмен [13]. Саме ж уживання
алкоголю було потрібне Т.Шевченку та іншим митцям для творчості,
про що свідчить вищенаведений чотиривірш "Вип'єш перву...".
Завдяки "мочемордію" поет досягав змінених станів свідомості і вга-
мовував біль свого вразливого сприйняття дійсності [1, с. 16]. "Това-
риство мочемордія" створювало таким чином умови для творчості, а
також було творчим середовищем для митців і людей, що зналися на
мистецтві, своєрідним салоном. Значна частина "мочеморд" була
людьми творчими, поетами, художниками, науковцями-етнографами:

В.Забіла, М.Маркевич, Т.Шевченко, Я. де Бальмен, С.Закревська, Є.Гребінка, і близькі до них В.Репніна, О.Афанасьєв-Чужбинський, М.Глинка, Н.Кукольник та ін.

З "мочемордами" були пов'язані й різні дотепні історії. Одна з них відображена у малюнку Я. де Бальмена і пов'язана із нещасливим коханням і сватанням "мочеморди" В.Забіли – поета і етнографа. За міцні настоянки власного приготування "мочеморди" зробили Забілу своїм головним виночерпєм [7]. Кумедно-драматичні історії відбувалися й за участю інших "мочемордів", як історія, коли, роз'їжджаючись від родичів, Марія, Софія і Віктор Закревські разом з Т.Шевченком та О.Афанасьєвим-Чужбинським потрапили в хуртовину [2, с. 93–95]. Веселість допомогла "мочемордам" і їх друзям у скрутному становищі і тоді і пізніше. Так, щоб покрити розтрату небагатої вдови-дворянки О.І.Шостки, було влаштовано лотерею на її користь, для чого розігрувався її портрет роботи Т.Шевченка. Ідея портрета "Шосточки" належала самому "всеп'янійшеству" В.Закревському, оскільки та мала характерну смішну зовнішність [17, с. 83].

"Мочеморди" були людьми творчими, лібералами, аболіціоністами, близькими до революційних ідей Заходу, до того ж із виразними українофільськими симпатіями. А це у поєднанні з творчим середовищем давало поштовхи для розвитку на високому європейському рівні української культури. М.Драгоманов зазначає: "Серед тих панів, із яких виходили "мочеморди", були люди, що все-таки, окрім щирого, нечиновницького серця, мали вже в голові деякі вільні думки, які зайшли з французькими книжками Гюґо, Ламартіна (французький поет-романтик і політик – В.О.) і ін. Знали вони ціну й забороненій книзі, напр., Міцкевичевій. Були між ними й ті жінки, які зрозуміли Шевченка і на яких він завше покладав надію, що вони його оцінять (напр. С.А.Закревська, авторка повісті "Институтка" в "Отечественных" записках" і ін.). Були тут: і кн. Репнін, чоловік із породи декабристів і, мабуть, чи не автор "Истории русов", яка стільки мала сили над Шевченком; були тут і такі, яких цар Миколай послав на Кавказ, як гр. Яків Бальмен, якому Шевченко посвятив свій "Кавказ", або такі, яких привозили в III отделение за похвали французької республіки, як сам "високп'янейшество" В.Закревський. Ми всіплюємось думати, що Шевченко наслухавсь вільних, сміливих, європейських думок од таких людей далеко більш, ніж од своїх університетських київських приятелів..." [3, с. 352–353].

Вільнодумство "мочемордів" викликало проти декого з них урядові переслідування. Невідомо точно, за що був висланий на Кавказ ротмістр граф Яків де Бальмен. Розголосу набула й справа з тостом "за республіку". Отже, 26 травня 1848 р. було розпочато "Д'яло

особого отдѣленія канцелярій харьковського генералъ-губернатора по отношенію г. Министра Внутреннихъ Дѣлъ, объ учрежденіи надзора за помѣщиками Пирятинскаго уѣзда поручикомъ и ротмістромъ Закревскими". Почалося все з доносу повітового предводителя дворянства Селецького. На той час "мочеморди" були впливовою групою серед поміщиків Пирятинського повіту, бо один з них – підпоручик Білоусович – був обраний "своей партией в земские исправники Пирятинскаго уезда". З предводителем Селецьким, лояльно налаштованим до тогочасних порядків, ця група й вела боротьбу. А той, у свою чергу, через свої родинні зв'язки з полтавським цивільним губернатором Ознобішиним домігся усунення їх з виборних посад із таких мотивів: "через пьянство и драку обоюдную с жидом" або просто "через безнравственную жизнь" та "упущение по должности". Справник Білоусович щодо Селецького "питал всегда постоянно... ненависть и оказывал неприятности и дерзости". Крім пияцтва, яке часто ставилося в провину "мочемордам", предводитель дворянства бачив і низку вчинків із їх щоденного життя, які дозволяли трактувати "мочеморд" як шкідливий для влади елемент. Селецький наводив такі факти, що вказували на неблагонадійність цієї групи: один "носит бороду и обнаруживает на всяком шагу тот образ демократический его мыслей, которым он хвастает", а другий "женат на девице простого звания и в видах большого сближения с простым народом носит бороду" [6, с. 103]. Селецький в своїх дописах повідомляв губернатора й про графа Сергія де Бальмена, що "вместе со всеми вышеупомянутыми Закревскими находился в тесных связях с известным Шевченком, который даже проживал у него и у Закревских". До того ж предводитель доносив, що С. де Бальмен "сам хвастался между многими, что к сочинениям отчаянного Шевченка между многими пасквилями нарисовал будто виньетку, в которой изобразил, что вооруженные малороссийские казаки зажгли костер и привели к нему в цепях закованного ген.-губ. кн. Долгорукова и другого генерала" [6, с. 104].

Показовою є історія тосту, яка була своєрідно передана в пізнішій літературі, незгідно із слідчою справою. 15 (28) квітня 1848 р. у поміщиці Пирятинського повіту Волховської (у А.Козаченка – Волховської), на вечірці, де були присутні офіцери 2-ї бригади, 2-ї кавалерійської дивізії, що стояла на відпочинку в маєтку князя Репніна в Яготині і де були інші поміщики повіту, "отставной поручик Михайла Закревский провозгласил тост: "да здравствует Французская республика!". А родной брат его, отставной ротмистр Виктор Закревский закричал – ура!.. Никто из гостей не последовал их увлечению". Щоправда, протестували проти цього тосту також одиниці: лише

"корнет гусарского е. и. в. ... полка Бруннет обнаружив негодование, громко зашикал, оттолкнул бокал и в ту же минуту удалился из дома Вольховской", тільки "с некоторыми находившимися там" [6, с. 104].

Предводитель дворянства Селецкий дізнався про цей випадок від командира названої бригади 17/30 квітня того ж року і вже через 2 дні сам повідомив полтавського громадянського губернатора. А цей, у свою чергу, повідомив харківського генерала-губернатора Кокоскіна і "отнесся к г. пирятинскому предводителю, чтобы он по обязанностям должности его имел-бы ближайшее наблюдение за поведением, действиями и образом мыслей г.г. Закревских, как принадлежащих к числу предводительствуемого им дворянства". Тому той продовжив збирати відомості про компанію, за якими й подано вищенаведену характеристику цих дворян [6, с. 104–105].

Цей випадок дійсно здався небезпечним царським урядовцям, і харківський генерал-губернатор повідомив міністра внутрішніх справ. Уже 17 травня від "Департамента полиции исполнительной министерства внутренних дел", "секретно... по высочайшему повелению" прийшло повідомлення, що після доповіді цареві "государь император высочайше повелеть соизволил: иметь надзор за Закревскими и собрать у них подробные сведения". Волю монарха почали виконувати – і харківський генерал-губернатор 1 червня видав таємний наказ полтавському цивільному губернатору Ознобішину "для учреждения надзора" та негайного збирання про них "подробных сведений".

Незабаром Микола І "высочайше повелеть соизволил... взять со всеми... бумагами и доставить в С.-Петербург", але не лише Закревських, а й графа де Бальмена. Отож для цього, згідно з розпорядженням шефа корпусу жандармів графа Орлова, з "III-го отделения собств. е. и. в. канцелярии" був командирований підполковник Левенталь, який прибув до Полтави 27 травня. Ознобішин дав йому у допомогу свого чиновника Глобу, який особисто знав поміщиків і місця їх мешкання. Левенталь 29 травня заарештував Закревських і де Бальмена і з паперами, які вважав потрібними, вивіз до Санкт-Петербурга. Полтавський губернатор надіслав харківському генерал-губернатору відомості, надані предводителем дворянства, і з Харкова під грифом "таємно" надіслав їх до Міністерства внутрішніх справ. Після цього полтавський губернатор ще раз повідомив про цей випадок Харків і Чернігів та просив поради, чи зберігати нагляд за цими особами і після їх повернення з Петербурга. Генерал-губернатор відповів, що за ними треба буде "непреренно иметь полицейский надзор по возвращении их из С.-Петербурга, если только это не будет отменено особым каким-либо распоряжением". Отже, місцева влада

не мала тоді уявлення про наслідки цього випадку та свою подальшу роль [6, с. 105].

А вже 10 червня граф Орлов повідомляв із "III отделения" харківського генерал-губернатора, що "... ныне государь император соизволил разрешить им возвратиться в места их жительства... Согласно монаршей воле уведомляю ваше прев-во, что упомянутые помещики потребованы были сюда единственно по случаю неосторожных выражений, произнесенных ими, но отнюдь ни по каким либо политическим преступлениям, как доказано произведенным о них следствием". Таке ж повідомлення від 23 червня одержав і полтавський губернатор, який одразу ж запитав у харківського генерал-губернатора, чи потрібен тепер "полицейский надзор" і "какие необходимо собрать о них сведения, так как в отзыве графа Орлова упоминается, что о них было произведено следствие". На запитання генерал-губернатора 14 липня "Департамент полиции исполнительной М. В. Д." відповів, що "согласно с полученным отзывом ген.-ад. графа Орлова" треба "подтвердить, дабы местное начальство усугубило меры, принятые для надзора за означенными офицерами". Полтавський губернатор одержав 3 серпня наказ із Харкова "за означенными офицерами... иметь бдительный надзор, в собрании-же о них подробных сведений надобности ныне уже не представляется". Мабуть, за цими дворянами наглядали й далі, бо в заголовку справи вказано лише дату початку й не зазначено про кінець [6, с. 106]. Гадаємо, що на цьому діяльність свого товариства "мочеморди" припинили з міркувань безпеки.

З приміток А.Ніковського до книги М.Драгоманова "Шевченко, українофіли й соціалізм" дізнаємось, як цей відомий тоді випадок відобразився у літературі. Про нього О.Кониському розповів поляк Залеський (родич письменника). З часом справа набула легендарного змісту: нібито тоді ж після Закревського офіцер Ціхонський виправив цей тост так: "Краще вже, панове, випиймо за славу прийдешньої української республіки". Кониському також сказали й те, що "офіцерів було переведено в інші полки, а полковникові дано одставку. Виктор Закревський мусив їхати до Петербургу давати пояснення перед жандармерією". Очевидно, в цій редакції факт передано неправильно, і він радше відбиває тенденції української інтелігенції 70–80 рр. XIX ст. [6, с. 106].

Явище "мочемордія" не обмежувалося тільки дворянськими маєтками Чернігівщини та Полтавщини і, мабуть, не припинилося із припиненням діяльності розглядуваного товариства. Так, у той самий час і пізніше існувало "мочемордіє" серед студентів Ніжинського ліцею, переважно дітей української лівобережної шляхти. До нього

належали й відомі згодом культурні діячі поет і перекладач Н.Гербель, поет і письменник О.Кониський та інші [1, с. 137–138]. Висловимо припущення, що коренів течії "мочемордія" слід шукати в Ніжинській гімназії вищих наук, згодом ліцеї. У цьому закладі навчалися брати Закревські, Я. де Бальмен, В.Забіла, Є.Гребінка, О.Афанасьєв-Чужбинський та, мабуть, інші члени майбутнього "товариства мочемордія" (як і близькі до цього кола людей Н.Кукольник, Тарновські, Лукашевичі та ін.).

Отже, "товариству мочемордія", крім "пиятик", були властиві й глибокі культурні, громадські і навіть українські національні зацікавлення. Гадаємо, "товариство мочемордія", через його окремих осіб, можна розглядати як сполучну ланку між українським національним дворянським рухом кінця XVIII – початку XIX ст. і декабристським (можливо, і масонським) рухом, а також кирило-мефодіївцями. Крім того, згадане товариство має явні риси літературно-мистецького салону, божемного утворення, альтернативного культурного середовища, аналогом контркультурних течій (субкультур) новітнього часу.

Література

1. Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушевський: Хроніка його життя / О. Я. Кониський ; упоряд., підгот., тексти, передм., приміт., покажч. В. Л. Смілянська. – К. : Дніпро, 1991. – 702 с.
2. Афанасьєв-Чужбинський О. С. Спомини про Т.Г.Шевченка / О. С. Афанасьєв-Чужбинський // Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка ; передм. В. Є. Шубравського. – К. : Дніпро, 1982. – С. 87–107.
3. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли й соціалізм / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. П. Вибране ("...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні") / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук ; приміт. Р. С. Міщук, В. С. Шандри. – К. : Либідь, 1991. – С. 327–429.
4. Щурат В. Тост за українську республіку (до характеристики "общества мочемордія") / В. Щурат // З життя і творчості Тараса Шевченка. – Львів, 1914. – С. 41–50.
5. Новицький М. М. "Мочиморди" перед судом сучасників і досліду / М. М. Новицький // Життя і революція. – 1930. – Кн. III. – С. 123–145.
6. Козаченко А. До історії ліберального руху 40-х рр. на Україні. "Діло поміщиків Закревських" / А. Козаченко // За сто літ: матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / [за ред. акад. М. Грушевського]. – К. : ДВУ, 1928.
Кн. 2. – 1928. – С. 103–106.
7. Сиротенко В. (Вербицький). Тарас Шевченко по розповідям моїх предків / В. Сиротенко // Український Центр. – Режим доступу:

<http://www.ukrcenter.comЛітература/ВолодимирСиротенко/54956/-Тарас-Шевченко-по-розповідям-моїх-предків.> – Назва з екрану.

8. Анісов В. Літопис життя і творчості Т.Г.Шевченка / В. Анісов, Є. Се-реда. – [вид. 2-ге, доповн.]. – К. : Дніпро, 1976. – С. 48–102.

9. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко / [редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2001.

Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – 2003. – 632 с. : портр.

10. Листи до Тараса Шевченка. – К., 1993. – 384 с.

11. Бальмен Я. П. де Повести: С приложением портрета писателя, его рисунков, отрывков из записной книжки и недавно обнаруженных писем / Яков де Бальмен ; сост. и коммент. А. Е. Кузьменко ; предисл. В. Е. Шубровского. – Х. : Прапор, 1988. – 357 с. : илл., факс.

12. Шевченко Т. Зібрання творів : у 6 т. / Т. Шевченко. – К., 2003.

Т. 1 : Поезія 1837–1847. – 2003. – 784 с.

13. Гоголевское время. Оригинальные рисунки графа Я. П. де-Бальмень (1838–1839 г.) / со вступ. статьей Е. Н. Опочина. – М. : Исполнено и издано факсимиле худож. фототипией К. А. Фишеръ, 1909. – 2 с., 88 л. илл.

14. Шевченко Т. Повне зібрання творів : в 10 т. / Т. Шевченко. – К., 1961.

Т. 7 : Живопис, графіка 1830–1847. – Кн. 1. – 1961. – XVI с.+15 іл.+64 с.

15. Шевченко Т. Зібрання творів : у 6 т. / Т. Шевченко. – К., 2003.

Т. 2 : Поезія 1847–1861. – 2003. – 784 с.

16. Жур П. В. Труды и дни Кобзаря / П. В. Жур. – Люберцы : Люберецкая газета, 1996. – 568 с.

17. Стороженко. Епізод із життя Т. Г. Шевченка / Стороженко // Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка ; передм. В. Є. Шубравського. – К. : Дніпро, 1982. – С. 82–83.

УДК 930.1

М.В.Доросевич

Вплив реформи 1861 р. на спосіб життя селянства України в радянській та сучасній науковій літературі

Розглянуто вплив аграрної реформи 1861 р. на розвиток українського сільського господарства. Здійснено аналіз поглядів вітчизняних істориків щодо соціально-економічних перетворень в селянському середовищі в другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: аграрна реформа, історіографія, селянство, кріпосне право, соціальне розширення, оренда, вільнонаймана праця.

Рассмотрено влияние аграрной реформы 1861 г. на развитие украинского сельского хозяйства. Осуществлен анализ взглядов отечественных историков на социально-экономические преобразования, сложившиеся в крестьянской среде во второй половине XIX – начале XX в.

Ключевые слова: аграрная реформа, историография, крестьянство, крепостное право, социальное расслоение, аренда, вольнонаемный труд.

Influence of agrarian reform is considered 1861 on development of Ukrainian agriculture. The analysis of looks of domestic historians is carried out on socio-economic transformations, folded in a peasant environment in the second half of XIX – beginning of XX.

Key words: agrarian reform, historiography, peasantry, serfdom, noblemen, social stratification, lease, civilian labour.

У сучасній українській історичній науці серед дослідницьких пріоритетів вивчення історії українського селянства другої половини XIX – початку XX ст. займає провідне місце. В пореформений період воно становило майже 90% населення України, а з розв'язанням земельної проблеми очікувались зміни й у його соціальному становищі. Сільське господарство впродовж тривалого часу відігравало домінуючу роль у житті українства, тому господарські аспекти соціальної історії селянства України залишаються досить актуальними у вітчизняній історичній науці. У літературі знайшли відображення різні аспекти втілення реформи 1861 р., до їх вивчення долучилося не одне покоління дослідників, тому існує необхідність підбити підсумки наукового аналізу впливу аграрних перетворень другої половини XIX ст. на спосіб життя українського селянства.

Тематичні сюжети означеної проблеми фігурують у працях класиків аграрної історії радянської доби В.Теплицького, М.Лещенка, П.Зайончковського, О.Лугової, С.Дубровського, М.Дружиніна [1]. Вагомий внесок у дослідження цієї проблеми зробили наші сучасники – В.Марочко, О.Реснт, П.Панченко, С.Падалка, Л.Бернштейн, М.Якименко, Н.Темірова, О.Крижанівська, В.Бондар, В.Гоцуляк та багато інших [2]. Кожен із зазначених авторів опрацював історіографічні сюжети, виходячи із конкретної проблематики свого дослідження. Нас же цікавить предметний аналіз поглядів науковців на реформу 1861 р. та її наслідки для українського селянства.

Мета статті полягає в характеристиці поглядів дослідників на соціально-економічні перетворення в селянському середовищі України під впливом реформи 1861 р. Джерельне підґрунтя дослідження склали праці вітчизняних істориків радянського та сучасного періодів.

Дослідженням економіки в сільськогосподарському секторі почали займатися ще в XIX ст. Дореволюційні дослідники зробили вагомий внесок у вивчення стану сільського господарства, обстеження його бюджетів, проведення описів нерухомого майна селян, але системне дослідження розпочалося за радянської доби.

Вивчаючи господарське положення післяреформеного села, Н.Дружинін особливе значення надавав викупній операції, її впливу на економіку селянського господарства, характеризуючи при цьому соціальну обстановку [3, с. 287]. Автор показав, що реформа 1861 р., проведена в інтересах поміщиків, викликала розчарування й обурення в середовищі селянства, яке відкрито заявляло про своє невдоволення. Охоплене ілюзорною вірою в існування "справжньої" волі, звільнене селянство майже в усіх губерніях Європейської Росії припинило виконання панщини й сплату оброку або відбувало їх неохоче. До 1 січня 1865 р. з 10 млн колишніх кріпаків стали власниками наділів без сприяння уряду (тобто за добровільною згодою з поміщиками) тільки 433,6 тис. осіб, але це були, як підкреслював Н.Дружинін, переважно "дарственики" [3, с. 291–292]. Шукаючи відповідь на питання про наполегливість домагання селян отримати даровий наділ, відмовляючись від $\frac{3}{4}$ встановленої норми, історик проаналізував розміри й способи стягнення викупних платежів. Він дійшов висновку, що Положення 1861 р. не тільки завищило вартість землі, надаваної селянам, але також покпали на платників високий відсоток, значно збільшений порівняно зі звичайним відсотком на земельні позички. Викупні платежі, на його думку, стали тим великим грошовим збором, що непосильною вагою ліг на селянський бюджет: на кожну ревізьку душу падало від 6 до 7 руб. 20 коп. викупних платежів, тоді як подушні й земські збори становили від 4 до 5 руб. 80 коп. [3, с. 305].

Наслідком такої примусової (хоча формально необов'язкової) викупної операції було хронічне накопичення великої кількості недоїмок. Згідно з круговою порукою, запровадженої Положеннями 1861 р., відзначав Н.Дружинін, за боржників відповідала сільська громада, в першу чергу заможні господарі; але, обтяжуючись нею, більшість заможних селян намагалися позбутися її всіма можливими способами: виходили із громади, відмовлялися від земельного наділу, переносячи господарство на орендовані ділянки, а деякі самі переставали платити недоїмки й опинялися в рядах неплатників [3, с. 307].

Як стверджував П.Зайончковський, викупні платежі, що стягувалися із селян за відведені їм надільні землі, нерідко перевищували прибутки селянських сімей. Відношення повинностей до прибутковості землі в Харківській губернії історик відобразив у наступних показниках:

для поміщицьких земель – від 2½ до 8½%, для земель колишніх державних селян – близько 50%, для земель колишніх поміщицьких селян – від 74% до 226% [4, с. 307].

Бідняцько-середняцькі маси селянства, обтяжені численними податками і викупними платежами, неспроможні були звести кінці з кінцями, щоб задовольнити свої життєві потреби. За підрахунками М.Лещенка, селянину щорічно не вистачало для задоволення потреб сім'ї й плати податків 18 крб. 01 коп., що становило понад 31% видаткового бюджету. Щоб зберегти своє господарство від повного розорення, селяни змушені були покривати дефіцит за рахунок додаткових доходів від різних промислів та заробітків. Наприкінці XIX ст. в Україні було понад 8 млн селян, які потребували додаткових заробітків. Але, як вважав М.Лещенко, за наявності такого великого надлишку робочої сили додаткові прибутки селянських господарств не могли бути значними і суттєвих поліпшень у селянській бюджет не вносили: навіть після врахування всіх додаткових заробітків селянам щорічно не вистачало 500 млн крб [5, с. 33]. Все це, зауважує В.Качмала, призвело до того, що багато селянських сімей як у Чернігівській, так і в Полтавській губерніях почали частково або повністю відходити від землі та займатися кустарництвом. Із 6 853 обстежених кустарних господарств Полтавської губернії землі не мали зовсім – 27,1%; мали близько 1 дес. – 24%; до 3 дес. – 21,3%; до 6 дес. – 15, 6%; понад 6–8 дес. – 5%. Аналогічною була ситуація й на Чернігівщині [6, с. 59–60].

Малоземелля селян у пореформені роки неухильно зростало. За даними С.Дубровського, з 1877 до 1905 рр. забезпечення селян надільною землею по 50 губ. скоротилось с 13,2 дес. на двір до 10,2 дес., тобто на 3 дес., або в 1,29 раза. З 1860 по 1890 р. середній селянський наділ в Україні, писав М.Лещенко, зменшився з 4,5 до 1,9 дес., або майже в 2,4 раза. Зокрема, на Правобережній Україні він скоротився з 3 до 1,5 дес., на Лівобережній – з 3,3 до 1,7 і в Південній Україні – з 6,2 до 2,5 дес. В ряді місць України селянські наділи наприкінці XIX ст. були ще менші [5, с. 31].

Селянське господарство й відповідно селянство передреволюційної Росії, підкреслював С.Дубровський, відрізнялися багатокладністю. Внаслідок розшарування села провідне, а нерідко переважне значення серед селянських господарств набували капіталістичний устрій й відповідно сільська буржуазія. Для середнього селянства притаманним був типовий устрій простого товарного господарства. Бідняки, напівпролетарі, батраки з наділом були також пов'язані з капіталістичним устроєм, а дрібні кабальні хлібороби – з відробітковими господарствами, прямим пережитком феодално-кріпосницького устрою. Порівнюючи положення різних категорій селянства, С.Дубров-

ський дійшов висновку, що, незважаючи на різні умови щодо забезпеченості землею, для державних й удільних селян, колоністів, а тим більше козаків можливості для розвитку сільського господарства й відповідно капіталізму були більш сприятливими, ніж у поміщицьких селян, що страждали від малоземелля й піддавалися жорсткій поміщицькій експлуатації [7, с. 108].

Під впливом капіталістичного розвитку земля все більше втягувалася у ринковий обіг, перетворюючись на товар. Сучасний дослідник В.Шевченко, розглядаючи участь українських селян-власників у ринково-поземельних операціях, доводить, що з появою аграрного ринку селяни-власники стають одними з його найактивніших рушіїв. Так, за період з 1863 до 1914 рр. ними було укладено загалом 282 660 торгових угод, у тому числі 83 868 – на продаж та 198 792 – на купівлю землі. У ході цих операцій смороду продали близько 1265 тис. дес. землі й купили відповідно понад 2874 тис. дес., збільшивши при цьому власне землеволодіння на 1609,4 тис. дес. Щоправда, зауважує В.Шевченко, прилучення їх до активних ринково-аграрних відносин було поступовим. На його погляд, цьому сприяло декілька причин. По-перше, тривалий час після скасування кріпосного права селяни більше віддавали переваги оренді землі, аніж її купівлі, оскільки перша обходилася їм дешевше. По-друге, у післяреформений період існувало таке неординарне явище, як прихована мобілізація надільної земельної власності. І, нарешті, третьою причиною, на його думку, що не давала селянам більш активно прилучатися до аграрного ринку відразу після реформи 1861 р., був селянський менталітет, який не дозволяв селянинові правильно оцінити відразу вигоди економічних перетворень, які почалися після скасування кріпосного права [8, с. 77].

Незважаючи на те, що після реформи 1861 р. все більша кількість поміщицьких земель залучалась до товарообігу, спостерігалось значне зростання земельних цін. За даними М.Лещенка, з 60-х рр. XIX ст. до початку XX ст. ринкова ціна на землю зросла майже в 30 разів. Оскільки земля коштувала надзвичайно дорого, і ціна на неї всю годину зростала, купували землю в поміщиків здебільшого заможні селяни. Про придбання переважної більшості приватних земель куркульськими господарствами, на думку М.Лещенка, свідчать наступні дані за 1907 р. Куплена в цьому ж році селянами земля за розміром володінь розподілялася так: кількість дрібних наділів (до 5 дес.) становила лише 4,35%, у той час як кількість великих наділів (понад 100 дес.) становила 52,73% усієї придбанної землі [5, с. 22].

Для основної маси селянства, справедливо зазначає В.Качмала, через відсутність коштів і дорожнечу купівля землі була недоступна. Кредит у Селянському поземельному банку був вкрай невідгідним для

селян – від 7,5 до 8,5% на рік. Тому, стверджує він, організувати міцне господарство на банківські гроші могло тільки заможне селянство. Внаслідок гострого малоземелля протягом пореформеного періоду в Україні ширився міграційний рух. Головними колонізаційними регіонами для українців були Донська, Кубанська області й Ставропольська губернія. Саме туди переселилися 360 тис. українців, що становило 41,5% усіх новоселів. Іншими регіонами переселення були Північний Кавказ, Сибір та Середня Азія. Всього з України, вказує В. Качмала, вийшли 415 636 переселенців, із них самовольців – 216 783, що становило – 52% усіх мігрантів краю. Аналізуючи документи, дослідник наголошує на тому, що не тільки бідні селяни вирушали в далеку дорогу в пошуках кращого життя. Співвідношення переселенців з України складалося так: 63,3% – бідняків, 23,4% – середняків, 13,3% – заможних селян [6, с. 58].

Складне становище селян, пояснював М. Лещенко, ускладнювалося ще й тим, що вони були обмежені як у громадських, так і в майнових правах. Звільнившись від особистої залежності поміщика, селянин фактично потрапив у залежність від громади. Так, щоб перейти в іншу громаду чи стан, селянин "повинен був одержати дозвіл тієї громади, до якої він був приписаний, для чого потрібно було, по-перше, сплатити всі недоїмки і внести не менше половини викупних платежів, нарахованих на нього за одержаний наділ, по-друге, мати згоду громади взяти на себе виплату решти викупу. Надзвичайно обмеженим був і тимчасовий виїзд селянина з села. Щоб відлучатися, наприклад, більше ніж на рік на відході промисли, потрібно було одержати дозвіл громади, який міг бути скасований нею в будь-який час [5, с. 30].

Водночас органи селянського самоврядування цілковито спочатку залежали від місцевих дворян в особі мирових посередників, а після ліквідації останніх, у 1874 р., від поліцейської адміністрації. Свавілья й усякого роду утиски представників селянської адміністрації, писав П. Зайончковський, були повсякденним явищем [4, с. 310].

Крім того, селянин був надзвичайно обмежений і в праві розпоряджатися своїм наділом. Проаналізувавши законоположення 80-х – початку 90-х рр. XIX ст., П. Зайончковський дійшов невтішного висновку: вони протирічили "Положенням 19 лютого 1861 р.", що надавали селянам можливість ставати повними власниками землі. Так, за законом 1886 р., сімейні розділи могли здійснюватися тільки за згодою старшого в родині, а дозвіл на розділ давав сільський схід більшості (2/3) голосів. Закон 1893 р., покликаний запобігти зменшенню розмірів селянської надільної землі, повністю забороняв заставу викуплених

достроково надільних земель (продаж цих земель міг здійснюватися лише за згодою місцевої влади або сільської громади) [4, с. 326].

Руйнувала селянський добробут також оренда землі. Порівнюючи різні види оренди, І.Ковальченко звертає увагу на той факт, що оренда землі серед найбідніших селян була споживчою, орендою з нестатку. І навпаки, серед заможного селянства переважала підприємницька оренда [9, с. 131].

Незважаючи на те, що в період з 1877 до 1905 рр. площа позанадільної землі, орендованої селянами, збільшилась у 9 українських губерніях майже на 39%, оренда поміщицької землі, наголошував М.Лещенко, була неспроможна розв'язати проблеми малоземелля основної маси трудящого селянства, бо переважна більшість орендованих земель, від 50 до 84% загальної площі, зосереджувалася в руках заможної верхівки села та орендарів-лихварів, які оптом орендували в поміщиків великі земельні масиви й передавали їх за певну доплату суборендарям або дрібним орендарям-селянам. Сприяючи розвиткові нерівномірності в розподілі земельних угідь між окремими групами сільського населення, продаж землі й оренда прискорювали процес майнового розшарування селянства. В Україні, писав М.Лещенко, склалися наступні основні групи селянського населення: сільська біднота, середнє селянство, заможна верхівка села – куркулі. У групі розореного селянства на один двір припадало близько 4 дес., у групі середнього селянства – до 7 дес. і в групі сільської буржуазії – майже 22 дес. землі [5, с. 25].

Розходження у внутрішньому ладі селянського господарства були пов'язані, на думку І.Ковальченка, з неоднаковою забезпеченістю селянського двору трудовими ресурсами й з різним навантаженням на працівника у власному господарстві. Для заможного селянства, краще забезпеченого власними трудовими ресурсами, була характерна висока інтенсивність використання своєї робочої сили при поширенні тією чи іншою мірою наймання чужої робочої сили. Сімейна кооперація була основою капіталістичної кооперації. У той же час для більшої частини найбіднішого селянства була характерна неповна зайнятість членів родини у власному землеробському виробництві, яку можна вважати однією із проявів аграрного перенаселення. Різниця в забезпеченні землею й реманентом, різниця в "промислах" тощо привели до більших розходжень і в продукції: нижчі групи виступали споживачами, вищі – виробниками й продавцями [9, с. 163].

Вплив реформи на поширення ідей кооперації розкрито І.Фаренієм. Кооперативне будівництво, яке започаткувалося в результаті реформи 1861 р., на його думку, не дало очікуваних результатів. З'ясовуючи причини цього, науковець апелює до відсутності соціаль-

но-економічних розумів, необхідних для поширення ідей кооперації в середовищі селянства та неготовності робітничого класу чітко усвідомити свої соціальні інтереси та способи їх задоволення. Проте 90-ті рр. XIX ст. вже переконливо довели життєздатність кооперативних форм економічної діяльності, що було одним із об'єктивних соціально-економічних наслідків "Великої реформи 1861 р.". На початок XX ст. внаслідок усе більшого втягування селянства в сферу товарно-грошових відносин, вказує І.Фареній, робило невідворотним залучення останнього до кредитно-кооперативного руху. Також, зазначає він, упродовж пореформеної доби поступово відбувалося ознайомлення землеробської маси з промисловими товарами масового вжитку: фабричним одягом, предметами домашнього облаштування й сільськогосподарським реманентом заводського виробництва. Отже, з упевненістю стверджує дослідник, селянські маси в пореформений період тією чи іншою мірою виступали споживачами купованої продукції й послуг [10, с. 169].

Реформа 1861 р. долі викликала значні зміни в системі виробничих відносин у сільському господарстві Російської імперії та її українських губерній зокрема. Зрушення у бік капіталістичного розвитку сільського господарства в роки імперіалізму, указував С.Дубровський, супроводжувалися подальшим ростом сільськогосподарського пролетаріату. Реформа надала селянам особисту волю, але залишила їх у земельній скрутці, змусила вдаватися до заробітків, аби забезпечити необхідним мінімумом себе та свою родину. За даними М.Лещенка, загальна кількість сільськогосподарських робітників українських губерній становила на початку XX ст. приблизно 1,8–1,9 млн осіб [5, с. 26]. Масовий відхід із села зростає з кожним п'ятиріччям, а після 1906 р. – навіть з кожним роком. По Полтавській губернії з 1900 до 1910 рр. відхід на далекі заробітки збільшився: чоловіків – з 43 до 56 тис., тобто на 30%, жінок – з 12 до 23 тис. осіб, тобто майже вдвічі [7, с. 386].

Реформи 60-х рр. XIX ст. сприяли прискоренню еволюції аграрного сектора України в ринкові відносини. На кін. XIX ст. в сільському господарстві України широко використовувалася наймана праця. Поряд з цим, вказує Й.Десятніков, поступ нових виробничих відносин на селі під впливом реформи 1861 р. долі мав в Україні досить неоднорідний характер. Він залежав від регіону, галузей сільського господарства, традицій взаємин селян та землевласників тощо. Дуже часто траплялися випадки організації праці за дореформеним зразком (використання відробіткової системи, натуральної форми оплати праці [11, с. 80–81].

Питання соціального статусу, ментальності, змін у свідомості селян проаналізовано Ю.Присяжнюком. Науковець наголошує на

суперечностях, що склалися між суспільно-історичною сутністю "емансипації" 1861 р. та характером її сприйняття хліборобським загалом. Потребуючи переструктуризації виробництва, змін способів, методів ведення господарства, ринкові відносини вимагали від селян глибокого розуміння сутності нової епохи. Проте, на думку Ю.Присяжнюка, українські селяни не поспішали змінювати відповідно до вимог часу своєю поведінку, стиль мислення та рівень освіченості. Вони не бачили істотної різниці між колишнім кріпосницьким гнобленням і вимогами чиновників після реформи сплачувати викупні платежі та податки. Саме цим пояснювалося певною мірою рутинне ставлення пересічного мешканця українського села до роботи в поміщицькому маєтку. Водночас, зауважує науковець, у землеробській ментальності українського хлібороба фізична праця продовжувала посідати (разом з землею) домінуюче місце. Звідси в ментальності українського селянина сформувалася наступна схема розуміння власного соціального призначення – спочатку тяглова сила, а вже потім творчий господар [12, с. 91–92].

Отже, вітчизняні радянські та сучасні історики однотайні у позиціонуванні селянської реформи 1861 р. як ключового моменту трансформації соціально-економічних відносин у другій половині XIX ст., оскільки вона стала потужним поштовхом до модернізації селянського господарства. На думку дослідників, реформа була розтягнута в часі, що не сприяло швидкій перебудові тогочасних соціально-економічних відносин. Вони визнають, що на перших етапах реформи велика кількість феодално-кріпосницьких пережитків у селі гальмувала розвиток продуктивних сил, техніки й інтенсифікації селянського господарства, але згодом завдяки розвитку товарно-грошових відносин зміни в економіці й соціальному житті були значними. Науковці відзначають прискорений процес витіснення середнього й бідного селянства сільською буржуазією в умовах товарно-капіталістичного виробництва в українському селі. Єдність основних рис соціально-економічного ладу всіх типів селянських господарств сполучалася з різними перспективами розвитку їхнього господарства. Господарство заможних селян було товарно-підприємницьким, а у найбідніших селян господарство мало товарно-споживчий характер. Якщо заможні селяни досягали ефективності виробництва шляхом його розширення, застосуванням найманої праці, поєднанням сільськогосподарського виробництва з торгово-промисловою діяльністю, то найбідніші селяни здійснювали сільськогосподарське виробництво шляхом надмірної напруги власної праці й вкладанням у нього додаткових засобів, отриманих ними поза його межами.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що проблематика досліджень реформи 1861 р. є достатньо різноманітною. Вітчизняних нау-

ковців, які спеціалізуються в цій сфері, цікавить досить широке коло питань соціально-економічного характеру, пов'язаних із реалізацією реформи. Проте чимало їх ще залишаються відкритими. Зокрема, це регіональні особливості реалізації реформи в українських землях, її вплив на еволюцію міжстанових відносин та зміни в менталітеті селян, визначення об'єктивних показників заможності селянських господарств та ряду інших питань. Недостатньо висвітлені питання, пов'язані з модернізацією аграрної сфери, з'ясуванням причин конкретних виявів і наслідків аграрного перенаселення.

Література

1. Теплицький В. П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні / В. П. Теплицький. – К., 1959 ; Лещенко М. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года / М. Н. Лещенко. – К., 1959 ; Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России / П. А. Зайончковский. – М., 1960 ; Лугова О. І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму / О. І. Лугова. – К., 1965 ; Дубровський С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С. М. Дубровский. – М., 1975 ; Дружинин Н. М. Русская деревня на переломе: 1861–1880 / Н. М. Дружинин. – М., 1978.
2. Марочко В. І. Аграрні реформи в Україні (друга половина XIX – перша половина XX ст.): соціально-економічний аспект / В. І. Марочко // Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. – Ч. 1. – К., 1996 ; Реент О. П. Реформаторські процеси в аграрній сфері II пол. XIX – початку XX ст. / О. П. Реент // УС. – 2001. – Вип. 2 ; Панченко П. П. Скасування кріпацтва (1861) як засіб соціально-економічної модернізації тоталітарної Російської імперії / П. П. Панченко, С. С. Падалка // УС. – 2001. – Вип. 2 ; Бернштейн Л. Ю. Соціальні аспекти аграрних відносин в Східній Україні у другій половині XIX ст. / Л. Ю. Бернштейн // УС. – 2001. – Вип. 2 ; Якименко М. А. Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861–1917 рр.) / М. А. Якименко // УС. – 2001. – Вип. 2 ; Темірова Н. Р. До питання про стосунки поміщиків і селян у пореформений період / Н. Р. Темірова // УС. – 2001. – Вип. 2 ; Крижанівська О. О. Селянське землекористування у пореформений період / О. О. Крижанівська // Історія українського селянства : нариси : в 2 т. – К., 2006 ; Бондар В. В. Суб'єктивний фактор проведення реформи 1861 р. в українському селі: історіографія проблеми / В. В. Бондар // УС. – 2008. – Вип. 11 ; Гоцуляк В. В. Дослідження аграрної і соціальної історії пореформеного селянства та деяких аспектів інституціоналізації як форми організації наукових досліджень в сучасній історіографії / В. В. Гоцуляк // УС. – 2010. – Вип. 12 та ін.
3. Дружинин Н. М. Ликвидация феодальной системы в деревне / Н. М. Дружинин // Социально-экономическая история России : изб. труды / С. С. Дмитриев. – М. : Наука, 1987. – 409 с.

4. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России / П. А. Зайончковский. – М. : Уч-пед. изд., 1960. – С. 365.
5. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90-ті роки XIX ст.) / М. Н. Лещенко. – К. : Наукова думка, 1970. – 204 с.
6. Качмала В. І. Економічні чинники трансформації соціального становища селянства Лівобережної України на початку XX ст. / В. І. Качмала // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – 2009. – Вип. XVI. – С. 57–64.
7. Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С. М. Дубровский. – М. : Наука, 1975. – 398 с.
8. Шевченко В. М. Характеристика категорій земельних власників України II пол. XIX – поч. XX ст. / В. М. Шевченко // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – 2009. – Вип. XVI. – С. 75–85.
9. Ковальченко И. Д. Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма: источники и методы изучения / И. Д. Ковальченко, Н. Б. Селунская, Б. М. Литваков. – М., 1982. – С. 274.
10. Фареній І. А. Зародження споживчої кооперації у Наддніпрянській Україні (1860-ті – I пол. 1890-х рр.) / І. А. Фареній // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – 2006. – Вип. XI. – С. 169–178.
11. Десятніков І. В. Реформа 1861 р. та формування виробничих відносин у сільському господарстві України / І. В. Десятніков // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – 2011. – Вип. XVIII. – С. 78–84.
12. Присяжнюк Ю. П. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. – 1905 р.) / Ю. П. Присяжнюк, Л. М. Горенко // Український історичний журнал. – 2000. – № 5. – С. 88–97.

УДК 27(477)

Т.В.Кузнець

"Труды Киевской Духовной Академии" як джерело вивчення історії Православної Церкви в Україні

На основі аналізу повного комплексу "Трудое Киевской Духовной Академии", що виходили упродовж 1860–1917 рр., систематизовано матеріали з історії Православної Церкви в Україні. Виділяються провідні тенденції публікацій з історії церкви, виділяються періоди найбільшої уваги до церковної історії, підкреслюється значення цього церковного видання як історичного джерела.

Ключові слова: Православна Церква в Україні, "Труды Киевской Духовной Академии", Київська єпархія, Київська митрополія, Київські митрополити, Київська духовна академія.

На основе анализа полного комплекса "Трудов Киевской Духовной Академии", которые выходили на протяжении 1860–1917 гг., систематизированы материалы из истории Православной Церкви в Украине. Выделяются ведущие тенденции публикаций из истории церкви, выделяются периоды наибольшего внимания к церковной истории, подчеркивается значение этого церковного издания как исторического источника.

Ключевые слова, Православная Церковь в Украине, "Труды Киевской Духовной Академии", Киевская епархия, Киевская митрополия, Киевские митрополиты, Киевская духовная академия.

On the basis of complex analysis of "Kyiv Clerical Academy Works", published during 1860–1917, Orthodox Church history materials are systematized. Main tendencies of publications about church history and periods of the greatest attention to church history are distinguished, the significance of this clerical publication as a history source is emphasized.

Key words: Orthodox Church in Ukraine, "Kyiv Clerical Academy Works", Kyiv eparchy, Kyiv metropolia, Kyiv metropolitans, Kyiv Clerical Academy.

Загальне зацікавлення церковною історією, яке спостерігається в добу незалежності України, сприяє збільшенню уваги до усіх видів джерел. Одним із них є церковна періодика, яка, окрім матеріалів богословського характеру, містила чимало історичної інформації, що потребує комплексного аналізу. Тим паче коли мова йде про таке фундаментальне церковне видання, як "Труды Киевской Духовной Академии" (далі – ТКДА). Це науково-богословське щомісячне видання виходило упродовж 57 років – з 1860 до 1917 р. Творцем його були викладачі Київської духовної академії, що була освітньо-релігійним центром України. Видання у своєму розвитку пройшло декілька етапів і перетворилося на генератора концептуальних засад існування православ'я в Україні, що мав неабиякий вплив на суспільне життя України. Окрім цього, на шпальтах ТКДА друкувались статті, які є досить інформативними і проливають чимало світла на історію Церкви в Україні, і українську історію загалом.

Тому метою нашої наукової розвідки є систематизація публікацій історичного характеру у ТКДА, що уможливиловатиме їх комплексний аналіз та введення до наукового вжитку. Адже для написання повної історії Православної Церкви в Україні вкрай необхідне використання усіх наявних джерел.

Щодо історіографії означеної теми, то відмітимо, що загальна характеристика ТКДА давалася самими видавцями з нагоди 20-річчя [1] та 50-річчя виходу журналу [2]. Як друкований орган Православної Церкви в Україні характеризувала ТКДА А.Бойко [3]. Дослідниця

детально аналізувала історію створення цього видання, здійснила його загальний огляд, визначала провідні тенденції та жанрову спрямованість публікацій. Але означений нами аспект не був предметом детального аналізу.

ТКДА як джерело вивчення біографії київських митрополитів ми уже досліджували [4], але подальше вивчення повного комплексу цього видання сприяє розширенню дослідницького поля.

Уже в самій програмі ТКДА була передбачена публікація матеріалів загальноісторичного характеру. Так, передбачалося, що журнал буде складатися з двох частин (відділів). Перший буде містити російський переклад творів святих отців давньої західної церкви, починаючи з латиномовних творів св.Кіпріана.

У другому відділі планувалося друкувати статті більш-менш наукового змісту з предметів, які вивчалися в духовних навчальних закладах, аби задовольнити вимоги тих читачів, які прагнуть поглибленого вивчення навчальних дисциплін. Це були трактати або витяги з уроків богословських, філософських та історичних, спеціальні дослідження проблем, що викликають дослідницький інтерес, статті з церковної статистики, різні документи та акти історичні, особливо нововиявлені джерела з історії Церкви в південно-західному регіоні, а також раритетні твори давньої церковної літератури тощо [1, с. 359].

Задекларована програма почала реалізуватись уже з першого року видання ТКДА. Так, у числах за 1860 р. з проблем церковної історії були опубліковані матеріали про патріарха Никона, про чернігівських ієрархів, історичні відомості про розкольників чернігівської єпархії. Що стосується джерел церковної історії, то були видрукувані листи св. Димитрія Ростовського, листи уніатського митрополита Іасона Сморожевського до князя Ф.К.Любомирського і відповіді на них останнього, грамота Владислава, грамота Жигмонта Августа про Києво-Флоровський монастир. Така кількість історичного матеріалу разом з публікаціями з біблійної історії та богословського характеру, з філософії, з актуальних проблем того часу переобтяжували журнал, який уподібнювався збірнику наукових праць. Тому наприкінці 1860 р. редакція оголосила, що у 1861 р. замість чотирьох буде видаватись дванадцять книжок від 8 до 10 др. аркушів у кожній.

Ознайомлення з повним 57-річним комплектом ТКДА дає можливість розглядати його як джерело для вивчення історії Православної Церкви в Україні у двох площинах: у хронологічній, тобто послідовному перетворенню журналу з органу академічного на науково-громадсько-літературний, і у площині змін тематичної наповненості від друкованого органу Київської духовної академії до наукового видання,

яке задовольняло потреби як духовної еліти, так і освіченої частини суспільства.

Що стосується хронології якісних метаморфоз журналу, то самі творці його відзначали, що, з'явившись у 60-ті рр., коли під впливом реформ дещо оживилось суспільне життя, він мав відповідати зростаючим потребам у збільшенні кола серйозної літератури. Відповідно до духу 60-х рр., видавці журналу прагнули якомога більше наблизити його до життя. Вони розуміли недоліки старої духовної журналістики, серед яких були відірваність від життя та складна для розуміння мова викладу матеріалу. На відміну від неї, ТКДА мали не відриватися від сучасності, відгукуватися на злобу дня і, залишаючись у річищі християнства та православ'я, підтримувати усе хороше і благородне, що назрівало в тодішньому суспільстві. Саме під таким кутом зору висвітлювалась низка питань, що хвилювали суспільну думку в 60-ті рр. XIX ст.

З початком 70-х рр. питання сучасного життя відступили в "Трудах..." на другий план: журнал набув більш академічного характеру і статті на сучасні теми з'являлись у ньому епізодично. Це не задовольняло загал академії. І у 1881 р. ревізійна комісія звернулася до Ради Академії з доповідною запискою, в якій підкреслювалась необхідність виправити такий стан справ. Адже журнал повинен слугувати справі морального та духовного виховання, а тому він має бути загальнодоступним для освіченого загалу, а не спеціально призначеним і пристосованим для школи. Аби привести журнал у відповідність з поставленими перед ним завданнями, вирішено було відкрити в ньому два нових відділи: відділ критико-бібліографічний і огляд різних явищ суспільного та церковного життя. В обох цих відділах мали публікуватися матеріали критичного обговорення незвичайних фактів та ідей. Та на практиці ці пропозиції втілювались повільно, і в подальшому журнал продовжував залишатися друкованим органом Київської духовної академії. Але на його сторінках з роками усе частіше з'являлися матеріали загальноісторичного, бібліографічного та науково-пізнавального характеру.

У перше десятиліття виходу журналу в ньому друкувалися лекції, трактати, нариси та дослідження різних аспектів богословської науки, переважно з історії вітчизняної церкви, переклади творів іноземних богословів, повідомлення про сучасний стан церкви у єдиновірних народів. Тобто 12 книг по 10 друкованих аркушів кожна щорічно задовольняли тих, хто прагнув ґрунтовного ознайомлення з богословськими знаннями. Так, у вересневому номері журналу за 1864 р. Х.Орда опублікував "Обозрение иностранной духовной литературы" [5], чим розпочиналася публікація оглядових матеріалів, що присвячу-

вались аналізу творів, які виходили в католицькому та православному світі з богословських предметів, церковної історії тощо. Тобто читач журналу мав можливість отримувати інформацію з різних галузей церковно-релігійної науки.

Та поряд з цими матеріалами на сторінках журналу з'являються публікації загальноісторичного характеру. У грудневій книжці журналу за 1865 р. вперше опубліковане "Слово пред проклятием Мазепы...", яке містило історичні відомості про події Мазепиної доби [6]. Даючи оцінку антимосковському виступу гетьмана І.Мазепи, автор "Слова..." коротко описав події, що передували цьому. Вдаючись до алегорій та послуговуючись езоповою мовою, він привертає увагу до непересічної історичної особистості. Саме завдячуючи цій публікації, збереглася промова Стефана Яворського як історичне джерело, яке ще чекає на свого дослідника.

Серед публікацій журналу першого десятиріччя привертає увагу досить об'ємне дослідження Ф.Терновського "Русское вольнодумство при императрице Екатерине II-й и эпоха реакции" [7]. В ньому позитивно оцінюється реформаторська діяльність імператриці, період правління якої характерний поширенням вільнодумства. Ставлення церкви до цього ще теж є частиною дослідницького поля.

Упродовж наступного десятиліття виходу ТҚДА, тобто в 70-ті рр., публікації історичного характеру з'являлися частіше. За жанровою ознакою це були історичні нариси, а от тематичний діапазон їх був досить широкий. Це період Київської Русі, історична бібліографістика, історія Московської держави, нариси з історії базиліан, євреїв, католицької церкви. Така різноплановість історичних публікацій мала задовольнити інтерес читачів до минувшини українського Правобережжя, на теренах якого здавна перепліталися українсько-польсько-російсько-єврейські відносини та тривалий час співіснували різні релігійні конфесії. Так, у лютевому номері журналу за 1870 р. опублікований історичний нарис з давньоруського періоду Ф.Терновського про участь давньоруських архієреїв у суспільному житті [8]. У тому ж році розпочато публікацію нарису з історії базиліанського ордену в колишній Польщі М.Петрова. Вона поміщена у чотирьох номерах за 1871 р. та 1872 р. [9]. У цьому нарисі доволі повно викладена історія базиліан у Польщі і в т.ч. на українських землях, що входили до складу Речі Посполитої. Своє зацікавлення історією підпольських, раніше правобережних українських, земель М.Петров реалізував у ще одній своїй праці – "О народных праздниках в юго-западной России", що була опублікована у вересневій книжці журналу [10].

Зацікавленість історією Південно-Західного краю Росії знайшла вияв і в такому ракурсі. У 1872 р в журналі був опублікований матеріал

Ст.Голубева про дворянські герби південноруських (переважно українських – авт.) родів, які описувалися і пояснювалися духовними письменниками XVII ст.

Досить наповненими історичними матеріалами є книжки журналу 1876–1878 рр. З квітневого номера 1876 р. почалася публікація біографічного нарису Феод.Рождественського про Київського митрополита Самуїла Миславського. Кожна частина цього нарису займала 50 і більше сторінок, на яких, окрім біографічних даних київського Владики, описувалася Київська єпархія, православний клір та віряни, організаторська діяльність митрополита та його турботи про поширення освіти серед православної пастви [12]. Цей нарис є надзвичайно цінним історичним джерелом як для церковної історії, так і для вивчення історії Київщини в цілому. Цей історичний нарис продовжував традицію історичної біографістики, яка в наступних номерах журналу знаходила подальший розвиток. Так, у тому ж 1876 р. був опублікований ще один історико-біографічний нарис про Київського митрополита Арсенія [13].

Історико-біографічний жанр представляли і опубліковані у 1877 р. матеріали про уніатського митрополита Іпатія Потія та його проповідницьку діяльність [14]. Автор цього нарису М.Трипольський панорамно представив історію унійної церкви, яка слугувала тлом для висвітлення біографії та основних діянь І.Потія, а це, у свою чергу, є значним прирощенням історії Церкви в Україні, та й історії України в цілому.

Задовольнити попит читачів журналу на історію литовсько-польського періоду мала публікація С.Пенкевича "Топография нынешней Киевской епархии в XVII веке по Андрею Целларию" [15], яку містили ТКДА за 1877 р. У статті автор пояснював, що Андрій Целларій – це ректор *gymnasii Notmani*, склав свій "Опис Польщі" не на основі власних досліджень, а зібрав відомості у різних авторів. Його опис, що має більше 600 сторінок, доповнений картою володінь Польщі. Він поділений на три частини: 1) опис власне Польщі; б) опис Великого князівства Литовського; в) опис усіх інших володінь Польщі. До цих "інших володінь" належали і правобережні українські землі, які після поділів Польщі були включені до Російської держави. Ця публікація мала джерелознавчо-історичний характер і разом з іншими повинна задовольнити тих читачів журналу, котрі цікавились топографією новопрієднаних колишніх підпольських українських земель.

Окрім авторських досліджень, в ТКДА друкувалися і комплекси джерел, які мали піддаватися аналізу і задовольняти потребу в об'єктивних знаннях. Так, з коментарями А.Воронова упродовж 1877 р. на сторінках журналу з'являлися "Главнейшие источники Св.Кирила та

Мефодія" [16]. Вони мали задовольнити інтерес тих читачів, які цікавилися першовитоками слов'янської писемності, які вивчали проблеми походження та розвитку мов, які дошукувалися коріння слов'янського етносу тощо. Цікаво, що в межах цього джерельного комплексу опубліковані і слов'янські, і латинські джерела, і твори, що приписувались самому Св.Кирилу-філософу.

Суспільним інтересом до джерел з історії та культури українства зумовлена була поява у березневому номері за 1877 р. доволі розлогої публікації М.Петрова "Южно-русские легенды" [17]. За жанром це була рецензія на опублікований М.Драгомановим збірник малоросійських (читай – українських – авт.) народних повір'їв та оповідань. Але в класичному розумінні назвати цю публікацію рецензією не можна, оскільки автор здійснив детальний аналіз цих перлин народної культури, симпатизуючи їм та відзначаючи важливість такої книги.

Як продовження джерелознавчої тематики в наступних номерах публікувались за редакцією С.Голубєва матеріали для вивчення історії західно-руської православної церкви XVI–XVIII ст. Зокрема, у січневому номері ТҚДА за 1878 р. – матеріали про Києво-Печерську Лавру [18].

Ще 1878 р. був опублікований історичний нарис І.Малишевського "Евреи в Южный Руси и Кивее в X–XII веках" [19]. Це досить велика історична розвідка, яка пояснювала появу євреїв на українських землях і мала слугувати підґрунтям для пояснення політики російського самодержавства щодо представників цієї національності, зокрема тих, що переселилися з Польщі на Правобережжя України.

В наступному десятиріччі, тобто у 80-ті рр., тематична спрямованість історичних публікацій журналу визначалася двома акцентами. Це публікації з історії освіти та шкільництва на українських землях, що, у свою чергу, зумовлювалось реформуванням системи освіти в Російській імперії. І другий акцент був зумовлений відзначенням 900-ліття хрещення Русі, що викликало увагу до особи князя-хрестителя Володимира Великого.

Освітнянську тематику розпочато статєю Т.Голубєва про Києво-Богоявленське братство і його школу [20]. Використавши архівні матеріали, автор узагальнив досвід роботи цієї школи, підкреслюючи тяглість традицій шкільництва, які знайшли подальший розвиток у Києво-Могилянській академії. У тому ж 1882 р. у жовтневому і листопадовому номерах та в 1883 р. друкувались фрагменти щоденника Київського митрополита Серапіона про Київську академію першої чверті XIX ст. [21]. А в грудневій книжці був опублікований історичний нарис І.Корольова про ректора Київської духовної академії Преосвященного Філарета [22]. Історичний нарис про діяльність Петра Могили

як фундатора академії, тоді ще Києво-Могилянської колегії, опублікував С.Голубев у грудневій книжці ТКДА за 1890 р. [23].

Суспільним інтересом до освіти народу була зумовлена публікація І.Малишевського про церковнопарафіяльну школу [24]. Дискусію в середовищі духовенства, та й освіченого загалу в цілому, викликали два питання: 1) де взяти достатню кількість підготовлених для цих шкіл учителів і 2) звідки взяти кошти для утримання учительського корпусу? Відповідь на ці питання обговорювалась у двох площинах. По-перше, держава має повернутися лицем до системи початкової освіти, а по-друге, потрібно переконувати сільські громади у користності цих шкіл, а відтак, ширше залучати їх до утримання шкіл та учителів. І коли у 1884 р. були Височайше затверджені правила цих народних шкіл, то інтерес до них продовжував зростати. У 1885–1886 рр. в ТКДА друкувалися статті С.Сольського про сучасний стан церковнопарафіяльних шкіл та шляхи його поліпшення [25].

Та найбільше уваги дописувачі ТКДА у 1886–1888 рр. приділяли історії хрещення Русі. У грудневій книжці за 1886 р. з'явився невеликий історичний нарис про давньоруського князя Володимира, який започаткував запровадження християнства, за авторством В.Малініна. Автор акцентував увагу на постаті Володимира Великого як просвітителя Русі [26]. Але набагато глибшими були наукові розвідки В.Завітневича, який у 1888 р. опублікував у ТКДА матеріал про місце і час хрещення самого Володимира та про час хрещення киян [27], про політичну діяльність князя [28]. Роль варягів у початковій історії християнства в Києві досліджував І.Малишевський, про що вміщена публікація у грудневій книжці журналу за 1887 р. А увесь річний комплект журналу 1888 р. присвячений князю Володимирі та визначній події в історії Православної Церкви – початку долучення до неї давньоруського населення. Серед опублікованих матеріалів були такі: дослідження П.Глазунова про храми, збудовані Володимиром і в його час; статті Н.П. (М.Петрова – авт.) про давні зображення Святого Володимира в Києві та огляд заходів Київської академії з вивчення епохи князя Володимира; публікація В.Каліннікова про митрополитів та єпископів при Св. Володимирі. Високим ступенем узагальнення історичного матеріалу відзначається промова В.Ф.Певницького "Слово, сказанное 10 июля 1888 г. (В 4-ю неделю по пятидесятнице), накануне церковного торжества по случаю исполнившегося девяностолетия со времени крещения России при Св. Владимире" [29], доповідь І.Малишевського, виголошена на урочистих зборах Київської духовної академії 14 липня 1888 р. з тієї ж нагоди. Оцінка цієї історичної події була дана митрополитом на урочистому зібранні в Київській духовній академії, у телеграмі Св. Синоду та у поздоров-

леннях з-за кордону [30]. Наскрізною ідеєю усіх опублікованих матеріалів була оцінка одержавлення християнства на давньоруських землях як події всесвітньо-історичного значення.

Упродовж 90-х рр. провідними темами журналу були: історичні нариси про Київську академію та Київську духовну семінарію, дослідження про окремі київські храми. Продовжував висвітлюватися давньоруський період, і в цьому річичі варто відзначити статтю В.Слюсарєва "Церкви и монастыри, построенные в Киеве князьями, начиная с сыновей Ярослава до прекращения киевского велико-княжения" [31], в якій узагальнена історія православного храмобудування упродовж тривалого періоду. Історико-біографічний жанр публікацій традиційно представляють життєписи єпархіальних ієрархів, серед яких митрополит Арсеній Могилянський, протоієрей Петро Орловський, митрополит Макарій, єпископ Канівський, вікарій Київської єпархії Сильвестр, митрополит Іоаннікій, архієпископ Херсонський і Таврійський Інокентій та ін. Та поряд з цим читачі журналу могли ознайомитись з біографічними нарисами про світських осіб, які залишили помітний слід в українській історії та культурі. Зокрема, це стаття про мандрівного українського філософа Григорія Сковороду Н.Стелецького чи публікація П.Орловського про князя Адама Адамовича Чарторийського як патрона православ'я в Україні.

У 1895–1896 рр. актуальними були події Берестейської унії з нагоди 300-літнього її ювілею. З цього приводу в ТҚДА були опубліковані дві статті І.Малишевського: "Заметка по поводу празднования в Галицкой Руси 300-летней годовщины Брестской унии" и "Галицко-Русская депутация в Рим. По поводу 300-летней годовщины Брестской унии" [32]. У цих статтях була задекларована сучасна оцінка унійного процесу на теренах Речі Посполитої в кінці XVI ст., який ще більше загострив міжконфесні стосунки і неоднозначно оцінювався як сучасниками, так і наступними поколіннями його дослідників.

Неабияке пізнавальне та джерелознавче значення мали історико-топографічні нариси старого Києва, опубліковані у 1896–1897 рр. М.Петровим. У травневій і червневій книжках уміщено нариси про гору Щекавицю; Оболонь, Йорданську церкву Св. Миколая, Кирилівський монастир, Введенську та Ільїнську церкви; про Печерськ, Нікольський монастир, Печерську лавру та Видубицький монастир; Старе місто, Боричів узвіз, Софійський монастир, церкви Воздвиженсько-Симеонівську та Андрійську; Дмитріївський монастир, Золотоверхо-Михайлівську церкву, про Подол, Флорівську гору та Борисоглібський Братський монастир, Самсонівський фонтан, Ільїнську та Петропавлівську семінарську церкви [33]. Окрім найвидатніших місць Києва та православних храмів загалом, М.Петров у 1899 р. опублікував ґрунтовну статтю

"О расписании стен и вообще об украшении Киевского Владимирского собора" [34].

У перші чотири роки ХХ ст. ТҚДА продовжували висвітлювати традиційні теми, серед яких: життєписи київських митрополитів, сторінки історії Київської академії та історико-топографічні дослідження стародавнього Києва. Про київського митрополита Ієрофія Малицького друкувалися матеріали у 1900–1901 рр. [35], про Високопреосвященного Феогніста – в 1903 [36], про Владик Гавриїла Бонулеско-Бодоні, Рафаїла Заборовського та Арсенія Могилянського – в 1904 р. [37]. Щодо матеріалів з історії академії, то упродовж 1900–1904 рр. вийшли у світ публікації С.Голубева про Київську академію в кін. XVII – на поч. XVIII ст., Д.Вишневецького про академію в першій половині XVIII ст.; Ф.Т. про значення Київської академії для православ'я взагалі і М.Петрова про значення її в розвитку духовних шкіл в Росії другої половини XVIII ст.; П.Орловського – матеріали для історії Київської духовної академії з 1798 до 1802 р. тощо. Дослідники торкалися усіх граней діяльності академії: описували її приміщення, матеріальне забезпечення, аналізували організацію навчального процесу та навчальні програми, ознайомлювали з бібліотечним фондом, з біографіями наставників та складом учнів, підкреслювали вплив академії на інші навчальні заклади духовного відомства тощо. Ці публікації є надзвичайно цінними джерелами до історії Академії та системи освіти в цілому.

Традиційно продовжувалася публікація матеріалів з української історії та культури. До цих питань привернув увагу читачів М.Петров, опублікувавши в грудневій книжці ТДКА статтю "Первый (малоросийский) период жизни и научно-философского развития Григория Савича Сковороды" [38]. А Ф.Тітов звернувся до умов "Вічного" миру 1686 р. [39]. Таке розмаїття тем публікацій мало задовольнити найвибагливішого читача, який цікавився і сучасним суспільно-політичним життям, і історією Православної Церкви, і історією та культурою України в цілому.

У революційні 1905–1907 рр. журнал намагався відповідати суспільним запитам і наблизитися до обговорення громадсько-політичних проблем. Тому, окрім богословських, освітянських та історичних тем, він звертається до актуальних питань, які найбільше хвилювали суспільство. Хоч продовжувалася публікація традиційних матеріалів, наприклад, про Київську академію (Н.И.Петров. "Киевская Академия в гетманство Кирилла Григорьевича Разумовского", "Киевская Академия в царствование императрицы Екатерины II (1762–1796)" тощо), все ж акценти стають іншими. Так, у 1906 р. опубліковані статті Н.М.Дроздова "Предложения о преобразовании духовных Академий в

историческом освещении", Ф.І.Тітова "Преобразование духовных академий в России в XX в." [41], в яких піднімалися питання про необхідність реформування вищої освіти, про наближення її до реального життя та потреб суспільства. А стосовно реформи середньої школи, то М.Т.Гумильовський пропонував ввести в програму іноземну літературу і збільшити світський компонент [42]. Тобто дискутована в суспільних колах проблема реформи освіти стає однією із провідних тем ТКДА в період революційного збудження в державі.

Не була церква остороною і проблем вдосконалення суспільства. Обговоренням соціалістичних ідей пронизаний весь річний випуск ТКДА 1905 р. Уже в грудневому номері опублікована стаття П.Ліницького про свободу волі [43], у кількох номерах надрукована розвідка Н.Стелецького "Социализм – его история и критическая оценка с христианской точки зрения" [44], а у листопадовій книжці вміщена промова В.Екземплярського "К вопросу об отношении нравственности к политике" [45]. Надзвичайно актуальним було обговорення Маніфесту 17 жовтня, зокрема стосовно оголошеної віротерпимості. У 1906 р. була опублікована стаття В.Завітневича "Маніфест 17 октября в историческом освещении" [45], а також промова М.Стелецького на річному зібранні Св.-Володимирського братства, в якій піднімалися питання оголошеної віротерпимості, а у зв'язку з цим – про обов'язки кожного християнина оберігати віру Христову [46]. Ці опубліковані матеріали та дискусії навколо них вказували на прагнення прогресивної частини православного духовенства реформувати і оживити церковне життя, наблизити церкву до суспільного життя.

1907 р. привніс ще більше політизації в тематику ТКДА. В цьому плані привертають увагу публікації В.Завітневича та В.П.Роднікова. Перший з них включився у полеміку про участь чи не участь духовенства в політичному житті [47], а інший у статті "Духовенство и политические партии в древнем Новгороде" намагався відшукати історичні паралелі проблемі співвідношення духовенства і політики. Розглядаючи взаємостосунки церкви і віче в стародавньому Новгороді, В.П.Родніков резюмував, що новгородським духовенством ідеально вирішувалось питання ставлення духовенства до суспільної боротьби: духовенство стояло близько до життя суспільства, але не втручалось в міжпартійну боротьбу, воно пильно слідувало за діяльністю політичних партій, але було позапартійним і було вище від них [48].

З 1908 р. революційне піднесення пішло на спад, громадсько-політичне життя затихає, втрачається зацікавленість суспільними проблемами і на сторінки ТКДА повертаються традиційні теми. Це життєписи київських митрополитів, зокрема – Філарета та Рафаїла у 1908 р., Тимофія Щербацького та Петра Могили у 1910 р. та архієпис-

копів Варлама Ванатовича, Мелетія Смотрицького та ін. Це матеріали з історії Київської академії та історико-генеалогічні публікації, зокрема П.Вікторовського про західні дворянські родини, що відійшли від православ'я [49]. Та найбільше місця на сторінках журналу займали публікації про академію.

1913 р. був позначений вшануванням 300-річчя дому Романових. 21 лютого 1913 р. з'явився царський указ про найменування усіх чотирьох духовних академій у Російській імперії (Київська, Московська, С.-Петербурзька, Казанська – авт.) – "Імператорські". Мотивацією слугувало бажання відмітити історичні заслуги духовної школи перед церквою і державою. Це був свосерідний аванс і на те, що духовна школа знайде в собі джерело нових сил та енергії для неухильного служіння високій меті – давати науку. Такою "увагою" самодержця вища духовна школа була упокорена і відійшла від суспільного життя. У березневій за 1913 р. книжці ТҚДА була опублікована доповідь свящ. Т.Лященка з промовистим заголовком "Церковь Православная – опора Престола и Царства Всероссийского" [50]. Такий ідейний мотив змінив революційно-реформаторські настрої 1905–1907 рр. і на деякий час опанував свідомість суспільної еліти. У ТҚДА у 1913–1914 рр. публікувались матеріали про митрополита Євгенія Болховітінова, його листи та інші джерела особового походження.

1915 р. мав проходити під знаком святкування 300-річного ювілею Київської академії, але тривала Перша світова війна (1914–1918 рр.) і урочистості з нагоди такої дати було вирішено відкласти до закінчення війни. А ТҚДА відгукнулися на військове лихоліття публікацією промови архімандрита Тихона "Слово в день обретения Казанской чудотворной иконы Божей Матери, пред молебнем о даровании победы над враги" [51] та матеріалами про історію академії. У 1916–1917 рр. журнал залишався вірним собі: приділяючи найбільше уваги справам академічним, він відгукувався на найболючіші суспільно-політичні питання, які найбільше турбували громадськість. Тобто він упродовж більш як півстолітнього існування еволюціонував від суто академічно-до науково-літературно-суспільного видання.

Література

1. Корольков И. Двадцатилетие журнала "Труды Киевской Духовной Академии" / И. Корольков // ТҚДА. – 1881. – Январь, март, сентябрь ; 1882. – Май, август.
2. К пятидесятилетию журнала "Труды Киевской Духовной Академии" // ТҚДА. – 1909. – Декабрь. – С. 291–299.
3. Бойко Алла. Періодичні видання Православної Церкви в Україні кін. ХІХ – поч. ХХ ст. / Алла Бойко. – К., 2004. – 80 с.

4. Кузнецъ Т. "Труды Киевской Духовной Академии" як джерело вивчення біографій Київських митрополитів / Т. Кузнецъ // Південний архів. Історичні науки : збірник наукових праць. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2010. Вип. 31–32. – 2010. – С. 93–99.
5. Орда Х. Обзорение иностранной духовной литературы / Х. Орда // ТҚДА. – 1964. – Сентябрь. – С. 71–160.
6. Слово пред проклятием Мазепы, произнесенное митр. Стефаном Яворским в Московском Успенском соборе, 12 ноября 1708 г. // ТҚДА. – 1865. – С. 499–512.
7. Терновский Ф. Русское вольнодумство при императрице Екатерине II-й и эпоха реакции / Ф. Терновский // ТҚДА. – 1868. – Март. – С. 405–465.
8. Терновский Ф. Участие древнерусских архиереев в делах общественных / Ф. Терновский // ТҚДА. – 1870. – Февраль. – С. 474–511.
9. Петров Н. Очерк истории базилианского ордена в бывшей Польше / Н. Петров // ТҚДА. – 1870. – Май, август, ноябрь; 1871. – Февраль, май–сентябрь; 1872. – Январь–февраль.
10. Петров Н. О народных праздниках в юго-западной России / Н. Петров // ТҚДА. – 1871. – Сентябрь. – С. 551–600.
11. Голубев Ст. Описание и истолкование дворянских гербов южно-русских фамилий в произведениях духовных писателей XVII в. / Ст. Голубев // ТҚДА. – Октябрь. – С. 295–382.
12. Рождественский Феод. Самуил Миславский, митрополит Киевский / Феод. Рождественский // ТҚДА. – 1876–1877.
13. Певницкий В. Воспоминания о покойном митрополите Киевском Арсении / В. Певницкий // ТҚДА. – 1876–1877.
14. Трипольский Н. Униатский митрополит Ипатий Потий и его проповедническая деятельность / Н. Трипольский // ТҚДА. – 1877–1878.
15. Пенкевич С. Топография нынешней Киевской епархии в XVII веке по Андрею Целларию / С. Пенкевич // ТҚДА. – 1877. – Ноябрь–декабрь.
16. Воронов А. Главнейшие источники для истории Св. Кирила и Мефодия / А. Воронов // ТҚДА. – 1877. – Январь–сентябрь.
17. Петров Н. Южно-русские легенды (Библиографическая заметка на книгу Михаила Драгоманова "Малороссийские народные предания и рассказы") / Н. Петров // ТҚДА. – Март. – С. 550–612.
18. Голубев С. Материалы для истории западно-русской православной церкви (XVI – XVII стол.) / С. Голубев // ТҚДА. – 1878. – Январь. – С. 197–219.
19. Малышевский И. Евреи в Южной Руси и Киеве в X–XII веках / И. Малышевский // ТҚДА. – 1878. – Июнь. – С. 566–602.
20. Голубев Т. О первых временах Киево-Богоявленского братства и школы при нем / Т. Голубев // ТҚДА. – 1882. – Март. – С. 233–254.
21. Из истории Киевской Академии в 1-й четверти настоящего столетия. Выдержки из дневника митрополита Серапиона, с предисловием Ф.А.Тернавского // ТҚДА. – 1882. – Октябрь–ноябрь; 1883. – Февраль.

22. Корольков И. Н. Преосвященный Филарет, епископ рижский, как Ректор Киевской Духовной Академии / И. Н. Корольков // ТКДА. – 1882. – Декабрь. – С. 1–96.
23. Киево-Могилянская коллегия при жизни своего fundатора, киевского митрополита Петра Могилы // ТКДА. – 1890. – Декабрь. – С. 535–557.
24. Малышевский И. И. К вопросу о лучшем устройстве церковно-приходских школ / И. И. Малышевский // ТКДА. – 1883. – Январь. – С. 3–65.
25. Сольский С. М. По поводу Высочайше утвержденных правил о церковно-приходских школах / С. М. Сольский // ТКДА. – 1885. – Апрель ; його ж. Церковно-приходская школа // ТКДА. – 1886. – Сентябрь.
26. Малинин В. Н. Владимир Святой как просветитель России / В. Н. Малинин // ТКДА. – 1886. – Декабрь. – С. 654–674.
27. Завитневич В. О месте и времени крещения Св. Владимира и о годе крещения киевлян / В. Завитневич // ТКДА. – 1888. – Январь. – С. 126–152.
28. Його ж. Владимир Святой как политический деятель // ТКДА. – 1888. – Июнь. – С. 351–441.
29. Певницкий В. Ф. Слово, сказанное 10 июля 1888 г. (В 4-ю неделю по пятидесятнице) накануне церковного торжества по случаю исполнившегося девятистолетия со времени крещения России при Св. Владимире / В. Ф. Певницкий // ТКДА. – 1888. – С. 619–634.
30. ТКДА. – 1888. – Январь–декабрь.
31. Слюсарев В. Церкви и монастыри, построенные в Киеве князьями, начиная с сыновей Ярослава до прекращения киевского великокняжества / В. Слюсарев // ТКДА. – 1892. – Январь–март.
32. ТКДА. – 1895. – Август ; 1896. – Январь.
33. Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева / Н. И. Петров // ТКДА. – 1896. – Май–сентябрь ; 1897/8. – Февраль–апрель.
34. ТКДА. – 1899. – Май–июль.
35. Белгородский А. Краткая биография Иерофея Малицкого до вступления его на кафедру Киевской митрополии / А. Белгородский // ТКДА. – 1900. – Август ; его же. Киевский митрополит Иерофей Малицкий // ТКДА. – 1901. – Февраль–август.
36. Высокопреосвященный Феогнист, Митрополит Киевский и Галицкий // ТКДА. – 1903. – Февраль – Май.
37. Чеховский В. Киевский митрополит Бонулеско-Бодони / В. Чеховский // ТКДА. – 1904. – Июль–сентябрь ; Орловский П. Погребение Киевских митрополитов Рафаила Заборовского, скончавшегося 22 октября 1747 г., и Арсения Могилянского, скончавшегося 8 июня 1770 г. / П. Орловский // ТКДА. – 1904. – Июль.
38. Петров Н. И. Первый (малороссийский) период жизни и научно-философского развития Григория Савича Сковороды / Н. И. Петров // ТКДА. – 1902. – Декабрь.

39. Титов Ф. И. Окончательный переход Киева от Польши к России по договору о вечном мире между ними в 1686 г. / Ф. И. Титов // ТҚДА.– 1904. – Июль. – С. 432–457.
40. ТҚДА. – 1905. – Май; 1906. – Июнь.
41. ТҚДА. – 1906. – Март–июнь.
42. Гумилевский Н. Т. К вопросу о реформе средней школы / Н. Т. Гумилевский // ТҚДА. – 1906. – Апрель. – С. 689–394.
43. Линицкий П. И. О свободе воли / П. И. Линицкий // ТҚДА. – 1905. – Январь. – С. 26–49.
44. Стеллецкий Н. Социализм – его история и критическая оценка с христианской точки зрения / Н. Стеллецкий // ТҚДА. – 1905. – Февраль–август.
45. Завитневич В. З. Манифест 17 октября в историческом освещении / В. З. Завитневич // ТҚДА. – 1906. – Февраль. – С. 253–301.
46. Стеллецкий Н. С. Речь, сказанная на годичном собрании Св.-Владимирского Братства 11 мая 1905 г. (По поводу объявления полной веротерпимости. 17 апреля 1905 г.) / Н. С. Стеллецкий // ТҚДА. – 1906. – Апрель. – С. 495–509.
47. Завитневич В. З. Духовенство и партийность в политике / В. З. Завитневич // ТҚДА. – 1907. – Январь. – С. 99–110.
48. Родников В. П. Духовенство и политические партии в древнем Новгороде / В. П. Родников. – 1907. – Июль – С. 333–351.
49. Викторковский П. Г. Западно-дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и в XVII вв. / П. Г. Викторковский // ТҚДА. – 1909. – Июнь; 1911. – Февраль, июль, август.
50. Лященко Т. Церковь Православная – опора Престола и Царства Всероссийского (Слово в день 300-летия воцарения Дома Романовых, произнесенное 21 февраля 1913 г. в Великой церкви Киево-Братского монастыря) / Т. Лященко // ТҚДА. – 1913. – Март.
51. ТҚДА. – 1915. – Сентябрь. – С. 8–15.

УДК 94:338.43.02–058.232.6(477.5/6)*18/19"

О.М.Приймак

**Народницькі соціальні досліді
у південноукраїнському селі кін. XIX ст.**

Стаття присвячена соціальним дослідям, що проводилися народниками у південноукраїнському селі наприкінці XIX ст. Вона містить аналіз етапів розвитку та різновидів селянських артіль у регіоні. Особливе увага в публікації приділена питанням сутності ідеологічної основи, характеру соціальної опори та змісту технологій народницьких дослідів.

Ключові слова: соціальний дослід, селянство, артіль, Південь України, народництво, господарство, колективізм.

Статья посвящена социальным опытам, которые проводились народниками в южноукраинском селе в конце XIX в. Она содержит анализ этапов развития и разновидностей крестьянских артелей в регионе. Особенное внимание в публикации уделено вопросам сущности идеологической основы, характера социальной опоры и содержания технологий народнических опытов.

Ключевые слова: социальный опыт, крестьянство, артель, Юг Украины, народничество, хозяйство, коллективизм.

The article is devoted to the social experiments which was conducted by populists in a southukrainian village in the end XIX age. It contains the analysis of the stages of development and varieties of peasant artels in a region. The special attention in a publication is spared to the questions of essence of ideological basis, character of social support and maintenance of technologies of populist experiments.

Key words: social experience, peasantry, artel, South of Ukraine, populism, economy, collectivism.

Дослідження детермінант соціального розвитку південноукраїнського селянства періоду ринково-капіталістичної трансформації є процесом складним та багатовекторним. Визначальна роль в останньому, безумовно, належить аналізу сутності аграрного устрою, змісту соціально-економічних відносин, характеристик впливу на селянське повсякдення всіх напрямків аграрної політики, виявленню проявів самоорганізації, явищ рефлексії та господарської активності сільського населення. Разом з цим не менш цікавим серед останніх слід вважати й вивчення соціальних експериментів, що проводилися в сільській місцевості степових губерній представниками різних організаційних структур, наукових, а інколи й політичних течій. Як поле для дослідницького пошуку означена тема є актуальною, бо дозволяє розкрити не лише маловідомі сторінки соціальної історії селянства України, а й отримати історичний досвід, що може бути використаний у сьогоденні.

Мета статті полягає у дослідженні народницьких соціальних дослідів, що проводилися у південноукраїнському селі наприкінці XIX ст.

Науковий доробок з теми публікації є незначним. Окремі його моменти були розкриті такими дослідниками кін. XIX – поч. XX ст., як С.М.Прокопович, П.М.Качаровський, М.П.Огановський, В.Є.Постніков С.С.Маслов, Ф.Щербина. Протягом останніх двадцяти років певну увагу окремим типам соціальних експериментів у південноукраїнському селі приділили в своїх роботах І.І.Бутенко, І.А.Фареній, Г.Гу-

бенко, Г.Цибуленко, В.Власенко. Але в цілому означена в публікації проблема не стала предметом окремого дослідження, що спонукало автора на її розкриття.

Соціальний дослід можна визначити як метод емпіричного дослідження, що базувався на активному, цілеспрямованому втручанні суб'єкта у процес пізнання явищ та предметів реальної соціальної дійсності шляхом створення контрольованих та керованих умов, що дозволяли виокремити певні якості, зв'язки в досліджуваному чи створеному об'єкті та багаторазово їх відтворювати. З цього визначення випливало, що в агрокультурній сфері саме такий різновид експерименту був найбільш складною та ефективною технологією практичного пізнання. Він припускав використання результатів спостереження, порівняння та вимірювання. Крім того, специфіка його полягала в можливості активного впливу на створену соціально-господарську одиницю з метою корекції, вдосконалення, надання риси саморозвитку останній. Логічно, в цьому контексті, що автори таких соціальних дослідів не обмежувалися лише пасивним спостереженням створених ними в селянському просторі форм організації праці, а й свідомо втручалися в процес їх генези. Популяризація отриманих результатів уможлилювала, таким чином, стимулювання соціального розвитку села та підтверджувала статус піонера в оточенні експериментатора. Крім того, важливе місце у визначеному процесі займала й така складова, як доведення життєздатності теоретичної основи, на яку спирався автор.

Загальна логіка соціального досліді в агрокультурній сфері наприкінці XIX – початку XX ст. полягала в обранні як об'єкта пізнання певної групи селян з метою впливу на них обраними специфічними засобами для простеження напряму, розміру та сталості змін показників діяльності чи поведінки спільності. Соціальний дослід, на думку південноукраїнських аграрних дослідників, обумовлював внесення змін у традиційні соціальні, господарські та побутові відносини селян і контроль за впливом цих чинників на діяльність та поведінку окремих представників стану. За таких умов визначена пошуково-дослідна діяльність виконувала найважливіші пізнавальні функції виявлення валідності попередньо встановлених гіпотез, отримання нового знання, а також практичної перевірки ефективності різноманітних технологій і методів соціального впливу на цільові групи селян з метою подальшого вдосконалення та розвитку форм їх господарювання.

Втім, соціал-дарвінізм та географічний детермінізм, що були популярними течіями в тогочасній соціологічній теорії, а також поширення ідей народництва стали причинами наявності в діях південно-

українських авторів соціальних дослідів певного дилетантства та когнітивного дисбалансу. Ці моменти чітко простежувалися в декількох спектрах. Автори досліджень кін. XIX – поч. XX ст. не завжди розуміли факт неможливості хронологічного обмеження тих впливів, що використовувалися під час дослідів, або стримували його реалізацію. Не завжди враховувалася така риса селянина – об'єкта дослідницького впливу, як наявність у нього соціальної пам'яті та здатність акумулювати дію причинних чинників за тривалий відрізок часу. Виходячи з цього, більшість заходів народників зі створення серед селянства степової України форм організації господарювання та побуту слід вважати соціальним дослідом, а не соціальним експериментом.

У цьому контексті слід зазначити, що суто соціальні експерименти, які мали місце на території південноукраїнських губерній протягом кінця XIX – поч. XX ст. й об'єктом яких прямо або опосередковано були селяни, умовно можна поділити на два різновиди. Перші проводилися в маєтностях колишніх поміщиків (Д.Стопільна, Вассала, Ганта) й мали на меті довести перевагу хуторської індивідуальної форми господарювання над общинною корпоративною. Діяльність суб'єктів цих дослідів підкріплювалася, як правило, сучасними на той момент соціологічними знаннями з використанням методу анкетного опитування. Полісуб'єктом другого різновиду соціальних експериментів в агрокультурній сфері було місцеве земство. Передові діячі останнього шукали і створювали альтернативні селянській общині форми соціально-господарської організації. Експерименти останніх, переважним чином, були спрямовані на доведення життєздатності сільськогосподарських спілок.

Абсолютно протилежними за сутністю, технологією реалізації та метою були на Півдні України соціальні дослідів представників народницького руху. В основу їх покладені не науково-теоретичний доробок та емпіричний досвід, а ідеологеми Ж.-Ж.Руссо, Г.В.Плеханова, С.Кропоткіна щодо визнання колективізму як єдиного соціального базису держави, реалізації останнього серед селянства у вигляді общини, сприйняття майнової рівності сільського населення як єдиного правильного принципу громадського життя. Визнаючи індивідуальну приватну власність на землю не доречною й декларуючи ідею "чорного переділу", народники, принаймні ті, що вдалися до соціальних дослідів у сільській місцевості степових губерній, мусили визнати наявність кризи общинного ладу [1, с. 21]. Така еkleктика змусила їх у 90-ті рр. XIX ст. до пошуку альтернативних форм колективістського господарювання. Ідеологічно правильного життєздатною формою соціально-господарської організації на селі була визнана

селянська артіль [2, с. 9]. На доведення валідності та життєздатності останньої й спрямовувалися соціальні досліді таких південноукраїнських народників, як М.В.Левитський, С.Х.Чикаленко, В.П.Андріївський та інші [3, с. 7].

Підтвердження права на існування артілей суб'єкти досліді шукали не в показниках соціальної статистики, а в традиційних формах самоорганізації селянства. Супруга та толока, на їх думку, зведені до рівня принципу і технології існування значного за кількістю колективу, повинні були стати дієвою та прогресивною альтернативою общині, з одного боку, й звичаєвою правонаступницею її ж, з іншого [4, с. 12]. Саме тому артілі М.В.Левитського та В.П.Андріївського створювалися на підставах спільної праці селянських родин. Розподіл результатів колективного натурального господарства повинен був здійснюватися не за чисельністю домогосподарів, а відповідно до робочої сили та потреб сімей. Осупільнені земля, худоба та реманент переходили, таким чином, у користування артілі, мораль членів якої мала базуватися на відчутті соціального конформізму та відмови від особистісних інтересів [5, с. 16].

Оскільки Південь України в досліджуваній період був регіоном екстенсивного землеробства, то покращена агрокультура повинна була стати тією обов'язковою складовою, що підкреслювала б прогресивність селянської артілі народницького зразка. Тому, наприклад, М.В.Левитський приділяв велику увагу популяризації ідеї інтенсифікації господарювання, а саме впровадженню травосіяння та покращених сортів збіжжя та інших злаків. У цьому відношенні посильну допомогу артілям надавав Департамент хліборобства, який надіслав близько 120 пудів різного насіння (кормових буряків, люцерни, еспарцету тощо). Крім того, М.В.Левитський придбав у Єлисаветградському земському сільськогосподарському бюро 50 пудів кукурудзи, 30 пудів льону, 2 пуди сочевиці, 5 фунтів сафлору. Всього, за його посередництвом, до зазначених південноукраїнських артілей надійшло 201 пуд 15 фунтів насіння різних кормових та інших рослин [4, с. 24].

Значну увагу суб'єкти соціального досліді приділяли й питанню впровадження у господарську діяльність артілей покращеного реманенту. Той самий М.В.Левитський у своєму помешканні влаштував виставку недорогих знарядь та машин для селян. Він також особисто випробував та передав артільникам у користування ручну сівалку американської системи [6, с. 57].

Оскільки відсутність знань та невігластво були серйозним гальмом успішного розвитку господарства, то не на останньому місці серед напрямків діяльності народників була просвітницька робота серед артільників. Останні робили спроби розповсюдження серед

селян сільськогосподарських та загальних знань. У межах власного рівня теоретичної та практичної освіти у визначеній галузі М.В.Левитський, С.Х.Чикаленко та В.П.Андріївський особисто проводили з цього приводу бесіди та роз'яснення серед селян. Крім того, вони купували книжки з сільськогосподарської тематики для розповсюдження останніх в артілях; здійснювалася також передплата на сільськогосподарські періодичні видання [7, с. 29].

На Півдні України артілі переважно створювалися народниками в Херсонській та Катеринославській губерніях, де частка малоземельних селян та потенційних середняків була порівняно більшою. При цьому найвища концентрація визначених соціально-господарських організацій мала місце в Олександрійському та Єлисаветградському повітах. На 1896 р. загальна їх кількість у регіоні дорівнювала восьмидесяти п'яти. Найстарішими в цьому відношенні були артілі, створені М.В.Левитським у селах Федварі, Сентово, Волково, Демешково, Аджамка [8, с. 34].

На 1898 р. кількість артілей, створених народниками на Півдні України, зросла ще у 1,5 рази й дорівнювала ста двадцяти п'яти [4, с. 22]. При цьому для доведення ефективності обраної експериментальної форми організації праці засновники вказували на динаміку господарських покращень у селян. Так, наприклад, узагальнені показники забезпечення артільників робочою худобою зросли на 300%, реманенту – на 400%, власною орною землею – на 200%, орендованими ділянками – на 650%. До того ж прибуток із заробітків в артілях у рік підведення попередніх підсумків склав 6760 крб [9, с. 137]. Втім, на наш погляд, об'єктивність таких досягнень була дещо сумнівною. Підстави такого ставлення виникли після аналізу середніх показників господарської потужності, джерел фінансової підтримки артілей та соціального складу останніх.

В господарському відношенні створювані М.В.Левитським, С.Х.Чикаленком та В.П.Андріївським селянські артілі були не товарними, а натуральними. В середньому на одну таку соціальну одиницю припадало в регіоні по 7 голів робочої худоби, 24 десятини власної та 9 десятин орендної паші й річного заробітку 54 карбованці [10, с. 163]. За рівнем прибутковості колектив артільників далеко відставав від аналогічних показників господарства південноукраїнського середняка, й у жодному разі не міг конкурувати із заможною селянською родиною навіть у площині забезпечення засобами виробництва. Артіль як соціальний винахід, була споживчим організмом, потужностей якої вистачало на задоволення прожиткового мінімуму членів.

У фінансовому відношенні створені, наприклад, М.В.Левитським селянські артілі хоча й не були депресивними, але й не завжди мали

ознаки самодостатності. Розмір коштів у вигляді допомоги або позики селянам Херсонщини на придбання реманенту та робочої худоби, що були видані за посередництвом або участю "артільного батька" від приватних осіб (72% суми), Вільного економічного товариства (16%), Держбанку (7%), Єлисаветградського земства (5%), дорівнював у 1895–1897 рр. 23317 крб 88 коп. Ці кошти були розподілені між 118 товариствами, які знаходилися у 26 селах. Тобто кожна артіль в середньому отримала близько 200 карбованців [4, с. 27]. Таким чином, 500 родин, до складу яких входило 2500 осіб, отримали по 50 крб кожна. Якщо в цьому контексті порівнювати показники капіталовкладень та продуктивності артілі, то визначене сальдо було далеко не позитивним. Виходячи з цього, реалізований соціальний дослід переслідував не комерційну, а, ймовірно, політичну мету – він повинен був довести ідеологему спадкоємності артілі щодо общини та утвердити серед південноукраїнського селянства острівки соціальної опори народництва.

Окремо слід звернути увагу на об'єкт соціального дослідження народників. Створені ними на Півдні України артілі склалися, як правило, з 2–5 родин родичів, які внаслідок розпаду великої патріархальної сім'ї втратили можливість одноосібного обробітку землі через нестачу реманенту та робочої худоби. При цьому рівень забезпечення артільників засобами виробництва був украй незадовільний, оскільки близько половини з них були безкінними. Внаслідок такого стану речей останні віддавали в оренду односельцям свої наділи. Втім, слід зазначити, що артілі на Херсонщині створювалися переважно у населених пунктах колишніх військових поселень, рівень забезпечення яких землею був на 5–10% вищим, ніж у колишніх поміщицьких та казенних селян. У середньому розмір орної ділянки артільників сягав 5,4 десятини. До того ж до складу артілі входили не всією родиною, бо значна частина родичів мусила шукати заробіток у наймах або на промислах [6, с. 84].

Разом з цим обрання народниками об'єкта соціального дослідження, на нашу думку, було як теоретично, так і емпірично не виправдане. З одного боку, необхідність доказу валідності ідеологеми майнової рівності перемогла над визнанням закономірності соціального розшарування селянства під час обґрунтування мети дослідження. Членами артілей на Півдні України ставали представники потенційного середняцтва, нестача тягла у яких, за М.В.Левитським, спричиняла виникнення духу колективізму [4, с. 3]. Але визначений за об'єкт прошарок, як і більшість селян регіону, були вже носіями дрібнопідприємницької свідомості. В діях останніх чітко простежувалася не потреба зміцнення соціальної рівності, а мотив стати більш заможними. З іншого боку,

селяни розглядали пропозицію народників вступу до артілі як шанс покращення майнового стану і власного господарства. Останнє розглядалося членами артілі не як частка колективного майна, а саме як одноосібне, приватновласницьке. Придбання колишніми військовими поселенцями землі, коней або знарядь праці за рахунок артілі відбувалося, головним чином, з метою зміцнення власного господарства. Колективні посіви, що існували у більшості випадків на орендованій землі, являли собою немовби зовнішню ознаку існування артільного господарства, а також засіб найбільш вигідної та найбільш зручної сплати боргу за позикою. Але такі ділянки паші існували навіть не в усіх створених народниками артілях. Супруга тягловою худобою, навіть за визнанням М.В.Левитського, використовувалася лише при оранці й майже ніколи під час молотьби та возовиці, що також підтверджувало потяг до одноосібності господарювання. До того ж численними були випадки розпаду таких артілей після виплати боргів та набуття їх членами господарської самостійності [5, с. 48].

Таким чином, визначення селянської артілі як похідної, спадкової від общини зрівняльно-колективістської форми організації праці та побуту на селі стало базисною ідеологією соціальних дослідів, що проводилися народниками на Півдні України протягом 90-х рр. XIX ст. Політичні переконання, а не теоретичні методи або гіпотези, спричинили обрання як об'єкта досліді колишніх військових поселенців, господарства яких, унаслідок подрібнення, втратили економічну самостійність. Але запропонована народниками форма організації праці, життєздатність якої підтримувалася субсидіями, розглядалася південноукраїнськими селянами як тимчасовий засіб для покращення майнової основи власного одноосібного господарства. До того ж артілі отримали негативну оцінку з боку урядовців. Засновники їх знаходилися під постійним контролем місцевої поліції та адміністрації. Ці чинники обумовили наявність у створених народниками на Півдні України селянських артілей короткого життєвого циклу. Результативність соціальних дослідів М.В.Левитського, С.Х.Чикаленка та В.П.Андриївського була, таким чином, низькою.

Розкрита в публікації проблема є складовою більш широкого дослідження соціальної історії південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. Перспективи розробки останньої можуть бути пов'язані з питаннями місця та ролі селянства в регіональному соціальному просторі, функціонування історичних форм самоорганізації сільського населення та інституціоналізації соціальних регуляторів повсякденної діяльності останнього періоду ринково-капіталістичної трансформації.

Література

1. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні / П. Височанський. – Харків : Червоний шлях, 1925. – 52 с.
2. Клуний І. Хліборобські спілки/артілі / І. Клуний // Сільський господар. – 1919.
Ч. 5–6. – 1919. – С. 8–10.
3. Яковлев Г. Артельное землепользование в связи с наделением трудового крестьянства землей / Г. Яковлев. – Одесса, 1918. – 39 с.
4. Левитський М. В. Про хліборобські спілки-артілі / М. В. Левитський. – К. : Вид-во Центр. укр. сільгосп. кооп. союзу, 1918. – 29 с.
5. Прокопович С. Н. Сельскохозяйственная кооперация и бюджет крестьянского хозяйства / С. Н. Прокопович. – М.-Пг. : Изд-во центр-го това "Кооперативное издательство", 1922. – 74 с.
6. Арнольд В. Ф. Общие черты агрономической техники и сельскохозяйственной экономики крестьянских хозяйств Херсонского уезда / В. Ф. Арнольд. – Херсон : Изд-во Херсонского уездного земства, 1902. – 141 с.
7. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація і селянське господарство / І. Батюк. – Харків : Червоний шлях, 1924. – 85 с.
8. Осадчий Т. И. Крестьянское товарищеское землевание в Херсонской губернии / Т. И. Осадчий. – Одесса, 1897. – 98 с.
9. Чайнов А. В. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации / А. В. Чайнов. – М., 1919. – 224 с.
10. Щербина Ф. Очерки южно-русских артелей, 1881 / Ф. Щербина. – 287 с.

УДК [663.2/3+634.8](477)*18"

О.С.Скрипник

"Вісник виноробства" як джерело з історії розвитку виноградарства і виноробства в Криму кін. XIX ст.

*Стаття присвячена аналізу журналу "Вісник виноробства" як джерела з історії виноробства і виноградарства Криму в кінці XIX ст. Саме Крим з сучасних регіонів України в кінці XIX ст. стає одним з основних виноробницьких центрів Російської імперії.
Ключові слова: "Вісник виноробства", Крим, виноградарство, виноробство.*

Статья посвящена анализу журнала "Вестник виноделия" как источника по истории виноделия и виноградарства Крыма в конце XIX в. Именно Крым из современных регионов Украины в

конце XIX в. становится одним из основных винодельческих центров Российской империи.

Ключевые слова: "Вестник виноделия", Крым, виноградарство, виноделие.

The article is devoted to the analysis of magazine "Announcer of the vine making" as a source on history of the vine making and viticulture of Crimea late nineteenth century. Exactly Crimea from the modern regions of Ukraine late nineteenth century becomes one of basic vine-making centers of the Russian empire.

Key words: "Announcer of the vine making", Crimea, viticulture, vine making.

Виноградарство і виноробство є одними зі стратегічних галузей агропромислового комплексу України, які забезпечують виробництво і вживання винограду і винопродукції та значні надходження до державного бюджету [2, с. 2]. Проте в 90-ті рр. ХХ ст. одним з пріоритетних напрямів діяльності держави стала приватизація майна і землі, у зв'язку з чим багато галузей народного господарства занепали або стали істотно відставати від інших країн Європи і світу, що привело до зниження конкурентоспроможності вин України як на внутрішньому ринку, так і на зовнішньому. Експортний потенціал залежить від динаміки українських реформ і структурних перетворень у господарському комплексі, які повинні ґрунтуватися на історичному досвіді регіонів України. Звертаючись до витоків виноробства Криму, можна побачити, що цей регіон має багаторічний досвід виноградарства і виноробства, продукти якого можуть стати товаром на світовому ринку. Питання виноторгівлі і засобів її поліпшення були актуальні і в ХІХ ст. У 80–90-ті рр. ХІХ ст. Російська імперія вийшла на світовий ринок виноробничою продукції. Торговельно-промисловою діяльністю імперії, виходячи з потреб світового ринку, з 1891 р. вивчав Степан Йосифович Гулішамбаров (1849–1915) – економіст і таємний радник, який довгий час досліджував нафтову справу Росії. Ряд монографій і статей він присвятив окремим російським товарам, що були представлені на світовому ринку кінця ХІХ–ХХ ст., у тому числі і продуктам виноробства. У статті "Сучасне положення виноробства і виноторгівлі на земній кулі", опублікованої у 1895 р. на сторінках "Вісника виноробства", С.І.Гулішамбаров, аналізуючи статистичні дані торгівлі вином, говорить про те, що "по відношенню до виноробства продуктивними країнами є лише європейські держави (окрім північних) і південь Росії з Кавказом". Проте згідно з даними, наведеними у статті, більшість країн світу забезпечується вином "з порівняно невеликого франко-іспансько-італійського району" [6, с. 2]. Економіст підкреслює, що

виноторгівля може приносити навіть більший прибуток, ніж нафта, якщо держава надасть відповідну підтримку.

На території України знаходиться один з центрів виноробства Російської імперії, який має багатотисячолітній досвід розвитку і виробництва виноробницької продукції. Активний розвиток Криму як виноробницького центру відбувається в кінці XIX ст., у зв'язку з чим історія цього питання має важливе значення для стратегічного планування державної політики в господарській сфері.

Окремі аспекти історії виноробства в Криму кін. XIX ст. висвітлені в роботах А.М.Авідзби [2], А.М.Бузні [12], С.Ю.Дженеєва [1], Т.Г.Катар'яна [8], А.Ф.Чернявського, І.І.Червня [20], Ю.А.Семенова [16]. Історична інформація з цього періоду міститься у наукових працях В.В.Навроцького [11], присвячених розвитку енотералії (використання корисних властивостей продуктів переробки вина для лікування різних захворювань). На сьогоднішній день більшість досліджень розглядають сучасне положення виноробства в Україні, і зокрема в Криму. Розвиток півострова в кінці XIX ст. як одного з центрів виноробства не є предметом окремого історичного дослідження. Першим і основним етапом у вивченні історії виноробства Криму кінця XIX ст. є визначення джерел і їх аналіз з історичної точки зору. Окрему групу джерел складають спеціалізовані періодичні видання кінця XIX ст., одним із яких є "Вісник виноробства", що видається в період з 1892 до 1917 р. Даному джерелу на сьогоднішній день не присвячено окремої наукової роботи.

У зв'язку з цим мета статті – визначити значення "Вісника виноробства" як історичного джерела з історії виноробства Криму кін. XIX ст.

Наприкінці XIX ст. в Російській імперії склалися три основні центри виноградарства і виноробства – Кавказ, Бессарабія і Крим, що пов'язане перш за все з відповідними для такого виду господарської діяльності кліматичними і географічними умовами. У Бессарабській губернії найбільш сприятливими районами для розведення винограду стали Кишинівський, Аккерманський, Бендерський, Сорочинський і Оргеєвський повіти [7, с. 264]. Виноградарство і виноробство Таврійської губернії перш за все було представлене в Криму, де основна кількість виноградників розташовувалася в Ялтинському і Феодосійському повітах [10, с. 70], а також у Судаку [15, с. 707]. Окрім цих повітів, виноград також ріс у Мелітопольському і Бердянському повітах. На Кавказі виноградарство в основному розвивалося в Кубанській області (колонія "Ейгенфельд"), Тіфліській (Душетський повіт) [21, с. 175], Еріванській і Бакинській губерніях [14, с. 655–657].

Результати діяльності зазначених центрів наприкінці XIX ст. висвітлювались передусім на сторінках спеціалізованих періодичних

видань. Першим таким журналом у Росії був "Кримський вісник садівництва і виноробства". Заснований директором Нікітського ботанічного саду і Магарацького дослідного закладу з виноградарства і виноробства М.Є.Цабелем. Видавався в 1874–1879 рр. Ялтинським суспільством садівників і винарів [8, с. 118]. До подальших видань кінця XIX ст. відносяться "Виноробство в Росії", "Виноробство в Росії в 1870–1873 рр.", "Вісник виноробства" та ін. "Вісник виноробства" став видаватися з 1892 р. в Санкт-Петербурзі В.Є.Таїровим. Василь Єгорович Таїров був винарем і доктором сільськогосподарських наук, засновником першої в Росії дослідної установи з виноградарства і виноробства – "Виноробницької станції російських виноградарів і винарів". Мешкаючи в Санкт-Петербурзі, Василь Єгорович щороку протягом декількох місяців проводив у виноградарських регіонах, надаючи виробникам винограду та вина велику консультативну і організаторську допомогу. У 1895 р. В.Є.Таїров і редакція журналу переїжджають до Одеси, пояснюючи переїзд так: "Нам хотілося стати ближче до населення, зацікавленого культурою винограду, і кращого пункту ми, здається, не могли вибрати: по відношенню до наших крупних виноробних районів – Кавказу, Криму і Бессарабії – Одеса займає майже центральне положення, і там, приходячи в безпосереднє зіткнення з садовласниками, легко буде, думається нам, встановити той тісний зв'язок, який настільки необхідний для обох сторін" [17, с. 255].

В.Є.Таїров в період з 1885 до 1891 р. співпрацював з багатьма вітчизняними та іноземними спеціальними журналами, після чого став видавати власний журнал, який виходив кожного місяця з 1892 до 1917 р. Після революції 1917 р. "Вісник виноробства" перестав видаватися і лише в 1926 р. під редакцією В.Є.Таїрова поновився вихід журналу під назвою "Вісник виноробства України", а з 1929 р. – "Вісник виноградарства, виноробства і виноторгівлі СНД", який проіснував до 1939 р. В кінці XIX ст. в журналі публікувалися статті багатьох вітчизняних та іноземних учених і винарів, які стосувалися питань розвитку виноградарства, торгівлі вином на внутрішньому та зовнішньому ринках, фальсифікації вина, боротьби з хворобами виноградної лози. С.Гулішамбаров, визнаний фахівець у торговельно-промисловій сфері Російської імперії, на сторінках "Вісника виноробства" розглядав проблеми російської виноторгівлі. У своїх статтях він аналізував світовий ринок вина, визначаючи основних постачальників даного товару – Франція, Італія, Іспанія, а також розглядав засоби підвищення конкурентоспроможності російських вин: заходи для боротьби з фальсифікацією, скорочення ввезення іноземного вина, створення під'їзних шляхів від основної залізничної мережі до виноробницьких

районів, зниження цін на перевезення вина тощо [6, с. 18–19]. У 1894 р. С.Гулішамбаров у "Віснику виноробства" публікує статтю "Рух виноградних вин російськими залізницями в 1891 і 1892 рр.", у якій на підставі даних залізничних перевезень робить висновок про те, що велика частина виробленого в Росії вина споживається на місці виробництва. На його думку, російське вино може скласти конкуренцію іншим винам на світовому ринку, що принесе значний прибуток як для винарів, так і для держави. Проте підвищення експортного потенціалу даної галузі господарства залежить від державної політики. С.Гулішамбаров пропонував, у першу чергу, зменшити тарифи на перевезення вина, прискорити сам процес перевезення і спростити формальності, пов'язані з відправкою і здобуттям вантажів [5, с. 7]. Необхідно відмітити, що дані пропозиції є актуальними для України і сьогодні.

На сторінках "Вісника виноробства" активно обговорювалося питання введення податку на вино. У Західній Європі до кінця XIX ст. виробництво вина вже оподатковувалося, проте багато вітчизняних винарів (у тому числі і В.Е.Таїров) висловлювали думку про те, що російське виноробство ще не має такого рівня прибутковості, яке дозволило б його оподатковувати.

Окрім зазначених питань, структура журналу передбачала декілька постійних розділів. У кожному випуску публікувався огляд іноземної літератури з виноградарства і виноробства або вітчизняної літератури під назвою "Російський друк про виноград і вина". Велику увагу редакція приділяла питанням хвороб винограду в розділі "Філоксера в Росії і боротьба з нею". У "Бібліографії" розміщувалися звіти різних установ у сфері виноградарства і виноробства (наприклад, Тіфліської школи садівництва, філоксерних комісій і комітетів, Московській міській санітарній станції тощо), а також короткі описи різних праць і періодичних видань. Розділ "Кореспонденція" дозволяв отримати основні відомості з виноробницьких районів про урожай, погодні умови, ціни на виноград і вино. Наприклад, Н.Віднов повідомляв про те, що урожай винограду в 1894 р. був менший, ніж у попередньому році, на що вплинули суха зима і сильні вітри на початку літа. Проте він відзначає, що, незважаючи на несприятливі умови, якість вина краща, ніж торішнього [4, с. 53]. Розділ "Хроніка" включав підбірку газетних статей з виноробства і виноградарства. Рубрика "Питання і відповіді" дозволяла читачам ставити питання і отримувати відповіді від відповідних фахівців. Наприкінці кожного номера розміщувався список рукописів книг і брошур, що надійшли до редакції. У багатьох випусках журналу публікувалися урядові розпорядження, спрямовані на

регулювання виноградарства і виноробства, що ілюструє діяльність не лише винарів, але і державних органів.

Таким чином, матеріали "Вісника виноробства" дають можливість визначити коло найбільш значущих питань, пов'язаних з виноградарством і виноробством кінця XIX ст., а саме перспективи розвитку вітчизняного виноробства, податок на вино, проблеми фальсифікації, способи боротьби з хворобами виноградної лози.

Окрім цього, "Вісник виноробства" дозволяє отримати значну кількість матеріалу з розвитку виноградарства і виноробства кінця XIX ст. в окремих регіонах Російської імперії, зокрема в Криму.

Журнал досить повно висвітлював різноманітні виставки і з'їзди Російської імперії кінця XIX ст., що мають важливе значення для розвитку виноградарства і виноробства. Вивчаючи цей матеріал, можна визначити і значення Криму як виноробницького центру. Ряд статей "Вісника виноробства" за 1895 р. присвячені першій у Росії міжнародній виставці плодівництва і міжнародному з'їзду плодівників, які відбулися в 1894 р. Ініціатива скликання даного з'їзду належить "Російському суспільству плодівництва", яке утворилося в Санкт-Петербурзі в 1892 р. Організаційний комітет, головою якого був академік Ф.С.Овсянников, розробив програму з'їзду, що включала п'ять секцій: 1) секція плодівництва; 2) секція виноградарства; 3) секція городництва; 4) секція лікарських рослин; 5) секція заходів з розвитку плодівництва [19, с. 24]. Питанням виноградарства була відведена окрема секція, що свідчить про його важливу роль у розвитку сільського господарства. У роботі секції обговорювалися результати виноградарства за останні роки, визначалися найбільш оптимальні сорти винограду для їх розведення в Криму, на Кавказі, в Бессарабії, в Туркестані і на Дону, а також питання виноробства і проблеми фальсифікації. Проте А.Чаршиєв у статті "Виноградарство на міжнародному з'їзді плодівників 1894 р. в Санкт-Петербурзі" відзначає не лише позитивні сторони роботи секції, але і негативні. Основним недоліком роботи секції він вважає малу кількість учасників, що пов'язано з місцем і часом проведення з'їзду. Петербург дуже віддалений від основних виноградних районів, які розташовані в основному на півдні імперії. Крім того, в жовтні більшість винарів і господарів виноградників зайняті збором урожаю і виробництвом вина. Але незважаючи на це, результати роботи з'їзду з питань виноградарства і виноробства А.Чаршиєв визначає як такі, що становлять "деякий інтерес для тих, хто займається цією галуззю господарства" [19, с. 25]. Питанням розвитку Криму була присвячена доповідь О.Базарова, який особливу увагу звернув на історію виникнення виноградників у Криму. Виноградники на півострові існували задовго до приєднання

Криму до Російської імперії, на думку О.Базарова, вони були завезені з Греції та Італії, а з кінця XVIII ст. на півострів стали ввозити лози із Західної Європи. Основна частина доповіді винаря була присвячена опису окремих сортів винограду, що виростають у Криму, і результатам практичної роботи Імператорського Нікітського саду [19, с. 26].

У межах міжнародного з'їзду проходила і виставка плідництва. Досягнення Криму насамперед представляла експозиція Імператорського саду Нікітського, багатство і різноманітність якої привертала до себе увагу більшості відвідувачів. Нікітський сад представив 90 сортів винограду, які розміщувалися за допомогою оригінального способу експонування. Виноград був підвішений на перегородці, оббитою зеленою матерією, що дозволяло розглянути кетяги в їх натуральному вигляді [3, с. 84]. Окремо необхідно сказати про колекцію винограду з Отузького маєтку, що знаходився в підпорядкуванні Нікітського саду. У колекції було представлено 11 сортів, але всі вони місцеві, "кримські", частина з яких грецького походження. Окрім Нікітського саду, на виставці були представлені сорти винограду і з інших районів Криму: Судак, Феодосія, Качинська долина, Сімферополь (долина Салгіра) та ін. [3, с. 87].

Експозиція виставки дозволяє зробити висновок, що як у кінці XIX ст., так і сьогодні, основним районом виноградарства і виноробства Криму є південний берег півострова. Значущість даного району для виноробницького господарства Російської імперії підтверджує і велика кількість статей, опублікованих у "Віснику виноробства". Наприклад, стаття М.Я.Орленко й А.А.Іванова "По південно-бережним господарствам Криму" присвячена опису виноробницьких господарств, розташованих між Лівадією і Алуштою. Автори визначають південний берег Криму "найбільш культурним виноробницьким районом Росії" [15, с. 703–704].

Майже в кожному випуску журналу висвітлювалась господарська діяльність Південного берега Криму. Центром виноградарства і виноробства південного берега півострова став Імператорський Нікітський сад, який був заснований ще на початку XIX ст. Першим директором ботанічного саду був призначений відомий ботанік Християн Християнович Стевен, який у 1812 р. розробив "План економіко-ботанічного саду на Південному березі Тавриди під селом Нікітой". З 1828 р. Нікітським садом були розгорнуті роботи в новому напрямі – виноградарстві і виноробстві [9, с. 7]. В кінці XIX ст. ботанічний сад займався не лише науково-практичною діяльністю, але і підготовкою фахівців у цій сфері. У 1869 р. було організовано училище садівництва і виноробства та практичні курси з виноградарства і виноробства, реорганізовані в 1894 р. в Нікітське училище садівництва і винороб-

ства першого розряду з вищими курсами виноробства в "Магарачі" (виноградна і виноробницька установа) [8, с. 117]. У "Віснику виноробства" висвітлені питання реорганізації 1894 р. і описана діяльність навчального закладу наступним чином. Високим положенням від 3 липня 1894 р. було затверджено положення і штат Нікітського училища садівництва і виноробства 1-го розряду з вищими курсами виноробства [18, с. 563]. Курс навчання тривав п'ять років, останній рік якого був пов'язаний насамперед з практичними заняттями. До училища могли вступати хлопчики старше 15 років, що закінчили міське або двокласове сільське училище повіту або духовне училище, а також пройшли відповідні випробування в Нікітському училищі. Курсанти могли отримувати освіту на безкоштовній основі (їх кількість визначалася штатом училища) і платною (кількість визначала рада залежно від наявних приміщень і навчальних посібників). Навчальна програма училища складалася з двох частин: 1) курс загальноосвітніх предметів за програмою двокласових сільських училищ Міністерства Народної Просвіти; 2) спеціальні предмети, що стверджуються Міністерством Землеробства і Державного майна. Окрім цього, курсантів вчили латинської грамоти і церковного співу. Учні вивчали основні закони, що регулюють сільське господарство, освоювали бджільництво і шовківництво, а також скляне, столярне, бондарське та інші ремесла [18, с. 565].

При Нікітському училищі проводилися вищі курси з виноробства для слухачів-практикантів, після закінчення яких вони могли працювати вчителями у виноробних навчальних закладах або управляти виноробними господарствами. Дворічні курси проходили в Магарацьком виноробному закладі, що знаходився на території Нікітського саду [18, с. 566].

Нікітський сад наприкінці XIX ст. був не лише експериментально-дослідним центром виноградарства і виноробства Криму, але й освітнім центром.

Ряд статей "Вісника виноробства" описують діяльність різних виноградних районів Криму, а також сортів винограду, що вирощуються на півострові. Наприклад, М. Орленко в одній зі своїх статей, опублікованих у журналі, описує декілька сортів винограду з Магарацького виноробного закладу. Виноград з цього регіону описували в журналі О. Базаров та інші винарі Російської імперії [13, с. 329].

"Вісник виноробства" є одним із джерел з історії виноградарства та виноробства в Криму кінця XIX ст., який підтверджує важливу роль півострова у розвитку даної галузі господарства. Дослідження зазначеного періоду розвитку Криму як виноробницького центру вимагає подальшого вивчення не лише журналу "Вісник виноробства", але й інших періодичних видань кінця XIX ст.

Література

1. Авидзба А. М. Комплексно-устойчивые сорта и их место в виноградарстве Украины / А. М. Авидзба, М. В. Мелконян, С. Ю. Дженеев, В. П. Антипов, В. В. Силаков // "Магарач". Виноградарство и виноделие. – 2000. – № 2. – С. 2–5.
2. Авидзба А. М. Современное виноградарство Украины: история, состояние, перспективы / А. М. Авидзба, В. И. Иванченко // "Магарач". Виноградарство и виноделие. – 2000. – № 4. – С. 2–4.
3. Базаров А. Вино и виноград на международной выставке плодородства 1894 г. в Санкт-Петербурге / А. Базаров // Вестник виноделия. – 1895. – № 2. – С. 84–90.
4. Вионов Н. С южного берега Крыма / Н. Вионов // Вестник виноделия. – 1895. – № 1. – С. 53.
5. Гулишамбаров С. Движение виноградных вин по русским железным дорогам в 1891 и 1892 гг. / С. Гулишамбаров // Вестник виноделия. – 1894. – № 1. – С. 7–13.
6. Гулишамбаров С. Современное положение виноделия и виноторговли на земном шаре / С. Гулишамбаров // Вестник виноделия. – 1895. – № 1. – С. 2–3, 18–21.
7. Дмитриев П. Виноградарство в Бессарабии / П. Дмитриев // Вестник виноделия. – 1895. – № 5. – С. 264.
8. Катарьян Т. Г. Роль Никитского ботанического сада и института "Магарач" в развитии отечественного виноградарства и виноделия / Т. Г. Катарьян, Н. С. Охременко // 150 лет Государственному Никитскому ботаническому саду : сборник научных трудов. – М., 1964. – С. 117–118.
9. Кочкин М. А. Научная и производственная деятельность Государственного Никитского ботанического сада за 150 лет (1812–1962) / М. А. Кочкин // 150 лет Государственному Никитскому ботаническому саду : сборник научных трудов. – М., 1964. – С. 7.
10. Крым С. Виноградарство в Феодосийской губернии / С. Крым // Вестник виноделия. – 1894. – № 2. – С. 70.
11. Навроцкий В. В. Истина в вине. Лечение виноградом, вином – исцеление природой / В. В. Навроцкий. – Ялта : Основа, 2000. – 163 с.
12. Матчина И. Г. Внешнеэкономические связи на рынке винодельческой продукции Украины / И. Г. Матчина, А. Н. Бузни // Виноград и вино России. – 2003. – № 3. – С. 14–17.
13. Орленко М. Я. Ампелографическое описание шести сортов винограда Магарачского сортамента Императорского Никитского сада / М. Я. Орленко // Вестник виноделия. – 1894. – № 6. – С. 329.
14. Орленко М. Я. Виноградарство на восточном побережье Черного моря / М. Я. Орленко // Вестник виноделия. – 1894. – № 11. – С. 655–658.
15. Орленко М. Я. По южно-бережным хозяйствам Крыма / М. Я. Орленко, А. А. Иванов // Вестник виноделия. – 1895. – № 12. – С. 703–714.

16. Семенов Ю. Крымское виноделие: вчера, сегодня, завтра / Ю. Семенов // Виноград и вино. – 2002. – № 2. – С. 16–18.
17. Таиров В. От редакции / В. Таиров // Вестник виноделия. – 1895. – № 5. – С. 255.
18. Хроника // Вестник виноделия. – 1894. – № 9. – С. 563–566.
19. Чаршиев А. Виноградарство на международном съезде плодородов 1894 г. в Санкт-Петербурге / А. Чаршиев // Вестник виноделия. – 1895. – № 1. – С. 23–26.
20. Червен І. І. Основні напрями поліпшення економічних відносин виробників і переробників винограду / І. І. Червен, О. М. Гаркуша // Економіка АПК. – 2001. – № 8. – С. 19–22.
21. Шавердов С. Из Сигнахского уезда, Тифлисской губернии / С. Шавердов // Вестник виноделия. – 1895. – № 3. – С. 175–177.

УДК 902.2(477)

Н.А.Печеніна, М.О.Третяк

**До питання про фальсифікацію античних пам'яток
Півдня України в ХІХ – на поч. ХХ ст.**

У статті розглядається питання підробки античних визначних пам'яток, що почалася після археологічних розкопок Криму в ХІХ ст. Найбільшого розмаху фальсифікація художніх цінностей досягає на рубежі ХІХ–ХХ ст. Найгучніші афери пов'язані з підробкою золотих речей.

Ключові слова: античні пам'ятки, археологія, підробка, фальсифікація.

В статье рассматривается вопрос подделки античных достопримечательностей, начавшейся после археологических раскопок Крыма в ХІХ веке. Пика фальсификация художественных ценностей достигает на рубеже ХІХ–ХХ веков. Наиболее громкие аферы связаны с подделкой золотых вещей.

Ключевые слова: памятники античности, археология, подделка, фальсификация.

The question of imitation of ancient sights is examined in the article. Falsification was beginning after archaeological excavations of Crimea in ХІХ age. The most loud frauds are related to the imitation of gold things.

Key words: reminders of antiquity, archaeology, imitation, falsification.

Довгий час єдиним джерелом, до якого зверталися дослідники-археологи при вивченні історії античних поселень Північного Причорномор'я, були твори античних авторів. Переважно вони мало бралися до уваги, адже вважалися творами-міфами про далеке минуле, а тих, хто видавав їх за достовірні, не сприймали всерйоз. Однак це не зупиняло тих, хто цікавився і захоплювався античністю. Наприклад, за доби Середньовіччя античною цивілізацією на Чорноморському узбережжі зацікавився дипломат польського короля Стефана Баторія Мартин Броневський. Перебуваючи з посольством у кримського хана в 1578 р., М.Броневський застав лише зруйновані еллінські міста, що, очевидно, й викликало інтерес до їх історії та сприяло початку дослідженням М.Броневського у Причорноморському регіоні. Він згадає: "Они такие древние, что ни турки, ни татары, ни самые греки не знают названия их" [7, с. 14].

Першовідкривачами пошуку античних цінностей вважають німця Генріха Шлімана та англійця Артура Еванса. До XIX ст. ніхто й ніколи не розглядав "Іліаду" як історичне джерело, у сприйнятті вчених це була лише давньогрецька міфологія, епос. Натомість Г.Шліман говорив: "Я не верю, что ничего не осталось от Трои. Я найду ее" [4, с. 177]. Таке саме ставлення було в Артура Еванса щодо легендарного критського лабіринту і Кносського палацу [4, с.187]. Такі погляди вчених сприяли пропаганді і популяризації античного мистецтва серед широких прошарків населення.

Античними старожитностями Північного Причорномор'я в російському суспільстві зацікавились наприкінці XVIII ст., після приєднання Криму до Росії. Більшість із перших дослідників півострова становили іноземці, серед яких згадаємо В.Зуєва (1728 р.), Е.Кравен (1756 р.), Ж.Ромма (1786 р.) та ін.

Для раннього етапу досліджень (1791–1859 рр.) характерною була поява інтересу до античної культури, що сприяло виявленню і локалізації античних пам'яток, проведенню перших розкопок. У ці роки були здійснені подорожі з історико-археологічними цілями, що викликали великий суспільний інтерес: П.Сумарокова по Криму і Бессарабії в 1799 р., І.Потоцького по південно-західній частині Росії, Криму і Кавказу [1, с. 276]. Наукові експедиції по археологічних пам'ятках Півдня Росії здійснили також П.-С.Паллас, Р.Келер і П.Кеппен. В результаті розвідок ними були локалізовані деякі відомі за письмовими джерелами міста, складено опис їх руїн і зібрано археологічний матеріал.

У 1820 р. подорож до Тавриди здійснив І.М.Муравйов-Апостол; у 1837 р. академік А.Демидов, відвідавши Південну Росію і Крим, залишив докладний опис побачених пам'ятників. Мандрівник Дюбуа де

Монпере в 40-х рр. XIX ст. видав у Франції шеститомний опис своєї подорожі по Криму і Кавказу, яке було проілюстроване численними кресленнями й археологічними планами. Велику цінність становлять роботи перших російських археологів І.П.Бларамберга (1822 р.) і І.А.Стемпковського (1826 р.), присвячені дослідженням стародавніх поселень і могильників на Північному узбережжі Чорного моря [1, с. 276].

Більшість дослідників Північного Причорномор'я, серед яких багато було іноземців, опинилися тут волею долі з різних причин та залишилися в краї на довгий час, вражені його красою. Справжні археологічні розкопки в Криму відбулися в 1830 р. при дослідженні кургану Куль-Оба. Ми завдячуємо цим Полю Дюбрюксу, французу, який залишився у Росії і протягом десятиліть займався вивченням стародавніх речей на Керченському півострові. Спочатку П.Дюбрюкс очолював керченську митницю, потім працював на соляних озерах, і незважаючи на те, що зовсім не мав матеріальних засобів для проведення досліджень, він мав надзвичайно велике зацікавлення старожитностями і був цілеспрямований, що дозволило йому відкрити велику кількість пам'яток античної культури [8, с. 80–81].

П.Дюбрюкс заклав основи керченської археології, у власному будинку влаштував сховище старожитностей, по суті, перший музей у місті [2, с. 13]. Незважаючи на те, що розкопки проводилися і раніше (ще в 1827 р. вперше археологічним методом вивчались Неаполь Скіфський і Херсонес Таврійський), лише про дослідження Куль-Оби в Керчі писали газети, а результатами цікавились високопосадовці і навіть сам російський імператор Микола I. Знайдені артефакти справили на імператора такий вплив, що з того часу на археологічні дослідження виділяються кошти [8, с. 80].

Після перших розкопок виникають перші музеї старожитностей, де зберігалися античні знахідки: 1806 р. в Миколаєві відкрито музей, який проіснував недовго, в 1811 р. засновано Феодосійський музей старожитностей [4, с. 14], який утримувався коштами меценатів та зацікавлених осіб. Першим завідувачем цього музею став Варфоломій Галлера, дворянин із Савойї [5, с. 17]. В 1825 р. відкривається музей в Одесі. Ідею заснування музею в Керчі вперше висловив у 1823 р. І.Стемпковський, а вже в червні 1826 р. офіційно відкрито міський музей старожитностей [2, с. 13].

Майже одразу після того, як до складу Росії увійшли землі Чорноморського узбережжя, розпочалось дослідження цих територій та, майже одночасно, – підробка античних старожитностей. Перші знахідки робили відповідно солдати та офіцери, які повсякчас несли тут службу. З часом зацікавлення старожитностями настільки зросло,

що розкопки велися у будь-який час. У відповідь на це уряд забороняє самовільні розкопки [9]. Проте дана заборона, очевидно, стає однією із причин масової фальсифікації цінностей.

Історія широкомасштабного фальсифікування та розповсюдження антикваріату має давні корені. Підробці підлягало багато речей, які повинні були зазначити статус їх власника. Відомий приклад фальсифікації меблів, які виготовляв для французького двору Андре-Шарль Буль. У Європі було два центри підробки фарфору: в Угорщині виготовляли нібито старовинний японський фарфор, а в Голландії китайський, причому голландці пішли далі – вони навіть відкрили фабрику в Китаї [9].

Починаючи з середини XIX ст., основним джерелом у висвітленні багатьох проблем, пов'язаних із соціально-економічним, політичним і культурним розвитком давньогрецького суспільства, стає археологія. Саме в цей час з'являються перші фундаментальні праці з історії та археології Причорномор'я. Серед тих, хто вивчав античну географію Північно-Західного Причорномор'я і розташування поселень у цьому регіоні, були К.Маннерт, Г.Келлер, І.А.Степковський, Е.Г.Муральт, П.В.Беккер, Ф.К.Брун, К.Найман, К.Мюллер, А.С.Уваров та інші [5, с.13–15].

З кінця 1860-х рр. починається "античний бум", головними дійовими особами якого стають вчені-археологи, а оцінюють античні знахідки колекціонери [6, с. 152]. Річ у тім, що всі вироби мистецтва – це прекрасне вкладення капіталів [6, с. 159], на яких можливо було заробити: колекціонерам тим, що вони перепродують цінності музеям або "Археологическим обществам", а музеям тим, що вони будуть виставляти колекції для огляду туристам і відвідувачам.

Поступово стало зрозумілим, що контрабанда пам'яток мистецтва може бути вигідною справою. Згадаємо лише Джованні Бельцоні, якому було запропоновано стати неофіційним агентом британського уряду з розшуку пам'яток давнього мистецтва [4, с. 126]. З того часу цінності з "країни фараонів" до Європи "йшли потоками". Коли стало очевидно, що попит перевищує пропозицію на ринку торгівлі давніми цінностями, відважилися постачати підробки [6, с. 152].

Найбільшого розмаху фальсифікація античних художніх цінностей досягає на рубежі XIX–XX ст. Перш за все, вона була пов'язана з колекціонуванням предметів давнього мистецтва, а найголовнішим джерелом їх постачання стає Північне Причорномор'я разом з Кримом.

Наприкінці XIX – на поч. XX ст. велику популярність завдяки науковій діяльності вчених Б.В.Фармаковського, М.І.Ростовцева та В.В.Латишева здобуває Ольвія [6, с. 160]. Про пам'ятки Ольвії Б.Фармаковським були прочитані доповіді на міжнародних конгресах в

Афінах, Каїрі, Лондоні. Протягом 1901–1915 рр. археологом були відкриті оборонні мури, житлові та громадянські споруди Ольвії, близько 2000 поховань, накопичено великий фонд археологічних джерел. Поступово змінюється ставлення до матеріальної і духовної культури міста, а разом з тим увесь учений світ і суспільство починає усвідомлювати істинне значення Ольвії як першоджерела античного мистецтва в Північному Причорномор'ї [6, с. 26].

Історією північнопричорноморських міст починають цікавитися далеко за кордоном. Відповідно й музеї Росії та Європи прагнуть здобути античні старожитності. Однак ці старожитності часто виявлялись підробками.

Спочатку підробляли найпростіше: глиняні черепки, бронзові предмети, теракоти, ювелірні прикраси, далі монети, навіть унікальний еллінський лак, рецепт якого був втрачений. Відомий факт, коли досвідчений археолог і колекціонер А.Л.Берт'є-Делагард на очах у молодого недосвідченого колекціонера викрив підробку: "... совершенно легко и просто стал стирать с вазы и ее фигур лак, оказавшийся простой масляной краской" [10].

Найбільш дивовижним виявляється те, що фальсифікації підлягали навіть мармурові плити з давніми грецькими написами. Як нам відомо, до 1885 р. існував лише один достовірний приклад підробки, а саме напис на циліндричній кам'яній посудині з Керчі в колекції І.К.Суручана [3, с. 13]. Починаючи з 1885 р. в громадські та приватні музеї час від часу потрапляли написи, які могли бути, безсумнівно, визнанні як підробки [3, с. 14].

Скоро знавці своєї справи почали викривати підробки, тому діячі "южнорусской эпиграфической фабрики", як тоді називали групу фальсифікаторів у Росії, почали піклуватися про вдосконалення своєї діяльності. Спосіб фабрикації, який обирали фальсифікатори, був один і той же: текст вирізався на уламках давніх мармурових плит різниками, що, на їхню думку, мало відволікати фахівців від підробки. Уміючи лише читати по-грецьки, умільці-фабрикатори зовсім не піклувалися про текст, який "писали" на плиті. Не володіючи граматикою та не маючи уявлення про еллінські діалекти, вони припускалися помилок, що дозволяло викрити їх.

Прикладом тому служить декрет на честь Нікерата Пап'єва, текст якого був складений із десятка достовірних ольвійських і херсонеських документів. Серед багатьох помилок у ньому була одна особливість: замість θ (тхети) скрізь було поставлено Ф (фі) (наприклад, φιλανθρωπία, написано фальсифікаторами, та грецький напис φιλανθρωπία; τάφος – фальсифіковане, та грецьке τάφος) [3, с. 16]. Свої враження від "роботи" фальсифікаторів виклав у статті "О поддельных греческих

надписях из Южной России" відомий археолог В.В.Латишев, який виразив сподівання щодо того, що "заведенная фабрика должна будет поневоле прекратить свою деятельность за неимением сбыта" [3, с. 18]. Проте фальсифікації продовжувались, а попит на них зростає.

Найбільш гучні афери були пов'язані з підробками золотих речей. Такою була відома історія, пов'язана з підробкою ольвійських пам'яток [6, с. 165], а саме так звана фальсифікація "Тіари царя Сайтоферна". "Прославили" наш край два брати із Очакова Лейба і Шепсель Гохмани. Брати Гохмани жили поблизу селища Парутіно і бачили, що старожитності користуються великою популярністю, а любителі давнини платять за них великі кошти. Маючи від природи підприємницький характер і володіючи питанням попиту, Гохмани проводили свої "операції" з ювелірною точністю [9]. Швидше за все, вони ще й розумілися на психології людини і вміли впливати на неї, оскільки, як інакше можна пояснити той факт, що підробки скуповували різні люди – від недосвідчених колекціонерів до державних музеїв?

Про "творчу діяльність" братів Гохманів залишилися свідчення слідчого Є.Колтовського: "... видя очень часто, какие большие иногда деньги платят любители древностей за разные, по их мнению, пустяки, додумались до того, что гораздо легче делать археологические редкости, чем находить их". Далі Є.Колтовський зазначає, що "на первых порах они изготовляли на своей фабрике только черепки и осколки от разных древних ваз..." [9].

"Лейба... занимался изучением спроса..., а брат его Шепсель в большинстве случаев вел переписку с учеными людьми и с разными учреждениями. Обыкновенно он... писал своим клиентам предварительные, так сказать, подготовительные письма... Такие письма иногда он заканчивал следующей фразой: "Вы будете обладать такой редкостью, какой никто иметь не будет" [9]. Інтерес до античних пам'яток зростає, і, таким чином, брати розпродували свої "старожитності".

Історія з тіарою царя Сайтоферна зробила братів Гохманів відомими на весь світ. Все почалося з того, що в 1896 р. у Відні торговець із Очакова Шепсель Гохман намагався продати корону відомого царя античності в Австрійський імператорський музей. І хоча знахідка в один голос була визнана фахівцями достовірною, її ціна виявилася для музею надзвичайно високою (торговець запросив занадто велику суму, аж 100 тис. рублів) [9]. Незабаром цінністю зацікавилися у Луврі. Коштами меценатів музею викупив тіару за 200 тис. франків.

Проте вже після виставки достовірність тіари викликала певні сумніви у європейських вчених, насамперед Адольфа Футвенгера із Мюнхена, а особливо – професора із Петербурга А.Н.Веселовського. Вчені навели переконливі докази її підробки. Крім того, в газетах з'явилася замітка про те, що тіару створив маловідомий художник [10].

Крапку в цій справі вирішив поставити ювелір К.Ліфшиц, який до цього часу жив у Одесі і знав суть справи. Він зміг підтвердити, що це підробка, і більше того, вказати ім'я справжнього майстра, що зробив тіару, – ним виявився ще один ювелір із Одеси Ізраїль Рухомовський. З'явившись згодом у Парижі, Рухомовський власноруч на очах у десятків почав відтворювати тіару. Сумнівів не було. Луврська тіара виявилася підробкою [10]. Музей не відразу визнав свій конфуз і після цієї історії й надалі купував подібні цінності, а тіара царя Сайтоферна пізніше виставлялася як робота ювелірного мистецтва.

Після приєднання Кримського півострова до Росії в 1783 р. із минулим Таврики можна було ознайомитися не лише із творів греко-римських письменників, а й наочно, побачивши залишки старовини на поверхні землі [5, с. 13]. І хоча в цьому краї фальсифікація старожитностей не набула таких масштабів, як поблизу Миколаєва, проте тут також була розповсюджена контрабандна діяльність. Скарби античності завжди мали і будуть мати велику цінність. Ще в давнину відомі випадки, коли заради них йшли на ризик – грабували кургани, поховання, гробниці. Не стали винятком і ті цінності, які знаходили дослідники в XIX – на поч. XX ст. Їх подальша доля є досить цікавою, разом з тим і досить сумною.

Відомий випадок, коли в 1914 р. керівник розкопок у Херсонесі Л.Х.Лепер повідомив Імператорській археологічній комісії в Петербурзі, що неподалік від Євпаторії знайдені і продаються за 1500 рублів золоті предмети (чаша, яка була прикрашена жіночою фігурою, кругла гривна, діадема із зображенням голови лева та обкладка піхв меча). Стало відомо, що знайшов їх селянин у 1880 р. в поселенні Чайан за 25 км від Євпаторії. В подальшому слід цих речей виявляли в Стамбулі, Одесі (де купує цю колекцію Ш.Гохман), Берліні, куди емігрував згодом Гохман, у 1930 р. в Нью-Йорку в музеї "Метрополітен". Подальша доля більшості предметів із цієї колекції практично невідома [8, с. 75–78].

Таким чином, античними пам'ятками цікавилися і захоплювалися протягом багатьох віків. Завдяки тому, що в XIX ст. відбувається становлення науки археології, вдалося підтвердити достовірність творів греко-римських письменників, а завдяки розкопкам – ознайомитися ближче з історією міст Північного Причорномор'я.

Найбільш позитивним виявилось те, що тепер поступово змінюється ставлення до матеріальної і духовної культури грецьких міст-держав на Півдні України. Надзвичайно багата і цікава історія й культура північнопричорноморських полісів приваблювала багатьох дослідників, серед яких більшість були іноземцями. Це, у свою чергу, говорить про те, що історію нашого краю сприймали як частину загальноєвропейської або всесвітньої.

На жаль, маємо констатувати й негативний наслідок даного вивчення – цінні й унікальні речі ставали об'єктами нелегальної торгівлі або масштабної фальсифікації.

Література

1. Археология Украинской ССР. – К. : Наукова думка, 1986.
2. Скифо-сарматская и античная археология / [Редакционная коллегия В.А.Анохин, С.С. Бессонова, С.Д.Крыжицкий и др.]. – 1986. – 592 с.
2. Іваненко П. Керченському музеєві старожитностей – 175 років / П. Іваненко // Пам'ятки України: історія та культура. – 2001. – № 3. – С. 13–17.
3. Латышев В. "О поддельных греческих надписях из Южной России" [Електронний ресурс] / В. Латышев // ЗООИД. – Т. 18. – 1895. – Режим доступу: http://www.library.chersonesos.org/showsection.php?section_code=5. – Назва з екрану.
4. Низовский А. Ю. Сто великих археологических открытий / А. Низовский. – М. : Вече, 2008. – 432 с.
5. Петрова Э. Б. Античная Феодосия: история и культура / Э. Б. Петрова. – Симферополь : СОНАТ, 2000. – 264 с.
6. Росляков С. Н. Ольвия: жизнь и смерть цивилизаций / С. Н. Росляков. – Николаев : Возможности Киммерии, 2003. – 172 с.
7. Формозов А. А. Археологические путешествия / А. А. Формозов. – М. : Наука, 1974. – 119 с. – (Научно-популярная серия).
8. Храпунов И. Н. Древняя история Крыма / И. Н. Храпунов. – Симферополь : СОНАТ, 2003. – 192 с.
9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mybusinessstyle.blogspot.com/2009/12/fabrichnye-drevnosti.html>. – Назва з екрану.
10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newsreaders.ru/showthread.php?p=3321>. – Назва з екрану.

УДК 94(477)"19/20"

О.В.Сарасва

Взаємодія земств Донбасу з органами центральної влади і місцевою адміністрацією наприкін. XIX – на поч. XX ст. (за матеріалами Російського державного історичного архіву)

У статті на основі аналізу документів Російського державного історичного архіву розглянуто взаємодію земств Донбасу з органами центральної влади і місцевою адміністрацією наприкін.

XIX – на поч. XX ст. Зазначасться, що протягом усієї діяльності земств уряд обмежував їх компетенцію, у зв'язку з чим взаємовідносини органів самоврядування з владними структурами були досить конфліктними. З'ясовано, що, незважаючи на певну залежність від представників адміністративної влади, земства відстоювали автономність при вирішенні місцевих питань.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, земство, влада, адміністративний апарат.

В статье на основе анализа документов Российского государственного исторического архива рассматривается взаимодействие земств Донбасса с органами центральной власти и местной администрацией в кон. XIX – нач. XX в. Отмечается, что на протяжении всей деятельности земств правительство ограничивало их компетенцию, но, несмотря на определенную зависимость от представителей административной власти, земства отстаивали автономность при решении местных вопросов.

Ключевые слова: органы местного самоуправления, земство, власть, административный аппарат.

Based on analysis of documents from the Russian State Historical Archive, the cooperation between zemstvos of Donbass and central authorities and local administration in the late 19th century – at the beginning of the 20th century has been studied in the article. It is marked that during all the period of zemstvos' activity, the government limited their jurisdiction, but, in spite of certain dependence on administrative agents, zemstvos defended their autonomy at the solution of local problems.

Key words: local government, zemstvo, power, the administrative apparatus.

Відносини органів місцевого самоврядування з владними структурами в умовах зміцнення державної вертикалі влади є актуальними для дослідників. Земства – унікальні явища вітчизняної історії, адже вони активізували суспільну діяльність і акумулювали в своїй роботі інтереси народу. До того ж за часів земства сформувалася раціональна система розподілу обов'язків між державними і регіональними органами влади.

Донбас – показовий регіон для вивчення земської історії, адже з багатьох питань земства Донбасу випереджали інші земства Російської імперії. Саме тут була розвинута промисловість, що відобразилось на фінансовому становленні земств, дозволяючи значно підвищувати асигнування на потреби народу.

Метою дослідження є аналіз взаємодії земств Донбасу (Маріупольського, Слов'яносербського і Бахмутського повітів Катеринославської губернії) з органами центральної влади і місцевою адміністрацією наприкін. XIX – поч. XX ст. за матеріалами Російського державного історичного архіву (далі – РДІА).

В дореволюційній історіографії перспективи співіснування земств і бюрократичних органів проаналізував С.Ю.Вітте. Характеризуючи ставлення уряду до земств, він відзначав утиснення земських повноважень [1]. Взаємини земств Донбасу з владними структурами частково висвітлюють матеріали збірки "Пятидесятелетие Екатеринославского губернского земства" [2].

В радянський період відносини земств з органами державної влади розглядала І.Маклакова, яка визначила опозиційну спрямованість земських клопотань [3]. В цілому ж у даний період проблема статусу земств у державній системі влади не вивчалась.

На сучасному етапі дослідженням даної проблеми займаються В.Кряжков і М.Мартинів [4]. Автори стверджують, що уряд, упевнившись у вірності земств інтересам народу, все ж таки пішов на співпрацю з ними і навіть фінансував деякі суспільно корисні земські заходи. Цікавою в цьому плані є робота О.Богатирьової, в котрій ламається стереотип про несумісність коронної адміністрації і суспільного управління [5].

Джерельна база дослідження представлена законодавчими актами, в котрих регулюються відносини уряду з земствами. Проаналізувавши "Положения о губернских и уездных земских учреждениях" 1864 і 1890 г., а також розпорядження до них, ми можемо прослідкувати за змінами у сфері земських повноважень, що визначалися державою [6].

Однак найбільший масив джерел з даної проблематики зберігається у фондах РДІА. Матеріали фондів 1282 "Канцелярія Міністра внутрішніх справ", 1263 "Кабінет міністрів", 1149 "Земське виборче зібрання" і 1291 "Земський відділ МВС" мають безпосереднє відношення до історії земського самоврядування. Тут зберігаються різні варіанти земських проектів, матеріали листувань міністрів з губернаторами, донесення губернаторів про організацію виборів і хід земських зібрань тощо [7].

У фондах 1287 "Господарчий департамент МВС" і 1288 "Головне управління МВС зі справ місцевого господарства" можна знайти документи, які характеризують особливості взаємодії земств Катеринославщини з адміністративною системою Російської імперії. У цих фондах зберігаються клопотання Катеринославського губернатора до міністрів щодо вирішення проблем місцевого характеру, а також

клопотання земських управ до губернаторів про звільнення від деяких повинностей [8].

Процес відкриття земств у повітах Катеринославської губернії представлено у матеріалах фонду 1284 "Департамент загальних справ МВС". У фонді зібрані документи, які дають уявлення не лише про сам процес формування земських установ Донбасу, але й про становлення стосунків земств даного регіону з органами державної влади. Наприклад, скарги деяких повітових земств на дії Катеринославського губернатора у зв'язку з конфіскацією постанов земських зібрань; листи міністру внутрішніх справ щодо поширення селянського представництва в земських зібраннях тощо [9].

Отже, з самого початку діяльності земських установ царський уряд суворо відслідковував правове поле діяльності земств. Робота земств супроводжувалась безліччю наказів Сенату і МВС. Незважаючи, на загальноземське значення цих наказів, вони найчастіше друкувалися не для широкого загалу, а надсилалися лише тим земствам, діяльності яких вони стосувалися. Це і провокувало конфлікти. Феномен міністерського циркуляру визначив В.Д.Кузьмін-Караваєв: "В земских собраниях очень трудно доказать правоту суждения ссылкой на закон. У слушателей всегда копошится сомнение: а нет ли сенатских решений, не было ли министерского циркуляра? Единственное оправдание – в неясности законодательного текста. Бюрократия же и в циркуляре и в инструкции нашла легкий способ под флагом "изъяснения" закон изменять" [10].

Складними були і відносини земств із губернською адміністрацією. Кожен крок земств підлягав контролю губернатора. В одній з пояснювальних записок Катеринославського губернатора міністру внутрішніх справ зазначалось: "Уряд обов'язково повинен стежити за діями земських установ, контролюючи виконання ними законів і попереджаючи протизаконні та злочинні дії" [11].

Аналогічними були і стосунки земств Донбасу з органами державної влади. У земств даного регіону було багато приводів для незадоволення урядовою політикою. Про це свідчать матеріали справи 50 ф. 1284 "Дело о доставлении копий с постановлениями земских собраний Екатеринославской губернии (1871 г.)" РДІА. В справі зібрані звіти про доставку понад 200 копій постанов земських зібрань за 1871 р. до МВС [12]. Це підтверджує, що уряд жорстко перевіряв усю земську документацію.

29 вересня 1867 р. в Катеринославській губернській управі мав місце конфлікт, пов'язаний з перевіркою документації. Складна ситуація виникла, коли чиновник за дорученням губернатора В.М.Ширяєва почав вимагати збірки останніх постанов земства з метою конфіскації.

При цьому чиновник не пояснив, навіщо йому потрібні постанови, заявивши лише, що він без них не вийде з будинку управи. У відповідь на вимогу голова управи пояснив, що більша частина документів була відправлена для ознайомлення до повітової управи. У зв'язку з чим В.Ширяєву було запропоновано зачекати, поки будуть зібрані збірки постанов, що залишились в управі. Однак В.Ширяєв відмовився чекати і пішов, повернувшись через деякий час у супроводі поліцейського К.Серговського. Поліцейський заявив, що він прибув для припинення опору, який чинив голова управи при спробі Ширяєва конфіскувати книги. Тоді голова спробував пояснити, що постанови не були видані лише тому, що сам чиновник відмовився чекати 5 хвилин, поки вони будуть зібрані. В ту ж хвилину голова надав усі книги і відомості, які цікавили Ширяєва [13].

Підсумком конфлікту стала скарга від Катеринославської губернської управи міністру внутрішніх справ П.А.Валуєву на неповажні дії чиновника. У відповідь на запит міністра з цього питання Катеринославський губернатор, у свою чергу, заявив, що скарги управи на нібито висловлену Ширяєвим неповагу є значно перебільшеними. Дії чиновника губернатор виправдовував тим, що він лише виконував доручення, а сам конфлікт, на думку губернатора, був спричинений низькими моральними якостями земських службовців. На довершення губернатором була представлена негативна характеристика членів губернської управи: "... глава управы Д.Н.Бразоль и его помощник граф В.Е.Конкрин – особы, которые не имеют необходимых качеств для самостоятельной деятельности. К тому же, они находятся под антиправительственным влиянием члена управы И.И.Филиппова – домовладельца г.Екатеринослава, бывшего советчика Палаты госимущества, который сумел обзавестись значительным капиталом во время службы, за что и приобрел сомнительную репутацию. Далее, М.К.Палешко – врач, молодой человек без опыта в ведении общественных дел, который находится в полной зависимости от главы управы. В.И.Пчелкин – ординатор местной больницы, не принимающий никакого участия в делах управы, кроме заведования больницей. И, наконец, С.А.Коростовцев и И.Д.Яковлев – помещики Бахмутского и Славяносербского уездов, особы разумные и спокойные, считающие, что земства должны полностью подчиняться воле высших учреждений" [14]. Ширяєв же був представлений губернатором як чоловік освічений з ученим ступенем. Тому за своїми моральними якостями він просто не міг допустити неввічливості щодо голови управи.

Також губернатор стверджував, що члени земських управ Катеринославщини знаходились під впливом губернського гласного

барона М.О.Корфа, який постійно конфліктував з адміністрацією: "Барон Корф постійно ищет повод для возбуждения полемики с органами власти, представляя себя стражем прав земства" [15].

Підсумковим аргументом губернатора проти дій земської управи стала заява, що при опрацюванні друкованих видань виявилися порушення закону про друк. Тому губернатор спеціально виділив усі вислови, які йому не сподобались. Губернська управа була обурена такою заявою і 16 листопада 1867 р. склала клопотання до міністра внутрішніх справ, у якому висловлювала незадоволення існуючими цензурними правилами. При цьому управа привела конкретні приклади несправедливого ставлення губернатора до потреб земства, на які вона й посилалась у конфіскованих матеріалах: 1. Претензії щодо невиплати губернатором коштів на утримання управи протягом місяця; 2. Заява про те, що затверджена губернатором розкладка земських повинностей є "придушкой к закону"; 3. Відмова земства брати участь у виставці "Земледельческий и сельский хозяин" у зв'язку з браком коштів у земському бюджеті; 4. Клопотання барона М.О.Корфа про відміну постанови губернатора щодо обмеження права земства на збір податків з торгівельних свідоцтв; 5. Матеріали засідання земської управи з приводу скасування губернатором права селянських дітей на різнобічні заняття; 6. Клопотання М.О.Корфа про видання добових грошей гласним [16]. Саме ці місця у матеріалах постанов губернського зібрання, затверджених на грудневій сесії 1866 р., були підкреслені губернатором і заборонені до друку.

У відповідь на всі клопотання управи міністр заявив, що його дратують конфлікти, які кожний раз виникають між адміністрацією і земством. І взагалі, він починає сумніватися в користі земських установ, відмічаючи вкрай незадовільне ведення земського господарства і негативну поведінку членів повітових управ та земських гласних. Дії ж адміністрації щодо до губернського земства міністр розцінив як спокійні і легальні. Враховуючи це, міністр заявив, що земство просто не має права сперечатися з адміністративною владою [17].

Прикладом негативного ставлення губернаторів до діяльності повітових земських управ став і конфлікт, що відбувся на виборчому з'їзді землевласників Бахмутського повіту 15 квітня 1868 р. Вибори були зірвані у зв'язку з тим, що голова з'їзду покинув залу засідання. Приводом для цього стало незадоволення голови тим, що гласними були обрані не ті особи, за яких він агітував голосувати. Коли ж повітова управа подала скаргу міністру внутрішніх справ на незаконні дії голови, губернатор заявив, що вибори не відбулися через неявку самих виборців [18].

Таким чином, ми бачимо, що губернську адміністрацію і земства пов'язували далеко не дружні стосунки. Губернатор звинувачував земських службовців у непокорі і небажання виконувати накази. Цікаво, що таке зухвале ставлення до земських клопотань і скарг не відповідало загальному курсу державної політики. Адже 13 травня 1864 р. імператор заявляв у рескрипті, що наказує виконавчій владі звертати особливу увагу на клопотання місцевих спільнот [19].

Взагалі, проблема повільного реагування уряду на клопотання була дуже актуальною для земств Донбасу. Тяганина з клопотаннями вимушувала земства звертатись по допомогу до так званих "ходоков", що супроводжували клопотання по інстанціям. Як правило, це були впливові аристократи або успішні дільці. Катеринославський губернатор В.Д.Дунін-Берковський навіть заздалегідь попереджав П.А.Валуєва: "Отряжают депутатов к Вам лично подкрепить их ходатайства о нуждах" [20].

Ще одним аспектом у стосунках земств з органами вищої влади стало питання про надання матеріальної допомоги на земські заходи. На жаль, усі земські клопотання матеріального характеру уряд найчастіше відхиляв. Так, 25 липня 1872 р. Маріупольське повітове зібрання клопоталось про виділення коштів на ремонт будівлі грецького суду, а 30 липня 1872 р. міністр відхилив це клопотання у зв'язку з браком коштів у державній казні. Без уваги міністра залишилось і звернення Бахмутського земства (1911 р.) про виділення грошей на реконструкцію приміщення управи [21].

На 1908 р. у взаємовідносинах між органами державної влади і земством назрів значний конфлікт, спровокований тим, що земства обурювались занадто жорсткими умовами покладеної на них етапної повинності. Не оминула ця проблема і земства Донбасу. 12 травня 1908 р. Катеринославська губернська управа уклала клопотання до міністра внутрішніх справ, у якому від імені всіх повітових земств губернії вимагала скасування етапної повинності. У разі відхилення основної вимоги клопотання земська управа просила хоча б переглянути деякі умови відбування земствами повинності, а саме: 1) точно вказувати, скільки верст проходить провідник з етапом; 2) оцінити вартість утримання приміщень для нічлігу арештантів і охоронців при них; 3) чітко визначати суму витрат на опалення і світло в цих приміщеннях. Також управа просила звільнити земства від обов'язку переправляти арештантів з однієї залізничної станції до іншої. Адже від повітових земств Маріупольського, Бахмутського, Слов'яносербського та інших повітів неодноразово надходили скарги, пов'язані з відмовою переправляти арештантів. Земства аргументували свою позицію тим, що у 1905 р. було прийнято "Закон про повітову полі-

цейську стражу", тому обов'язок переправи арештантів логічно було перекласти на поліцейських, які могли організувати надійнішу охорону арештантам, затриманим за кримінальні правопорушення [22].

Слов'яносербська земська управа у своїх клопотаннях неодноразово вказувала, що етапна повинність служить не інтересам місцевого населення, яке оплачує цю повинність, а переслідує суто державні інтереси.

Бахмутська земська управа взагалі заявляла, що обов'язок земств конвоювати арештантів є анахронізмом. Адже ця повинність покладалась на земські управи маленьких повітів, зобов'язуючи їх утримувати інститут піших і кінних стражників, на що потрібні були чималі кошти.

Маріупольське земство обурювалось тим, що "Устав про земські повинності 1868 р." був застарілим, і те, що бачилось простим на момент його прийняття, на даному етапі було вкрай важко здійснити. Наприклад, щодо етапної повинності Маріупольське земство зазначало: "Раньше помещения для арестантов можно было найти в сельских товариществах, в сей час же при значительном росте преступности, таких помещений просто не хватает. Потому, земства вынуждены строить специальные помещения, на что ежемесячно тратится 500 руб." [23].

Розглянувши клопотання земств про звільнення їх від етапної повинності, Міністерство фінансів заявило, що не бачать достатніх підстав для задоволення цих вимог. Що ж до прохання про переклад натуральної частини етапної повинності на наряди місцевої поліції міністр відповів, що якщо земства не влаштує відбування натуральної повинності, то її легко перевести в грошову [24].

Тим часом в урядових колах постійно зростало невдоволення діяльністю земств, про що свідчить доповідь міністра внутрішніх справ імператору 15 січня 1904 р. В доповіді зазначалося, що земські установи Слов'яносербського повіту ухиляються від основ земського законодавства, чим заважають правильному ходу земського життя. Занепокоєний цими явищами стат-секретар МВС В.Плеве запропонував встановити всебічний контроль за діяльністю Слов'яносербського і Бахмутського земств. Місія наглядача була покладена на члена Ради міністра генерал-лейтенанта П.Томіча. Імператор підтримав пропозицію, результатом чого стало встановлення контролю за діяльністю зазначених земств, на період з 18 січня 1904 р. до 19 грудня 1908 р. Перший звіт надійшов 17 лютого 1904 р. В ньому зазначалося, що в земських колах розповсюджені антиурядові погляди, які супроводжуються вимогами розширити сферу земських повноважень і ліквідувати цензуру земських видань. Для контролю за політичними

поглядами земських діячів було відряджено доглядача графа Ф.Келлера. Відтепер у залах земських засідань майже не обговорювались актуальні для земств проблеми відносин з адміністрацією і фінансування соціальних програм. Крім того, для всебічного нагляду за медичною і просвітницькою діяльністю земств Катеринославської губернії встановлювався контроль графа П.Романова. В звіті графа міністру від 22 лютого 1904 р. вказувалося, що в повітах Донбасу розвиток освіти і медицини знаходиться на високому рівні і пов'язано це з залученням до фінансування соціальної сфери фабрично-заводських підприємств. Однак граф ставив під сумнів причини значного розквіту промисловості в Слов'яносербському і Бахмутському повітах, у зв'язку з чим просив міністра дати дозвіл на здійснення ревізії цих підприємств. Свою позицію П.Романов мотивував тим, що земства нібито вкладали в підприємства гроші, виділені державою на реалізацію обов'язкових земських повинностей для отримання особистої вигоди [25].

Також нагляд було встановлено за господарчою діяльністю Слов'яносербського земства. З цією метою 23 січня 1904 р. було відряджено секретаря Господарчого Департаменту МВС І.Андрієвського. В звіті міністру Андрієвський писав: "Я объездил весь уезд от одного конца до другого и собственными глазами видел, что сделано за последние шесть лет (с 1898 по 1903 гг.), то есть исключительно в период заведывания земским хозяйством управы ныне действующего состава. Изучение подлинных дел, личные осмотры и показания особ, достойных доверия, дали мне основания говорить, что продуктивная, энергичная работа Славяносербского земства началась лишь шесть лет назад, то есть с того момента, когда должность главы управы занял Г.Родаков..." Далі І.Андрієвський вказував, що з 1865 до 1898 р. діяльність земства була в'ялою і нікчемною. Єдине, що могло, на його думку, виправдати таку діяльність, – мізерний бюджет земства. Але зі швидким розвитком у цьому районі гірничозаводської і фабричної промисловості наприкінці 90-х рр. XIX ст. земство отримало величезні кошти. Ставши заможним, земство почало активно працювати, спрямовуючи діяльність на розвиток медицини й освіти. Замість старих лікарень з бідним обладнанням земства почали будувати лікарні, забезпечені відповідним персоналом і необхідним інвентарем. При цьому І.Андрієвський підкреслював, що всі земські лікарі були політично благонадійними і їх погляди на державний лад не викликали підозри [26].

Що ж до просвітницької діяльності земств, то тут І.Андрієвський також відмічав зміни на краще. Адже замість дерев'яних хат з солом'яним дахом, які служили приміщеннями для шкіл, з'явилися відповідні будівлі з окремими кімнатами для вчителів. При цьому

кількість шкіл зростала з кожним роком, а навчатись у земській школі стало навіть престижно. Однак, незважаючи на всі перелічені факти, земська діяльність не дала очікуваних результатів. Причиною цього стало розповсюдження антидержавних поглядів у земських народних школах [27].

Спочатку в діяльності учителів не помічалось нічого особливого, але вже на початок 1901 р. в їх роботі можна простежити антидержавний ухил. Крім того, учителі намагались прищепити молоді антирелігійні погляди. Наприклад, восени 1901 р. училищна рада й інспектор прийняли рішення про усунення з посади учителя В.Смірнова. Його звинувачували у відкритій критиці обрядів православної церкви, а також у пропаганді серед місцевих селян антидержавних поглядів графа Л.М.Толстого.

Навесні 1902 р. за тим же порядком був звільнений учитель К.Герус. Його також звинуватили в розповсюдженні антирелігійних поглядів і невиконанні розпоряджень навчального начальства, крім того, до справи додавався факт незаконного проживання учителя з місцевою селянкою.

Звільнення вчителів викликало хвилю незадоволення серед їх однодумців, котрі були впевнені в тому, що управа доб'ється скасування постанови училищної ради і учителі повернуться на робочі місця. Але управа не заступилась за вчителів, тому на початку 1902–1903 навчального року вчителі, відчуваючи своє непевне становище, демонстративно покинули повіт, виразивши протест проти дій училищної ради й інспектора. У зв'язку з цим управі довелося швидко набирати нових учителів, які, на думку І.Андрієвського, були не кращими за звільнених. З цього моменту в Слов'яносербському повіті починається дезорганізація навчальної справи [28]. Підбиваючи підсумки обстеження діяльності Слов'яносербського повітового земства, І.Андрієвський зазначав, що земська управа припускалася значних помилок при здійсненні наказів "згори" і взагалі земство так і не витягло соціальну сферу з тієї рутини, в якій вона знаходилась багато років. Дивно, що такий підсумок робився після всіх перелічених надбань земства в медичній і просвітницькій галузях...

У всіх перелічених діях влади земство не могло не бачити систематичного утиску своєї діяльності. Про це воно заявляло у клопотаннях, скаржилося на утиски – і не можна не визнати, що у цих скаргах було багато гіркої істини. Бачачи недовіру з боку уряду, земські гласні охолопили до справи. Негативний результат мало і впроваджене "Положенням 1890 р." обмеження компетенції гласних. Відтепер нікто з гласних не мав права перевіряти документацію управи. "Общественного контролю не существует, на глазах у всех совершаются земст-

вами самые темные дела... В земские круги проникли хищения", – зазначав граф М.Румянцев [28].

Цікаво, що за таких умов ставлення земств до уряду було вкрай поважним. У поведінці земств Донбасу навіть проявлявся наївний монархізм. Земські зібрання регіону ввели в практику, щоб вступники на земську посаду давати "клятвенное обещание служить Императору до последней капли крови". Поважне ставлення земців до імператора проявилось в ході засідання Бахмутського земського зібрання 7 квітня 1866 р. Хід зібрання було перервано телеграмою, в якій зазначалось: "Отслужить божественный молебен за спасение драгоценной жизни Государя Императора от руки злодея". Після оголошення телеграми члени зібрання одностайно вирішили піти до Соборної церкви для принесення молитов подяки Господу. Але перед походом було вирішено відправити телеграму міністру внутрішніх справ для з'ясування стану здоров'я імператора. В телеграмі зазначалося: "С чувством глубокой скорби было выслушано Бахмутским земским собранием сообщение о том, что нашлась в России рука подымавшаяся на священную особу Императора. Глубоко взволнованные, спешим в Соборную церковь вознести молитвы за сохранение жизни возлюбленного монарха" [30]. Ці рядки свідчать, що земці не тримали зла на імператора за його антидемократичну політику, спрямовану на утиснення земських повноважень.

Підбиваючи підсумки дослідження, слід відзначити, що за роки діяльності земства стикнулися з величезною кількістю проблем, спровокованих недосконалістю земського законодавства і надмірною опікою уряду. Недовіра уряду до земств, тенденція до утиснення його компетенції створила на місцях той сумний літопис непорозумінь, якими так насичена історія земських установ. Але головне, що, незважаючи на нескінченні обмеження і дорікання царизму, земства все ж не повністю втратили самостійність. Вони самі формували структуру управління, визначали основні напрями діяльності, підбирали спеціалістів. Головне, що давало земствам життєвої стійкості, – прагнення покращити життя народу. Таким чином, історія земств засвідчує, що царизм все ж не зміг перетворити їх на ще один бюрократичний орган. Навпаки, земства, змушені відстоювати інтереси, зуміли підвищити свій вплив на державні структури. Саме тому земські установи є позитивним прикладом успішної та ефективної діяльності органів самоврядування в складних історичних умовах.

Література

1. Витте С. Ю. Самодержавие и земство / С. Ю. Витте. – СПб. : Тип. В. Безобразова и К., 1908. – 211 с.

2. Пятидесятилетие Екатеринославского губернского земства. 1866–1916. – Екатеринослав : Тип. Губернского правления, 1916. – 267 с.

3. Маклакова И. Ю. Земские ходатайства как источник по истории школы и педагогического движения в России II пол. XIX – нач. XX в. / И. Ю. Маклакова // Народное образование и педагогическая мысль России кануна и начала империализма. Малоисследованные проблемы и источники : сб. науч. тр. / [под ред. Э. Д. Днепров]. – М. : НИИ ОП, М., 1980. – С. 239–275.

4. Кряжков В. А. Местное самоуправление: правовое регулирование и структура / В. А. Кряжков // Государство и право. – 1992. – № 1. – С. 16–24 ; Мартынов М. Самоуправление: панацея или иллюзия? / М. Мартынов // Ваш выбор. – 1995. – № 1. – С. 21–23.

5. Богатырева О. Н. Контроль государственной администрации над деятельностью органов земского самоуправления (II пол. XIX – начало XX вв.) / О. Н. Богатырева // Известия Уральского государственного университета. – 2004. – № 32. – С. 89–101.

6. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). – [2-е собр.]. – Т. 39. – № 40457. – С. 1–13; № 40458. – С. 14–21 ; № 40459. – С. 21–22 ; ПСЗ. – [3-е собр.]. – Т. 10. – СПб., 1890. – № 6927. – С. 493–511 ; Сборник правительственных распоряжений по делам, до земских учреждений относящимся. – [2-е изд.]. – СПб. : Изд. хоз. деп. МВД, 1872. – Т. 1.

7. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 1282, оп. 3, спр. 127 ; ф. 1263, оп. 1, спр. 853, 4244, 4580 ; ф. 1149, оп. 12, спр. 141 ; ф. 1291, оп. 30, спр. 19 ; оп. 62, спр. 7 ; оп. 54, спр. 147 ; оп. 132, спр. 42.

8. РДІА, ф. 1287, оп. 27, спр. 82 ; оп. 23, спр. 108 ; оп. 22, спр. 1416 ; оп. 91, спр. 22 ; оп. 40, спр. 1253 ; оп. 28, спр. 766 ; ф. 1288, оп. 3, спр. 133 ; оп. 2, спр. 57.

9. РДІА, ф. 1284, оп. 92, спр. 72, 93, 66, 41, 38.

10. Кузьмин-Караваев В. Д. Из эпохи освободительного движения / В. Д. Кузьмин-Караваев : в 2 т. – СПб., 1907.

Т. 1. – 1907. – С. 98.

11. Сборник правительственных распоряжений по делам до земских учреждений относящимся. Издание ежегодное. – СПб., 1868–1904.

12. РДІА, ф. 1284, оп. 92, спр. 50, арк. 241

13. РДІА, ф. 1284, оп. 92, спр. 29, арк. 12.

14. Там само, арк. 14.

15. Там само, арк. 17 зв.

16. Там само, арк. 44 зв.

17. Там само, арк. 1 зв.

18. РДІА, ф. 1284, оп. 92, спр. 35, арк. 45 зв.

19. РДІА, ф. 1641, оп. 1, спр. 137, арк. 1 зв.

20. РДІА, ф. 1282, оп. 2, спр. 1813, арк. 2.

21. РДІА, ф. 1284, оп. 92, спр. 7, арк. 52 зв.

22. РДІА, ф. 1288, оп. 3, спр. 133, арк. 2 зв.

23. РДІА, ф. 1288, оп. 3, спр. 133, арк. 2 зв.
24. Там само, арк. 15.
25. РДІА, ф. 1288, оп. 3, спр. 136, арк. 11.
26. РДІА, ф. 1288, оп. 3, спр. 136, арк. 23.
27. РДІА, ф. 1288, оп. 3, спр. 136, арк. 23 зв.
28. РДІА, ф. 1288, оп. 3, спр. 136, арк. 27.
29. РДІА, ф. 1282, оп. 2, спр. 11, арк. 6.
30. РДІА, ф. 1287, оп. 22, спр. 1416, арк. 176.

УДК 94(477.51)"18"

Ю.М.Петровська

**Діяльність земських установ Чернігівської губернії
в продовольчій сфері в умовах дії Тимчасових правил
із забезпечення продовольчих потреб сільських обивателів
від 12 червня 1900 р.**

У статті розглядаються особливості діяльності земських установ Чернігівської губернії з продовольчого забезпечення населення в умовах дії Тимчасових правил із забезпечення продовольчих потреб сільських обивателів від 12 червня 1900 р. Особлива увага звертається на спроби реалізації земськими діячами на практиці ідеї організації в губернії громадських робіт, а також відкриття зерносховищ та елеваторів.

Ключові слова: земські установи, Чернігівська губернія, продовольче питання.

В статье рассматриваются особенности деятельности земских учреждений Черниговской губернии по продовольственному обеспечению населения в условиях действия Временных правил по обеспечению продовольственных потребностей сельских обывателей 12 июня 1900 г. Особое внимание обращается на попытки реализации земскими деятелями на практике идеи организации в губернии общественных работ, а также открытия зернохранилищ и элеваторов.

Ключевые слова: земские учреждения, Черниговская губерния, продовольственный вопрос.

The article reveals the features of activity of zemstvo institutions of Chernigiv province in food providing of population in according to the Temporal rules for provision of food necessities of rural inhabitants (the 12th of June, 1900). The special attention is applied to zemstvo figures'

attempts of realization into practice the ideas of organization of social works, openings of granaries and elevators in the province.

Key words: zemstvo establishments, Chernigiv province, food problem.

Актуальність розвідки зумовлена, насамперед, потребою наукового осмислення ролі земств у вирішенні продовольчого питання, необхідністю визначення специфіки земської роботи в продовольчій сфері. Аналіз праць сучасних дослідників земської історії демонструє, що об'єктом їхньої пильної уваги виступає, перш за все, соціально-економічна, культурно-просвітницька та самоврядна діяльність земських установ [1; 2; 3; 4]. Натомість така важлива складова багатовекторної діяльності земств, як заходи, спрямовані на вирішення продовольчого питання, не знайшла свого повного відображення у вітчизняній історіографії. Тим часом проблема продовольчого забезпечення населення Російської імперії привертає до себе увагу зарубіжних дослідників, зокрема К.Мацузато, який здійснив ґрунтовний аналіз основних елементів сільської хлібозапасної системи, окреслив її завдання, а також схарактеризував діяльність земських установ у напрямку вирішення продовольчого питання [5].

Метою нашої статті є з'ясування особливостей діяльності земських установ Чернігівської губернії в продовольчій сфері в умовах дії Тимчасових правил із забезпечення продовольчих потреб сільських обивателів від 12 червня 1900 р. Відомо, що після запровадження земських установ 1864 р. справа продовольчого забезпечення населення була передана до їхньої компетенції. Земські діячі повинні були наглядати за тим, щоб селяни регулярно поповнювали свої хлібозапасні магазини, а також слідкувати за процесом видачі та повернення продовольчих позичок. Однак, головним чином, унаслідок відсутності в земців владних повноважень їм так і не вдалося знайти спільну мову з сільським населенням, яке, природно, прагнуло до самостійного вирішення продовольчого питання, а відтак у більшості випадків земські ініціативи в продовольчій сфері залишалися виключно на папері. Зважаючи на це, 12 червня 1900 р. були прийняті Тимчасові правила із забезпечення продовольчих потреб сільських обивателів, які вилучили операції, пов'язані з видачею та поверненням продовольчих позичок, із земської компетенції.

Зазначимо, що Тимчасові правила регламентували процес надання населенню продовольчої або насінневої допомоги під час неврожайів. Згідно з Тимчасовими правилами на загальноімперському рівні контроль за процесом продовольчого забезпечення населення здійснював міністр внутрішніх справ, на регіональному – губернатор. Останній очолював місцеве губернське присутствіє, яке після

вилучення продовольчої справи з земської компетенції перетворилося на найголовніший та найвпливовіший орган, котрий слідкував за продовольчим забезпеченням населення губернії. Необхідно зазначити, що в продовольчій сфері губернське присутствіє перебало на себе функції, які до 1900 р. виконували місцеві губернські земські установи. Поряд із цим заслуговує на увагу той факт, що до складу губернського присутствія, крім запрошених до розгляду адміністративних справ осіб, мали входити всі члени губернської земської управи [6, с. 432–434].

Наступною ланкою оновленої продовольчої системи стали повітові з'їзди земських начальників, які підпорядковувалися місцевому губернському присутствію й вирішували питання продовольчого забезпечення населення на рівні повітів, перебравши на себе, таким чином, функції повітових земських установ. Показово, що до участі в роботі адміністративного присутствія повітового з'їзду запрошувалися усі члени повітової земської управи. Тимчасові правила зобов'язували повітові з'їзди розглядати скарги на роботу земських начальників у продовольчій сфері. Останні мали слідкувати за станом хлібозапасних магазинів, а також хлібних припасів, що в них зберігалися. Крім того, земські начальники мали перевіряти списки осіб, із яких стягувався продовольчий збір, а також списки осіб, які претендували на отримання допомоги [7, с. 436–438].

Таким чином, тимчасові правила змінили господаря продовольчої справи на місцях. Проте Міністерство внутрішніх справ (далі – МВС) підкреслювало, що економічні заходи й надалі залишатимуться в компетенції земських установ. Так, наприклад, циркуляр МВС від 1 січня 1901 р. конкретизував земські повноваження в економічній сфері. Серед питань, які відтепер мали вирішувати земства, були наступні: організація сільськогосподарської статистики, вивчення причин періодичних неврожаїв та вживання відповідних заходів із метою їх попередження, організація дрібного сільськогосподарського кредиту з метою забезпечення селян удосконаленим інвентарем, виведення нових порід худоби, вирощування насіння тощо.

Водночас циркуляр МВС наголошував на необхідності підтримки земцями заходів, які мали безпосереднє відношення до продовольчого забезпечення населення: надання кредиту під заставу хліба з метою запобігання випадкам послішнього продажу селянами своїх хлібних припасів одразу після збору врожаю, створення земських загальностанових капіталів, відкриття благодійних попечительств, товариств, їдалень, притулків, влаштування громадських робіт, продаж населенню хліба за заготівельними цінами паралельно з

улаштуванням із цією метою постійних центральних хлібозапасних магазинів [8, с. 2–3].

Після опублікування Тимчасових правил розпочався процес передачі продовольчої справи до компетенції Чернігівського губернського присутствія та повітових з'їздів, які мали отримати від губернської та повітових земських управ відповідну документацію та грошові суми. Показово, що після передачі земськими діячами новим господарям продовольчої справи документації, яка стосувалася грошових позичок, отриманих населенням із загальноімперського капіталу, з земств знімалася відповідальність за повернення цих коштів державі [9, арк. 3]. 25 січня 1901 р. Чернігівське губернське присутствіє створило тимчасову комісію під головуванням його неодмінного члена, до складу якої входили й земські діячі. Мета комісії полягала в з'ясуванні рівня продовольчого забезпечення населення та вивченні діловодства, яке знаходилося в розпорядженні повітових земських управ. Разом із тим Чернігівське губернське присутствіє доручило повітовим з'їздам розробити засади майбутньої організації продовольчої справи в повітах із урахуванням місцевих умов [10, арк. 17–19 зв.]. 11 червня 1901 р. вийшла постанова Чернігівської губернської земської управи про передачу документації та перерахування губернського продовольчого капіталу в розпорядження Чернігівського губернського присутствія [11, арк. 104–104 зв.]. 19 червня 1901 р. на спільному засіданні членів Чернігівської губернської земської управи та земських начальників були з'ясовані умови передачі останнім хлібозапасних магазинів [12, арк. 3].

Щодо подальшої роботи земських діячів у складі Чернігівського губернського присутствія та повітових з'їздів, то вивчення протоколів засідань останніх свідчить про те, що їхня діяльність у складі цих установ проходила тихо і майже непомітно. Причина пасивності земців, як ми вважаємо, полягала навіть не в тому, що їх кількість як у Чернігівському губернському присутствії, так і повітових з'їздах була недостатньою для того, щоб якимось впливати на постановку продовольчої справи, а в тому, що земські діячі вирішили зосередитися на виконанні завдань, які поставило перед ними МВС у сфері продовольчого забезпечення населення. Разом із тим варто зазначити, що земці продовжували цікавитися продовольчим питанням у його, так би мовити, "класичному" вигляді. Так, наприклад, Стародубське повітве земство, зробивши висновок, що продовольчі ресурси населення повіту в цілому майже доведені до визначеної законом норми, однак існуючі хлібозапасні магазини не витримували жодної критики стосовно свого стану, подало клопотання губернському земству про

необхідність розробки останнім пристосованого для тривалого зберігання хліба типу будівлі хлібозапасного магазину [13, с. 346–349].

Розглянемо, що саме зробили земці Чернігівської губернії для реалізації на практиці пропозицій МВС, які стосувалися вирішення продовольчого питання. Відомо, що невпорядкованість хлібної торгівлі на місцях призводила до того, що після збору врожаю величезна кількість селянського хліба опинялася на ринках та скуповувалася перекупниками. Останні, добре розбираючись у "психології" селянства, тобто знаючи про те, що воно не мало можливості відтягнути продаж свого хліба восени, оскільки було змушене в визначений термін сплатити податки, навмисно знижували ціни на хліб [14, с. 1106, 1108, 1111–1112]. Разом із тим навесні, як відомо, селяни були змушені купувати хліб як для харчування, так і для засівання ланів за більш високими цінами, що, як слушно зазначив К.Мацузато, втягувало селянство в кабальні відносини з лихварями та землевласниками [15, с. 190]. Необхідно зазначити, що деякі земства знайшли вихід із такої ситуації. Вони почали видавати селянам позички під заставу хліба, для чого створювали ломбарди для його зберігання [16, с. 87].

Щодо Чернігівської губернії, то в останній так само, як і в інших регіонах Російської імперії, в сфері хлібної торгівлі була відсутня атмосфера здорової конкуренції, яка б, зрозуміло, надала шанс місцевим мешканцям купувати хліб у разі його нестачі за прийнятними цінами [17, арк. 45 зв.]. За таких умов особливе зацікавлення в земців Чернігівської губернії викликала ідея відкриття зерносховищ та елеваторів для очищення, зберігання та продажу хліба. Як засвідчили матеріали роботи повітових та губернського комітетів, що були створені для обговорення стану сільського господарства, на початку ХХ ст. прогресивно налаштована частина земців Чернігівської губернії в цілому позитивно поставилася до ідеї відкриття елеваторів та зерносховищ при залізничних станціях, центральних торгових пунктах повіту, а також визнала корисність організації видачі позичок під хліб. Усі ці заходи, на думку земських діячів, були здатні впорядкувати як внутрішню, так і зовнішню торгівлю, знизити ціни на хліб у неврожайні роки. Крім того, за наявності зерносховищ та елеваторів земства могли б виступити посередниками під час реалізації хліба місцевим селянством інтендантству. Однак необхідно зазначити, що на заваді реалізації земських ініціатив стала відсутність у земців коштів, достатніх для того, щоб профінансувати влаштування зерносховищ та елеваторів. Матеріали роботи повітових комітетів свідчать про схиляння земців до думки, що організаційним боком справи мали перейматися саме вони, а фінансовий тягар мав взяти на себе уряд [18, с. 241].

Ще одним питанням, яке мали розглянути земські установи Чернігівської губернії, було питання організації громадських робіт під час неврожаїв. Як зазначив Ф.Клінчин, якщо до видання Тимчасових правил земство опікувалося наданням продовольчої та насінневої допомоги особам, що її потребували, а адміністрація займалася вирішенням питання організації громадських робіт, доставки фуражу для худоби тощо, то після 12 червня 1900 р. їхні обов'язки та функції стали цілком протилежними [19, с. 9–10]. МВС підкреслювало бажаність організації таких видів громадських робіт, які б, не відрізняючись особливою масштабністю, відповідали практичним міркуванням та потребам (влаштування ставків, насадження лісів біля урвищ, закріплення сипучих пісків, осушення боліт, будівництво шляхів). Для віднайдення коштів, потрібних для фінансування громадських робіт, МВС запропонувало земським діячам звернутися до земських дорожніх капіталів [20, с. 6, 18–20; 21, с. 33]. 1901 р. МВС зажадало від земств обговорення на засіданнях земських зборів питання про розробку планів громадських робіт, віднайдення джерел їхнього фінансування, а також зобов'язало губернські та повітові земські управи постраждалих від неврожаю місцевостей негайно розпочати збір необхідних для організації громадських робіт матеріалів [22, с. 31; 23, арк. 7]. Однак реакція земських установ на "напосідання" МВС була неоднозначною: одна частина земств відкинула ідею організації громадських робіт, інша – поставилася до неї позитивно [24, с. 355–356].

Показово, що серед земських діячів Чернігівської губернії ідея організації громадських робіт зустріла неабияку підтримку [25, с. 335–343]. 1902 р. Чернігівська губернська земська управа, проаналізувавши всі матеріали, що перебували на той момент у її розпорядженні та мали відношення до питання організації громадських робіт, дійшла висновку про необхідність відкриття в різних частинах губернії, по-перше, дорожніх робіт, мета яких полягала в поліпшенні існуючих шляхів сполучень; по-друге, робіт, спрямованих на попередження пожеж; по-третє, робіт, що мали на меті освоєння нових земельних площ; по-четверте, робіт із заготовки товарного лісу.

Крім того, Чернігівська губернська земська управа зауважила, що дорожні роботи мали бути організовані за рахунок використання дорожніх капіталів, протипожежні – страхового, перетворювальні – спеціальних земських асигнувань, заготівельні – державних коштів. Організаційними питаннями (підготовка матеріалів, нагляд за роботами тощо), на її думку, мали займатися повітові земства. Натомість Чернігівське губернське земство мало займатися складанням кошторисів робіт, розробкою їх плану, а також здійснювати загальний нагляд за його виконанням [26,

арк. 29 зв.–30 зв.]. Чернігівські губернські земські збори 1902 р. в цілому погодилися з доповіддю губернської земської управи [27, с. 94]. Показово, що надалі земці Чернігівської губернії не полишали спроб організації громадських робіт, потреба в яких ставала нагальною під час неврожаїв, однак відсутність коштів, яких потребувала ця операція, не дозволяла їм реалізовувати свої ініціативи на практиці.

Необхідно зазначити, що незабаром земці взяли участь у обговоренні більш серйозного проекту – проекту нового Продовольчого статуту. Причиною, яка спонукала урядовців до цього кроку, була незадовільна діяльність губернських присутствій, повітових з'їздів та земських начальників у продовольчій сфері. Про "профнепридатність" вищеперелічених установ стало відомо вже під час продовольчої кампанії 1901–1902 рр., коли допомога була потрібна населенню В'ятської, Воронежської, Казанської та інших губерній Російської імперії [28, с. 6]. Губернські присутствія, повітові з'їзди, а також земські начальники виявилися нездатними точно з'ясувати розміри необхідної продовольчої допомоги, а також організувати громадські роботи; після передачі продовольчої справи до їхньої компетенції посилилася канцелярська тяганина, наслідком чого стала затримка у видачі продовольчих та насінневих позичок населенню; спостерігалися затримки у видачі позичок у тих випадках, коли придбаний хліб доводилося доставляти у віддалені місцевості або місцевості, поблизу яких не було залізничних колій; перевезення хліба залізницями було здійснене з запізненням, у результаті чого відбулося скорочення посівних площ; доставлений до багатьох місцевостей хліб виявився засміченим; ненадання своєчасної продовольчої допомоги призвело до погіршення стану здоров'я населення [29, с. 86–101].

За таких обставин на державному рівні знову постало питання реформування продовольчої системи [30, с. 39]. 1909 р. земська Росія отримала можливість ознайомитися з проектом нового Продовольчого статуту, що передбачав передачу продовольчої справи земствам [31, с. 562], які згідно з положеннями проекту мали засновувати загальностанові продовольчі капітали, влаштовувати громадські роботи, організувати продаж хліба, а також надавати благодійну продовольчу допомогу соціально незахищеним верствам населення [32, арк. 213–220]. Необхідно зазначити, що реакція земств Російської імперії на проект Продовольчого статуту продемонструвала відсутність єдиного погляду на те, як саме мала виглядати сільська хлібозапаса система. Одна група земств у цілому підтримала проект за винятком деяких непринципових моментів, друга – визнала за необхідне внести до нього суттєві поправки (серед земств другої групи опинилося й Чернігівське губернське земство [33, с. 33]), третя –

категорично відхилила найважливіші положення проекту [34, с. 745–752; 35, с. 956–965]. Реакція земців на проект Продовольчого статуту засвідчила, що вони були готовими очолити продовольчу справу лише за умови її кардинальної реорганізації та перегляду існуючого законодавства.

Отже, невдала практична діяльність земських установ із продовольчого забезпечення населення в другій половині XIX ст. змусила державу до радикального кроку: земці як Чернігівської, так і інших губерній Тимчасовими правилами 1900 р. були усунені від процесу накопичення продовольчих ресурсів сільським населенням та видачі позичок останньому. Однак вони отримали право брати участь у роботі Чернігівського губернського присутствія та повітових з'їздів, що було логічно з огляду на те, що на момент видання Тимчасових правил саме земські діячі мали значний досвід роботи в продовольчій сфері. Проте діяльність останніх у складі цих установ не відрізнялася особливою активністю. Натомість земці з надзвичайною серйозністю поставилися до завдань, які висувало перед ними МВС у продовольчій сфері, однак їхня практична реалізація в умовах кризи земських фінансів виявилася неможливою.

Тим часом життя продемонструвало нездатність губернських присутствій, повітових з'їздів та земських начальників до виконання того обсягу роботи, який було покладено на них Тимчасовими правилами 1900 р. За таких умов постало питання передачі продовольчої справи до земського відання. Однак косметичні зміни продовольчої системи, які пропонував отриманий земськими діячами 1909 р. проект Продовольчого статуту, абсолютно їх не влаштували. На початку XX ст. вони прагнули до розширення своїх повноважень та вимагали від держави більш широкого погляду на продовольчу проблему.

Література

1. Носенко О. В. Самоврядна діяльність земств Південно-Східної України (90-ті рр. XIX ст. – 1917 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Носенко О. В. – Луганськ, 2006. – 20 с.
2. Редькіна О. А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – поч. XX ст. / О. А. Редькіна. – К. : Куприянова, 2008. – 192 с.
3. Горохов С. В. Соціально-економічна діяльність земств Харківської та Чернігівської губерній наприкінці XIX – на поч. XX ст. : дис. ... кандидата іст. наук : спец. 07.00.01 / Горохов Сергій Вікторович. – К., 2008. – 218 с.
4. Стецюк В. Б. Земства Правобережної України в період Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Стецюк В. Б. – Чернівці, 2009. – 20 с.

5. Мацузато К. Сельская хлебозапасная система в России 1864–1917 годы / К. Мацузато // Отечественная история. – 1995. – № 3. – С. 185–197.
6. Высочайше утвержденные, 12 июня 1900 года, Временные Правила по обеспечению продовольственных потребностей сельских обывателей // Сборник правил по обеспечению народного продовольствия / [сост. Г. Г. Савич]. – С.-Петербург : Типография Министерства внутренних дел, 1900.
Выпуск первый. – 1900. – С. 431–452.
7. Там само.
8. Циркуляр Министра Внутренних Дел г.г. Губернаторам по сельской продовольственной части 1 января 1901 г., № 1 // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1901. – № 4, апрель. – С. 2–3.
9. Державний архів Чернігівської області (Держархів Чернігівської обл.), ф. 147, оп. 1, спр. 154, 188 арк.
10. Там само.
11. Там само.
12. Там само, спр. 189, 35 арк.
13. Свод постановлений Уездных Земских Собраний Черниговской губернии очередных и чрезвычайных сессий, происходивших в 1903 г. Свод уездных земских смет и раскладок на 1904 г. / [сост. В. А. Дрелинг]. – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1906. – 544 с.
14. Стахович А. Мелкий кредит под хлеб и участие в нем земства / А. Стахович // Земское дело. – 1910. – № 13–14. – С. 1106–1117.
15. Мацузато К. Вказ. праця.
16. Абрамов В. Ф. Российское земство: экономика, финансы и культура / В. Ф. Абрамов. – М. : Ника, 1996. – 165 с.
17. Держархів Чернігівської обл., ф. 140, оп. 1, спр. 51, 96 арк.
18. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Черниговская губерния. – С.-Петербург : Отделение типографии П. П. Сойкина, 1903.
Т. XLVII. – 1903. – 442 с.
19. Клинчин Ф. Общественные работы, как мера борьбы с последствиями неурожая / Ф. Клинчин. – С.-Петербург : Издание журнала "Земское Дело", 1912. – 24 с.
20. Циркуляры Министра Внутренних Дел начальникам губерний, пострадавших от неурожая 1901 года (17 августа 1901 года, № 20) // ЗСЧГ. – 1901. – № 10, октябрь. – С. 6–28.
21. Министерство внутренних дел выдвигает на очередь вопрос об организации общественных работ // ЗСЧГ. – 1901. – № 8, август. – С. 33.
22. Циркуляр Министра Внутренних Дел г.г. Губернаторам. От 7-го сентября 1901 г. за № 36. (По хозяйственному департаменту) // ЗСЧГ. – 1901. – № 10, октябрь. – С. 30–33.
23. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 1, спр. 31, 57 арк.
24. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет : в 4 т. / Б. Б. Веселовский. – С.-Петербург : Издание О. Н. Поповой, 1909–1911.
Т. 2. – 1909. – 724 с.

25. Свод постановлений Уездных Земских Собраний Черниговской губернии очередных и чрезвычайных сессий, происходивших в 1901 г. и Свод уездных земских смет и раскладок на 1902 г. / [сост. Д. Н. Неточаев]. – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1903. – 450 с.

26. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 1, спр. 31, 57 арк.

27. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания XXXVIII очередной сессии 1902 года (26 ноября – 11 декабря). – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1903. – 424 с.

28. Циркуляры Министра Внутренних Дел начальникам губерний, пострадавших от неурожая 1901 года (17 августа 1901 года, № 20) // ЗСЧГ. – 1901. – № 10, октябрь. – С. 6–28.

29. Сухоплюев И. К. Непригодность крестьянских учреждений к заведению продовольственным делом / И. К. Сухоплюев // ЗСЧГ. – 1906. – Сентябрь. – С. 59–116.

30. По продовольственному делу // ЗСЧГ. – 1907. – № 4, апрель. – С. 39–40.

31. Талинский. Новый продовольственный устав / Талинский // Земское дело. – 1913. – № 7. – С. 561–569.

32. Держархів Чернігівської обл., ф. 147, оп. 1, спр. 812, 306 арк.

33. Доклад № 40 // Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 45-й очередной сессии 1909 года, состоявшейся 26 ноября – 9 декабря 1909 г. (с приложениями). – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1910. – Приложение. – С. 1–35.

34. Толстой П. Правительственный "проект положения о мерах помощи населению в случае неурожая" перед судом современной России / П. Толстой // Земское дело. – 1910. – № 10. – С. 745–752.

35. Толстой П. Правительственный "проект положения о мерах помощи населению в случае неурожая" перед судом современной России / П. Толстой // Земское дело. – 1910. – № 11–12. – С. 956–965.

УДК 930:33(477)"1953/1964"

Ю.В.Коробка

Джерела історіографії реформ в економіці України в добу хрущовської "відлиги"

У статті за усталеною класифікаційною схемою, виробленою у вітчизняній історіографії, розглянуто систему основних джерел історіографічного освоєння реформ у сільському господарстві та промисловості України в період хрущовської "відлиги".

Ключові слова: історіографічне джерело, історіографія проблеми, "відлига", перетворення в економіці України.

В статье в соответствии с устоявшейся классификационной схемой, выработанной в отечественной историографии, рассматривается система основных источников историографического освоения реформ в сельском хозяйстве и промышленности Украины в период хрущевской "оттепели".

Ключевые слова: историографический источник, историография проблемы, "оттепель", преобразования в экономике Украины.

The article dwells upon the basic sources of historiography of the reforms in agriculture and industry of Ukraine in the period of Khrushchev's "thaw" in conformity with the standard pattern of classification developed in Ukrainian historiography.

Key words: source of historiography, problems of historiography, "thaw", reformation of the economy of Ukraine.

Розбудова якісно нових форм господарського життя в сучасній Україні зумовлює необхідність розгляду історичного досвіду, набутого у різного роду реформах, у тому числі й у добу "відлиги". Його наукове осягнення можливе поміж іншого й за умов вияву і систематизації комплексу історіографічних джерел задля з'ясування тенденцій історіографічного процесу.

Окремі аспекти розвитку джерельної бази історіографічного опанування історії реформ періоду "відлиги" розглядались у дослідженнях А.Трофимова та Ю.Ніколайця [1]. Проте вказані науковці не залучали до предмета свого аналізу науковий доробок, що торкався аграрно-індустріального розвитку України в окреслений період.

Метою статті є розгляд системи основних джерел історіографічного освоєння реформ у сільському господарстві та промисловості України в період хрущовської "відлиги".

У розвитку джерельної бази історіографічного опанування перетворень в українській економіці в 1953–1964 рр. виявляються і чітко розрізняються чотири періоди: перший – від початку вивчення сукупності проблем у другій половині 1950-х рр. до усунення М.Хрущова від влади; другий – із середини 1960-х до середини 1980-х рр.; третій – від II пол. 1980-х до початку 1990-х рр.; четвертий – від 1991 р. і до сьогодні. Їх наявність обумовлювалась зовнішніми чинниками, що спричиняли зміни історіографічної ситуації.

Для розгляду комплексу історіографічних джерел застосовується система розподілу та групування їх, що спирається на класифікаційну схему джерел, вироблену в історіографії, а також специфіку реформ в економіці України в 1953–1964 рр.: 1) документи вищих партійних і державних органів; 2) наукові дослідження; 3) навчальні посібники, підручники, науково-популярна та довідкова література; 4) мемуари.

Для вивчення історіографічного процесу в радянську добу доцільним є залучення документів партійних та державних органів, у першу чергу, промов і доповідей провідників партії та уряду. За усталеною традицією, поки вони були при владі, їх публічні виступи часто оголошувалися "новою віхою у розвитку марксистсько-ленінської теорії". Звичайно, такі настанови не можуть задовольнити сучасну науку. Інтерес до зазначеної політичної спадщини, природно, викликаний впливом на специфіку історіографічного процесу навколо економічних реформ 1953–1964 рр. [2].

Між іншим, деякі партійні документи можна віднести до історіографічних джерел і за тією ознакою, що вони відбивають певний рівень наукових історичних знань. Наприклад, доповіді М.Хрущова, виголошені на партійних форумах та у вищих органах державної влади, укладалися науковими консультантами і радниками, звичайно ж, за безпосередньої участі доповідача. Розвиток того чи іншого потенційного об'єкта реформування, його становище на поточний момент розглядалися у них на підставі різнопланової статистики та секретних на той час відомостей. Отже, їх по праву можна залучити до історіографічних джерел.

Така оцінка стосується й інших політичних документів постсталінської епохи. Один із них – промова Г.Маленкова на п'ятій сесії Верховної Ради СРСР у серпні 1953 р. [3], що відобразила проголошення нового курсу аграрної політики радянської держави. В історіографічному плані інтерес до тексту публічного виступу голови уряду СРСР полягає у тому, що він містить певний аналіз і заперечення сталінського курсу початку 1950-х рр. стосовно села і визначає головний зміст перетворень. Положення цього документа отримали розвиток у законі [4], доповіді М.Хрущова на вересневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС [5], його відповідній постанові, а також стали предметом наукових інтерпретацій у радянській, пострадянській і зарубіжній гуманітаристиці.

Більша частина історіографічних джерел із хрущовської партійно-політичної спадщини, що стосуються нашої теми, була опублікована у восьмитомнику "Будівництво комунізму в СРСР і розвиток сільського господарства", який побачив світ, коли його автор ще був при владі. Це зібрання являло собою виклад аграрної політики СРСР з усіма її зигзагами й суперечностями, притаманними періоду реформ М.Хрущова.

Відомин запеклої боротьби за владу відбився в назві хрущовського документа "Про подальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом", що проектував перехід до територіальної системи управління народним господарством. У ньому

спостерігаємо незвичний підзаголовок – "Тези доповіді тов. М.С.Хрущова", а не звичні, скажімо, "тези ЦК" [6]. Після розгрому так званої "антипартійної групи" стало очевидним, що значна частина членів Президії ЦК виступала проти хрущовського "плану реорганізації". Саме через це, на нашу думку, документ й отримав нехарактерну для тих часів назву.

Більшість хрущовських матеріалів – і ті, що увійшли до складу восьмитомника, і ті, що опинилися поза його межами, – містять факти та аргументи для переконання своїх опонентів і прибічників, додання енергії і впевненості представникам нижчих щаблів владної ієрархії і, загалом, формування громадської думки стосовно необхідності саме таких перетворень, які пропонує автор. Елементи поглядів М.С.Хрущова, деякі факти з його доповідей використовувалися науковцями, коли він був при владі і після його усунення. Вони відображені й у новітніх дослідженнях.

До корпусу історіографічних джерел дослідження економічних процесів доби "відлиги" можна додати матеріали партійних форумів, що містять характеристику перетворень в економіці у другий і третій історіографічні періоди з боку Л.Брежнєва, О.Косигіна та М.Горбачова [7].

Серед документів КПРС, що стосуються теми, виділяється своєю нестандартністю так звана "довідка Полянського" [8], яку лише 1998 р. було введено до наукового обігу. В історіографічному плані, на нашу думку, її можна розглядати як перше критичне і поверхове дослідження діяльності М.Хрущова як керівника партії й уряду, що було здійснене в таємних умовах. Хоча документ і не був своєчасно опублікований, із ним ознайомилося вище партійно-державне керівництво, почерпнувши ідеї і факти, що вплинули на формування загальних уявлень про хрущовський період радянської історії. Висновки партійної верхівки могли справляти опосередкований вплив на історіографічну ситуацію.

Основну групу джерел історіографічного освоєння економічних реформ періоду "відлиги" складають наукові дослідження – монографії, узагальнюючі студії, наукові статті, матеріали конференцій, семінарів та дисертації, що розглядали перетворення в економіці СРСР загалом або окремо в УРСР. Ця група джерел є найчисленнішою та найінформативнішою.

Серед джерел вказаної групи належне місце посідають колективні праці, переважна більшість яких була створена під егідою академічних установ СРСР та УРСР [9]. У період перебудови й пострадянський час колективами авторів [10], а також одноосібно російськими та українськими дослідниками Л.Опенкіним, О.Лейбовичем, Р.Пихоя, О.Пижиковим, В.Шестаковим, В.Бараном, А.Саржаном, І.Романюком, В.Литвином

[11] було опубліковано низку монографій, що у цілому розглядають політичні та соціально-економічні проблеми періоду "відлиги".

Узагальнюючих праць, які б охоплювали перетворення в економіці радянської України протягом 1953–1964 рр., не створено. У найбільшому за чисельністю масиві монографій відбився прогрес наукового знання стосовно аграрної політики, розвитку сільського господарства, історії селянства [12].

Українська суперечливість за ступенем достовірності використаних джерел є велика низка радянських досліджень, присвячених руху за комуністичну працю, який розглядаємо як реформу з поліпшення трудової поведінки робітників промисловості [13].

Найменша кількість монографічних досліджень торкається реформи управління промисловістю 1957 р. [14]. У цьому факті відбулося ставлення радянської компартійної бюрократії до хрущовської реформи, що зачіпала її інтереси та обмежувала керівні повноваження.

У різних аспектах перетворення в економіці розглядалися в історичних нарисах [15], статтях [16], матеріалах виступів науковців на конференціях, семінарах [17], рецензіях [18].

Процес реформування економіки України у зазначений період намагалися осмислити не тільки історики, але й спеціалісти з інших галузей гуманітаристики. Тому при підборі джерел задля отримання якомога повнішої картини наукового тлумачення процесів перетворень у господарському житті республіки потребують залучення не тільки історичні праці, але й література з інших галузей суспільствознавства – економіки [19] та правознавства [20].

Розгляд наукового доробку радянських історіографічних періодів дає можливість зробити висновки про його джерельну базу. Науковці широко використовували документи КПРС, матеріали обласних партійних архівів, міністерств сільського господарства СРСР і УРСР, пресу, статистичні відомості. Вивчаючи близькі за часом події, автори зверталися до поточних архівів. В окремих випадках можна спостерігати використання фондів державних архівів. Таким чином, праці із соціально-економічної проблематики у радянський час ґрунтувалися на достатньо солідній джерельній базі. Щоправда, відомості, що вводилися у науковий обіг, відбивали як мінімум один бік реальності – розвиток народного господарства.

З іншого боку, прикметним явищем було обмеження доступу навіть до комплексів несекретних документів. Майже недоступними були діповодні матеріали вищих партійних органів. Велими показовим у цьому плані був випадок із проханням директора Інституту історії АН УРСР О.Касименка, висловленим 1960 р. у листі на ім'я секретаря ЦК КПУ А.Скаби, про дозвіл науковим співробітникам В.Горшкову і

Є.Талан використати матеріали ЦК КПУ, що стосуються їх планової теми "Колгоспне селянство України у боротьбі за круте піднесення сільського господарства в 1953–1958 рр.". Відділ науки і культури ЦК КПУ визнав неможливим задовольнити прохання керівника центральної наукової історичної установи республіки на підставі того, що тема нічим не вирізняється з-поміж інших і здійснюється не за завданням керівних установ [21].

Після 1991 р. були скасовані обмеження щодо користування архівними документами. Науковці отримали доступ до засекречених раніше фондів архівних установ Росії та України, в яких зберігаються документи, що проливають світло на роль владних інститутів у проведенні економічних перетворень, дійсно, а не уявну реакцію на них пересічних громадян. Ці процеси збільшили інформаційний потенціал наукового доробку, що створювався в четвертий історіографічний період.

Негативний вплив на дослідження зазначеної проблеми відіграла довготривала відірваність вітчизняної гуманітаристики від світової. У зв'язку з цим в окрему підгрупу історіографічних джерел можна виділити праці західних науковців, що були створені в докорінно відмінній історіографічній ситуації.

Західним авторам, у тому числі українським науковцям діаспори (Я.Білінський, М.Величківський, І.Майстренко, К.Кононенко) [22] вдалося проаналізувати такі проблеми радянського суспільства, які в СРСР просто не могли вивчатися. Зараз очевидно, що західні характеристики радянської економіки були цілком об'єктивними, хоч і протилежними до просякнутої вірою у "краще майбутнє" радянської літератури.

Переважна частина джерельних матеріалів і монографічних праць радянського походження закордонним українським дослідникам була недоступною. Характерною ознакою студіювань українських науковців-емігрантів є плекання надій на покращення становища України як колоніальної складової радянської імперії. Наукові праці українських дослідників у діаспорі, як правило, ґрунтувалися на радянських статистичних збірниках та періодиці.

Значний вплив на наукову атмосферу у четвертий історіографічний період мали праці іноземних вчених – Дж.Боффа, Н.Верта та Дж.Хоскінга [23], – що стали широко відомими в пострадянський час. Певну роль як джерело історіографічного освоєння хрущовських реформ може відігравати монографія американського історика У.Таубмана [24]. У праці розкрито вплив особистості радянського лідера на своєрідність перетворень доби "відлиги".

Суттєвим історіографічним джерелом є дисертації [25]. У них віддзеркалились найважливіші перетворення в економіці України 1953–1964 рр. та особливості історіографічної ситуації.

Навчальні посібники, підручники, довідкові та науково-популярні праці з історії України відбивають усталені фактологічні пріоритети, притаманні певному часу, та найпоширеніші методологічні принципи [26]. Ці видання чітко віддзеркалюють стан історичної науки у певний історіографічний період.

Ще один вид історіографічних джерел становить мемуарна література. Брак об'єктивності у цьому жанрі – незаперечна істина. Однак ці твори все ж таки можуть посприяти створенню уявлення про розвиток наукового знання, адже в них відтворено соціально-економічну атмосферу, в якій здійснювалися реформи 1953–1964 рр., що дає змогу сприймати події того часу очима їх безпосередніх учасників.

Цікавою ознакою мемуарів М.Хрущова, Л.Кагановича, А.Мікояна В.Новикова [27] та інших авторів є абсолютна переконаність в особистій історичній правоті. Спогади українських партійців П.Шелеста, О.Ляшка, Я.Погребняка [28] відрізняються поглядом на перетворення хрущовської доби з позицій інтересів України.

Таким чином, у цілому зазначені основні історіографічні джерела мають властивості репрезентативності, є достатніми для отримання вірогідних наукових результатів, виражають допустимість створення уявлення про розвиток історіографічного процесу в царині наукового осягнення перетворень в економіці України у 1953–1964 рр. Разом із тим проведений автором розгляд надає можливість сформулювати деякі пропозиції щодо наступних наукових пошуків. На об'єктивний розгляд заслуговує рух за комуністичну працю як спроба реформи з покращення трудової поведінки робітників промисловості. Потребує подальшого дослідження реформа управління промисловістю 1957 р.

Література

1. Трофимов А. В. Советское общество 1953–1964 годов в отечественной историографии: политика и экономика : дисс. ... доктора ист. наук / Трофимов А. В. – Екатеринбург, 1999. – 515 с. ; Николаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР II пол. 1940-х – I пол. 1960-х рр. Українська історіографія / Ю. О. Николаєць. – Вінниця, 2007. – 360 с.
2. Варшавчик М. Джерела історіографічні / М. Варшавчик // Джерелознавство історії України : довідник. – К., 1998. – С. 27.
3. Маленков Г. Речь на пятой сессии Верховного Совета СССР 8 августа 1953 г. / Г. Маленков // Заседание Верховного Совета СССР (пятая сессия) 5–8 августа 1953 г. : стенографический отчет. – М., 1953. – С. 260–292.

4. Закон о сельскохозяйственном налоге // Заседание Верховного Совета СССР (пятая сессия) 5–8 августа 1953 г. : стенографический отчёт. – М., 1953. – С. 315–322.

5. Хрущёв Н. С. О мерах дальнейшего развития сельского хозяйства СССР : доклад на пленуме ЦК КПСС 3 сентября 1953 г. / Н. С. Хрущёв // Хрущёв Н. С. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства : в 5 т. – М. : Госполитиздат, 1962.

Т. 1 : Сентябрь 1953 – январь 1955 гг. – 1962. – С. 7–84.

6. Хрущёв Н. С. О дальнейшем совершенствовании организации управления промышленностью и строительством : тезисы доклада / Н. С. Хрущёв // Всенародное обсуждение вопроса о дальнейшем совершенствовании организации управления промышленностью и строительством. – М. : Правда, 1957. – С. 6–46.

7. Брежнев Л. И. О неотложных мерах по дальнейшему развитию сельского хозяйства СССР : доклад на пленуме ЦК КПСС 24 марта 1965 года / Л. И. Брежнев // Ленинским курсом : речи и статьи : в 4 т. – М. : Политиздат, 1970. – Т. 1. – 1970. – С. 66–100 ; Косыгин А. Н. Улучшить организацию управления промышленностью / А. Н. Косыгин // Избранные речи и статьи. – М. : Политиздат, 1974. – С. 284–291 ; Горбачев М. С. Об аграрной политике КПСС в современных условиях. Доклад на пленуме ЦК КПСС 15 марта 1989 года / М. С. Горбачев // Избранные речи и статьи. – М. : Политиздат, 1990.

Т. 7. – 1990. – С. 347–386.

8. Доклад Президиума ЦК КПСС на октябрьском пленуме ЦК КПСС (вариант) // Источник. – 1998. – № 2. – С. 102–125.

9. Україна в період розгорнутого будівництва комунізму : в 5 кн. – К., 1967. – Кн. 1. – 1967. – 356 с. ; Історія Української РСР : у 8 т., 10 кн. / [відп. ред. А. В. Лихолат]. – К., 1979.

Т. 8. – Кн. 1. – 1979. – 391 с.

10. XX съезд КПСС и его исторические реальности / [под общ. ред. В. В. Журавлёва]. – М., 1991. – 416 с. ; Україна: II пол. XX ст. : нариси історії / [П. П. Панченко, М. Р. Плющ, Л. А. Шевченко та ін.]. – К., 1997. – 352 с. ; Історія українського селянства : нариси : в 2 т. – К., 2006.

Т. 2. – 2006. – 655 с.

11. Опенкин Л. А. Оттепель: как это было (1953–1955 гг.) / Л. А. Опенкин. – М., 1991. – 64 с. ; Лейбович О. Реформа и модернизация в 1953–1964 гг. / О. Лейбович. – Пермь : Изд-во Пермского ун-та, 1993. – 182 с. ; Пихоя Р. Почему Хрущёв потерял власть [Электронный ресурс] / Р. Пихоя // Международный исторический журнал. – 2000. – Режим доступа до журн.:

http://history.machaon.ru/all/number_08/analiti4/khrushchev_print/. – Назва з екрану.

Пыжиков А. В. Хрущевская "оттепель" / А. В. Пыжиков. – М., 2002. – 511 с. ; Шестаков В. А. Социально-экономическая политика советского

государства в 50-е – середине 60-х годов / В. А. Шестаков. – М., 2006. – 296 с. ; Баран В. К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. К. Баран. – Львів, 1996. – 448 с. ; Саржан А. О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. II пол. 40-х – кін. 80-х рр. XX ст. : монографія / А. О. Саржан. – Донецьк, 2004. – 412 с. ; Романюк І. М. Українське село у 50-ті – I пол. 60-х рр. XX ст. / І. М. Романюк. – Вінниця, 2005. – 256 с. ; Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965) / В. М. Литвин. – К., 2004. – 272 с.

12. Огородник С. Піднесення добробуту українського народу в післявоєнні роки / С. Огородник. – К., 1957. – 56 с. ; Арутюнян Ю. В. Историческая роль МТС и их реорганизация / Ю. В. Арутюнян, М. А. Вылцан. – М., 1958. – 159 с. ; Петренко В. С. Зростання культурно-технічного рівня колгоспного селянства України (1953–1961 рр.) / В. С. Петренко. – К., 1964. – 227 с. ; Талан Є. П. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951–1958 рр.) / Є. П. Талан. – К., 1966. – 160 с. ; Игнатовский П. А. Социально-экономические изменения в советской деревне / П. А. Игнатовский. – М., 1966. – 391 с. ; Островский В. Б. Колхозное крестьянство СССР: политика партии в деревне и её социально-экономические результаты / В. Б. Островский. – Саратов, 1967. – 340 с. ; Історія селянства Української РСР : в 2 т. – К., 1967. – Т. 2. – 534 с. ; Петренко В. С. Село на шляхах піднесення: Зміни в складі, умовах праці і життя колгоспного селянства УРСР (1951–1969) / В. С. Петренко. – К., 1970. – 348 с. ; Вылцан М. А. Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945–1958) / М. А. Вылцан. – М., 1976. – 263 с. ; История советского крестьянства : в 5 т. – М., 1988. – Т. 4. – 499 с. ; Нікілев О. Ф. Виробнича інтелігенція українського села: Творення соціальної верстви (сер. 40-х – сер. 60-х рр. XX ст.) / О. Ф. Нікілев. – Дніпропетровськ, 2004. – 208 с. ; Романюк І. М. Українське село у 50-ті – I пол. 60-х рр. XX ст. / І. М. Романюк. – Вінниця, 2005. – 256 с. ; Зеленин И. Е. Аграрная политика Н. Хрущёва и сельское хозяйство / И. Е. Зеленин. – М., 2001. – 305 с. тощо.

13. Сидоренко В. П. Шляхом великого почину / В. П. Сидоренко. – К., 1965. – 182 с. ; Історія робітничого класу Української РСР : у 2 т. – К., 1967. – Т. 2. – 507 с. ; Рогачевская Л. С. Движение за коммунистический труд: история и проблемы / Л. С. Рогачевская. – М., 1968. – 156 с. ; Бейлина Е. Э. Рабочий класс и новые формы соревнования (1959–1965 гг.) / Е. Э. Бейлина. – М., 1970. – 304 с. ; КПРС – організатор і натхненник соціалістичного змагання у промисловості України. – К., 1975. – 287 с. ; Історія робочих Донбасу [редкол. : А. В. Лихолат і др.] : в 2 т. – К., 1981. Т. 2. – 1981. – 431 с. і таке ін.

14. Дядьк І. І. Год работы по-новому / И. И. Дядьк. – Сталино, 1958. – 108 с. ; Дядьк І. І. Сталінський економічний адміністративний район / І. І. Дядьк, О. Я. Махрачов. – К., 1960. – 40 с. ; Веденеев Ю. А. Организационные реформы государственного управления промышлен-

ностью в СССР: историко-правовое исследование (1957–1987 гг.) / Ю. А. Веденеев. – М., 1990. – 250 с.; Вугільний Донбас у II пол. XX ст. / [під ред. З. Г. Лихолобової]. – Донецьк, 2001. – 339 с.

15. Історія українського селянства : нариси : в 2 т. – К., 2006. – Т. 2. – 655 с.; Українське село у 20–90-х рр. XX ст. : короткий історико-економічний нарис / Л. Ю. Беренштейн, П. П. Панченко та ін. – К., 1998. – 122 с.; Очерки экономических реформ / Ю. Ф. Воробьев, Н. Д. Лепюхина и др. – М., 1993. – 272 с. і таке ін.

16. Волков И. М. Некоторые вопросы истории сельского хозяйства и крестьянства в послевоенный период // История СССР. – 1973. – № 1. – С. 3–19; Ерёмченко Л. К. Машинно-тракторный парк колхозов Украины в 1958–1965 гг. / Л. К. Ерёмченко // Вестник Московского университета. – 1977. – № 7. – С. 22–27; Русинов И. В. Аграрная политика КПСС в 50-е – первой половине 60-х годов: опыт и уроки // Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 9. – С. 36–49; Зубкова Е. Маленков и Хрущев / Е. Зубкова // Новая и новейшая история. – 1995. – № 4 – С. 103–115; Лубко І. М. Роль і місце особистих присадибних господарств у контексті аграрних перетворень М.С.Хрущова (1953–1964 рр.) / І. М. Лубко // Український селянин. – 2002. – Вип. 6. – С. 134–137 тощо.

17. Бокарев В. П. Конференція учених-аграрників / В. П. Бокарев, Н. В. Телцов // Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 9. – С. 58; Беренштейн Л. Ю. Аграрні проблеми у діяльності М.С. Хрущова / Л. Ю. Беренштейн // М.С.Хрущов і Україна: Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С.Хрущова. – К., 1995. – С. 79–87 тощо.

18. Веселова О. М. Українське село в 1946–1965 рр.: нові кадри. Рецензія на монографію О.Ф.Нікілева "Виробнича інтелігенція українського села: Творення соціальної верстви (сер. 40-х – середина 60-х рр. XX ст.)" / О. М. Веселова, В. І. Марочко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2005. – Вип. 14. – С. 475–480; Клапчук С. Рецензія на монографію І.М.Романюка "Українське село в 50-ті – I пол. 60-х рр. XX ст." / С. Клапчук // Університет. – 2006. – № 6. – С. 113–115.

19. Будагова Е. К вопросу об отмирании личного подсобного хозяйства колхозников / Е. Будагова // Экономические науки. – 1959. – № 4. – С. 77–84; Развитие колхозной собственности в период развернутого строительства коммунизма / [под ред. Н.А. Цаголова]. – М.: Экономиздат, 1961. – 447 с.; Венжер В. Г. Подсобные хозяйства – дополнительный источник производства сельскохозяйственных продуктов / В. Г. Венжер // Вопросы экономики. – 1962. – № 7. – С. 58–69; Янюк Э. Роль личного подсобного хозяйства колхозников в системе колхозного производства // Экономика советской Украины. – 1965. – № 8. – С. 43–48; Хилюк Ф. Личное подсобное хозяйство населения и его роль в производстве сельскохозяйственных продуктов / Ф. Хилюк // Экономика советской Украины. – 1966. – № 1. – С. 60–67; Дьячков И. В. Общественное и личное в колхозах /

И. В. Дьячков. – М., 1968. – 207 с. ; Бебянов В. А. Личное подсобное хозяйство при социализме / В. А. Бебянов. – М., 1970. – 184 с. ; Шмелёв Г. И. Личное подсобное хозяйство и его связи с общественным производством / Г. И. Шмелёв. – М., 1971. – 116 с. ; Зембатова Б. В. Планирование: простые и сложные истины / Б. В. Зембатова. – М., 1990. – 144 с. і таке ін.

20. Черняк И. С. Законодательство о приусадебном землепользовании – на уровень новых задач / И. С. Черняк // Советское государство и право. – 1961. – № 5. – С. 50–51 ; Веденеев Ю. А. Организационные реформы государственного управления промышленностью в СССР: историко-правовое исследование (1957–1987 гг.) / Ю. А. Веденеев. – М., 1990. – 250 с. ; Вишняков В. Г. Об опыте перестройки аппарата управления экономикой (на примере работы Донецкого совнархоза) / В. Г. Вишняков // Советское государство и право. – 1963. – № 10. – С. 48–54 і таке ін.

21. Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977) : документи і матеріали / [відп. ред. В. А. Смолій]. – К., 2007. – С. 124–125.

22. Величківський М. Ліквідація селянського присадибного господарства за комуністичної системи як засіб закріпачення селянства / М. Величківський. – Нью-Йорк : Б.в., 1958. – 32 с. ; Майстренко І. Історія комуністичної партії України / І. Майстренко. – Б.м. : Сучасність, 1979. – 259 с. ; Кононенко К. С. Україна і Росія: соціально-економічні підстави української національної ідеї: 1917–1960 / К. С. Кононенко. – Мюнхен : Б.в., 1965. – 535 с. ; Bilinsky Y. The second Soviet Republic: The Ukraine after World War II / Y. Bilinsky. – New Jersey ; New Brunswick, 1964. – 539 p.

23. Боффа Дж. История Советского Союза : в 2 т. / Дж. Боффа ; пер. с ит. – [2-е изд.]. – М. : Международные отношения, 1994. – Т. 2. – 632 с. ; Верт Н. История советского государства. 1900–1991 / Н. Верт ; пер. с фр. – М., 1992 ; Хоскинг Дж. История Советского Союза 1917–1991 / Дж. Хоскинг. – М. : Вагриус, 1995. – 511 с.

24. Таубман У. Хрущёв / У. Таубман. – М. : Молодая гвардия, 2005. – 850 с.

25. Нелип И. П. Помощь рабочего класса крестьянству в развитии материально-технической базы сельского хозяйства в период крутого подъёма (1953–1959): на материалах Украинской ССР : автореф. дисс. ... канд. ист. наук / Нелип И. П. – М., 1961. – 19 с. ; Ерёменко Л. В. Реорганизация машинно-тракторных станций и её социально-экономические последствия в 1958–1965 гг. (на материалах УССР) : автореф. дисс. ... канд. ист. наук / Ерёменко Л. В. – М., 1977. – 21 с. ; Ворошилов О. В. Економічна реформа в Україні (1957–1965): історико-політичний аналіз: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Ворошилов О. В. – К., 1994. – 22 с. ; Дроздов В. В. Современная зарубежная историография экономической политики СССР в 1946–1985 гг. : дисс. ... д-ра эконом. наук / В. В. Дроздов. – М., 1998. – 466 с. ; Лубко І. М. Спроби аграрних перетворень М.Хрущова та їх вплив на українське село (1953–1964) : дис. ... канд. іст. наук / Лубко І. М. –

Донецьк, 2002. – 226 с. ; Марчук В. В. Особисті підсобні господарства в соціально-економічному житті України (II пол. 40-х – сер. 60-х рр. XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук / Марчук В. В. – Запоріжжя, 2007. – 231 с. і таке ін.

26. Саржан А. О. Новітня історія Донбасу (1945–1999 рр.) : навчальний посібник / А. О. Саржан. – Донецьк, 1999. – 463 с. ; Панченко П. П. Аграрна історія України : [підручник] / П. П. Панченко, В. А. Шмарчук. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К., 2000. – 342 с. ; Калініченко В. В. Історія України : підручник для студ. іст. спец. вищих навч. закл. : в 3 ч. / В. В. Калініченко, І. К. Рибалка. – Х., 2004. – Ч. 3: 1917 – 2003. – 628 с. ; Завальнюк О. М. Новітня аграрна історія України / О. М. Завальнюк, І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2004. – 288 с.

27. Хрущев Н. С. Воспоминания: избранные фрагменты / Н. С. Хрущев. – М., 2007. – 512 с. ; Микоян А. Так было: Размышления о минувшем / А. Микоян. – М., 1999. – 636 с. ; Новиков В. Н. В годы руководства Н.С.Хрущёва / В. Н. Новиков // Вопросы истории. – 1989. – № 1. – С. 105–117 ; Каганович Л. М. Памятные записки / Л. М. Каганович. – М., 1996. – 573 с.

28. Шелест П. Холодна відлига. Сторінки щоденників / П. Шелест // Київ. – 1990. – № 8. – С. 77–92 ; Ляшко А. П. Груз памяти : трилогія : Воспоминания / А. П. Ляшко. – К., 2001. – Кн. 3, Ч. I. – 392 с. ; Погребняк Я. П. Не предам забвению... Записки профессионального партийного работника / Я. П. Погребняк. – К., 1999. – 416 с.

УДК 930

А.В.Савічєв

Соціальний склад керівництва УРСР 1954–1989 рр. (історіографічний огляд)

Стаття розповідає про дослідження в галузі соціального походження вищої партійної еліти УРСР на прикладі робіт українських та російських дослідників. Переважно автор аналізує російських істориків і політологів, аргументуючи це тим, що українська історична наука недостатньо уваги приділяє проблемі соціального походження республіканського керівництва України в період 1954–1989 рр.

Ключові слова: номенклатура, еліта, УРСР, соціальне походження, соціальне регулювання, кадрова політика, соціокультурний простір.

Статья рассказывает об исследованиях в области социального происхождения высшей партийной элиты УССР на примере

работ украинских и российских исследователей. В основном автор анализирует российских историков и политологов, аргументируя это тем, что украинская историческая наука недостаточно внимания уделяет проблеме социального происхождения республиканского руководства Украины в период 1954–1989 гг.
Ключевые слова: номенклатура, элита, УРСР, социальное происхождение, социальное регулирование, кадровая политика, социокультурное пространство.

The article tells about research on the social origin of higher political elite USSR as an example of Ukrainian and Russian researchers. In the study, the author analyzes the Russian historians and political scientists, arguing that the Ukrainian historical science is not enough attention is paid to the social origins of the Republican leadership in Ukraine during the period 1954–1989 years.

Key words: nomenclature, the elite, the USSR, social origin, social regulation, personnel policy, socio-cultural space.

Соціальний склад радянський номенклатури є об'єктом численних досліджень. На жаль, першість у цьому питанні тримають російські історики, які детально вивчають освітній і культурний рівень радянського керівництва. Українська радянська еліта згадується у ряді досліджень О.Т.Джавалова, однак найчастіше ці згадки стосуються національного питання, наприклад, зазначається, що в період перебування Олексія Іларіоновича Кириченка на посаді керівника української республіканської компартії значно зріс відсоток українців – членів КП(б) У (до 60% від загального чисельності) [1].

Необхідно також зазначити, що у переважній кількості досліджень українська номенклатура як окрема одиниця загальнонорадянського управлінського апарату виділена тільки до 1938 р. Саме до цього часу, на думку історика М.С.Дорошко номенклатура УРСР мала яскраво визначених риси, які роблять її особливою в межах СРСР. Так, наприклад, автор зазначає консервативний характер української номенклатури, яка, усвідомлюючи всі згубні наслідки колективізації, навіть в особистому спілкуванні не визнавала її негативний характер [2].

Відсутність уваги до проблеми соціальної укомплектованості українського управлінського апарату в період з 1953 до 1980-х рр. є наслідком, на нашу думку, відсутності запиту на проведення даних досліджень з боку суспільства. Це пояснюється початком періоду застою в радянській номенклатурі, коли, по суті, республіканські парторганізації перестають відігравати важливу роль у зовнішній і внутрішній політиці СРСР.

Також однією з причин відсутності якісних праць з досліджень соціального портрета українського радянського керівника є досить

розмитий вигляд останнього. Це пояснюється досить "рухомим" соціально-ліфтом" між регіональною українською елітою і загально-радянським керівництвом. Наприклад, російський політолог К.Ю.Резніков у роботі "Українці і Росіяни (ідеологія протистояння)" зазначає, що до кінця правління Н.С.Хрущова українці зайняли 4 з 11 місць у Політбюро ЦК КПРС (А.Кириленко, М.Підгорний, В.Полянський та П.Шелест), очолили армію (Р.Малиновський, потім А.Гречко) і КДБ (В.Семічасний) [3].

Тому, розглядаючи соціальний портрет радянського керівника в Україні, ми будемо спиратися, зокрема, на дані і висновки, надані російськими істориками та політологами.

Фактор соціального походження еліти чинить постійний вплив на ситуацію в суспільстві. У певному сенсі можна відзначити, що зміна соціального походження еліти позначалась на її долі не менше, ніж великі політичні потрясіння. Нерідко подібні зміни ініціювались керівництвом країни, яке не замислювалось про довготривалі побічні наслідки, що за різноманітністю і за обсягом у багато разів перевершували очікувані результати.

Жовтнева революція 1917 р. відбулася під гаслом звільнення трудящих країни від експлуатації і гноблення. Думка соціального визволення пролетаріату стала підніматися як створення умов для переважного просування трудящих робітничо-селянського походження в усі сфери життя. У конституціях СРСР аж до 1936 р. зберігалися соціальні обмеження на реалізацію громадянських прав для деяких категорій населення. У конституції УРСР від 1919 р. перераховані категорії громадян, які "не обирають і не можуть бути обраними", в тому числі "особи, які вдаються до найманої праці з метою отримання прибутку" [4].

Аж до XVIII з'їзду ВКП(б) існували статутні норми, що забезпечують перевагу при вступі в партію, без чого неможливо було входження у владні інститути промисловим робітникам з виробничим стажем більше п'яти років [5].

Згідно з дослідженням ряду істориків, серед яких А.Фадін, І.Бунін, Ю.Марков та І.Салмін, у 50–80-ті рр. XX ст. ці норми набули форму політики із соціального регулювання складу партії. У роботі "Боротьба еліт у перехідному суспільстві: номенклатура і демократія" вищезазвані історики пишуть, що фактор соціального походження виконував важливі функції як у суспільстві в цілому, так і в структурованні владних органів. Протягом кількох десятиліть параметри соціального походження служили в суспільстві засобом контролю і класового регулювання, проведення партійного курсу.

Ю.А.Марков також підкреслює, що, незважаючи на те, що з зовнішнього боку просування робітників і селян на керівні пости може здатися спочатку недоцільним, тому що в результаті знижувався рівень керівництва, відбувалися численні помилки, ефективність управлінських рішень була невисокою. Однак, на думку історика, саме висунення "передових робітників і колгоспників" на керівні пости дозволяло зберегти головне – політичну лінію, основу влади. Ю.А.Марков резюмує, що таким чином виникав симбіоз влади і широких верств населення (але не всього народу) на основі консенсусу зі стратегічних орієнтирів розвитку. Влада поповнилася представниками народу, що створювало не просто видимий, а реальний соціально-політичний союз.

Масовій пропаганді було не складно надати численні факти, що свідчать про походження партійних і радянських лідерів із самих низів суспільства.

Фактор соціального походження, продовжує Ю.Марков, відіграв в історії радянського суспільства значну роль, є умовою виживання або загибелі цілих верств населення, але для самої еліти він був однією з основ, що організують її внутрішнє життя. При формуванні кадрового корпусу еліти параметри соціального походження відігравали роль соціального регулятора, визначаючи можливості його розвитку й просування. Наприклад, аж до другої половини 1950-х рр. дуже частими були партійні рішення з приводу "нещирості перед партією" деяких керівників, які приховують свій соціальний розвиток. За свідченням низки періодичних видань, така нещирість не пробачалася – вона тягла за собою виключення з лав КПРС, зняття з посади [6].

Соціальний склад радянської номенклатури є також об'єктом дослідження В.Б.Буреніної. У праці "Політичні еліти: структура та механізм влади" вона вказує, що фактори, які характеризують власне соціальне походження, можна умовно розділити на три групи залежно від основи їх виділення. До першої авторка відносить економіко-географічну характеристику рідної місцевості представника еліти. До другої – фактори, що характеризують стан батьків члена еліти. Цей показник, на думку автора, служив "соціальною міткою", за допомогою якого на первинній стадії відбувалося виділення гідних для просування кандидатів в режимі "я – свій". Нарешті, третю складали соціально-демографічні показники, такі як стать, вік, національність.

Перше, на що вказує В.Буреніна при аналізі соціального походження політичної еліти УРСР, її переважно сільське походження. У даному разі мова йде про те, що абсолютна більшість її представників народилися не в містах.

Однак, на нашу думку, це досить умовний розподіл, оскільки робітники Донбасу, наприклад, були і при заводах, рудниках, залізничних станціях вже можна вважати сільськими населеними пунктами, але, з іншого боку, їх ще не можна називати осередками міської культури. На їх побут, безсумнівно, впливав індустріальний уклад, але цей вплив був більш значущим для трудових відносин. У повсякденному житті невеликих населених пунктів з промисловими або транспортними підприємствами ще зберігався вплив сільського способу життя, що було цілком природно, з огляду на переважно сільський склад царської і радянської Росії в I пол. XX ст. У дослідженнях В.Буреніної присутня інформація про тенденції підвищення питомої ваги вихідців з міст у складі керівників міст і районів. Відбувалося не тільки збільшення питомої ваги вихідців з міста, але й поступове вирівнювання їх представництва в різних категоріях еліти. Якщо на початку 1960-х рр. значення питомої ваги городян, представлених у різних категоріях еліти, відрізнялися одне від іншого в 3–4 рази, то в 1985–1990-х рр. – не більш ніж у 1,5.

Починаючи з 1980-х рр. найбільша концентрація городян спостерігалася в категорії перших секретарів міськомів і райкомів КПРС. На думку автора, швидке зростання кількості міських представників до категорії секретарів пояснюється обранням на цю посаду, як правило, працівників народної освіти, які починали свій шлях як випускники ВНЗ, що за розподілом опинилися в сільській місцевості. У праці "Політичні еліти: структура та механізм влади" виявляються і деякі тенденції у зміні джерел соціального походження лідерів міст і районів. Цілком простежується більша стабільність сільських районів і велика динаміка в містах.

Абсолютно точно проглядається тенденція до "самовиробництва" кадрів міських та сільських центрів. На початку 1960-х рр. переважна більшість політичних кадрів міст і районних центрів України й колишнього СРСР представляли село, але з початку 1970-х рр. спостерігається розбіжність джерел наповнення еліти. Село, як і раніше, в основному поповнювалося за рахунок уродженців села, а на чолі міст поступово ставали вихідці з міст. Далі цей показник тільки збільшувався.

На межі 1980–1990-х рр. керівники міст вперше стали міськими не лише за призначенням, але і за походженням – частка вихідців з міст вперше перевищила 50% від усього кількісного складу керівників.

Розвиваючи даний напрямок дослідження, В.Б.Буреніна пише, що в складі Політбюро ЦК співвідношення між вихідцями з сільської та міської місцевості змінювалося незначно. Автор наводить статистичні дані, згідно з якими в 1956 р. 47,4% складу Політбюро походило з

сільської місцевості, а в 1961 р. вже 56,2%, в 1966 р. – 52,6%, в 1971 р. 57,1%, в 1976 – 59,1%, а от у 1984 р. – 36,8%. Характерно те, що дана тенденція відбивалася і на складі республіканських Політбюро, в тому числі в УРСР і БРСР.

Наприкінці свого дослідження В.Б.Буреніна аналізує цю тенденцію, зазначаючи, що, по-перше, воно характеризує перехідний етап у розвитку радянського суспільства, в межах якого цілі модернізації, в тому числі пов'язані з індустріалізацією, втілювали люди, які виростили в селі і були виховані селом. Судячи з цього, зазначає автор, історичний парадокс полягав у неможливості в "чистому" вигляді здійснювати диктатуру міста та фабрично-заводської промисловості щодо села, на що робив ставку В.І.Ленін [7].

При вивченні соціального походження радянської еліти важко обійти стороною роботи доктора соціологічних наук М.І.Кодіна, який у дослідженні "Сучасний політичний процес в Росії" відзначає, що соціальна дивергенція з точки зору походження еліт могла містити в собі паростки соціокультурних протиріч між містом і селом, а точніше між різними типами керівників.

Ще в 1960 рр., зазначає М.І.Кодін, соціокультурний тип керівника в місті і в селі був приблизно однаковим, що передбачало спільну логіку дій, засновану на типі культурних традицій. Далі соціокультурний простір став розпадатися на дві протилежні субкультури. Звичайно, аналізуючи цю тезу, варто підкреслити – не зовсім правомірно визначати кількісний склад цих субкультур тільки за ознакою місця народження, але цілком припустимо використовувати їх як одну з рис певного процесу.

Для висвітлення соціального походження радянської номенклатури необхідно також вказати на ще одне спостереження М.І.Кодіна – роль головного постачальника кадрів міського походження відігравали невеликі й середні міста, які не були обласними центрами. Протягом тридцяти років основні пропорції, що визначали місце даної групи поповнення у складі міської когорти, практично не змінювалися [8].

Для аналізу соціального складу керівництва Радянського Союзу і союзних республік дослідники також виділяють такий фактор, як освіта.

Освіта, на думку М.Ю.Восленського, є одним з ключових чинників, що впливали на формування еліти. Багато в чому це було питанням великої політики, стратегією радянського керівництва. Увага до нього було пов'язана зі зростаючими масштабами виробництва. Ще наприкінці 1940-х рр. керівництво ЦК КПРС відчувало, що низький рівень управлінських кадрів, особливо політичних, позначається на результатах діяльності [9].

Взяті КПРС курс на заповнення рядів еліти людьми з вищою та середньою спеціальною освітою, фахівцями народного господарства, був необхідний з багатьох точок зору. По-перше, підвищувалася компетентність керівництва. По-друге, виникав імідж влади як найбільш освіченої частини суспільства, тобто такої, яка справді вмє керувати. Це було тим більше важливо, що в країні стрімко збільшувалася чисельність спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою.

Згідно з дослідженнями російського політолога А.В.Понєделкова, з II пол. 1950-х рр. починається стрімке піднесення освітнього рівня партійних і радянських керівників. Розвиток системи вищої освіти дозволило поступово наситити народне господарство фахівцями, здатними приймати самостійні професійні рішення. Відпала необхідність у тотальному контролі за кадрами, бо система, що потребувала цього, вступила у фазу самовиробництва [10].

З іншого боку, М.С.Восленський у роботі "Номенклатура. Панівний клас Радянського Союзу" вказує іншу причину підвищення освітнього рівня радянської номенклатури. За його словами, епоха надлюдського напруження сил, пов'язана з ім'ям Йосипа Сталіна, завершилася. Розвиток суспільства входило в спокійну еволюційну фазу. Будь-яких крутих поворотів у поведінці місцевої влади не очікувалося. Крім того, констатує М.С.Вселенський, ускладнення економічних відносин вимагало більшої самостійності місцевих кадрів. Тому цілком можна було обмежуватися затвердженням на Політбюро лише найбільш важливих фігур.

Говорячи про освітній рівень партійної еліти в СРСР, необхідно вказати також дисертаційне дослідження О.В.Федорова "Кадрова політика СРСР на завершальному етапі індустріальної модернізації", в якому автор детально аналізує освітній рівень радянської номенклатури, а також інформує про динаміку зростання освічених управлінців у загальній структурі держапарату.

Так, наприклад, повідомляється, що в 1950–1960-х рр. вища освіта ще не була ані природним елементом біографії, ані базовою умовою призначення на посаду. Всього за період 1947–1956 рр. всі види партійних шкіл закінчили близько 80 тис. чол., у тому числі ВПШ – 3500 осіб. До весни 1954 р., коли проводилася чергова реорганізація апарату сільських райкомів і була введена посада секретарів РК з МТС, більше половини з них (54,9%) мали партійно-політичне походження, у тому числі 0,5% вищу та 51,6% – незакінчену вищу. Реформи М.С.Хрушова, продовжує О.В.Федоров, не могли не торкнутися сфери розстановки і підготовки кадрів. На XX з'їзді КПРС Н.Хрущов обурювався тим, що партійні навчальні заклади готували працівників, які не знали основ конкретної економіки. У результаті він зажадав рішучої перебудови системи партійного навчання. Була

зміненя структура навчальних планів партійних шкіл, які перейшли на чотирирічний цикл навчання.

У 1960-ті рр. завершується процес комплектування управлінь з рахунок фахівців з вищою освітою. Тепер не тільки вищий ешелон у своїй більшості мав вищу освіту, але й нижчий рівень. Саме за часів М.С.Хрущова регіональна еліта набула освіченого вигляду.

Таким чином, проаналізувавши ряд досліджень, об'єктом яких став соціальний образ радянського керівника, можна дійти наступних висновків: у соціальному вигляді керівних кадрів СРСР (так само як і УРСР) у 1950–1980-ті рр. набула розвитку потужна тенденція регіоналізації процесів соціального рекрутування відповідальних працівників, а також тенденція до посилення самодостатності місцевих кадрових ресурсів для поповнення складу керівних співробітників та інших фахівців. Це виявлялося як у цілому в складі керівників, так і за територіальними групами посад, у першу чергу по сільських районах.

За післявоєнний період у складі керівних працівників і фахівців різного профілю відбулися важливі зміни. До цієї категорії населення країни в основному входили вихідці з сімей робітників і службовців, в її складі виявлялося все більше вихідців з міст. Склад керівників регіонів почали визначати люди, сформовані міською культурою. Тип керівного працівника, вихованого селянським середовищем, відходив у минуле.

До 1980-х рр. склався стійкий тип радянської політичної еліти, що характеризувався стабільними пропорціями основних її компонентів. Хоча зміни тривали, вони стали набагато повільнішими. В еволюції еліти присутня певна спрямованість до збільшення в її складі частки вихідців з рідного регіону, з сімей робітників і службовців, з міських поселень. Ця тенденція залишалася незавершеною, потенціал її еволюції не був вичерпаний, оскільки процеси урбанізації хоч і сповільнилися, але не завершилися. Все вищезазначене свідчило, що в масштабі СРСР відбувалися глобальні зміни. Ступінь уповільнення змін у складі керівників на рубежі 1980-х рр. не можна пояснити природними процесами зміни кадрів. У даному разі позначалися особливості політичної ситуації в країні, яка сприяла штучному збереженню типу керівників, що втратив свою актуальність.

Таким чином, з урахуванням вищевикладеного матеріалу ми можемо зробити наступні висновки:

- Соціальний склад партноменклатури СРСР є об'єктом досліджень переважно російських істориків і політологів, які в даному разі відзначають сільський характер походження радянської еліти.
- Український контекст в аналізі соціального походження еліти СРСР має радше негативний характер, тому що ряд дослідників (К.Ю.Резніков, І.А.Салмін) підкреслюють переважання вихідців з Украї-

ни (Дніпропетровський, Донецький регіони) у складі вищої партійної еліти, тоді як інші дослідники, навпаки "йшли" від теми національної належності вищого керівництва СРСР, вказуючи на її "радянськість".

– У сучасній історіографії України і Росії не розкрита тема соціального походження партійної номенклатури УРСР після 1954 р.

Література

1. Джавалов О. Т. Номенклатура: эволюция отбора (историко-политологический анализ) / О. Т. Джавалов, В. А. Михеев. – М., 1993. – С. 27–28.
2. Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938) : монографія / М. С. Дорошко. – К. : Ника-центр, 2008. – 368 с.
3. Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938) : монографія / М. С. Дорошко. – К. : Ника-центр, 2008. – 368 с.
4. Декреты Советской власти. – М., 1959.
Т. 2. – 1959. – С. 541–542.
5. Устав ВКП(б). Утвержден XVII съездом ВКП(б) / КПСС в резолюциях ... – М., 1953.
Т. 6. – 1953. – С. 134.
6. Фадин А. Борьба элит в переходном обществе: номенклатура и демократия / А. Фадин, И. Бунин, Ю. Марков, А. Салмин // XX век и мир. – 1991. – № 5.
7. Фадин А. Борьба элит в переходном обществе: номенклатура и демократия / А. Фадин, И. Бунин, Ю. Марков, А. Салмин // XX век и мир. – 1991. – № 5.
8. Кодин М. И. Современный исторический процесс в России / М. И. Кодин. – М., 1997.
9. Воспенский М. Номенклатура господствующий класс Советского Союза / М. Воспенский. – М., 1991.
10. Понеделков А. В. Политическая элита. Генезис и проблемы ее становления в России / А. В. Понеделков. – Ростов-на-Дону, 1995. – С. 11.

УДК 303.446.4:622.333(477.6)"1960/1980"

І.І.Райко

Вугільна промисловість Донбасу між модернізацією та застоєм: історіографія проблеми

Стаття присвячена історіографічному аналізу вугільної промисловості Донбасу в 1960–1980-х рр. Аналіз наукової літератури показав, що стан вугільної промисловості став об'єктом дослідження. Радянська література відрізнялася лакованістю, спроби критичного аналізу процесів у вугільній промисловості здійснені

лише в 1990-ті рр. У центрі уваги вітчизняних та зарубіжних вчених перебували такі проблеми: технічний та економічний розвиток, виробнича діяльність шахтарів, проблеми соціальної сфери, науково-технічний прогрес, вплив партійно-класових оцінок на події тощо.

Ключові слова: вугільна промисловість, історіографія, радянський період, робітничі кадри, виробнича діяльність.

Стаття посвячена історіографічному аналізу угольної промисловості Донбасу в 1960–1980-х гг. Аналіз наукової літератури показав, що стан угольної промисловості в цілому став об'єктом досліджень. Російська література відрізнялася лакованістю, спроби критичного аналізу процесів в угольній промисловості здійснені лише в 1990-е гг. В центрі уваги вітчизняних та зарубіжних вчених знаходилися такі проблеми: технічне та економічне розвиток шахт, виробнича діяльність шахтарів, проблеми соціальної сфери, науково-технічний прогрес, вплив партійно-класових оцінок на події.

Ключевые слова: угольная промышленность, историография, советский период, рабочие кадры, производственная деятельность.

The article is devoted to the historiographical analyzing of Donbass coal mining industry in 1960–1980 years. The review of scientific literature revealed that the state of coal mining industry as a whole became the subject of research. The Soviet literature is distinguish by illiberality, the efforts of critical analysis of the activities in coal mining industry were made only in 1990s. Such problems as the technical and economical development of mines, the work activity of miners, the social problems, the scientific and technical progress, the impact of party-class estimation on the events were in the centre of attention of national and foreign scientists.

Key words: coal Industry, historiography, Soviet period, workers, production activities.

Майбутнє України великою мірою залежить від ефективної економіки. Вугільна промисловість складає її основу, є одним з наріжних каменів економічної безпеки країни. Донбас як один з найважливіших промислових регіонів України, що відігравав особливу роль в економічному житті країни, завжди привертав пильну увагу дослідників. Сьогодні суттєво змінюється і розширюється потенціал промислового комплексу країни, що зумовлює тенденцію до вивчення цієї сфери не одним поколінням істориків. Історіографія розвитку вугільної промисловості України в 1960–1980-х рр. репрезентована широким колом наукових досліджень, у яких висвітлені різноманітні аспекти розвитку вугільної галузі.

Історіографічні сюжети щодо стану вугільної промисловості Донбасу 1960–1980-х рр. представлені в дослідженнях З.Г.Лихолобової, К.В.Заблоцької, А.Д.Даниліна, В.П.Маяковського, В.В.Миронова, Ф.І.Проця та ін. Ними бралися до уваги досягнення попередників у вивченні окремих аспектів проблеми: техніко-економічного розвитку галузі, соціального поступу, становища робітників, стану навколишнього середовища тощо. Зважаючи на велику кількість праць з історії вугільної промисловості, важливість цієї галузі для економіки України, нарізла потреба систематизувати надбання науковців у вивченні теми. Метою статті є аналіз стану вивчення проблеми, який дозволяє з'ясувати внесок радянських та сучасних науковців і визначити наявні прогалини. Основу даного дослідження становлять історіографічні джерела: монографії, наукові статті, дисертації із зазначеної проблематики.

Аналіз літератури дозволяє виділити два періоди в історії досліджуваної проблеми: радянський, який тривав у другій половині 1960-х рр. – наприкінці 1980-х рр., та сучасний, що розпочався на початку 1990-х рр.

Перший часовий відрізок для історичної науки був досить складним і суперечливим, характеризувався посиленням втручанням владних структур у науку. А вже з II пол. 1960-х рр. посилювалася боротьба з "інакодумством", суспільні науки стали перетворюватись на служителів партійних догм, а ґрунтовні наукові дослідження підмінятися створенням ідеологічних міфів. Історія вугільного Донбасу в цілому в літературі радянського періоду зображувалася з позицій безумовного визнання надбань радянського суспільства, однією з найважливіших закономірностей поступу якого була визначна роль КПРС. Висвітлювалися і широко пропагувалися лише досягнення, недоліки та прорахунки здебільшого замовчувалися. Якщо і траплялися критичні зауваження, то не торкалися головних принципів тогочасної суспільно-політичної та економічної системи.

Серед узагальнюючих слід визначити фундаментальні праці: "Восстановление угольной промышленности Донбасса", "История технического развития угольной промышленности Донбасса" та монографії Г.Д.Бакулева [1]. У них присутній критичний підхід до висвітлення визначених питань. Зокрема, в "Истории технического развития угольной промышленности Донбасса" автори, характеризуючи економіку галузі в 1960-ті рр., вказують на шкідливість екстенсивного шляху її розвитку, порушують проблеми хронічної планової збитковості вугільних підприємств, доцільності госпрозрахунку тощо. Та все ж критичний перегляд економіки вугільного басейну з позицій

господарської реформи другої половини 1960-х рр. не викривав глибокої природи окремих негативних явищ.

Досягнення соціальної сфери вугільного Донбасу знайшли відображення в працях, присвячених історії робітничого класу [2]. Методологічною основою їх було положення марксизму-ленінізму про провідну роль робітничого класу в соціальному прогресі, побудові та розвитку соціалістичного суспільства СРСР. Вони ідеалізують соціальну політику КПРС. Втім, названа література не позбавлена певного об'єктивного змісту. Зокрема, зберігає значення наведений у двотомнику "История рабочих Донбасса" аналіз кількісних, професійних, демографічних змін у складі робітників протягом 1950–1970-х рр., відомості про джерела та форми комплектування робітничих кадрів, їх професійне навчання тощо. В загальному контексті подаються деякі відомості про працівників вугільної галузі, що становлять науковий інтерес. У цій роботі автори показали процес формування і розвитку найчисельнішої соціальної групи населення регіону з другої половини XIX ст. до 80-х рр. XX ст. Узагальнення та висновки з цих питань ґрунтуються на глибокому аналізі різноманітного фактичного матеріалу, архівних та статистичних документів.

Науково-технічному прогресу у вугільній промисловості Донбасу присвячені спеціальні дослідження історико-партійного профілю [3]. Для цих робіт характерне перебільшення досягнень НТП у галузі, ототожнення деяких позитивних змін у стані виробництва з науково-технічною революцією. Цікавими є спостереження економістів щодо змін у складі робітників вугільної промисловості протягом 1960-х рр. [4]. Відомості про демографічні процеси в регіоні, які впливали і на формування колективів вугільників, містить праця "Население и трудовые ресурсы Донбасса" [5].

Виробнича діяльність шахтарів, як і трудівників інших галузей промисловості, висвітлювалась, головним чином, у зв'язку з розвитком різних форм соціалістичного змагання, яке було однією з улюблених тем для історико-економічних досліджень радянської доби [6]. Автори підкреслюють всеосяжний характер соцзмагання, різноманітність його форм і напрямків, але потрапляють у глухий кут через неспроможність пояснити низьку ефективність та швидке згасання багатьох з них, катастрофічне падіння показників у діяльності більшості учасників соцзмагання з кінця 1960-х рр.

На початку 1960-х рр. в СРСР інтерес до проблем паливно-енергетичного комплексу був значним. У цілому роботи, що висвітлювали техніко-економічний аспект розвитку галузі, обмаль уваги приділяли соціальним проблемам [7]. Однак було б несправедливим стверджувати, що історія шахтарів зовсім залишалась поза увагою

дослідників. Навпаки, вивчення історії пролетаріату вважалося одним з найпріоритетніших напрямків історичних студій. У колективних монографіях, присвячених проблемам робітничого класу УРСР, основна увага приділялася обґрунтуванню марксистсько-ленінських тез про провідну роль робітничого класу в суспільному прогресі і побудові соціалізму [8]. Головною метою таких робіт було доведення досягнень в усіх сферах життя ролі Комуністичної партії в трудових звершеннях та поліпшенні життя робітників. Недоліки ж, прорахунки відверто замовчувалися, відсувалися на другий план, залишалися без належного аналізу. Детальне дослідження та аналіз негативних явищ розцінювалися як очорнення соціалістичної дійсності. Численні роботи, присвячені трудовим подвигам шахтарів, рекордам вуглевидобутку, мали перш за все посилити ентузіазм мас, заохотити до нових трудових звершень, обґрунтувати доцільність соцзмагання тощо [9]. Видавалися збірники нарисів про окремих ударників та колективи "комуністичної праці" [10]. Такі роботи здебільшого мали відверто пропагандистський характер.

В історико-соціологічних дослідженнях кінця 1960-х – середини 1980-х рр. В.В.Миронова, Ф.І.Процяя, Т.Л.Миронової та В.М.Гирла робилися спроби змалювати узагальнюючий портрет шахтарів [11]. Проте всі вони слабо зачіпали реальні проблеми гірників. Соціальний портрет зазвичай обмежувався добром ідеологічно витриманих якостей, постулатів та штампів.

З погіршенням ситуації у вугільній галузі не зменшувалася кількість публікацій, присвячених їй. Вона зростала переважно за рахунок видань публіцистичного і пропагандистського характеру. Відзначаючи і прославляючи трудові досягнення окремих бригад, передовиків виробництва, переможців соціалістичних змагань, автори взагалі не згадували про загальне падіння продуктивності праці та інших техніко-економічних показників на підприємствах УРСР. Складається враження, що прославленням окремих трудових досягнень намагалися відвернути увагу громадськості від негативних тенденцій у галузі.

В цілому історична та економічна література радянської доби, об'єктивно висвітлюючи окремі аспекти розвитку вугільної промисловості Донбасу в 1960–1980-х рр., не порушила питання про виникнення та загострення кризових явищ у галузі, не виявила їх глибинних причин. Залишався недослідженим техніко-економічний розвиток вугільного басейну у 1970–1980-ті рр., формування кількісних і якісних змін у стані робітничих кадрів галузі протягом майже півстоліття, проблеми інженерно-технічних кадрів, життєвого рівня шахтарів. Виробнича діяльність працівників галузі висвітлювалася крізь призму

їхньої участі у соціалістичному змаганні, вкрай формалізованому, нездатному викликати у працівників реальної зацікавленості.

Таким чином, в історичній літературі 1960–1980-х рр. головна увага зосереджувалась на успіхах, недоліки у ході технічного прогресу, якщо і висвітлювались, то трактувались як поодинокі, ізольовані; на випередженні темпів зростання фондоозброєності порівняно з темпами зростання продуктивності в окремих галузях, розбіжності в плануванні науково-технічного розвитку та техніко-економічних показників. Ці роботи не позбавлені типових для свого часу хиб: вимушена заідеологізованість авторів позначилась на тенденційності оцінок та висновків.

З поч. 1990-х рр. активізувався пошук нових підходів до вивчення даної теми. Автори наукових досліджень відмовилися від колишніх стереотипів та спрощених схем, відійшли від однобоких партійно-класових оцінок подій. У багатьох працях критично проаналізовані суперечливі історичні процеси в регіоні в 1960–1980-х рр. Однак нині тільки розпочато копітку роботу з неупередженого відтворення історії вугільного Донбасу.

Серед перших спроб критичного аналізу проблеми привертає увагу монографічне дослідження В.П.Маяковського [12]. Автор відзначає різкий розрив між офіційно проголошеними партійними рішеннями та їх практичним втіленням у реальній дійсності, висловлює ряд доцільних спостережень щодо причин загострення кризових явищ у галузі, зокрема в Донецькому басейні, але не відходить від традиційного стилю історико-партійних досліджень.

Останніми десятиріччями опубліковано значну кількість ґрунтовних праць, у яких на засадах новітнього методологічного інструментарію аналізувалася історія України II пол. XX ст. Серед них помітне місце посідають праці В.К.Барана [13], П.П.Панченка [14], О.П.Реєнта [15] та інших відомих науковців. Авторами приділена увага і промисловості Донбасу. Привертає увагу серія статей з радянської історії вугільної промисловості Донбасу у виданні "Нові сторінки історії Донбасу" [16].

Починаючи з 1990-х рр., дане питання широко висвітлюється в науковій літературі. Такі дослідники, як З.Г.Лихолобова, К.В.Заблюцька, А.Д.Данилін, В.П.Маяковський, приділили велику увагу становищу робітників вугільної промисловості Донбасу [17]. В цих статтях розглянуті технічний розвиток та кадри вугільної промисловості в середині 1960–1985-х рр. Зокрема, аналізуються наслідки для вугільної промисловості зміни пріоритетів у державній політиці щодо паливно-енергетичного комплексу. Дослідниками з'ясовані особливості технічного розвитку вугільної промисловості, кількісні та якісні зміни у

складі робітників. Автори аналізують рівень життя шахтарських сімей, проблеми та наслідки соціалістичних змагань на основі вивчення архівних документів.

Останніми роками опубліковані перші узагальнюючі праці з історії Донецького регіону другої половини ХХ ст. Серед них заслуговує на увагу колективна монографія під редакцією З.Г.Лихолобової "Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття" [18]. У монографії простежується динаміка життєвого рівня шахтарів, розглянуто формування та якісний склад робітничих та інженерно-технічних кадрів вугільної галузі. Значна увага приділяється розвитку вугільної промисловості і насамперед технічному стану. Відзначаючи певні успіхи модернізації шахт, автори звертають увагу на загрозливі явища вже з початку 1960-х рр., пов'язуючи їх із змінами пріоритетів в економічній стратегії союзного керівництва, скороченням інвестування старішого вугільного басейну країни. Також у дослідженні подано науково обґрунтовану періодизацію історії галузі в II пол. ХХ ст., поетално висвітлено спроби економічних перетворень, простежено динаміку економічних показників.

Першу узагальнюючу працю з історії Донбасу повоєнної доби створив А.О.Саржан [19]. Безперечною заслугою автора є переосмислення історіографії з нових позицій, узагальнення здобутків попередників, зважена оцінка економічних, соціальних, політичних процесів у регіоні, які висвітлюються на широкому тлі історичного розвитку України та СРСР в цілому. Поза увагою автора залишилися питання джерел, методів формування, чисельності, якісного складу як робітничих кадрів, так і інженерно-технічних робітників, умов їх життя, побуту, праці, виробничої діяльності.

Ще в одній монографії А.О.Саржана "Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ століття" велика увага приділяється проблемам соціальної сфери у вугільній промисловості [20]. Автор показує вплив технократичної політики союзного центру на навколишнє середовище, соціальну сферу Донбасу, доводить, що неналежна увага до соціальної сфери зумовила невисокий рівень життя населення, загострення соціально-економічної ситуації в Донбасі на кінець 1980-х рр.

Умовам життя і праці шахтарів у 1965–2000 рр. присвячені дослідження Н.М.Шевченко [21]. Авторка аналізує основні показники життєвого рівня шахтарів: розміри заробітної плати, тривалість робочого дня, якість медичного обслуговування, житлові умови шахтарів.

Проблему соціалістичного змагання висвітлено в роботах Л.З.Мазитової [22]. Вона наголошує, що трудова ініціатива робітників переводилася адміністративно-командною системою з економічної в політичну сферу з метою формування образу радянської людини, для якої праця

є першою необхідністю в житті. Така політика дозволила підвищити рівень виробництва, але водночас зріс рівень травматизму на підприємствах вугільної промисловості. Становить інтерес кандидатська дисертація К.В.Заблоцької "Соціальна структура робітників важкої промисловості України у 1960–1985 рр.", особливо сюжету, що стосується розподілу робітників на верстви за рівнем оплати праці, класифікації, механізації виробничих процесів [23]. Авторка висвітлює проблему розшарування робітників за характером і змістом праці, аналізує диференціацію робітників важкої промисловості. Вона доходить висновку, що технічний розвиток важкої промисловості – це основа змін соціальної структури робітників.

Отже, аналіз сучасної літератури свідчить, що істориками проведена значна робота, спрямована на критичне висвітлення розвитку вугільної промисловості Донбасу. Однак і до сьогодні існує багато проблем, вивчених лише частково, які потребують подальшого дослідження або нової оцінки.

Внесок у вивчення вугільної промисловості у Радянському Союзі зробили і зарубіжні автори. Вони не відчували ідеологічних обмежень, але їм було складно збирати фактичний матеріал. М.Метьюз у 1972 р. відмічав, що радянські дослідники, навіть коли визнають соціальні розбіжності всередині робітничого класу, змушені внаслідок політичної доктрини наполягати на зростанні однорідності, в той час як автоматизація знаходиться на вкрай низькому рівні, та ще й призводить до монотонної праці, зростання загальної освіти не відповідає технологічному рівню [24, с. 108–110]. М.Янович пише, що робітники в промисловості складаються з гетерогенних складових частин, докладно зупиняється на диференціації у заробітній платні, зокрема на державній політиці пріоритетів у цій сфері, які надавалися вугільній та металургійній галузям [25, с. 29–31]. Дж.Литтлджон, оглядаючи західну літературу про класову структуру радянського суспільства, підкреслював, що розбіжності всередині робітничого класу викликаються, з одного боку, технологічним рівнем, а з іншого – державною політикою [26, с. 230, 234]. В.Д.Коннор у 1988 р. справедливо писав: "Зараз радянське суспільство є більше індустріальним, ніж постіндустріальним" [27, с. 38–39]. Як аргумент він наводив високу питому вагу простої, немеханізованої, монотонної праці, темпи скорочення якої у 1965–1988 рр. "вражаюче відстали" від провідних буржуазних країн. Соціальні процеси в Україні мали багато спільного з загальносоюзними, але в цій групі робіт вони висвітлювалися лише фрагментарно.

Стан української економіки, змін, які відбувалися у соціально-економічній сфері окремих регіонів республіки, зокрема й у Донбасі, досліджували у своїх працях І.С.Коропецький, А.Макулі, О.Оглоблин

та ін. автори [28]. Оскільки закордонні вчені не були обтяжені необхідністю звертати свої дослідження з постановами партійних органів, вони досить критично аналізували ті проблеми, які замовчувались в офіційній радянській історіографії. Разом з тим для більшості праць закордонних дослідників була характерна слабка джерельна база, особливо недостатньо використовувались архівні матеріали, що негативно позначилося на аргументації.

Серед зарубіжних авторів, у яких опосередковано приділено увагу гірникам України, можна назвати праці американських істориків Г. Куромії та Л. Зігельбаума. В монографії "Свобода і терор в Донбасі. Українсько-російське прикордоння" Г. Куромія наголошує, що політичні організації мало важили для шахтарів Донбасу, на першому для них стояло вирішення економічних проблем [29]. Л. Зігельбаумом було зібрано та проаналізовано велику кількість інтерв'ю з шахтарями Донбасу – учасниками страйків. Це допомогло йому показати гостроту соціальних проблем, які спричинили вибух страйкового руху 1989 р. [30].

Отже, в працях зарубіжних авторів з історії України і Донбасу зроблені цікаві висновки. В цілому ж іноземна історіографія відрізняється уривчастим висвітленням соціальних проблем гірників, страждають на уривчастість та брак фактичного матеріалу. Незважаючи на розробку проблем вугільного Донбасу класичної соціалістичної доби, залишаються малодослідженими такі аспекти, як зміни у складі трудових ресурсів, соціалістичне змагання, життєвий рівень шахтарів, становище пересічної особистості. На їх опрацювання має спрямовуватися увага науковців у найближчому майбутньому.

Література

1. Восстановление угольной промышленности Донбасса : в 3 т. – М., 1957 ; История технического развития угольной промышленности Донбасс : в 2 т. – К., 1969 ; Бакулев Г. Д. Развитие промышленности Донецкого бассейна / Г. Д. Бакулев. – М., 1955 ; його ж. Топливная промышленность СССР и эффективность капиталовложений в её развитие. – М., 1961 та ін.
2. Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность. – К., 1986 ; Соціальна активність робочого класу УРСР (70–80-і роки). – К., 1988 ; История рабочих Донбасса : в 2 т. – К., 1981.
3. Калашников В. И. Деятельность партийных организаций Донецкого бассейна по дальнейшему развитию угольной промышленности в период развёрнутого строительства социализма. – М., 1979 ; Николаенко И. И. Деятельность КПСС по внедрению в промышленность достижения науки и передового опыта / И. И. Николаенко. – К., 1983.
4. Балашов А. А. Экономические и социальные аспекты профессионально-квалификационного состава рабочих в условиях технического

прогресса (на материалах угольной промышленности Донбасса) / А. А. Балашов. – Донецк, 1974. – Препринт ИЭП АН УССР.

5. Население и трудовые ресурсы Донбасса. – К., 1977.

6. Сиволоб Ю. В. Совершенствование форм социалистического соревнования в промышленности УССР (1966–1988 гг.) / Ю. В. Сиволоб. – К., 1982.

7. Гаврик В. И. Вопросы рентабельности угольной промышленности Донбасса / В. И. Гаврик. – Донецк : Областное книжное издательство, 1963. – 120 с.; Вопросы организации производства и труда на шахтах Донбасса : сб. статей. – М. : ЦНИЭИУголь, 1965. – 364 с.; Шахты Донецкого бассейна. – М. : Углетехиздат, 1965. – 242 с.

8. Витрук Л. Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР (60–80-е годы) / Л. Д. Витрук. – К. : Наукова думка, 1986. – 184 с.; Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность / Ю. Ю. Кондуфор, А. П. Грищенко, М. В. Коваль. – К. : Наукова думка, 1986. – 240 с.; Соціальна активність робітничого класу УРСР (70–80-ті роки) / Ю. Д. Зайцев, О. І. Луцький, В. П. Іськів, В. К. Баран та ін. – К. : Наукова думка, 1988. – 248 с.

9. Гериберг С. Р. Стаханов и стахановцы / С. Р. Гериберг. – М. : Политиздат, 1985. – 208 с.; Малявин П. М. и др. Шахтеры – гвардия труда: страницы истории профсоюза рабочих угольной промышленности. – М. : Политиздат, 1986. – 158 с.; Остапенко А. Ф. Пятилетки шахтеров / А. Ф. Остапенко, П. А. Сойфер. – К. : Наукова думка, 1981. – 310 с.; Тарадайко В. С. Рубежи шахтеров / В. С. Тарадайко, А. Ф. Остапенко. – К. : Політвидав, 1976. – 184 с.; Уголь лав-тысячниц. О работе лав-тысячниц. – Донецк : Донбасс, 1977. – 72 с.; Шахтеры / [ред. Л. Н. Жукова]. – М. : Знание, 1984. – 46 ; Репортаж о рабочих буднях. – Донецк : Донбасс, 1976. – 78 с.; Бобков О. И. Славные традиции: к 50-летию стахановского движения / О. И. Бобков, О. П. Фролов. – М. : Знание, 1985. – 64 с.

10. Шахтеры – гвардия труда: Рассказы о горняцкой доблести : сб. / [лит. запись В. Белобородова]. – Ростов-на-Дону : Книжное издательство, 1977. – 142 с.; Традициям Стаханова верны: к 50-летию стахановского движения : сб. / [сост. М. М. Сорока]. – К. : Политиздат, 1985. – 171 с.; Поляков В. Ф. Верность стахановским традициям / В. Ф. Поляков. – М. : ЦНИЭИУголь, 1985. – 23 с.; Поляков В. Ф. Гордая профессия – шахтер / В. Ф. Поляков. – М. : Недра, 1984. – 64 с. та ін.

11. Гирло В. Н. Развитие Западного Донбасса (1954–1980 гг.) : историко-социологическое исследование. – К. ; Донецк : ВШ, 1984. – 186 с.; Миронов В. В. Культура і побут гірників Радянської України / В. В. Миронов. – К. : Наукова думка, 1965. – 128 с.; Процай Ф. И. Социология шахтерского труда и быта / Ф. И. Процай, Т. Л. Миронова. – К. : Техника, 1974. – 152 с.

12. Маяковский В. П. Осуществление научно-технической политики в угольной промышленности страны в 1960–1980-е гг.: опыт и уроки / В. П. Маяковский. – Томск, 1991.

13. Баран В. В. Україна після Сталіна: нарис історії 1953–1985 рр. / В. В. Баран. – Львів : МП "Свобода", 1992. – 124 с.

14. Панченко П. П. Україна: Друга половина ХХ століття : нариси історії / П. П. Панченко, М. Р. Плющ, Л. А. Шевченко та ін. – К. : Либідь, 1997. – 350 с.

15. Реент О. П. Україна: проблеми самоорганізації (начерки новітньої доби) / О. П. Реент. – К. : Інститут історії України НАН України, 1996. – 104 с.

16. Лихолобова З. Г. Проблемы технического развития угольной промышленности / З. Г. Лихолобова // Новые страницы в истории Донбасса. – Донецк, 1997.

Кн. 6. – 1997. – С. 231–242 ;

Лихолобова З. Г. Кадры угольной промышленности / З. Г. Лихолобова // Нові сторінки в історії Донбасу. – Донецьк, 1999.

Кн. 7. – 1999. – С. 184–195 ;

Лихолобова З. Г. Концептуальні питання історії вугільного Донбасу у другій половині ХХ століття / З. Г. Лихолобова // Нові сторінки в історії Донбасу. – Донецьк, 2000.

Кн. 8. – 2000. – С. 3–16 ;

Заблоцька К. В. Протиріччя технічного розвитку промисловості Донбасу (1960–1985 рр.) / К. В. Заблоцька // Нові сторінки в історії Донбасу. – Донецьк, 1999.

Кн. 7. – 1999. – С. 195–203 ;

Данилин А. Н. Изменение численности и качественного состава работников угольной промышленности Донецкого экономического района (1957–1965 гг.) / А. Н. Данилин // Нові сторінки в історії Донбасу. – Донецьк, 2001.

Кн. 9. – 2001. – С. 218–229 ;

Данилин А. Д. Материальное положение шахтёров и их семей в 50-е – I пол. 60-х гг. / А. Д. Данилин // Нові сторінки в історії Донбасу. – Донецьк, 1999.

Кн. 7. – 1999. – С. 160–174 ін.

17. Заблоцька К. В. Робітники важкої промисловості Донецької області (1960–1980-ті рр.) / К. В. Заблоцька // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : збірник статей. – Вип. 18. – Київ ; Донецьк, 2001. – С. 67–73 ; Заблоцька К. В. Соціально-професійна структура робітників промисловості України (60-ті – I половина 80-х рр.) / К. В. Заблоцька // Схід. – 1999. – № 6(30). – С. 59–63 ; Лихолобова З. Г. Назрівання та загострення кризового становища у вугільній промисловості Донбасу (кін. 1960-х – 1985 рр.) / З. Г. Лихолобова // Лихолобова З. Г. Вибрані праці. – Донецьк, 2003. – С. 207–287 ; Василенко В. М. Ринкові реформи у вугільній

промисловості / В. М. Василенко // Нові сторінки в історії Донбасу. – Донецьк, 2000.

Кн. 8. – 2000. – С. 16–24.

18. Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття [під ред. З. Г. Лихолобової]. – Донецьк, 2001. – 340 с.

19. Саржан А. О. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998). – Донецк, 1998. – 300 с. ; Новітня історія Донбасу (1945–1999 рр.). – Донецьк, 1999. – 464 с.

20. Саржан А. О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кін. 80-х рр. ХХ ст. / А. О. Саржан. – Донецьк : ООО "Лебедь", 2004. – 412 с.

21. Шевченко Н. М. Условия жизни и труда шахтёров в первой половине 1980-х гг. / Н. М. Шевченко // Нові сторінки історії Донбасу. – Кн. 7. – Донецьк, 1999. – С. 203–208 ; Шевченко Н. М. Стан техніки безпеки на шахтах українського Донбасу (кін. ХХ – поч. ХХІ ст.) / Н. М. Шевченко // Нові сторінки історії Донбасу. – Кн. 9. – Донецьк, 2002. – С. 23–31.

22. Мазитова Л. З. Проблемы социалистического соревнования в угольной промышленности Донбасса (50-е года) / Л. З. Мазитова // Нові сторінки історії Донбасу. – Кн. 7. – Донецьк, 1999. – С. 174–184.

23. Заблоцька К. В. Соціальна структура робітників важкої промисловості України у 1960–1985 рр. : автореф. ... канд. істор. наук (07.00.01) / Заблоцька К. В. ; ДонНУ. – Донецьк, 2000. – 20 с.

24. Matthews M. Class and Society in Soviet Russia / M. Matthews. – N.-Y. : Walker and Company, 1979. – 366 с.

25. Yanovitch M. Social and Economic Inequality in Soviet Union: Six Studies / M. Yanovitch. – N.-Y. : M.E. Sharpe Ins., 1977. – 197 с.

26. Littlejohn G. A. Sociology of the Soviet Union / G. A. Littlejohn. – L. : Macmillan Press, 1984. – 286 с.

27. Connor W.D. The Soviet Working Class: Change and Its Political Impact // Understanding Soviet Society / [ed by M.A. Sacrs., S.G. Pankhurst]. – L.–Sydney–Wellington, 1988. – С. 31–52.

28. Ohloblyn O. A. History of Ukrainian industry / O. A. Ohloblyn. – Munich, 1971 ; Koropecьkyj I. S. The Ukrainian Within The USSR: An Economic Balance Sheet / I. S. Koropecьkyj. – New York, 1977 ; McAuly A. Economic Welfare in the Soviet Union / A. McAuly. – Madison, 1979 та ін.

29. Куромія Г. Свобода і терор в Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки / Г. Куромія ; пер. з англ. – К. : Видавництво Соломії Павличко "Основа", 2000. – 510.

30. Siegelbaum L. H. Workers of the Donbass Speak. Survival and Identity in the New Ukraine, 1989–1992 / L. H. Siegelbaum, D. J. Walkowitz. – New York, 1995. – 226 с.

А. А. Данилова

**Возможности теории повседневности
в исторических исследованиях**

У статті розглядаються концепції повсякденності, що існують у науковому обігу. Ця стаття є комплексною характеристикою теорій феноменології Е.Гуссерля й А.Шюца, етнометодології Г.Гарфінкеля й А.Сікurreля, а також теорій Н.Еліаса, Е.Гоффмана й ін. Основна мета статті – представлення різних трактувань й розуміння повсякденного, що є важливою методологічною основою для вивчення проблем, пов'язаних з повсякденними практиками людей в історії.

Ключові слова: повсякденність, концепції, феноменологія, етнометодологія.

В статье рассматриваются концепции повседневности, существующие в научном обороте. Данная статья представляет собой комплексную характеристику теорий феноменологии Е.Гуссерля и А.Шюца, этнометодологии Г.Гарфинкеля и А.Сикуреля, а также теории Н.Элиаса, Э.Гоффмана и др. Основной целью статьи является представить различные трактовки и понимание повседневного, что является важной методологической основой для изучения проблем, связанных с повседневными практиками людей в истории.

Ключевые слова: повседневность, концепции, феноменология, этнометодология.

The article deals with the concepts of daily occurrence existing in the scientific world. The article represents the complex characteristic of theories of phenomenology of E.Husserl and A.Schutz, G.Garfinkel and A.Sikurel's ethnomethodology, and also N.Elias, E.Goffman's theory, etc. Various treatments and understanding daily are presented, that is the important methodological basis for studying of the problems connected with daily experts of people in history.

Key words: daily culture, conceptions, phenomenology, ethnomethodology.

Современный мир очень быстро изменяется: появляются новые изобретения, разрабатываются новые источники добычи энергии, быстро развивается компьютерная и робототехника, расширяется глобализация. В таких условиях человеку все сложнее приспособиться к требованиям современного мира, человек становится дезориентированным в обществе. Остановить или изменить ход процесса

нельзя, но можно выработать социальные технологии, которые смогут создать системы социальной адаптации. Повседневная сфера является значимой, так как она оказывает содействие адаптации человека к материальному и духовному образу жизни, обеспечивает физический и психологический комфорт, формирует ценностные ориентации и определяет коммуникативные приоритеты. В связи с подобной ситуацией изучение проблем повседневности является, на наш взгляд, чрезвычайно актуальным.

Целью данной статьи является обобщение и представление научных теорий повседневности, которые сформировались в научной среде. К основным разработчикам теоретических проблем повседневности следует отнести таких зарубежных ученых, как Е.Гуссерль, А.Шюц, П.Бергсон, Т.Лукман, Г.Гарфинкель, А.Сикурель и др. В последнее время среди отечественных и российских ученых значительно повысился интерес к проблемам повседневности. И не только на практическом, но и на теоретическом уровнях. Среди них следует указать Е.В.Золотухину-Аболину, И.Т.Касавина, С.П.Щавелева, Б.В.Маркова, Н.Л.Пушкареву, Б.Т.Гатаеву и др.

Основой для возникновения научного интереса к проблемам повседневности стали философские учения XX века, в частности экзистенциализм, феноменология, структурализм, аналитическая философия.

Экзистенциалисты предложили человекоцентрический взгляд на мир. Для экзистенциалистов характерна уверенность в том, что единой настоящей действительностью можно признать только бытие человеческой личности. Человек сам определяет свою сущность. Человек сам определяет себя, он хочет быть таким, а не другим. Человек стремится к своей индивидуальной цели, он создает себя, избирает свою жизнь. С позиций экзистенциализма повседневность можно связать с понятиями (экзистенциалами) дремлющей бодрости, невнимательной сосредоточенности (все это коррелируется с хайдегеровским экзистенциалом) [1]. Анализируя основы человеческого существования, М.Хайдеггер определил повседневность как способ экзистирования, суть которого присутствие [2].

Спектр экзистенциальных проблем повседневности достаточно широкий. Наиболее важные из них – собственно жизнь, ее онтологическая укорененность в других измерениях действительности, которая выходит за рамки повседневного мира (Космос, Бог, потустороннее).

Кроме научных трудов экзистенциалистов, к общетеоретическим работам истории повседневности относятся работы Е.Гуссерля, А.Шюца, Н.Элиаса, П.Бергера, Т.Лукмана, Г.Гарфинкеля, А.Сикуреля и др.

Е. Гуссерль и А. Шюц являются представителями феноменологического направления в философии. Е. Гуссерль одним из первых обратил внимание на важность философского осмысления сферы человеческой обыденности, которую он называл "жизненным миром", а также "миром повседневности". Жизненный мир, по Гуссерлю, является миром опыта живого действующего субъекта, в котором субъект живет в "наивноприродной, непосредственной установке". Жизненный мир можно рассматривать как в естественной, так и в феноменологической установке. В первом случае, по Гуссерлю, мы (в том числе и ученые) просто погружены в него, во втором – осознаем его как преданный и соотношенный с нашей субъективностью, непрерывно наделяющей значениями (смыслами) предметы и отношения мира жизни. Жизненный мир является смысловым фундаментом всякого человеческого знания, в том числе и знания естественно-научного. В отличие от мира науки, который искусственно создан, сконструирован, идеализирован, жизненный мир не создается искусственно. Для его обнаружения не нужна какая-то особая теоретическая установка, жизненный мир дан непосредственно, с полнейшей очевидностью всякому человеку. Жизненный мир является той почвой, на которой вырастают все науки. Ученый указал на активность человеческого сознания, благодаря которому мы узнаем и идентифицируем все, что видим, хотя большинство наших впечатлений связано с определенной ситуацией, с особым контекстом [3]. Более того, социальный порядок создают люди, следовательно, действительность в определенной мере зависит от нашей интерпретации ее. Жизненный мир, по Гуссерлю, – культурно-исторический мир. Гуссерль исходил из опыта изолированного субъекта. А уже некоторые его последователи (А. Шюц, П. Бергер, Т. Лукман) перенесли основное внимание на анализ общественных, культурно-исторических ситуаций, на "социальную конструкцию" повседневного мира.

А. Шюц предложил отказаться от восприятия "мира, в котором мы живем", как изначально заданного и сосредоточиться на процессе складывания картины этого мира у людей, исходя из их стремлений, фантазий, сомнений, реакций на частные события, воспоминаний о прошлом и представлений о будущем [4]. Ученый трактует повседневность как продукт взаимодействия человека с объективным природным миром. Ученый говорит о повседневной жизни как о высшей реальности, так как с какой бы реальностью ни имел дело человек и как бы далеко он от нее ни удалялся, он всегда в нее возвращается и в этом смысле она первична по отношению к другим реальностям.

У А. Шюца повседневный мир состоит из обыденных действий, привычек, шаблонов, интерпретации разнообразных ситуаций и реак-

ций на них, которые составляют содержание поведения людей, а также воспроизводится этим поведением. Это знание первого порядка, которое определяется жизненным миром и организовано в известных нам идеально типичных структурах, которые Шюц называет типизациями. Знание второго порядка порождается научным пониманием специалистов. Два основных признака характеризуют повседневное поведение и мышление: 1) повседневное – это то, что воспринимается как привычное, близкое, стабильное, постоянное, нормальное; 2) повседневная жизнь организована типологически. Восприятие людей, ситуаций, идей в пределах повседневности – это восприятие их с точки зрения типовой определенности. Следовательно, Шюц акцентирует внимание на проблеме "нормального" характера повседневности и на проблеме обыденной типизации.

Именно с помощью типизаций мы воспринимаем и интерпретируем мир. Типизации – это идеальные социальные типы людей, ситуаций, действий, объектов, идей, событий, эмоций и т.д. Все типизации повседневного мышления являются составляющими конкретно-исторического социально-культурного мира, в котором они воспринимаются как данность и являются социально приемлемыми [5]. В сознании каждого члена общества утвердились представления о типичном учителе, враче, милиционере, хулигане, влюбленном, т.е. про весь комплекс статусов и ролей. Повседневность состоит также из типичных ситуаций: профессиональной деятельности, посещения врача, школьных уроков, приобретения товаров в магазине.

Таким образом, для Шюца обыденная действительность состоит из умственных схем и типов, которые делают возможным идентификацию и узнавание окружающего мира. С помощью типизаций мы узнаем ситуацию и выбираем соответствующую ей схему поведения. Именно благодаря типизациям повседневный мир приобретает смысл, воспринимается как нормальный, хорошо известный и привычный.

В повседневной жизни человек считает очевидным, приемлемым без доказательств и сомнений, что его партнеры видят и понимают мир так же, как и он. А.Шюц назвал это несознательно употребляемое предположение "тезисом о взаимности перспектив" [6]. Когда нормальное течение обыденной жизни нарушается определенным событием или явлением, мы говорим о патологии повседневности (например, авария на производстве, серьезная болезнь, совершение преступления). С точки зрения повседневной практики это ситуации неожиданности, "прерывания" привычного хода событий [7]. Поскольку любая проблемная ситуация является типичной ситуацией, есть типичные рецепты выхода из нее. Если возникают проблемы, для решения которых собственных знаний и умений недостаточно,

каждый человек знает, к кому и при каких обстоятельствах следует обратиться. Это – эксперты (врач, милиционер, юрист).

Л.Григорьев в статье "Социология повседневности Альфреда Шюца" указывает, что Шюц дает "описательное определение повседневности: это – сфера человеческого опыта, которая характеризуется особой формой восприятия и осмысления мира, возникающей на основе трудовой деятельности. Для нее характерно напряженно-бодрующее состояние сознания, целостность личного участия в мире, представляющем собой совокупность самоочевидных, не вызывающих сомнения, в объективности своего существования форм пространства, времени и социальных взаимодействий. Можно добавить, что все эти формы являются intersубъективно, т.е. социально организованными" [8].

Незадолго до Второй мировой войны основатель социогенетической теории цивилизаций немецкий социолог Н.Элиас показал, насколько изучение общества в гуманитарном знании оторвалось от индивида. Он призывал преодолеть это и рассматривать общество и отдельных людей как нераздельные аспекты одного изменчивого набора взаимосвязей. Н.Элиас предложил видение цивилизации как переплетения разнообразных практик (восприятия, познания, труда, власти) и способов их упорядочивания, закрепленных отдельными институтами. Изучение этих практик началось в социальных науках уже в послевоенное время. Н.Элиас и его последователи специально исследовали процессы повышения уровня цивилизованности разных сторон повседневности индивидов – их внешнего вида и манер поведения, намерений, чувств и переживаний, речи, этикета. В статье "Про понятие повседневности" Элиас задался вопросом: существует ли "повседневность" сама по себе? Возможно, она не область реальности, а всего лишь ее свойство? В знаменитой статье "О понятии повседневности" он показывал, что "структура повседневности не обладает характером более или менее автономной структуры, но является составной частью структуры определенного социального слоя. Поскольку один слой нельзя рассматривать изолированно, повседневность является также частью властных структур всего общества" [9]. Исследователь дает определение понятия повседневности через восемь пар понятий, которые ей противостоят. Элиас противопоставляет повседневность празднику; рабочий день – жизненному миру буржуа, живущих в роскоши, праздности; жизнь народных масс – жизни высокопоставленных и могущественных лиц (королей, принцев, президентов, членов правительства, партийных лидеров и т.д.); частную жизнь (семья, любовь, дети) – официальной или профессиональной жизни и т.д. [10].

Автором оригинальной теории повседневной жизни является американский ученый Э.Гоффман. Ему принадлежит драматургическая версия повседневной реальности. В основе его концепции лежит идея игры как бесспорной предпосылки существования людей, как необходимого способа социальной жизни. Эта идея используется для объяснения повседневной жизни людей. Анализ повседневной жизни начинается с предположения, что существует почти полная аналогия между театральной игрой актеров на сцене и взаимодействием людей в реальной действительности; между методами и средствами, которыми пользуются и театральные актеры, и индивиды как социальные актеры в ежедневной жизни.

Обыденную жизнь Э.Гоффман рассматривает как сплошную цепочку социальных ситуаций, которые напоминают драматические спектакли. Социальные актеры в них стремятся создавать и поддерживать позитивное впечатление у зрителей, используя декорации, костюмы, выразительные элементы своего поведения. Умение человека эффективно спроектировать ситуацию, добиться желаемого впечатления о себе и ожидаемых действий других свидетельствует о его драматургических способностях [11]. Это и означает, что он обладает искусством добиваться своей цели, эффективно управляя образами, впечатлениями других людей и с помощью разнообразных способов.

Шагом к выделению исследований повседневности в отдельную отрасль науки было появление в 60-е годы модернистских социологических концепций, прежде всего – теории социального конструирования П.Бергера и Т.Лукмана. Они выделили реальность повседневной жизни среди множества других реальностей и назвали ее высшей реальностью. Такую значимость она приобретает в силу того, что напряженность человеческого сознания наиболее высока именно в повседневной жизни: повседневная жизнь накладывается на сознание наиболее сильно и глубоко. Человек воспринимает реальность повседневной жизни как самоочевидную и само собой разумеющуюся. Он воспринимает ее как упорядоченную (когда феномены даны его сознанию в образцах, кажущихся независимыми от его понимания) и объективированную (т.е. состоящую из объектов, считающихся таковыми до его рождения) [12]. "Повседневная жизнь представляет собой реальность, которая интерпретируется людьми и имеет для них субъективную значимость в качестве цельного мира", – говорится в книге П.Бергера и Т.Лукмана "Социальное конструирование реальности" (1966 г.); там же подчеркивается, что члены общества в своем поведении "считают мир повседневной жизни само собой разумеющейся реальностью" [13]. П.Бергер и Т.Лукман призы-

вали изучать встречи людей с глазу на глаз, считая, что такие встречи (социальные взаимодействия) являются основным смыслом будничной жизни. Они поставили вопрос о языке этих встреч и пути заучивания типичных повседневных действий, дав тем самым толчок исследованиям социального конструирования идентичностей, пола, инвалидности и т.д.

В это же время (60-е года) другие социологи Г.Гарфинкель и А.Сикурель акцентировали внимание на индивиде как независимом от абстрактных структур преобразователе реальности. Заложив основы социологии обыденной жизни или этнометодологии, они сделали ее предметом изучения того, как действуют народы, когда они живут обыденной жизнью, точнее – как они преобразовывают эту жизнь. Повседневные практические действия людей и их практическое мышление являются той сферой явлений, на которой сосредотачивается исследовательский интерес этнометодолога [14]. Целью социологии обыденной жизни стал поиск методов, которыми пользуется человек в обществе для осуществления обыденных действий, то есть анализ социальных правил и предубеждений, процесса формирования, толкования одними людьми языка, поведения, жестов других [15]. Этнометодолог обращается к повседневной жизни, стремясь выявить ее систематический рациональный характер, то есть те свойства, которые принимают на веру, не анализируют, "видят, но не замечают", и которые являются "морально принудительными". Эти известные каждому природные свойства повседневной жизни, а также основы практического действия Г.Гарфинкель называет "фоновыми ожиданиями". Члены общества используют фоновые ожидания (типизации, обыденные типы, языком А.Шюца) как схему восприятия и интерпретации мира. Это дает возможность узнать и понять актуальные явления как проявления знакомых (типичных) ситуаций.

А.Хеллер анализирует феномен повседневности через призму "человеческое условие". По мнению А.Хеллер, данная парадигма также широка как парадигма "абсолютного духа" и многогранна, поскольку в ней фундированы такие современные парадигмы как язык, диалект (речь), коммуникация, взаимодействие, работа, воображение, сознание, понимание, интерпретация и другие [16]. Повседневность он трактует как сфера "реальность в себе", которая состоит из: правил и норм обычного языка и его употребления; правил и предписаний для использования и манипуляции объектов, в первую очередь созданных руками человека; правил и норм человеческого общения, так называемых обычаев. Эти правила и нормы взаимосвязаны, поскольку дают необходимый смысл только в контексте друг друга [17].

На рождение истории повседневности повлияли идеи антрополога К.Гирца, который видел в любой культуре стратифицированную иерархию структур, которая складывается из актов символов и знаков. Расшифровка этих актов и символов, которые составляют повседневные типовые человеческие практики, интерпретация паутины значений, которую человек сам плетет, выступает у этого социолога-антрополога способом познания. Интерпретация, а не только сбор фактов – по К.Гирцу – является целью этнографично ориентированной науки, в частности и истории, что позволяет в этом случае понять представителей других культур, их восприятие событий и явлений [18]. Повседневность для К.Гирца – определенный тип опыта, действий и знаний.

Таким образом, перечисленные теории повседневности дополняют друг друга в описании и анализе повседневности и способствуют полнейшему осмыслению данного феномена. Вышеперечисленные подходы позволяют определять феномен повседневности как социально-философскую категорию, раскрыть сущность, содержание и целостность этого явления. Все ученые сходятся во мнении, что повседневность является основой, на которой базируется все остальное. Исторические исследования, связанные с повседневностью, невозможны без четкого представления исследователем данной дефиниции.

Література

1. Корнев В. В. Тема для философии повседневности: супермаркет [Электронный ресурс] / В. В. Корнев. – Режим доступа: <http://sun.tsu.ru/mminfo/000063105/321/image/321-061.pdf>. – Назва з екрану.
2. Гатаева Б. Т. Концепции повседневности в зарубежной культурологии [Электронный ресурс] / Б. Т. Гатаева. – Режим доступа: <http://www.paradigma.narod.ru/03/gataeva.html>. – Назва з екрану.
3. Повсякденне життя // Соціологія : [навч. посібник] / За ред. С. О. Макеєва. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Т-во "Знання", КОО, 2003. – С. 321.
4. Пушкарева Н. Л. "История повседневности" как направление исторических исследований [Электронный ресурс] / Н. Л. Пушкарева. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/misl/koncept/istorija_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskikh_issledovanij_2010-03-16.htm. – Назва з екрану.
5. Повсякденне життя. Вказ. праця. – С. 322.
6. Шюц А. Структура повседневного мышления / А. Шюц // Социологические исследования. – 1988. – № 2. – С. 131.
7. Повсякденне життя. Вказ. праця. – С. 323.

8. Григорьев Л. Г. "Социология повседневности" Альфреда Шюца / Л. Г. Григорьев // Социологические исследования. – 1988. – № 2. – С. 125.
9. Кром М. М. Повседневность как предмет исторического исследования [Электронный ресурс] / М. М. Кром. – Режим доступа: <http://old.eu.spb.ru/reset/files/krom.pdf>. – Назва з екрану.
10. Там же.
11. Повсякденне життя. Вказ. праця. – С. 304.
12. Ноговицын О. Н. Феноменология повседневности: Теория социального конструирования реальности / О. Н. Ноговицын. – СПб., 2006. – С. 20.
13. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М., 1995. – С. 38.
14. Повсякденне життя. Вказ. праця. – С. 325.
15. Пушкарева Н. Л. Указ. соч.
16. Гатаева Б. Т. Указ. соч.
17. Там же.
18. Пушкарева Н. Л. Указ. соч.

УДК 930.1:94(4)

М.О.Рудь, О.С.Охріменко

Специфіка дослідження міського повсякдення істориками-медієвістами

Стаття присвячена історії повсякдення як напряму вивчення середньовічного міста та його особливостям. Проаналізовано загальні тенденції розгляду щоденного життя у дослідженнях французьких, англійських, німецьких та італійських медієвістів.
Ключові слова: середньовічне місто, історія повсякдення, медієвістика.

Статья посвящена истории повседневности как направлению изучения средневекового города и его особенностям. Проанализированы общие тенденции рассмотрения ежедневной жизни в исследованиях французских, английских, немецких и итальянских медиевистов.
Ключевые слова: средневековый город, история повседневности, медиевистика.

Article is devoted to daily-life history as the direction of medieval city study and its special features. It deals with the analysis of the principal trends of everyday history studies of French, British, German and Italian medievalists.

Key words: medieval town, everyday/ daily-life history, medieval studies.

Суспільне життя людства нерозривно пов'язане з містом. У будь-якому разі більшість людей у світі зараз мешкає у місті [1]. Сучасні урбанізаційні процеси спонукають дослідників шукати корені цих явищ та проводити подальші дослідження. Відносини людини і простору, що її оточує, досить складні. З одного боку, цей простір створений людиною, а з іншого, він активно формує людину, яка перебуває в ньому. Вивчення міського середовища як особливої реальності разом із зануреною в неї людиною залишається необхідною умовою пізнання середньовіччя.

Кожне місто – це водночас мікромодель Всесвіту і макросвіт окремої людини, окультурене соціальне середовище, матеріальний вияв життєдіяльності певної суспільної системи [2, с. 22]. Тому воно стало предметом вивчення відразу декількох наук: права [3], географії [4], соціології [5], економіки [6], демографії [7], топографії [8], психології [9] тощо.

Історики також приділяють значне місце історії міст. Історична урбаністика та ряд інших спеціальних історичних дисциплін – муніципальна історія, історії архітектури, культури, археологія, історична демографія, комунікологія, географія, картографія та ін. – займаються дослідженням різних аспектів міського середовища.

Історія повсякдення як напрям історичних досліджень зацікавила дослідників з багатьох країн. Теоретичним аналізом та розробкою методології таких досліджень займаються французькі, англійські, німецькі, італійські, американські, польські, російські, українські та ін. вчені. Разом з тим теоретичних узагальнень щодо вивчення середньовічного міста як особливого простору зі своїм способом щоденного життя бракує. Численні праці дослідників стосуються повсякдення загалом. Хоча місто і виділяють як одну із основних форм (поряд із селом, помістям-сеньйорією, монастирем) існування середньовічного суспільства [10, с. 98].

Місто – це не просто тип поселення або занятя, але спосіб життя зі своїм побутом, виробництвом і суспільним укладом, формами співжиття, зі своєю значною і впливовою субкультурою [11, с. 9]. Міста як центри, в яких сформувалися економічні, соціальні та політичні відносини, закономірно виступали каркасом політико-адміністративного устрою. Саме з виникненням і подальшим зміцненням середньовічних міських поселень пов'язаний початок формування територіальної організації державної влади і місцевого самоврядування.

Повсякденність виявляє тенденцію універсальності. Немає таких сфер життя, які б не мали відношення до повсякденності. Оскільки повсякденним життям живе кожна окрема людина, у структурі повсякдення береться до уваги упорядкованість індивідуального життя

людей у межах щоденного життя. Історія повсякдення – це дослідницький напрям у історії, який має справу із світом щоденного досвіду як відправною точкою разом зі спробою подивитися на повсякденне життя як проблему.

Фокус історика повсякдення – це вивчення соціального з точки зору індивіда, не просто побут, а щоденна свідомість і поведінка. На думку англійського дослідника П.Берка, соціальні історики, подібно до соціальних антропологів, мають відтворити латентні (приховані) правила повсякденного життя і розповісти своїм читачам, що значить бути батьком чи донькою, правителем чи святим у певній культурі [12, с. 19].

Як констатує А.Ястребська, осмислення історії повсякденності в європейській історіографії як інтегративного методу пізнання людини в історії найбільшого вивчення набув у медієвістів і спеціалістів із історії раннього Нового часу [10, с. 24].

У визначенні предмета вивчення історії повсякдення як наукового напрямку в сучасній науці (в т.ч. і медієвістиці) згоди немає. Інколи до нього використовують як синоніми описові характеристики ("звичайне щоденне існування", "спосіб життя", "те, що зазвичай роблять звичайні люди"), етнологи досить часто говорять про повсякдення, маючи на увазі побут [13].

Співвідношення "історії повсякдення" й етнологічного дослідження побуту, а також історії повсякдення та історії приватного життя залишається складною проблемою в історичних дослідженнях. На нашу думку, історія повсякдення є найширшим з них та включає всі інші, що є лише його окремими аспектами. Так, етнологи зосереджують свою увагу на вивченні "сталих", однотипних, "типових" характеристиках певного суспільства, поза їх увагою залишається все "екстраординарне", випадкове виходить за межі їх розгляду [13, с. 91].

На думку О.Коляструк, історика повсякдення – на відміну від історика як такого – цікавить все: і історія побуту, і подієва історія, і історія казусів, і історія ментальностей та ментальних стереотипів, тобто історична психологія, а разом з нею – історія особистих переживань людини [14, с. 21].

Перспективність антропологічного підходу у вивченні історії завдовго до сучасних концепцій історії повсякдення "відчули" французи М.Блок і Л.Февр [15]. Вони вбачали в реконструкції "повсякденного" елемент відтворення її цілісності. Це завдання успішно виконували їх прибічники і послідовники, об'єднанні навколо створеного ними журналу "Аннали" [16, с. 81].

Одним з ключових теоретиків історії повсякдення вважають Ж. Ле Гоффа. У своїй статті "Історик та людина повсякденна" він показує

тенденцію "етнологізації" історії, що спонукає дослідження "неподієвої історії". "В такому зверненні до повсякденної людини історична етнологія природно приводить до вивчення ментальностей, що розглядаються як "те, що змінюється найменшою мірою" в ході історичної еволюції... Ментальні "ножиці" примушують історика ставати етнологом", – пише французький вчений [17, с. 204]. Він відзначає, що етнологи схиляються до дослідження сільського простору, що є архаїчнішим в своїй основі. Натомість історики досліджують й "мінливі суспільства, які піддаються моді городян" [17, с. 203].

Історія повсякдення розглядається як напрям соціальної історії, як свого роду бачення "всієї історії" крізь призму повсякденного досвіду людини. Причому береться цілісне сприйняття життя людини – від народження до смерті, від ранку до вечора. Це стосується здебільшого французької та англійської історичної науки.

Так, у 1960-ті рр. у Великобританії розгорнувся рух за "оновлення" історії. Він розвинувся під значним впливом французької школи "Анналів" і був притаманний британським марксистам. До цього часу загальна тенденція в британській історичній науці вела до неприйняття французьких ідей та підходів. Е.П.Томпсон окреслив колись ці стосунки такими словами: "Вони пропонують – ми відкидаємо" [18, с. 188]. Однак прихильники нових методів знайшлися. Все почалося зі статті К.Томаса "Знаряддя та праця" (1966 р.). Цей текст передає захоплення англійської молоді французькою історіографією. Історик пише, що Англія не може похвалитися жодним медієвістом рівнозначним Блоку. Якщо англійська історіографія хоче відповідати світовій, то вона має прийняти методи інших дисциплін [18, с. 189]. І такий поворот відбувся у бік інтегративних досліджень.

Висхідним принципом історичного аналізу й синтезу в історії повсякдення є методичний плюралізм [14, с. 18]. Постійні і послідовні контакти історії з соціальними і гуманітарними дисциплінами модифікують обличчя історії, дають їй можливість потрапити в раніше закриті для неї галузі знання, використати нові методи, експериментувати з історичним матеріалом. Завдяки такому синтезу історія відповідає своєму часу [19, с. 32].

Вихідною точкою в історії повсякдення, йдучи за дослідженнями Броделя, є матеріальна культура. Проте вивчення побуту є лише попередньою, хоч і необхідною, умовою дослідження. Наступний крок – осягнення повсякденних турбот, тривоги, надій людей епохи, що досліджується. Деталі одягу, особливості поведінки тощо дозволяють розшифрувати прихований культурний код і тим самим зрозуміти суспільну позицію даної людини.

Історія побуту показує з усією очевидністю зв'язок багатьох форм побуту зі світом ідей, інтелектуальними, моральними, релігійними та іншими цінностями [14, с. 28]. Так виникла семіотика повсякденності. В цьому напрямі побутові речі, костюм, тіло, побутова поведінка розглядається з огляду на їх значення, семантику.

Предмет побуту належить до сфери людської життєдіяльності, її практичних передумов, її раціоналізації, комфорту, задоволення життєвих потреб. Побут, у свою чергу, невід'ємний від соціально-політичних та ідеологічних процесів, тому що вся семантика щоденних форм життя, побутових речей, матеріально-просторового середовища, їх стилю і моди, засновується на суспільному досвіді. Проблема розкриття внутрішнього боку людських дій і стереотипів поведінки належить до сфери соціальної психології, ментальності [20], що є прерогативою культурології.

При реконструюванні повсякденного життя не можна обійтися без філософського аналізу, що допомагає історії у визначенні світоглядних, методологічних і теоретичних аспектів. Соціологія разом з економікою дають можливість орієнтуватися в закономірностях розвитку суспільства і змінах ролі людини в соціальних і економічних процесах.

Однією з найпомітніших рис історіографії останніх років є зацікавлення аналізом мови [21]. "Лінгвістичний поворот" пов'язаний з іменами М.Фуко [22] та Ж.Дерріда [23]. Дослідження міської культури і ролі міст у розвитку культури у сучасних працях демонструють ще один спосіб нетрадиційного шляху "прочитання" міста. Основу такого підходу пов'язують з культурною антропологією К.Гртца [24]. Суть полягає в тому, що місто формує певний тип поведінки та культури у конкретному географічному та часовому (історичному) вияві. Воно є "текстом", який можна прочитати.

Дослідженням історичних соціальних комунікацій займається етнометодологія і розуміє мову повсякденного досить широко, включаючи до неї не тільки вербальне мовлення, а й мову жестів, виразних рухів, ритуал і мовчання. Тлумачення з таких позицій мова повсякденного спілкування виявляється фундаментальною скарбницею соціальних змістів і значень, задаючи горизонт осмислення світу, в тому числі й наукового осягнення реальності [14, с. 32].

Історику потрібно побачити світ очима людей тієї епохи, яку він вивчає. Тому він звертається до методів історичної антропології. Також до контексту повсякденного історичного долучають естетику і мистецтвознавство.

Таким чином, історик повсякдення намагається зрозуміти минуле "зсередини". Такий підхід запозичений з семіотики, і він перегукується

з трактуванням повсякденності у феноменології: зрозуміти людину минулого, а через неї – довоколишній світ.

На відміну від істориків побуту XIX ст. – початку XX ст., на роботах сучасних медієвістів позначилась тенденція розглядати повсякдення не ізольовано, не як сферу відірвану від великих історичних подій, політики, наукового і технічного прогресу, а як сферу, в якій проявляються, переплітаються магістральні історичні процеси і яка, в свою чергу, робить свій вплив на хід історії.

Прикладом роботи, в якій повсякдення вплетене в складну систему макроекономічних закономірностей, може слугувати перший том тритомного дослідження Ф.Броделя "Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст." – "Структура повсякденності: можливе і неможливе" (перше видання – 1967 р.) [25], про яке вже згадувалося вище. Своєрідність роботи французького вченого в тому, що автор, поряд із традиційними темами, які висвітлюються в роботах про повсякдення (їжа і напої, житло, одяг), розглядає також виробничі процеси. Повсякдення для цього історика – одна із ниток візерунку історії, тканина якої складається із демографічних, виробничо-технічних, економічних і фінансових процесів. Повсякденність включає дії – Бродель визначає її як царство рутини і стосунки, які ми можемо назвати ментальними звичками. Такі підходи втіпилися і в інших працях ученого. Однак відзначимо, що Ф.Бродель не вдавався до теоретичних визначень повсякдення. Теоретичне обґрунтування розуміється читачем тільки під час ознайомлення безпосередньо з текстом.

Намагання до збалансованої історичної реконструкції повсякденного життя, де були б виявлені її предметно-матеріальні реалії та ментальні структури, можна побачити в ряді робіт зарубіжних медієвістів (Е.Поньона, М.Пастуро, Ж.Дюбі, Ф.Анрі, Ж. Ле Гоффа та ін.).

Критики "старої науки" в Німеччині 1960–70-х (Х.Медик, А.Людке та ін.) поставили питання повсякдення через культуру як спосіб розуміння щоденного життя і поведінки в ній [26, с. 23]. В 1970-ті рр. в Італії (К.Гінсбургом, Д.Леві) був запропонований до вивчення повсякдення підхід, за яким не тільки поширене, але і єдине, випадкове і приватне в історії має місце (т.зв. "дослідження випадкового"). "Такі історики, – констатує П.Берк, – намагаються реконструювати типові, повсякденні звичаї на підставі записів того, що було подією неординарною в житті обвинувачених, свідків чи засуджених" [12, с. 21].

Німецько-італійська школа мікроісторії в 80–90-ті розширилась. Її поповнили американські дослідники давнини, які трохи пізніше долучилися до дослідження історії ментальностей і розгадування символів і сенсів повсякденного життя [27, с. 180].

Отже, при вивченні повсякдення потрібно поєднувати методи мікро- і макрорівнів історичного дослідження. Найбільшого поширення такий підхід набув в італійській та німецькій медієвістиці, де історія повсякдення розглядається як частина мікроісторії, "малих життєвих світів".

Значення мікроісторичного підходу в дослідженні повсякденності полягає у (1) тому, що він дозволяє брати до уваги багато особистісних доль, (2) апробації методик вивчення нескладених можливостей, (3) виявленні нового типу джерел особового походження, які допомагають розумінню ступеня свободи індивіда в історико-політичних, хронологічних, етнокультурних та інших особливостях, (4) тому, що мікроісторія поставила завданням свого дослідження питання про способи життя й екстремальне виживання в умовах екстраординарних подій.

Загальним для усіх підходів до вивчення повсякдення, спільним є нове розуміння минулого як "історії знизу", яка дала голос "маленькій людині", а також міждисциплінарний підхід.

Результатом постмодерністичних соціальних бачень міста як окремого комплексу, процесу, "живого тіла" є виникнення такого напрямку, як "міська біографістика". За такого дослідження місто є мікрокосмом зі своїми перипетіями розвитку. У своїй книзі про Ковентрі кінця середніх віків відомий британський історик Лестерської школи локальної історії Ч.Фітьян-Адамс [28] використав такий підхід та удосконалив методики демографічного, соціологічного та антропологічного аналізу. Міське суспільство постало перед дослідником як упорядкована сукупність індивідуальних соціальних позицій, узятих із тісних сегментів соціальних груп, а також у динаміці індивідуальних життєвих циклів міських жителів з характерним чергуванням соціальних ролей. Історія міста була розглянута крізь призму зміни поколінь, ритмів повсякденного життя, соціально-культурних контекстів, у результаті чого соціальні скелети обростають індивідуальністю, життєвістю, культурою.

Таким чином, сучасні дослідження міського простору як особливої сфери існування середньовічного суспільства можна охарактеризувати як антропологічно орієнтовану соціальну історію. Специфічними для неї є погляд на місто як єдине ціле, для якого характерні свої ментальні риси. Перспективним залишається використання різних методологічних підходів, окреслених у статті, у дослідженні урбанізаційних процесів та виявлення їхньої ролі в економічному та культурному житті суспільства, починаючи із середньовіччя, коли такі були започатковані, до сучасності; подальші теоретичні узагальнення та розробка нових підходів у вивченні середньовічного міста.

Література

1. Народонаселение мира в 2010 году / Фонд Организации Объединенных Наций в области народонаселения [Электронный ресурс]. Режим доступа:

<http://www.un.org/ru/development/surveys/docs/population2010.pdf>. – С. 112. За даними Фонду ООН в сфері народонаселення, на 2010 р. частка міського населення у всьому світі становить 50% (середній показник росту чисельності міського населення на 2005–2010 рр. становить 1,9), причому у Європі – 73% (0,4).

2. Верменич Я. В. Теоретично-методологічні проблеми історичної урбаністики / Я. В. Верменич // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 21–38.

3. Юридичні науки розглядають місто у контексті місцевого самоврядування та управління містом. Історики держави і права вивчають міське управління, відносини місцевої та державної влади, міське самоврядування тощо.

4. Геоурбаністика досліджує просторову організацію міського життя, еволюцію і функціонування міських систем різного рівня. (Верменич Я. Проблеми дефініції і генезису міста у науковій спадщині М. Вебера / Я. Верменич // Історико-географічні дослідження в Україні. – К. : Інститут історії України, 2009. – № 11. – С. 7.)

5. Соціологію місто цікавить як соціальна система. Найчастіше соціологія міста зосереджується на таких проблемах: визначення ролі міста в суспільстві й системі розселення; дослідження процесу формування міст і чинників їх розвитку; з'ясування основних підсистем міста та особливості їх взаємозв'язку; внутрішня структура і соціальна стратифікація міста; закономірності розвитку і функціонування міста як цілісного феномену; особливості міського способу життя; соціоекологія міста тощо. (Городяненко В. Г. Соціологія міста: історія розвитку, предмет, основні категорії / В. Г. Городяненко // Городяненко В. Г. Соціологія. – К. : Академія, 2003. – С. 436.)

6. Економіку місто цікавить насамперед як центр виробництва. Намагаючись пояснити закономірності розміщення міст, німецький урбаніст А.Вебер запропонував визначати місто як геометричну точку економічного простору, де витрати виробничо-економічного життя є мінімальними (Верменич Я. Проблеми дефініції і генезису міста у науковій спадщині М. Вебера / Я. Верменич // Історико-географічні дослідження в Україні. – К. : Інститут історії України, 2009. – № 11. – С. 10.)

7. Демографи досліджують місто за такими показниками: щільність населення, демографічна структура (стать, вік, сімейний статус), професійна структура, зайнятість, відтворення населення, міграції.

8. Топографія (розділ картографії) займається географічним та геометричним вивченням міста з наступним створенням карт.

9. Щодо "психології міста" див. тези О.Фільца у книзі: "Психологія міста: соціально-психологічний "діагноз" спільноти Львова" [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/arhiv/filc.htm>. – Назва з екрану.

10. Филиппов Б. Европейский мир X–XV вв. / Б. Филиппов, А. Ястребицкая. – М.: ИНТЕРПРАКС, 1995.

11. Сванидзе Л. Л. Средневековые города Западной Европы: некоторые общие проблемы / Л. Л. Сванидзе // Город в средневековой цивилизации Западной Европы : Сб. очерков : в 4 т. / РАН ИВИ ; отв. ред. Л.Л.Сванидзе. – М. : Наука, 1999.

Т. 1. Феномен средневекового урбанизма V – к. XI вв. – 1999.

12. Нові перспективи історіописання / за ред. П. Берка ; пер. з англ. – К. : Ніка-Центр, 2004.

13. Пушкарева Н. Современное состояние и предмет "истории повседневности" и ее отличие от этнографических исследований быта / Н. Пушкарева // Свакодневна культура у постсоціалістичком периоду. Зборник ЕИ САНУ. – Београд, 2006. – № 22. – С. 89–94.

14. Коляструк О. Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя / О. Коляструк // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) : в 2 ч. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009.

Ч. 1. – 2009. – С. 5–46.

15. Однак, як зазначає В.Головко, проблема історії повсякдення як такої не стояла в центрі уваги М.Блока та Л.Февра, вони лише наголошували на необхідності антропологізації історичних досліджень. Таке ж традиційне для історіографії визначення "батьків" даного напрямку лише ускладнює визначення кола питань історії повсякдення. (Головко В. "Риба та м'ясо" історії повсякденності: теоретичні засади напрямку / В. Головко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – № 17. – С. 92).

16. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія / Л. Зашкільняк. – Львів : ПАІС, 2007.

17. Ле Гофф Ж. Историк и человек повседневный / Ле Гофф Ж. // Ле Гофф Ж. Другое средневековье: Время, труд и культура Запада. – Екатеринбург, 2000. – С. 200–210.

18. Куровська-Будзан М. Історія звичайних людей: англійська соціальна історія та її традиції / М. Куровська-Будзан // Ейдос. – 2005. – № 1. – С. 182–205.

19. Савельєва І. История как теоретическое знание / И. Савельева, А. Полятаев // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М., 2000.

Вып. 3. – 2000. – С. 15–33.

20. Поняття "ментальність" від самого початку і до цього часу залишається досить невизначеним, там само як немає чіткого розмежування історії повсякдення та історії ментальностей. Досліджуючи цю проблему,

О.Коляструк зазначає, що на сьогодні більшість повсякденників вважають за обов'язкове вивчення ментальних характеристик. (Коляструк О. Теоретико-методологічні аспекти... / О. Коляструк. – С. 29).

21. Честнов И. Л. Повседневность как теоретико-методологическая проблема историко-юридической науки / И. Л. Честнов // Городская повседневность в России и на Западе : межвузов. сб. науч. трудов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2006. – С. 3–8.

22. Фуко Мишель (Foucault, 1926–1984) – французький філософ, автор таких досліджень, як "Порядок речей: археологія людського знання" (1966), "Історія сексуальності" (1976–84) та ін.

23. Дерріда Жак (Derrida, 1930–2004) – французький філософ алжирського походження, засновник реконструкції, найвідоміші його праці "Написання та відмінність", "Мова та феномени" та "Про граматологію".

24. Гірц Кліффорд (Geertz, 1926–2006) – американський антрополог і соціолог, автор "Інтерпретації культур".

25. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. / Ф. Бродель ; пер. з франц. Г. Філіпчука. – К. : Основи, 1995.

Т. 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе. – 1995.

26. Куновська О. Quo vadis "історія повсякдення"? / О. Куновська // Історіографічні дослідження в Україні. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – № 18. – С. 21–30.

27. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. А. Коляструк // Український історичний журнал. – Київ : Дієз-продукт, 2007. – № 1. – С. 174–184.

28. Репина Л. П. "Новая историческая наука" и социальная история / Л. П. Репина. – М., 2009. – С. 75–76 з посиланням на Phythian-Adams Ch. Desolation of a City: Coventry and the urban crisis of the late Middle Ages. – Cambridge, 1979.

УДК 930.2:303.621.32

Е.А.Бабкина

Методы психолингвистики в исследованиях по устной истории

Грунтуючись на дослідженнях з психолінгвістики, стаття має на меті аналіз методів та концепцій інтерпретації тексту і дискурсу в працях з усної історії. Автор звертається до теоретичних робіт М.Бахтіна, А.Вежіцької, Р.Фрумкіної для побудови моделей вивчення усних інтерв'ю.

Ключові слова: усна історія, психолінгвістика, дискурс.

Основываясь на исследованиях в области психолингвистики, данная статья имеет целью анализ методов и концепций интерпретации текста и дискурса в работах по устной истории. Автор обращается к теоретическим работам М.Бахтина, А.Вежицкой, Р.Фрумкиной для построения моделей изучения устных интервью.

Ключевые слова: устная история, психолингвистика, дискурс.

Based on the psycholinguistical inquiries this article aims at the analysis of methods and conceptions of interpretation of the text in the oral history studies. The author refers to the theoretical researches of M.Bakhtin, A.Wierzbicka, R.Frumkina to construct the models of the interview study.

Key words: oral history, psycholinguistics, discourse.

Данная работа является предложением автора схем и моделей, которыми можно оперировать, используя методы и подходы психолингвистики к интерпретации текста в анализе текстов интервью – источника изучения устной истории. Они являются дополнением к методикам анализа, изложенным С.Квале [1], В.Йоу [2], Г.Гринченко [3], С.Тичером и др. [4].

Лингвистические и психолингвистические методы интерпретации текста и дискурса занимают важное место в методике адекватного восприятия и понимания нарратива. Практически применимой в этом отношении является гипотеза Э.Сепира и Б.Уорфа о лингвистической относительности, т.е. о специфике каждого языка относительно культуры, способа видения мира данной языковой общности. Ей противостоит точка зрения Н.Хомского, который считал язык формой, безотносительной к способу мышления индивида, не признавая таким образом культурных, мировоззренческих различий за сходными по смыслу словами разных языков [5]. Однако анализ культур и языков подтверждает именно гипотезу Сепира-Уорфа: язык отображает культурные скрипты своих носителей – систему неотрефлектированных представлений о мире, социальных ролях, ценностях, общих для данной культуры. Понятие "культурных скриптов" мы заимствуем у австралийской исследовательницы А.Вежицкой, к работам которой ещё обратимся ниже, сама она отсылает нас к тезису Ю.Апресян о "наивной картине мира" – "которая если и не общепринята среди носителей данного языка, то по крайней мере общеизвестна: на каком-то уровне она кажется носителям языка естественной, потому что она запечатлена в самом языке" [6].

Таким образом, мы будем исходить из того, что любое высказывание может отражать некие базовые для культуры его автора

понятия и представления, которые условимся называть "культурными скриптами". Систему таких скриптов мы будем называть "дискурсом". Изучение его через некий связный и целостный текст как реалии, обусловленной способом мышления и построения в сознании легитимной картины мира, является задачей психолингвистики. Мы предлагаем перенести её методы, в том числе методы перевода иноязычного текста, в область устной истории. Устная история работает с инокультурным текстом – из-за ряда историко-культурных явлений на протяжении второй половины XX в. исследователь чаще всего ощущает "разрыв поколений" с респондентом, его языковой, прагматический, рефлексивный опыт не совпадает с таковым респондента, потому его дискурс не равен дискурсу респондента. Следовательно, по сути, исследователь "переводит" текст интервью, поскольку даже если его язык номинально есть язык респондента, мы имеем в виду, что "каждый язык адекватно обслуживает свою культуру" [7], следовательно – изменилась культура – изменился язык. То есть с трансформацией дискурсов и культурных скриптов произошла трансформация концепта слов, оставшихся едиными для языка исследователя и исследуемой культуры. Мы употребляем здесь термин "концепт" для акцентуации культурных реалий, отражённых через речь. Итак, мы считаем целесообразными применение для историко-культурного анализа интервью методы психолингвистики как методы выявления и интерпретации дискурса продуцента, отличного от дискурса реципиента, как методы изучения способа мышления, проявляемого в речи.

Вернёмся к концепту слова и к его трансформации в синхронном и диахронном измерении культуры. Концепт того или иного слова в дискурсе носителя языка обуславливается его повседневной жизненной практикой, и, таким образом, содержание её – интеллектуальное, эмоциональное, прагматическое, влияет на глубину смыслового охвата концепта. А.Вежбицкая для измерения "глубины знания" о повседневных реалиях вводит термины концепт-максимума и концепт-минимума [8]. Концепт-максимум подразумевает полное владение смыслом слова на уровне обывателя – типичного носителя данной культуры; концепт-минимум – неполное владение смыслом, но не ниже определённого уровня. В исследованиях по устной истории важно выделить слова, чей концепт будет являться предметом рассмотрения относительно поставленных целей исследования, то есть тех слов, чей концепт может наиболее полно или детально отразить некоторые аспекты опыта изучаемого поколения, либо социальной группы и т.д., которые актуальны для исследователя. Например, такими словами могут быть "война", "революция", "школа",

"образование", "репрессии", личные имена "Ленин", "Сталин", "Солженицын", объекты повседневной материальной культуры – "обед", "верхняя одежда". "Носители языка, обслуживающего данную культуру, обычно в полной мере владеют смыслами культурно важных слов. Иной вопрос, что считать культурно важным или культурно ценным" [9]. Необходимым, на наш взгляд, является перед проведением интервью очертить концепт-максимумы в данной культуре для выделенных для анализа слов на основании "фоновых" знаний о ней по иному рода источникам – в дальнейшем они будут корректироваться данными интервью, но предварительный набросок даст возможность оценить степень владения респондента смыслом слова – на уровне "концепт-максимума" (достаточно условен), "концепт-минимума" или ниже уровня концепт-минимума. Исходя из этого, исследователь получает возможность составить мнение о конкретном жизненном опыте респондента – происхождении, социальном статусе, миграциях, стереотипах его мышления и поведения, о превалировании для того или иного концепта (например, "война") в сознании респондента индивидуальной памяти (война в концепт-минимуме оккупации и освобождения родного села), либо семейной (война в концепт-минимуме блокады Ленинграда для потомка блокадника), либо коллективной/социальной (война в концепт-минимуме событий в Нагорном Карабахе в современном армянском обществе). Отметим, что респондент также может владеть некоторыми концептами на уровне профессионала/эксперта – то есть выше уровня обывателя. Таковым, скажем, является владение концептом "война" военным историком. Проявление его в интервью является следствием либо неправильной реализации нарративного импульса (респондент рассказывает не о своей жизни, а демонстрирует профессионализм, причинами которой могут быть его неправильная формулировка исследователем, статусное поведение респондента, нежелание по той или иной причине (травматическая память, отсутствие индивидуальной памяти) говорить о личном опыте, с которым связан данный концепт.

Следующий лингвистический метод, на который мы обратим внимание, – метод описания сложных концептов с помощью системы, разработанной А.Вежицкой, – системы слов-"примитивов" или естественного семантического метаязыка (ЕСМ) [10]. Суть её заключается в том же, в чём суть химической формулы, – описать любое вещество предельно просто, языком, который не может быть подвергнут дальнейшим интерпретациям и толкованиям, так как он отображает опыт, содержащийся в сознании любого индивида, безотносительный к любым культурным детерминантам. Действительно, нередким

является то, что работы по устной истории представлены в виде интерпретаций современным академическим языком памяти человека иной языковой и культурной реальности. Является ли такая интерпретация адекватной? На наш взгляд, промежуточным этапом обобщения интервью, интерпретации дискурсов относительно поставленных в исследовании задач является описание ряда концептов, которые как значимые и ценные для данной культуры выделяет автор, на языке, максимально упрощённом, не соотносимым ни с какими культурными знаками, вкладывая во фразы описания только то содержание концепта, которое нам известно из интервью (возможно – из нескольких интервью с соответствующей корреляцией данных). Приведём пример:

X говорит, что У – *мещанин*:

X говорит об У нечто плохое.

X считает, что У слишком много денег тратит на некие предметы.

X считает, что эти предметы не нужны.

X считает, с помощью этих предметов У хочет казаться лучше (*культурнее*).

У по мнению X хочет казаться таким, каким не является.

Именно это не нравится X.

(Составлено автором по материалам интервью [11].)

Мы несколько расширили список слов-"примитивов", предлагаемых Вежицкой: они, на наш взгляд, не требуют "перевода" и воспринимаются однозначно в пределах живущих поколений, однако этот вывод может не являться окончательным.

На наш взгляд, применение данного метода в качестве промежуточного звена анализа и отображение его в работе по устной истории (возможно, в качестве приложения) – поскольку, без сомнения, прослушивая интервью, мы мысленно составляем подобные описания – целесообразно, когда речь идёт не столько об обобщениях в рамках академической науки (тогда, говоря, об "мещанине" в речи, мы будем употреблять понятия "псевдо-статуса", "мнимой социальной идентичности", "культурных заимствований", "социальной мимикрии"), а о сохранении памяти поколений с иной культурной и иным дискурсом, в особенности в тех случаях, когда невозможна публикация полных текстов интервью. Именно на сохранение аутентичного дискурса респондента направлены подобные описания, максимально исключающие влияние речевой культуры интерпретатора. Подобные описания также важны для возможности включения материалов устных интервью в поле исследования иностранных учёных: программа Вежицкой была задумана именно как метод интерпретации в межкультурной коммуникации (задумаемся, например, о переводе

таких концептов "он был *грамотным* человеком", "его *склоняли* по всем инстанциям"). Кроме того, построение подобных описаний может способствовать переходу анализа от интервью в целом к выделению значимых для данной культуры ключевых слов-концептов, носителей упомянутых выше культурных скриптов.

Следующий метод психолингвистики, который мы считаем возможным применить в исследованиях по устной истории, – метод классификации респондентов по способам категоризации ими понятий, либо, в определении Р.М.Фрумкиной, – "типы стратегий" при определении сходства/различия [12]. Определение преобладания в некой возрастной/социальной/гендерной группе того или иного способа категоризации объектов памяти может стать важным звеном в деконструкции дискурса этой группы, так как данная характеристика, на наш взгляд, является базовой психолингвистической характеристикой индивида и группы индивидов, связанной с нормами функционирования его речевой культуры. С другой стороны, выяснение способа категоризации для конкретного респондента может быть использовано для анализа тех классов/категорий, упомянутых в речи, сформированных имплицитно. Так, знание о способе категоризации позволяет предположить, почему явление А причислено к классу явлений В, хотя, безусловно, такое объяснение может не быть единственным вероятным: на определённую категоризацию объектов может иметь влияние не только индивидуальное мышление, но и ряд внешних факторов (память о том, что А принято считать В). Получение информации о способе категоризации респондентов объектов может осуществляться либо путём фиксации данного способа на материалах интервью ("я отношу к В объекты/явления А, С, D"), либо путём эксперимента (предоставление респонденту карточки с набором объектов/явлений и просьба их упорядочить – сформировать классы). Особенно ценным для познания дискурса является определение способа классификации "нормы" и "ненормы". Возможен эксперимент с распределением по данным категориям ряда культурных явлений.

Согласно Р.М.Фрумкиной, по способу категоризации можно выделить такие группы индивидов по порогу различения: а) дилетанты – "... склонны усматривать скорее сходство между объектами, нежели их различие. Субъективный порог различения... велик" [13]. Кроме того, помещая предмет в класс, "дилетанты" "... не просматривают элементы уже образованного класса. Они обращают внимание на какой-либо из них..." [14]. Так, для "дилетанта", если А схоже с В, и он относит их к одному классу, то к этому же классу он отнесёт С на основании сходства с А или В, но не с А и В одновременно; б) пе-

данты – "... склонны прежде всего усматривать различие, а не сходства" [15], так как для анализа они привлекают сразу несколько признаков. Как правило, они не образуют крупных классов и склонны к образованию единичных классов.

Необходимо также добавить и особенность восприятия того или иного класса, постулируемую Р.Фрумкиной: в основе его восприятия лежит "центр" ("типичные представители данной категории") и "периферия" [16]. По нашему мнению, важно в психолингвистическом анализе тех категорий, которые мы считаем важными для культуры данного респондента, выделять эти структуры. Ценным является их сравнительный анализ на материалах ряда интервью с целью получения информации о "типичном", "повседневном", "нормальном" для данной культуры.

Следующий аспект дискурса респондента, который должен учитываться в изучении устной истории, – аспект его диалогичности. В данном случае мы обращаемся к лингвофилософской концепции выдающегося филолога М.М.Бахтина. Следуя ей, мы считаем текст диалогом – с настоящим или воображаемым собеседником, с собой. Будучи "отражением отражения" [17], текст всегда ждёт некоего ответа и подстраивается под него. "Диалогический рубеж пересекает всё поле живого человеческого мышления" [18], то есть все формы его проявления в речи, в том числе и интервью, – диалогичны. Также в тексте присутствует и "третий" [19] – беспристрастный судья, по мнению автора, – тот перед кем он ведёт диалог.

Таким образом, говорящий всегда учитывает второго субъекта диалога: "насколько он осведомлён в ситуации, обладает ли специальными знаниями в данной культурной области общения" [20]. Говорящий также стремится предугадать оценку второго субъекта: его дискурс всегда будет содержать оправдания и/или объяснения, если ожидаемая реакция является осуждающей. Говорящий также учитывает представляющиеся ему вероятными взгляды, убеждения и предубеждения адресата, его симпатии и антипатии, ведь "... всё это будет определять активное ответное понимание адресатом высказывания говорящего" [21]. Автор всегда будет учитывать свой статус с точки зрения реципиента, вводя в речь так называемый "ограниченный код" [22] – высказывания, имеющие целью доказать/обосновать/подтвердить определённую социальную идентичность, в противоположность "развёрнутому коду" [23] – внестатусную коммуникацию. Итак, текст всегда существует как некая предрасположенность к "ответу". "Текст не вещь, а потому второе сознание, сознание воспринимающего никак нельзя элиминировать или нейтрализовать" [24]. М.Бахтин отмечает наличие в тексте двух полюсов: общепонятную

систему знаков, которая позволяет идентифицировать его значение, и индивидуальное высказывание, "которое находится в одной плоскости и принадлежит одной культуре, тогда как его смысловое содержание выходит за границу текста в культурные контексты обоих субъектов" [25]. Принимая это во внимание, задачей устного историка становится определение другого (других) – а на наш взгляд, диалог в тексте может быть многовекторным – субъекта (субъектов) данного дискурса. Ведь второй участник диалога может не сводится к интервьюеру – это могут быть тот/те, с которым/которыми респондент чувствует необходимость в диалоге – его друзья/враги, образцы для подражания, коллеги, начальник, подчинённые. Это могут быть также скорее абстрактные, чем конкретные группы – "партия", "русская интеллигенция", "диссиденты", "власть", к которым респондент себя относит или противопоставляет. Для человека с религиозным дискурсом адресатом может быть бог. В конце концов, это может быть сам автор, его "второе я", "иная сторона" некоего неразрешённого внутреннего конфликта. При этом нужно помнить, что в любом случае важным для диалога адресатом является интервьюер, которому следует обращать внимание на восприятие себя респондентом – является ли оно восприятием человека иного поколения, которому чужды ценности респондента либо который осуждает их. Таким образом, при анализе текста интервью важно определить не только адресаты диалога, но и тот культурный контекст, который они приносят в него, те ответы, "отражения", которые автор ожидает.

Наконец, последним из рассматриваемых нами психолингвистических методов и подходов к анализу текста и дискурса, которые могут быть включены в интерпретативную методiku исследователя, занимающегося устной историей, является составление по материалам интервью фреймов. "Фрейм – это своего рода структура, описывающая последовательность стереотипных событий" [25]. Внутри неё происходит развёртывание нарратива, хотя некоторые её части могут быть имплицитными, и, соответственно ей должно осуществляться восприятие. Потому "выпадение" некоторых имплицитных в речи респондента и отсутствующих в представлении реципиента звеньев фрейма ведёт к утрате некоторых объектов описываемого события, явления, очевидных для респондента и представляющих интерес для исследователя в силу разного опыта. К примеру, респондент вспоминает, как трудно ему было поступить в ВУЗ (начало 1950-х гг.) [26]. Отсутствие в восприятии интервьюера таких субъектов данного фрейма, как большой конкурс, связанный с социальными реалиями послевоенных лет, необходимость сдавать семь экзаменов

(устных и письменных), сдача устных экзаменов перед комиссией и т.д., формирует предпосылки для неправильной интерпретации дискурса. Итак, мы считаем важным описание и сохранение фреймов культуры, которая изучается с помощью устной истории, на основе одного и/или ряда интервью с точки зрения их самостоятельной научной и культурной ценности (трансляция опыта в иную культуру) и их значения для анализа текста.

Таким образом, мы хотели бы ещё раз подчеркнуть, что те методы анализа устного интервью, о которых речь шла выше, в большинстве случаев интуитивно принимаются исследователем при интерпретации им текста, нашей же задачей была их концептуализация и детальное рассмотрение. Выделенные нами методы и подходы позволяют эксплицировать психолингвистический анализ текста интервью. Предлагаемые модели анализа слов-концептов, стратегий категоризации, фреймов и диалогичности дискурса имеют целью более глубокое изучение текста, обнаружение в нём деталей, важных для развития истории повседневности, истории ментальностей, социально-антропологической и гендерной истории, а также повышение научной презентабельности работы, что необходимо в процессе дальнейшей легитимации устной истории. Дальнейшее развитие психолингвистики в рамках устной истории мы видим, прежде всего, в публикациях полных текстов интервью, проведенных исследователями, поскольку мы видели, насколько интерпретация их зависит от лингвистической интуиции автора, и, кроме того, в развитии иных методов, подходов и моделей анализа текста и дискурса.

Література

1. Квале С. Исследовательское интервью / С. Квале. – М. : Смысл, 2003. – 301 с.
2. Yow V. Recording oral history / Valerie Yow. – Walnut Creek : Altamira Press, 2005. – 398 p.
3. Грінченко Г. (Авто)біографічне інтерв'ю в усноісторичних дослідженнях: до питання про теорію нарративного аналізу / Г. Грінченко // Схід-Захід : історико-культурологічний збірник / [за ред. В. Кравченка та Г. Грінченко]. – Харків : ТОВ "НТМТ", 2008.
4. Вип. 11–12. Усна історія в соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. – 2008. – С. 59–76.
5. Тичер С. Методы анализа текста и дискурса / С. Тичер, М. Мейер, Р. Водак, Е. Веттер. – Х. : Гуманитарный центр, 2009. – 356 с.
6. Вежбицкая А. Семантика, Культура и Познание: общечеловеческие понятия в культуроспецифических контекстах / А. Вежбицкая // Thesis. – 1993. – Вып. 3. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.philology.ru/linguistics/1/wierzbicka-93.htm>. – Назва з екрану.

6. Вежбицкая А. Русские культурные скрипты и их отражение в языке / А. Вежбицкая // Русский язык в научном освещении. – 2002. – №2(4). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.philology.ru/linguistics2/wierzbicka-02.htm>. – Назва з екрану.
7. Фрумкина Р. М. Психолінгвістика / Р. М. Фрумкина. – М. : Издательский центр "Академия", 2007. – С. 55.
8. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание [Электронный ресурс] / А. Вежбицкая. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/125935/>. – Назва з екрану.
9. Фрумкина Р. М. Психолінгвістика / Р. М. Фрумкина. – М. : Издательский центр "Академия", 2007. – С. 45.
10. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание [Электронный ресурс] / А. Вежбицкая. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/125935/>. – Назва з екрану.
11. Аноним А., 1932 г.р., г. Горловка Донецкой области, образование среднее, медсестра ГГБ №2 1950–1994, беседа длилась 1 ч. 50 мин., запись сделана автором 3.10.2009.
12. Фрумкина Р. М. Психолінгвістика / Р. М. Фрумкина. – М. : Издательский центр "Академия", 2007. – С. 77.
13. Там же.
14. Там же. – С. 78.
15. Там же. – С. 79.
16. Там же. – С. 103.
17. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М., 1979. – С. 291.
18. Там же. – С. 299.
19. Там же. – С. 305.
20. Там же. – С. 467.
21. Там же.
22. Егоршина Н.В. Смысловое восприятие нарративного дискурса / Н. В. Егоршина. – М. : Военный университет, 2001. – С. 54.
23. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – С. 285.
24. Егоршина Н. В. Смысловое восприятие нарративного дискурса / Н. В. Егоршина. – М. : Военный университет, 2001. – С. 73.
25. Там же. – С. 136–137.
26. Гончарова Тетяна, 1926 р.н., м.Горлівка, Донецька область, декан ф-ту фр. мови ГДПІІМ 1954–1978 рр., освіта вища, бесіди тривали 8 год. 11 хв., записи зроблено автором 8.03.2010, 14.03.2010., 21.03.2010.

Українсько-польські відносини: архітектоніка соціальної пам'яті

Стаття має характер теоретико-концептуальної конструкції. Вона побудована на основі компаративного аналізу дискурсів сучасних політик пам'яті в Україні та Республіці Польща. Досліджено специфіку соціальної пам'яті українців та поляків і національних політик пам'яті.

Ключові слова: пам'ять, соціальна пам'ять, політика пам'яті, Україна, Польща.

Статья носит характер теоретико-концептуальной конструкции. Она построена на основе компаративного анализа дискурсов современных политик памяти в Украине и Республике Польша. Исследована специфика социальной памяти украинцев и поляков и национальных политик памяти.

Ключевые слова: память, социальная память, политика памяти, Украина, Польша.

The article has a character-theoretic conceptual design. It is built on the basis of comparative analysis of the discourses of contemporary politics of memory in Ukraine and Poland. Studied the specific social memory of the Ukrainians and Poles and national politics of memory.

Key words: memory, social memory, the politics of memory, Ukraine, Poland.

Системні трансформації двох останніх десятиліть кардинально змінили акценти у підходах до вивчення і розуміння історичного минулого в країнах колишнього Радянського Союзу і соціалістичної Центральної та Центрально-Східної Європи. Особливої актуальності набуло вивчення питань спільної історії держав і народів, формування колективної пам'яті, конструювання нових схем національної ідентичності тощо. Не залишилися осторонь цих процесів і Україна з Польщею: "наративи можливих історій", перефразовуючи А.Козеллека, заповнили простір історичних дискусій. Насамперед вони стосувалися тієї історичної спадщини, яка не тільки об'єднувала, але й тривалий час на стереотипно-ментальному рівні роз'єднувала український і польський народ. Саме тут, у тому числі на історичних зрізах XIX і XX століть знаходилися своєрідні вибухові моменти – точки бифуркації – болісні та суперечливі сторінки спільного минулого.

Доказом актуальності й особливої значущості цієї проблематики слугує і факт прийняття Міжнародним об'єднанням грантодавців постанови про виділення 1 млн євро на реалізацію впродовж трьох років наукового дослідницького проекту "Війни пам'яті". Очолити його запросили відомого західного ученого Олександра Еткінда. Йдеться про дослідження культурного ландшафту в контексті "війн пам'яті" між трьома державами – Росією, Україною та Польщею. Це показовий і навіть знаменний момент як для нашої держави, так і для тих, хто займається питаннями "соціальної пам'яті", "місць пам'яті", "історичної" або "державної політики пам'яті" тощо.

Наукова стаття має насамперед характер теоретико-концептуальної конструкції. Вона побудована на основі компаративного аналізу дискурсу сучасних політик пам'яті в Україні та Республіці Польща. Ми ставимо за мету дослідити, яким чином доленосні сторінки спільного історичного минулого українського і польського народів впливають на характер, особливості, специфіку сучасних національних політик пам'яті і, відповідно, новітніх наукових дискурсів. Вважаємо за надзвичайно важливу справу в контексті аналізу презентованої проблеми наголосити на необхідності відходу від концепції фронтиру, тобто межі взаємодії і протистояння різних народів, культур чи цивілізацій, у бік концепції співпраці, наведення мостів єднання і порозуміння в такій складній і суперечливій царині соціальної пам'яті й історичної свідомості українців і поляків. Вагу істориків – як окремих науковців, так і академічних спільнот і спеціальних інституцій – у цьому процесі важко переоцінити.

В основі понятійного апарату знаходяться три базових поняття – пам'ять, соціальна пам'ять та історична політика, або політика пам'яті. Одразу підкреслимо, що існує багато визначень цих категорій [4]. Щодо пам'яті, то ми будемо керуватися підходом німецького історика Йорна Рюзена. Він вважає, що під пам'яттю слід розуміти минуле, яке у відповідному сучасному життєвому процесі через ментальну діяльність і надалі актуальне [8, с. 20]. Соціальна пам'ять тлумачиться нами як сукупність уявлень про соціальне минуле, які існують у суспільстві на масовому й індивідуальному рівнях, включаючи їх когнітивний, образний та емоційний аспекти. У цьому разі "масове знання про минулу соціальну реальність і є змістом "історичної пам'яті" [2, с. 69].

Додамо, що таке розуміння соціальної пам'яті не суперечить тому, що соціальна пам'ять є системною характеристикою соціуму, вона виявляється в його здатності до символічного відтворення досвіду минулого, до збереження інформації про соціальні події та реакцію на них, у здатності до багаторазового відтворення минулого в сьогоденні, як постійного об'єкта пізнання, певного стимулу поведінки.

Основною функцією соціальної пам'яті є забезпечення цілісності історичного буття соціуму і буття індивіда в історичному просторі через створення умов колективних і індивідуальних ідентифікацій. Тісно пов'язаними між собою складовими соціальної пам'яті виступають історична та колективна пам'ять. Обидві вони є результатом розвитку суспільства. Соціальна пам'ять як історична пов'язана з історією суспільства, а соціальна пам'ять як колективна – із соціальними угрупованнями, які історично розвиваються та вдосконалюються. Звідси, історична й колективна пам'ять є "втіленням" соціальної пам'яті або, інакше кажучи, своєрідними "місцями" соціальної пам'яті. При цьому, на думку російських дослідників І.Савельєвої та А.Полетаєва, "історична пам'ять" – це новий конструкт в ідеологічному арсеналі сучасного суспільства, свідченням чого може бути використання в одній зв'язці концепту "історична пам'ять" та "політика пам'яті" [9, с. 490]. Відповідно, під політикою пам'яті ми маємо на увазі процес творення або конструювання співзвучних настроїв епохи і певних політичних і владних сил образів історичного минулого.

Проблема створення "єдиного простору пам'яті"

У розрізі проблеми дослідження слід звернути увагу на кілька аспектів, які, на наш погляд, як об'єднують, так і роз'єднують українських і польських істориків у їх суперечках і дискусіях про історію взагалі й особливо "важкі сторінки" українсько-польських відносин. З-поміж інших у цьому контексті потребує виокремлення період між двома глобальними збройними конфліктами ХХ ст. і одразу після Другої світової війни. Саме там знаходиться багато "больових точок", точок дотику і бифуркації, які роз'єднують і неминуче об'єднують нас у пошуках спільних відповідей на складні та неоднозначні питання, що залишилися від історичного минулого обох країн і народів. Хоча погодитися з відомим істориком Робертом Трабою. Він вважає, що в цьому плані, в плані дискусій щодо політики пам'яті і конструювання колективної пам'яті на сьогодні ще не склалося єдиного європейського простору [11]. Мова йде, насамперед, про простір, у якому ми могли б вести діалог і знаходити спільні погоджені відповіді на питання.

Більше того, на нашу думку, такого усталеного простору все ще немає і в діалозі українських та польських істориків. Поле цього діалогу доволі розмите і суперечливе, а ставлення учених і громадськості до багатьох питань історичного минулого так і не вдалося суттєво наблизити, не кажучи вже узгодити, незважаючи на низку позитивних чинників. З-поміж них, зокрема, підписання спільної Заяви про порозуміння в 1997 р. тодішніми президентами України та Польщі Л.Кучмою і А.Квасневським [14]. Окрім того, ось уже впродовж багатьох років проводяться спільні зустрічі та конференції українських

і польських істориків, присвячені результатам вивчення й урокам "важких сторінок". Їх підсумком стало видання численних збірників матеріалів – як наукових статей, так і документів, – що проливають світло на багато аспектів історії українсько-польських відносин. Насамперед мова йде про те, що опубліковані, зокрема, матеріали дев'яти із тринадцяти, які вже відбулися, зустрічей і дискусій учених у межах проекту "Україна – Польща: важкі питання", а також вісім томів архівних документів і матеріалів слідчих комісій.

Компаративістика дискурсів пам'яті

Інакше кажучи, за французьким істориком П'єром Нора, можна сказати, що "пам'ять надала історії нового імпульсу, оновила підходи до минулого і проникла у всі періоди та галузі дослідження" [6, с. 5]. Не менш влучно з цього приводу висловився і німецький науковець Йорн Рюзен: "Пам'ять змінює часовий статус минулого так, що воно, не перестаючи бути минулим, стає просто-таки сучасним і відкриває перспективу на майбутнє" [8, с. 118].

Доцільно навести слова відомого польського історика, члена Польської Академії Наук Єжи Гедліцького, який свого часу сказав, що фактично зараз у центрі суперечок істориків його країни знаходиться ідеологічне питання: яка цивілізація потрібна полякам? Це якщо мова йде лише про Польщу. Але якщо коректно перефразувати польського історика і поставити питання в контексті предмета нашого дослідження, то воно буде звучати так – яка історія і яка пам'ять потрібна полякам і українцям? "Включення" сюди й українських істориків з точки зору їх дискусій з польськими колегами під кутом "війн пам'яті" (тут цей термін вживається всього лише за аналогією з назвою керованого Олександром Еткіндом дослідницького проекту) або протистояння пам'ятей вимагає об'єднання зусиль для пошуку відповіді, яка б задовольнила обидві сторони. Про це потрібно говорити в світлі ситуації, яка існує на компаративному зрізі українського і польського дискурсів політики пам'яті в Україні та Польщі.

Слід відзначити, що надзвичайно актуальною проблемою політики пам'яті як в одній, так і в іншій країні залишається абсолютне переважання, образно кажучи "виключно позитивної соціальної пам'яті" (термін мій – С.Т.). Ми маємо на увазі той факт, що в Києві та Варшаві однаково дуже охоче згадують хвилини слави і перемог, але вважають за доречне не думати про якісь неприємні або такі, що подають у невідгідному світлі відповідні сторони історичні події. Така типова глорифікація, тобто героїзація, звеличування історичного минулого породжує багато міфотворчих або, якщо хочете, "доцільних" історичних ситуацій дискурсів, які стосуються тієї або іншої сторінки історії. Інакше кажучи, певно, вживаючи терміни багатьох дослідників

(П.Нора, М.Хальбвакс, А.Киридон, Ю.Зерній, Р.Стобецкий) – "конструювання політики пам'яті" і формування або "творення історичної політики пам'яті", необхідно вести мову про їх залежність від характеру існуючої влади, від того, що ця влада хоче "сконструювати", "створити", які відповіді хоче отримати від істориків.

У цьому плані, що дуже важливо для компаративного аналізу сучасних дискурсів політики пам'яті, і для України, і для Польщі характерна так звана "нова історична політика". Причому цей термін поляки вживають для свого періоду історичного розвитку 2005–2007 рр. з екстраполяцією і на наступні роки. Це практично повністю збігається з "помаранчевим" періодом 2005–2010 г. в Україні і "творення" відповідної політики пам'яті [13]. Польський історик Александр Смоляр наводить таке пояснення цього феномену: "Боротьба за образ минулого як складова політичних змагань за владу і шлях розвитку країни відображає конфронтацію політиків, журналістів і істориків навколо інтерпретації змін, які відбулися в Польщі за останні двадцять років. Модне в Польщі поняття "історичної політики", запозичене в німців, виражає, по суті, бажання свідомо впливати на колективну пам'ять і ідентичність за допомогою політичних важелів. На глибинному рівні колективна пам'ять визначає уміння говорити "ми", відповідати на питання "Хто ми? Звідки прийшли? Куди йдемо?" [10, с. 82].

Якщо додатково вникнути в суть "нової історичної політики", то необхідно констатувати, що рівень патріотизму в Польщі, так само як і в Україні, був свого часу надто низьким. Історичні пам'ятні місця ("місця пам'яті", згідно з терміном французького історика П'єра Нора), які могли б стати фундаментом формування нової ідентичності чи національної спільності, або замовчувалися, або взагалі були невідомі. Таке "невігластво" і фактично відсутність національної колективної пам'яті – в першу чергу це стосувалося, звичайно, України – пов'язували з минулим, тобто радянським етапом історичного розвитку.

Цілком зрозуміло, що на цьому ґрунті розвивалося сильне, місцями навіть гіпертрофоване прагнення дати відповіді на багато складних питань, які стосуються історичного минулого, в тому числі спільного для українського і польського народів. Більше того, можна говорити про бажання, як в Україні, так і в Польщі, відшукати спрямовуючий вектор, який, з'єднавши минуле і сучасне, був би спрямований у майбутнє. Безумовно, важливе значення при цьому відводилося відповідному контексту "конструювання" політики пам'яті. Прикладом може служити створення такого вектору від Першої (припинила існування у результаті трьох поділів 1772, 1793 і 1795 рр.) до Четвертої або сучасної (з рубежу 80-90-х років ХХ століття) Речі Посполитої.

Ефект "війн пам'яті"

Україна, на відміну від Польщі, перебувала в набагато гірших стартових умовах. Вона в зв'язку з низкою особливостей історичного розвитку могла отримати незалежність або в результаті війни, або революції, або дуже вдалого збігу обставин. На наше глибоке переконання, саме останній фактор став вирішальним для утворення незалежної Української держави в 1991 р. в результаті розпаду Радянського Союзу. Хоча це зовсім не заперечує того очевидного факту, що багато видатних представників українського народу на різних етапах історії, в тому числі і під час агонії радянської державності доклали надзвичайно багато зусиль для виникнення і утвердження суверенної України.

При цьому на рівні компаративного аналізу очевидний свого роду розлом, який дуже важко подолати з точки зору політики пам'яті різних держав. Виникає навіть ефект "війн пам'яті". Мова йде, передовсім, про різне тлумачення, скажімо в Україні та Польщі, тих або інших дій у певних історичних умовах, спрямованих на вирішення відповідних національних і державних цілей. Звідси і різне сприйняття, міфологізація і навіть демонізація багатьох історичних осіб. Одні з них боролися за українські (Симон Петлюра, Степан Бандера, Роман Шухевич, Августин Волошин), інші за польські (Юзеф Пілсудський, Роман Дмовський, Францішек Равіта-Гавронський) національні інтереси. Ми маємо різні оцінки одних і тих же дій, тобто різні наративи відповідних історичних подій. Одна оцінка – з точки зору національно-визвольної боротьби народу за свою незалежність, інша – з позицій захисту інтересів держави, в межах якої ця боротьба ведеться. Серед таких подій, наприклад, українсько-польська війна 1918–1919 рр., політика пацифікації, вбивство українськими націоналістами польського міністра внутрішніх справ Б.Перацького, "волинська різня", депортації 1944–1946 рр. та інші. Знайти тут точки дотику, а тим паче взаєморозуміння, вкрай складно і часто поки що просто неможливо. Необхідно робити маленькі кроки назустріч один одному, які тільки в перспективі, що зараз, може, і не дуже проглядається, приведуть хоча б до часткового зближення української і польської точок зору на державному і суспільному рівнях щодо розуміння історичних подій-подразників [1; 3].

Спільний позитивний історичний досвід

Мова йде про надзвичайно важливе значення так званого спільного позитивного історичного досвіду. На жаль, поки що на такі сторінки українсько-польського минулого звертається явно недостатня увага. Прикладом подібного вагомого позитиву може бути історія спільної українсько-польської боротьби проти більшовиків і союзу

Симона Петлюри – Юзефа Пілсудського. Історики обох країн провели низку наукових конференцій, присвячених цим подіям. Результатом їх стало вироблення і презентація погоджених підходів до оцінки спільного, хоча й суперечливого, але водночас пронизаного позитивами взаємодії історичного минулого Другої Речі Посполитої і Української Народної Республіки. Щойно ця проблема обговорювалася на "круглому" столі в межах міжнародної науково-практичної конференції "Українсько-польські відносини сьогодні: потреба "перезавантаження" чи продовження?" (Яремча, 24–26 вересня 2010 р.) [12].

Там же відбулася чергова презентація україномовного варіанту книги – збірки статей українських і польських істориків – "Польща та Україна в боротьбі за незалежність 1918–1920" [7]. Книга вміщує, що само по собі доволі символічно, послання від 19 березня 2010 р. Президента Республіки Польща Святої пам'яті Леха Качинського до учасників конференції на честь вшанування 90-ї річниці договору Пілсудський – Петлюра [7, с. 9]. Хочеться слідом за редактором книги і організаторами наукової академії у Центрі української культури UCRAINICUM Люблінського Католицького Університету Йоанна Павла II звернути особливу увагу на значення історії та традицій, що можуть і повинні єднати поляків і українців, сприяти формуванню у суспільстві *sensus historicus* як запоруки стабільного та виваженого вибору майбутнього [7, с. 6, 13]. Вагома роль у виявленні та популяризації таких традицій, спільного історичного українсько-польського позитиву належить як окремим історикам, так і їх академічним спільнотам і спеціальним державним інституціям.

Діяльність національних інститутів пам'яті

Тут ми неминуче підійшли до ще однієї важливої складової у сфері порівняльного аналізу конструювання різних наративів у контексті історичних політик в Україні і Польщі – діяльності національних інститутів пам'яті. Ця інституційна складова як відрізняє сучасні політики пам'яті в обох державах, так і слугує прикладом погодження підходів до вивчення і розуміння українсько-польського історичного досвіду. На формальному рівні відмінність стосується часу створення інституцій: Інститут національної пам'яті в Польщі був створений 18 грудня 1998 р. і лише через сім з половиною років подібний заклад – Український інститут національної пам'яті – з'явився в Україні. Інша відмінність у тому, що польський Інститут національної пам'яті відразу організувався як заклад архівно-науково-дослідницького типу. Український був створений як структура виконавчої влади. Зміни структурно-керівного характеру після президентських виборів 2010 р. в Україні призвели до появи поки що не до кінця реалізованих планів зниження статусу Українського інституту національної пам'яті в заклад архівного

типу. Ще одна відмінність принципового характеру – Українському інституту національної пам'яті ніколи не ставилося завдання проведення люстрацій (зауважимо, що їх ніколи й не було в Україні), що характерно для діяльності його польського аналога. Власне кажучи, Інститут національної пам'яті в Польщі і був створений на основі раніше існуючої люстраційної Комісії.

З точки зору діяльності як інституційних складових, так і окремих істориків чи їх професійних співтовариств у сфері політики пам'яті і "конструювання" колективної пам'яті ми відзначаємо дуже суттєві відмінності контекстуального (змістового) характеру. Зокрема, мова йде про постановку і тлумачення багатьох "важких питань" українсько-польського історичного минулого. Якщо "покинути" Україну і Польщу, то в дійсності треба визнати, що ми маємо справу з універсальним підходом. Практично неможливо знайти держави і народи, які проживають тривалий час поряд, коли б усі видатні історичні події і герої для одних так само сприймалися б іншими. Прикладів багато: той же Степан Бандера як подразник в українсько-російських відносинах [5] або воєначальник Олександр Суворов у російсько-польських. Звідси першим кроком на шляху пошуку точок дотику, розуміння "іншого" в межах парадигми "свій – чужий" завжди повинен бути принцип толерантності, уміння визнавати свої помилки і право інших припускатися їх.

Надзвичайно велике значення має ще одна обставина. Не можна допустити, на що звернули увагу в своєму відомому "Зверненні з Блуа" 11 жовтня 2008 р. представники Товариства "Свобода для історії" (*Liberté pour l'Histoire*), зокрема, Кшиштоф Помян (*Krzysztof Pomian*) і Кароль Модзелевський (*Karol Modzilewski*), прямого втручання державної влади в справі істориків, диктату в плані, що і як робити в сфері політики пам'яті, кого "карати", а кого "милувати". Вони написали: "Історія не може стати невільницею поточних подій, її не можна писати під диктат пам'ятей, що змагаються між собою. У вільній країні до компетенції політичної влади не належить визначення історичної правди або обмеження свободи істориків за допомогою каральних санкцій... Ми звертаємося до публічної влади, щоб донести до неї, що наскільки вона відповідальна за опіку над колективною пам'яттю, настільки ж вона не повинна встановлювати в правових категоріях історичних догм, які можуть суттєво обмежити інтелектуальну свободу істориків" [11, с. 56].

Підсумуємо, що цілком об'єктивно, і на це звертає увагу, зокрема, уже цитований нами Роберт Траба, "сучасна реконструкція пам'яті сприяє зміцненню або веде до конкуренції між національними конструкціями ідентичності". Саме тому конструювання політики пам'яті

має ґрунтуватися не на міфотворчості і неприйнятті іншої точки зору, а на максимально можливому дослідженні всієї складності і тонкості історичних процесів, особливо тих, які стосуються часто дуже суперечливого спільного минулого. Такий висновок, на нашу думку, справедливий як для українського і польського сучасних дискурсів соціальної пам'яті, так і для вивчення "війн пам'яті" в межах будь-яких інших історичних дослідницьких проєктів.

Уже неодноразово цитований німецький історик Йорн Рюзен своїми оригінальними міркуваннями на межі синтезу модерну і пост-модерну підказав дві важливі речі модусного характеру щодо особливої ролі пам'яті для майбутнього історичного поступу. Перша зводиться до простої фрази-твердження з поштівки – "Хто не пам'ятає, того покарає майбутнє" [8, с. 322]. Водночас простота і геніальність цього вислову стають насправді зрозумілими при його доповненні та співставленні з іншим – "... минуле потрібно ще й так пам'ятати, щоб воно й відпускало. Інакше кажучи здатність культури мати майбутнє залежить від її здатності забувати. Не могли забути – означає відчувати минуле на своїх плечах як тягар, що заважає йти вперед" [8, с. 329].

Здатність забувати в поєднанні зі здатністю пам'ятати – це вже не що інше, як уміння піднятися аж до висот історичного мислення і наснажити ним соціальну пам'ять поколінь, уже існуючий історичний досвід в ім'я майбутнього як інноваційного історичного шансу. На загал таке уміння пам'ятати і забувати приходить не саме, а досягається через активну діяльність історичної свідомості в царині осмислення і переосмислення минулого крізь призму сучасного і для майбутнього. Просто необхідно і на часі відійти від аналізу українсько-польської історичної спадщини та її біфуркаційних точок як загалом, так і міжвоєнного та післявоєнного періоду зокрема, крізь призму теорії фронтиру, а натомість, перейти до концепції наведення мостів, творення чи конструювання спільного простору порозуміння у такій вразливій і тонкій сфері, якою виступає соціальна пам'ять та історична свідомість народів, і в тому числі українського та польського.

Література

1. Варшава вважає присвоєння С.Бандері звання героя України внутрішньою справою Києва, – маршал сенату Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.ukrpoliad.org/news.php/news/2331>. – Назва з екрану.

2. Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории / [под ред. Л. П. Репиной]. – М. : Круг, 2008. – 800 с.

3. Залевскі П. Якщо Україна думає про членство в Євросоюзі, вона повинна переглянути роль Бандери в історії [Електронний ресурс] / П. Залевскі. – Режим доступу: <http://www.zn.ua/1000/1550/68817/>. – Назва з екрану.
4. Киридон А. М. Концепт "історична пам'ять": варіативність дефініювання / А. М. Киридон // Україна – Європа – Світ : міжнародний збірник наукових праць / [гол. ред. Л. М. Алексієвцев]. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. Вип. 3. – 2009. – С. 112–116.
5. Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с указом Президента Украины В.А.Ющенко о награждении С.Бандеры орденом Героя Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mid.ru/Bpr_4.nsf/arh/F88FF565473613ADC32576B7002B6295?OpenDocument. – Назва з екрану.
6. Нора П. Расстройство исторической идентичности / Пьер Нора // История, историки и власть : международный круглый стол, Москва, 2 февраля 2010 г. : материалы к дискуссии. – М. : РАН, 2010. – 83 с.
7. Польша та Україна в боротьбі за незалежність 1918–1920 / [під ред. Тадеуша Кшонстка]. – Варшава : Віпарт, 2010. – 524 с.
8. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Йорн Рюзен. – Львів : Літопис, 2010. – 358 с.
9. Савельева И. М. Теория исторического знания / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. – СПб. : Алетейя ; М. : ГУ ВШЭ, 2008. – 523 с.
10. Смоляр А. Пам'ять і політика / Александр Смоляр // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15). Пам'ять як поле змагань. – С. 77–86.
11. Траба Р. "Другий бік пам'яті". Історичні досвіди та їхнє пам'ятання в Центрально-Східній Європі / Роберт Траба // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15). Пам'ять як поле змагань. – С. 53–62.
12. Українсько-польські відносини сьогодні: потреба "перезавантаження" чи продовження? : міжнародна науково-практична конференція (Яремче, 24–26 вересня 2010 року). – Івано-Франківськ–Яремче, 2010. – 16 с.
13. Olszański T. A. Polityka historyczna Juszczenki – próba podsumowania / Tadeusz A. Olszański [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/tydzien-na-wschodzie/2010-01-27/polityka-historyczna-juszczenki-proba-podsumowania>. – Назва з екрану.
14. Surmacz B. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie. Politologiczna analiza traktatu o dobrym sąsiedztwie / Beata Surmacz. – Lublin : UMCS, 2002. – 267 s.

Історія Макарівщини крізь призму історичних постатей

У статті на основі архівних джерел висвітлюються біографії відомих особистостей, які свого часу були якимсь чином пов'язані з Макарівським районом. Крізь призму історичних постатей відтворюється історія краю. Висвітлюється роль цих людей у становленні Макарівщини.

***Ключові слова:** Макарівський район, особистість, історична постать, Макарівщина, Макар Івашенцевич (Васенцевич), Михайло Макаревич-Івашенцевич, Марія Лупул-Радзивіл, Данило Туптало, Максим Кривоніс, Дацко Децик, Ієнатій Грушевський, Іван Бондаренко, Семен Палій, Микола фон Мекк, Петро Чаковський, Яків Іцшок, Сидір Ковпак.*

В статье на основе архивных источников освещаются биографии известных личностей, которые в свое время были каким-то образом связанные с Макаровским районом. Сквозь призму исторических фигур воспроизводится история края. Освещается роль этих людей в становлении Макаровщины.

***Ключевые слова:** Макаровский район, личность, историческая фигура, Макаровщина, Макар Иващенко (Васенцевич), Михаил Макаревич-Ивашенцевич, Мария Лупул-Радзивилл, Даниил Туптало, Максим Кривонос, Дацко Децик, Игнатий Грушевский, Иван Бондаренко, Семен Палий, Николай фон Мекк, Петр Чаковский, Яков Ицшок, Сидор Ковпак.*

The article based on archival sources covers biographies of famous personalities that have been incurred in any way with Makarivsky region. Through the prism of historical figures playing history. Reveals the role of these people in becoming Makarivschyna.

***Key words:** Makarovsky region, personality, historical figure, Makarivschyna, Makar Ivashentsevych (Vasentsevych), Michael Makarevich-Ivashentsevych, Maria Radziwill-Lupul, Daniel Tuptalo, Maxim Krivonos, Dacko Detsyk, Ignatius Hrushevskyy, Ivan Bondarenko, Semen Paliy, Nikolai von Meck, Peter Chakovsky, James Itshok, Sydir Kovpak.*

Макарівський район на сьогодні займає площу 1,4 тис. км² з населенням 44 тис. Цей край має багату історію. Перші поселення на території Макарівщини виникли у добу пізнього неоліту, про що свідчать знайдені знаряддя праці [1, с. 15]. З часів Київської Русі на території району залишилися легендарні Змієві Вали [6, с. 117].

Але, на жаль, історія Макарівщини сьогодні мало привертає увагу істориків. Хоча ще у XIX ст. цей край становив інтерес для археологів та істориків. Саме тоді світ побачили праці В.Антоновича та Л.Похилевича, у яких значне місце займали відомості про Макарівщину [1; 10]. Сьогодні існує кілька книг з історії району, є праці з історії окремих сіл, але жодна з них не містить повної та детальної історії краю [2; 3; 4; 9; 12]. І як результат велика кількість історичних пам'яток Макарівщини потребує захисту, але його немає, оскільки населенню району навіть не відома їх історія. Ми, члени громадської організації "Рідне місто", ставимо за мету якнайповніше відтворити історію Макарівщини.

Одне з перших наших досліджень присвячене відомим історичним постатям, які залишили свій слід в історії Макарівського району. Серед наших героїв будуть і ті, хто тут народився та жив, і ті кого доля зводила на деякий час з Макарівщиною. Дослідження побудоване у хронологічному порядку.

Перші постаті Макарівщини не мають загальноукраїнської слави, проте без них не було б Макарівського району. Це Макар Івашенцевич (Васенцевич) та його онук Михайло Макаревич-Івашенцевич.

У кінці XV ст. литовський магнат Васенцевич за свою службу отримав зруйновані татарами Ясинецькі маєтки на Київщині. До їх складу входило і село Вороніно. Але власник сюди не навідувався. І лише його онук Макар у першій половині XVI ст. переїжджає до Ясинецьких маєтків і починає їх відбудову.

Відновлене Вороніно на честь господаря отримало назву Макарів, а рід став називатися Макаревичі. Саме під новою назвою село згадується у переліку власності роду Макаревичів-Івашенцевич під час Люблінської унії 1596 р. [13, с. 245]. У цей час господарем Макарова був онук Макара – Михайло. Він залишив свій слід в історії краю, збудувавши на березі Здвижа замок. Сьогодні ця будівля знаходиться в занедбаному стані, хоча, як бачимо, має бути історичною пам'яткою Макарівського району.

Багато історичних постатей залишили свій слід в історії Макарівщини в XVII ст.

У 1648 р. розпочинається національна війна під проводом гетьмана Б.Хмельницького. У книгах з історії району зазначається, що влітку 1648 р. в Макарові побував легендарний ватажок Максим Кривоніс [7, с. 24]. Вивчаючи свідчення та документи того часу, ми прийшли до висновку, що в Макарові М.Кривоніс не був, але шлях його армії проходив через населенні пункти на півдні сучасного Макарівського району [13]. Також точно встановлено, що М. Кривоніс відправляв до Макарова своїх людей із закликem піднятися на

боротьбу з поляками. Як результат у краї було створено дві козацькі сотні, які брали участь у війні проти поляків.

Слід зазначити, що у цей час Макарів знаходився у власності Марії Лупул Радзивіл. Вона була дочкою молдавського господаря Василя Лупула та дружиною литовського гетьмана Януша Радзивіла. Ми не маємо свідчень, але припускаємо, що і батько, і чоловік Марії приїжджали до Макарова у ті часи. Тим паче, у 1651 р. війська Радзивіла захопили Київ.

У грудні 1651 р. в Макарові народився святий Димитрій (Данило Туптало), митрополит Ростовський від батьків Сави Григоровича Туптала і Марії Михайлівни і названий в миру Данилом. Сава Туптало був козаком, що дослужився до звання сотника і помер у 1703 р. в Києво-Кирилівському монастирі. На даний час прізвища Тупталів у Макарові й околицях ніхто не має і між жителями про святителя ніяких переказів не збереглося. Є тільки Тупталове озеро на полях у напрямку до села Наливайківка [8, с. 105].

Хрещеною матір'ю Данила Туптала стала господарка Макарова Марія Радзивіл. У 1662–1665 рр. навчався у Києво-Могилянській академії (тоді колегіум). Після постригу 9 липня 1668 р. Туптало жив у Київському Кирилівському монастирі.

З 1675 до 1700 р. Данило – ігумен і проповідник у різних українських монастирях (Густинський, Чернігівський, Батуринський, Києво-Печерській Лаврі) і недовгий час у Вільні та Слуцьку, жив у єпископа Теодосія Василевича.

1677 р., будучи кафедральним проповідником при Лазарі Барановичу в Чернігові, написав за велінням останнього "Руно орошенное" (1680 р.), першу його книгу, що дійшла до нас.

Саме тут, у Чернігові, Данило Туптало познайомився з майбутнім гетьманом України Іваном Мазепою. У часи гетьманства за участі та підтримки Івана Мазепи Д.Туптало розпочне видавати свою працю "Життя святих" [8, с. 101].

З 1679 р., ймовірно, придворний проповідник гетьмана Івана Самойловича у Батурині. 1680 р. обраний ігуменом Київського монастиря св. Кирила, проте залишається у Батурині. 1681 р. стає ігуменом Максаківського Спасо-Преображенського, а через півроку – Батуринського Крупицького Миколаївського монастиря.

У 1684 р. Туптало на запрошення Варлаама Ясинського приїздить до Києва і стає проповідником у Києво-Печерській Лаврі. Тут Данило прийняв на себе послух – складання Четив Міней, що прославили його ім'я. Над Четіями Мінеями Туптало трудився понад двадцять років і закінчив їх лише в Ростові в 1705 р.

1701 р. Петро I призначив Туптала митрополитом Тобольська. У 1702 р. через слабе здоров'я Данило призначається митрополитом Ростовським та Ярославльським, де він розвинув широку адміністративну діяльність. Найголовнішим його починанням було відкриття в 1702 р. школи для священнослужителів. Туди приймалися не тільки діти священників, а й особи інших станів, усього за час існування школи в ній навчалось 200 чоловік. Школа Туптала була загальноосвітньою, а не спеціальною. У школі викладалися граматики, латинська і давньогрецька мови, нотний спів, віршування, риторика. Навчання було побудовано за тогочасними українськими принципами. Ростовська школа проіснувала до 1705 р.

Помер святий Димитрій у 1709 р., в ніч на 28 жовтня. Поховання відбулося лише 25 листопада, воно відкладалося до приїзду охоронця патріаршого престолу Стефана Яворського, який був другом святителя і обіцяв відспівати і поховати його.

У могилі всупереч вказівці Монастирського наказу влаштувати кам'яний склеп і зробити кам'яну домовину, було споруджено дерев'яний зруб. У дерев'яну труну Димитрія поклали чернетки його незакінчених творів. Над місцем поховання встановили дерев'яну гробницю.

У 1752 р. над могилою святителя Димитрія осіла чавунна підлога. Під час ремонту відкрився пошкоджений дерев'яний зруб і дерев'яна труна митрополита, в якій і були знайдені його нетлінні мощі. Був сповіщений митрополит ростовський Арсеній, який приїхав до монастиря і особисто оглянув мощі, одяг і труну. Для зберігання мощей була влаштована кам'яна гробниця, а про те, що трапилося, було відправлено донесення до Синоду.

Про мощі стало відомо в народі, стали з'являтися розповіді про зіцлення при мощах Димитрія. Офіційна канонізація відбулася більш ніж через 4 роки після перевірки нетлінності і зіцлень мощей. У перший день Великодня – 1 квітня 1757 р. відбулося прославлення митрополита Димитрія до лику святих, а день смерті – 28 жовтня – був оголошений днем святкування святому. Служба святителю Димитрію була складена переяславським єпископом Амвросієм, а житіє ростовським митрополитом Арсенієм.

Митрополит Димитрій став першим святим, канонізованим у синодальний період, а також єдиним, прославленим у XVIII ст. Єлизавета Петрівна наказала виготовити для мощів Димитрія срібну раку та одяг із золотої парчі. Однак на самих урочистостях у Ростові в 1763 р. з нагоди перекладання мощей Димитрія в нову раку була присутня вже Катерина II [5, с. 337].

У 2007 р. в Макарові був відкритий пам'ятник Данилу Тупталу [8, с. 107].

Безчинства панів викликали 1664–1665 рр. на Макарівщині нове повстання селян, яке очолив овруцький полковник Дацко Децик. Історики зазначають, що Децик особисто очолив повстанців Макарова. У 1665 р. вони оточили макарівський замок і за активної підтримки місцевих мешканців штурмом оволоділи ним. Багато жителів вступило до війська Д.Децика і рушило з ним у визвольний похід по Правобережній Україні. Вони брали участь у визволенні від шляхти Бишева, Мотовилівки, Білої Церкви [8, с. 136].

Наприкінці XVII ст. територія Макарівського району ввійшла до складу держави Семена Палія. Його війська виганяли зі своєї території польських панів. Джерела розповідають, що у 1694 р. війська Палія звільнили Макарів з-під польського панування і саме у цей час у селище завітав козацький ватажок [8, с. 137].

У XVIII ст. князі Любомирські викупили Макарів. Згідно з церковними актами тут жив князь Антоній Любомирський, що надав у 1749 р. багатьом церквам земельні володіння. Ми припускаємо, що найвідоміший представник роду Любомирських – Станіслав, який у 1772 р. був київським воєводою, неодноразово відвідував Макарів [8, с. 138].

Не оминула Макарівський район Коліївщина. У 1768 р. гайдамацький загін під проводом Івана Бондаренка, який народився у с.Грузьке на Макарівщині, зайняв Макарів і вигнав шляхту й орендарів, зруйнував замок, уніynu церкву і костюл [4]. Макарів на деякий час став центром діяльності загону Івана Бондаренка, якому вдалося поширити повстання на сусідні села краю. Поляки заманили ватажка до Рожева, де він був уліпманий сотником Корнинських надвірних козаків Данилом Щербиною. У деяких джерелах зазначається, що польський сейм Щербині подарував дворянський титул, а також кошти для придбання маєтку. 8 серпня 1768 р. Іван Бондаренко був страчений у Чорнобилі. Сьогодні діяльність І.Бондаренка детально вивчена істориком Є.Букетом [4].

Також залишив свій слід у Макарівському районі відомий на всю Україну рід Грушевських. У 1860 р. в Макарові при Іллінському храмі засновано церковнопарафіяльну школу. У 1865 р. настоятелем храму і вихователем у школі став священник о. Ігнатій Федорович Грушевський. Він був рідним братом батька відомого українського історика М.С.Грушевського. Дещо раніше у с.Забуяння, що на Макарівщині, служив дід відомого історика. У Макарові отець Ігнатій пробув до 1867 р. [9, с. 315].

Наприкінці XIX ст. частина Макарівських маєтностей перейшла у власність барона Миколи фон Мекка – одного з активних піонерів автомобілізму і автоспорту Росії, організатора і учасника багатьох автомобільних змагань [8, с. 141].

У Макарівському районі барона пам'ятають до цього часу. У с.Калинівка продовжує функціонувати поштова станція, побудована за часів фон Мекка. Від жителів села можна почути розповіді про сріпникову фабрику, яка тут працювала до листопада 1917 р.

У с.Копилів у занедбаному стані знаходиться парк Миколи фон Мекка, тут у 1889–1890 рр. відпочивав відомий російський композитор Петро Чайковський [8, с. 304].

На межі XIX–XX ст. в Макарові жив цадик реб Яків Іцхок, який свого часу користувався великою пошаною і впливом серед євреїв Волинської та Київської губерній. На свята, особливо на рош-гашоно і юм-кіпур, до його резиденцію в Макарові з'їжджалися тисячі хасидів, де він разом зі своїми трьома синами розкошував. До нього зверталися за порадами не лише з релігійно-хасидських питань, але і в мирських і торговельних справах. Зяті, які готувалися стати самостійними до кінця терміну дармового утримання в будинку тестя, їздили до нього радитися, за яку справу їм взятися; сторони із суперечливих торговельних справ вдавалися до його мудрих порад і беззаперечно йому підпорядковувалися; при виборі нареченого чи нареченої йому належало останнє вирішальне слово [11, с. 174].

У липні 1900 р. в Макарові відбулося весілля дочки Якова Іцхока з сином польського цадика. Це була велика подія для всього єврейського населення України та Польщі. На свято до Макарова приїхало понад 1000 гостей. До сьогодні збереглися детальні описи цієї події [11].

У роки Великої Вітчизняної війни на території Макарівщини була створена ціла сітка партизанських загонів. Одним з центрів Руху Опору стала Кодра. Саме тут 10 березня 1943 р. відбувся найвідоміший бій місцевих партизанів із гітлерівцями. Історики краю його називають Кодрянська операція. За спогадами очевидців, свідком протистояння був двічі Герой Радянського Союзу С.А. Ковпак. В результаті гітлерівці зазнали значних втрат і як помста 24 квітня 1943 р. повністю спалили селище.

29 квітня 1955 р. С.А.Ковпак приїхав у Кодру на зустріч зі школярами та колишніми партизанами, де зазначив: "Кодра була для Сумського партизанського з'єднання таким переломним пунктом, як Сталінград для нашої армії. Тут, під Кодрою, ми здобули блискучу перемогу над регулярними частинами ворога".

Працюючи у Верховній Раді УРСР, С.А.Ковпак постійно підтримував кодрянів. У 1967 р. новозбудований, за підтримки Сидора Артемовича, Кодрянський склозавод дає першу продукцію [8, с. 161].

У наші дні уже багато вихідців з Макарівщини відомі як в Україні, так і за її межами. Серед них є спортсмени та артисти, політики та військові. Наш край виховав уже не одного чемпіона Європи та світу. Але розповідь про цих людей – це уже тема іншого дослідження.

Література

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии / В. Б. Антонович. – М., 1895.
2. Букет Є. В. Історія українського села Грузьке / Є. В. Букет. – Київ : Логос, 2001.
3. Букет Є. В. Історія українського села. Козичанка / Є. В. Букет. – Київ : Логос, 2003.
4. Букет Є. Історія Івана Бондаренка / Є. В. Букет // Вісник книжкової палати. – 2004. – № 2.
5. Голубинский Е. Е. История канонизации святых в Русской Церкви / Е. Е. Голубинский // Богословский вестник. – 1894. – Т. 3, № 9. – С. 336–337.
6. Кучера М. П. Змиевые валы Среднего Поднепровья / М. П. Кучера. – К., 1987.
7. Макарівський район. 85 років. – К., 2008.
8. Нариси з історії Макарівського району. – К. : Логос, 2006.
9. Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ – початку ХХ ст. / В. Перерва. – Біла Церква, 2008.
10. Плохилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии, или Статистическая, историческая и церковные заметки о деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящих-ся / Л. Плохилевич. – Біла Церква, 2002.
11. Равребе И. Свадьба макаровского цадика / И. Равребе // Вестник еврейского университета в Москве. – 1993. – № 2. – С. 174–189.
12. Ремеле В. Рідний край Макарівщина / В. Ремеле, О. Ремель, Г. Шулькевич. – Макарів, 2001.
13. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2006.
14. <http://www.ukrainiansworld.org.ua/ukr/peoples/c9a08cc53bf445e4/>. – Назва з екрану.

УДК [9301:316.722(477)]

Г.І.Макушина

**Політична і правова культура
міщан Гетьманщини у XVIII ст.**

Здійснена спроба аналізу особливостей розвитку політичної і правової культури міщан Гетьманщини у XVIII ст. На основі джерел автор характеризує риси громадянської політичної культури і висвітлює основні аспекти правової культури міщан.

Ключові слова: політична культура, правова культура, міщани, права і привілеї, політичні цінності, політичні орієнтації, політична активність, знання законодавства, правосвідомість, правотворчість.

Сделана попытка проанализировать особенности развития политической и правовой культуры мещан Гетманщины в XVIII в. На основе источников автор даёт характеристику основным особенностям гражданской политической культуры и описывает основные аспекты правовой культуры мещан.

Ключевые слова: политическая культура, правовая культура, мещане, права и привилегии, политические ценности, политические ориентации, политическая активность, знания законодательства, правосознание, правотворчество.

The article is devoted to the evolution peculiarities of political and legal culture of Hetmanship petty bourgeoisie in the 18th century analyses. Grounded on the sources of information the author describes features of civil political culture of petty bourgeoisie and gives the characteristic of the basic legal culture structural elements.

Key words: political culture, legal culture, petty bourgeoisie, rights and liberty, political values, political orientation, political ideals, political competence, legal consciousness, lawful works.

Сучасні умови розвитку України як демократичної правової держави і розбудови громадянського суспільства окреслили проблеми вивчення політичної і правової культури. Політичною культурою називають

складову політичної системи суспільства, яка уособлює в собі систему політичних знань, цінностей і орієнтацій, які формуються протягом століть і передаються наступним поколінням. Термін "політична культура" був введений німецьким ученим Йоганном Готфрідом Гердером у XVIII ст. Концептуальну розробку він отримав у дослідженнях Г.А.Алмонда [1].

Правова культура – це різновид культури, соціальне явище, яке відображає рівень законності, правосвідомості і правотворчості, використанні правових цінностей у суспільстві. Термін "правова культура" був сформований у 1960–1980-х рр.

Актуальною проблемою постає дослідження політичної і правової культури українського народу в історичній ретроспективі.

П.Сас дослідив політичну культуру шляхти (старшини), духовенства та козацтва кінця XVI – першої половини XVII ст. [2]. Сучасний дослідник історії Гетьманщини О.К.Струкевич розглянув політико-культурні орієнтації політичної еліти Гетьманщини в другій половині XVII – кінця XVIII ст. [3].

Правова культура українського суспільства досліджується в контексті політичної культури. Такий її вимір вивчив В.М.Горобець, розглянувши діяльність П.Полуботка як спробу зберегти правові традиції Гетьманщини "у сфері судочинства та при використанні досягнень європейської правової культури" [4, с. 196].

В останнє десятиліття в правовій літературі публікуються дослідження, присвячені лише судовій владі міст у XVII–XVIII ст., які отримали магдебурзьке право [5], а політична і правова культура міщан Гетьманщини залишається недостатньо дослідженою.

Предметом дослідження статті є політична і правова культура міщан Гетьманщини у XVIII ст. в умовах процесу інкорпорації до складу Російської імперії.

Коротко окреслимо соціально-політичні умови розвитку міщан. У XVIII ст. Гетьманщина поступово переходила під владу Російської імперії. Цей процес впливав на становище кожного стану Гетьманщини. Не були винятком і міщани. Вони страждали від політики російського уряду, спрямованої на ліквідацію магдебурзького права і перетворення вільного міського населення на залежне без права на автономне існування. Кінцевою метою російського уряду було переведення міщан на сплату загальноімперських податків. Таку зміну соціально-політичного становища міщан підтримувала полкова і сотенна старшина. Безправне міщанство вона розглядала як дешеву робочу силу і донора для збільшення землеволодінь.

Розглянемо основні аспекти розвитку політичної і правової культури міщан Гетьманщини у XVIII ст.

Основними складовими політичної культури міщан були громадянські політичні цінності, орієнтації, активність та поведінка.

Розпочнемо аналіз політичної культури із політичних цінностей. Однією з головних цінностей міщан була свобода. Порівняно з активним розвитком магдебурзького права міст Гетьманщини у XVII ст., у XVIII ст. правовий статус міщан розглядається як боротьба за утримання залишків свободи під страхом бути переведеними на загальноімперську систему оподаткування, конфіскації земельних володінь і позбавлення прав і привілеїв. Свобода розглядалась як свобода від закріпачення, торгівлі російських купців на території міст, від органів полкової і сотенної влади. Останні бажали при будь-якій зручній нагоді розповсюджувати свої повноваження на територію магістратських міст і сіл. Міщани бачили свободу у користуванні нормами магдебурзького права.

Існування міст із магдебурзьким правом базувалося на основі демократичних тенденцій розвитку суспільства, які у XVIII ст. трансформувалися у демократію як політичну цінність. Вони проявлялися у спробах міщан зберегти виборними посади в'їта і членів магістрату. "Права, за якими судиться малоросійський народ" (1743 р.) підкреслювали демократичність вимог до кандидатів на такі посади: "оныѣ члѣны избиратись должны из мѣщанъ знатныхъ, постоянныхъ, совѣстныхъ, разсудныхъ, добронравныхъ (и гдѣ могутъ быть) учѣныхъ, законнорождѣнныхъ..." [6, с. 452].

Наступною складовою політичної культури є політичні орієнтації. Серед них необхідно виділити орієнтації на автономію, права і привілеї, зрівняння міщан у правах із російськими чиновниками.

Розглянемо орієнтацію на автономію. Міщани прагнули зберегти своє автономне існування, яке активно знищувалося російським урядом. Одним з аспектів позбавлення автономії було переведення міського населення на сплату загальноімперських податків. Міщани активно цьому опиралися.

Орієнтації на автономію чітко простежуємо у "Наказах" міщан до Законодавчої Комісії. Проте не всі їх можна використовувати як достовірне джерело. Історик Г.Максимович дослідив накази, створені представниками різних верств населення Гетьманщини. Одним із завдань своїх наукових пошуків він бачив аналіз "Наказів" з точки зору істинної належності їх до того стану, за яким вони записані. Аналізуючи "Накази" міщан, історик прийшов до висновку, що, крім них, за окремими домовленостями під їх наказами висловлювали свої вимоги до російської влади представники старшини. За даними Г.Максимовича, дійсно, вимоги міщан містяться у першому "Наказі" від м.Полтави, в "Наказах" Новгорода-Сіверського, Стародуба, Чернігова,

Ніжина. Стосовно м.Погара Г.Максимович зазначив, що вимоги міщан містяться "тамъ, гдѣ подѣ "Наказомъ" подпись бурмистра" [7, с. 71], починається думка міщан. В Київському ж "Наказі" потреби міщан висловлювались у 3 і 5 пунктах [7, с. 92].

Міщани вважали, що їх автономним засадам існування заважає надмірне оподаткування з боку старшини і російських чиновників. Така ситуація призводила до їх зацікавленості питаннями оподаткування і слідували за виконанням податків своїми співвітчизниками. В ході таких спостережень виявилось, що міщани переходили до старшинського стану з метою звільнитися від громадянських податків. Тому у "Наказі мешканців міста Полтави" вони скаржилися на те, що багато з них перейшли в полкову і сотенну старшину, чим позбавили себе громадянських повинностей, а решта міщан їх тягнуть і сплячують. Така ситуація розглядалась міщанами як порушення внутрішньої автономії цього стану.

Розглянемо орієнтацію на права і привілеї. Для міщан XVIII ст. такі орієнтації на практиці були останньою спробою повернути свій статус у суспільстві, тому вони використовували будь-яку нагоду для того, щоб повернути свої права і привілеї. Найактивніші спроби їх повернути зустрічаємо у "Правах, за якими судиться малоросійський народ" і "Наказах" від міщан до Законодавчої Комісії. Серед укладачів "Прав, за якими судиться малоросійський народ" були представники правлячої еліти міста. Міщани у створенні зводу законів участі не брали. Тому права і привілеї тут застосовувались відносно правлячої верхівки міст. Основною метою для них було залишити головні політичні права і привілеї, які будуть існувати тоді, коли буде діяти магдебурзьке право. Тому, використовуючи магдебурзьке право, представники магистратів дивилися на права і привілеї як на норми, якими закріплюється статус посадових осіб магистрату на чолі з війтом [6, с. 452].

Міщани розуміли, що законодавство часів протекторату Речі Посполитої було найпридатнішим для їх стану, а російське лише могло надати статус загальноімперських міст і позбавити їх самоврядування. Остання надія на повернення минулого законодавства втілювалась у "Наказах" міщан до Законодавчої Комісії. Наприклад, чернігівські міщани просили у "Наказі" "утвердить насъ при нашихъ прежнихъ въ привилегіяхъ и Высокомонаршихъ грамотахъ изобразеньныхъ свободахъ, дозволяя Всемилостивѣйше ползоватся намъ тѣмъ всѣмъ, чѣмъ и прежде городъ Черниговъ былъ пожалованъ" [8, с. 82]. Бачимо, що міщани не бажали нічого нового. Вони просто відстоювали свої законні стародавні права, що порушувались старшиною і російськими чиновниками. Перебуваючи в ситуації

повного зрівняння із селянами, міщани виступали проти "высылки на смальчужные и поташные заводы..., для рубки и клеймования мачтового дерева, ...высылки въ Батуринь на разныя работы и въ Козелець для возки колодь" [9, с. 125]. В такій ситуації стає зрозумілим звернення цього стану до норм магдебурзького права, що було необхідним у боротьбі за свободу використання прав і привілеїв і запобігало закріпаченню міщанства.

Для мешканців м. Чернігова важливим було повернення привілею на винокуріння, що розглядався не тільки як засіб утримання родини, але як політична орієнтація і засіб для відстоювання свого статусу в суспільстві. Таке ставлення знаходимо у "Наказі" міщан цього міста до Законодавчої Комісії 1767–1768 рр. Вони просили імператрицю підтвердити право на куріння горілкою для міщан міста Чернігова, тим самим зазначивши свою рівність із привілейованими станами Гетьманщини. Ця тема підіймається у Стародубському, Переяславському, Київському "Наказах".

Міщани під час складання "Наказів" до Законодавчої Комісії 1767–1768 рр. усвідомлювали свою політичну неспроможність конкурувати з російськими чиновниками, бачили їх самоуправство і невиконання законодавства Гетьманщини. Тут треба зазначити, що міщани звикли до відносин рівності між станами країни-протектора і Гетьманщини, як це було у Речі Посполитій. Верстви населення української держави брали участь у вальному сеймі на рівні із поляками та литовцями. Тому, розуміючи свою державу як рівноправну із Російською імперією і намагаючись повернути собі статус минулих часів, міщани вважали правомірним бути зрівняними у правах з російськими чиновниками. У "Наказі мешканців міста Полтави" міщани присвятили цьому питанню окремих пункт. Вони просили "всемилостивѣйше пожаловать намъ, мешчанамъ города Полтавы, Вашего Императорскаго Величества Высочайшую грамоту на навязку шляхетскую, а Войту и урядникамъ Магистратовымъ – уравнение противъ Великороссийскихъ чиновъ, коими Ваше Императорское Величество насъ вѣрноподданныхъ своихъ рабовъ Высочайше пожаловать по своему матерном у милосердію благосозволите" [10, с. 118].

Ще однією соціальною проблемою вважаємо відносини міщан і російських чиновників. Переживши їх неповагу до себе і самоуправство, міщани вважали такі дії неправомірними. Тому у "Наказі мешканців міста Полтави" автори вимагали від розквартированих військ поважно ставитись до міщан і займати ті квартири, які їм надавали міщани, а не самочинно, "и не требовали безденежно, никакого утѣсненія намъ въ нашихъ домахъ занимаіямъ квартиръ не утѣсняли" [10, с. 119].

Статус купецтва міщани розглядали через орієнтацію на рівність. Вони вважали його рівним із російським купецтвом. Тому представники міщан просили на рівні з російським купецтвом визначити суму в купецький банк "зъ слѣдующими обстоятельствами: 1) чтобъ платить процентъ въ казну Вашего Императорскаго Величества за то толко" [10, с. 120] "число, которое роздано будете. 2) Чтобъ отпускаемые были денги купечеству по атестатамъ урядовымъ, котории и отвечать зато обязаны. 3) Чтобъ позволено сверхъ казенныхъ шести, на выше-объявленное украшение города получать по два проценти" [10, с. 121].

Прагнення київських козаків займатися торгівлею продуктами винокуріння на рівні з міщанами змусило останніх вжити заходи, щоб запобігти переходу козаків у міщанський стан. Так сформувалась орієнтація на закритість міщанського стану. Укладачі "Наказів" знали законодавство, що об'рунтувало закритість свого стану. Перш за все, міщани посилались на сенатський указ від 14 жовтня 1736 р., яким закріплювалась автономність київських міщан від інших станів і невтручання в їх податкові справи [11, с. 953]. Цей же указ зауважує, що податок на винокуріння надходив до загальноміського бюджету, а участь представників інших станів Гетьманщини у винокурінні могло призвести до порушення автономії міського населення і переходу його на загальноімперські податки.

Закритість стану міщани також вбачали у захисті від зазіхань гетьманів на міста, захопленні старшинами незаконним шляхом міських сіл.

Повний аналіз політичної культури міщан неможливий без дослідження політичної активності. Представники цього стану брали участь у політичному житті своїх міст (виборах війта і членів магістрату), укладанні "Прав, за якими судиться малоросійський народ" та "Наказів" до Законодавчої Комісії. Активну участь брали депутати від міщан під час засідань Законодавчої Комісії. Учасниками різних комісій були київський депутат І.Гудима, ніжинський депутат І.Костевич, переяславський депутат С.Сезонович, погарський депутат І.Хоминський [7, с. 301].

Політична активність міщан проявлялась в умінні лавірувати між представниками різних станів Гетьманщини і знаходити компроміси. Як відомо, не всі "Накази" від міщан були написані представниками цього стану. Міщани віддавали своє право на написання "Наказів" на користь старшини, тому що розраховували разом з цим станом добитися більше політико-правових авансів від Російської імперії.

Перейдемо до аналізу правової культури міщан Гетьманщини. Проаналізуємо такі її складові, як знання законодавства, правові цінності, правосвідомість і правотворчість. Важливою складовою правової культури є знання законодавства. Міщани добре знали всі

нормативні акти, що визначали юридичний статус міста. Причину цього бачимо у необхідності відстоювати свій правовий статус на соціально-політичній арені Гетьманщини в умовах утиску, перш за все, з боку старшини і російських чиновників. Міщани бачили себе станом, для якого єдиним виходом у боротьбі за свої права було використання законодавства, яке діяло на території Гетьманщини ще за часів її перебування під протекцією Речі Посполитої і розкривало їх статус як належного до європейської спільноти. Законодавство використовували для підтримки статусу автономії від полкової і сотенної старшини та самоуправства російського купецтва, яке беззаконно втручалося у торгівельні справи міщан.

Така тенденція активізувалась під час складання "Наказів" до Законодавчої Комісії. У "Наказі мешканців міста Полтави" використовується норма, зафіксована у Статуті 1566 р., згідно з якою шляхтичі, які займаються ремеслом, торгівлею або шинкують горілкою на території міста, "уже съ вольностей шляхетскихъ веселитись не маеть" [10, с. 115].

Глибокі знання законодавства міщани застосовували для підтвердження своїх прав на автономію та демократичні тенденції розвитку, закріплених магдебурзьким правом. В "Наказахъ", що створили самі міщани, на першому місці стоїть зацікавленість у підтвердженні містам статусу магдебурзького права. Міщани м.Чернігова для його збереження обґрунтовували необхідність і актуальність існування такого права, зробивши перелік нормативних актів, якими цей статус підтверджувався з часів протекторату Речі Посполитої. "По привилегіямъ отъ Королей Полскихъ: Жигмундта третьего, Владислава четверого и Яна Казѣмира городу Чернигову даннымъ ... по ограниченію ревизора Геронима Цехановича, тому жъ городу отъ 1625 года наданы, и тѣми привилегіями онде земли и угодія съ именнимъ предъ упомянутого ревизорского ограничення показаніямъ утверждены" [9, с. 79]. Також вони називають і грамоти російських монархів "Князя Алексѣя Михайловича 7196 Июня 27 и 7168 годовъ Генваря 2, Великихъ Государей Царя и Великого Князя Иоанна Алексѣевича и Императора Петра Алексѣевича ...7198 году Марта 26 дня состоявшими" [9, с. 79–80], якими було підтвержене право володіння Чернігова навколишніми землями. Міщани просили підтвердити ці грамоти новим імператорським указом.

Головними відповідальними за виконання законодавства були війти і члени магістрату. Така відповідальність закріплювалась у кодексі "Права, за якими судиться малоросійський народ". До неї додавалась вимога бути "в правахъ искусныхъ" [9, с. 452], тобто війти і члени магістрату повинні були знати діюче в містах законодавство.

Вище вказано на проблему незаконного привласнення старшиною і духовенством міських сіл і містечок. Магістрати вели судові тяганини за ці села. Такі процеси могли тривати до десяти і більше років. Наприклад, у 1740–1752 рр. велась тяганина між переяславським війтом К.Савоновим та Переяславським полковником Сулимою за Великомостенський хутір, яка закінчилась на користь магістрату.

Розглянемо правові цінності міщан. Найголовнішою серед них було право. У боротьбі за свої права і привілеї перед російськими чиновниками право було єдиним засобом хоч якось звернути їх увагу на своє автономне становище в суспільстві і рівноправність із російськими станами.

Міщани були налаштовані на верховенство права. Ця правова цінність була найголовнішою різницею між європейською та азійською моделями держав, якими були відповідно Гетьманщина і Російська імперія. Міщани користувалися верховенством права для боротьби за свій статус у суспільстві в умовах інкорпорації. Кульмінаційним моментом для його використання була Законодавча Комісія 1767–1768 рр. Під час її засідань депутати від міст Гетьманщини головним аргументом для обґрунтування свого протесту спиралися саме на норми права, які порушувались у результаті втілення в життя нововведень, що обговорювались. Наприклад, першим аргументом депутата від м.Ніжина Івана Костенича під час його протесту на нововведення щодо заборони торгувати через малоросійські митниці було посилення на норми магдебурзького права, які суперечили такій забороні. Депутати були категорично проти єдиного законодавства для всієї імперії, бо в результаті цього магдебурзьке право просто припинило своє існування і міщани ставали на одну ланку з селянами.

Право як цінність розглядалась у вигляді магдебурзького права. Воно діяло в містах Гетьманщини, які мали відповідні привілеї і відрізнялося від інших демократичністю і реалізацією в реальному житті. Особливо цей стан населення Гетьманщини почав усвідомлювати його як цінність із розгортанням процесу її інкорпорації до складу Російської імперії, коли постала загроза ліквідації автономії міст, які вже мали статус магдебурій та тих, які втрачали перспективу її отримати.

Незважаючи на утиски російського уряду щодо наступу на автономію міст, остання залишалась правовою цінністю.

Із боротьби за магдебурзьке право випливає існування автономії як правової цінності. У період діяльності Законодавчої Комісії міщани активізували роботу з повернення містам статусу магдебурзького права часів XVII ст., тобто надання містам Гетьманщини статусу європейських, в основі яких лежало їх автономне існування. Законне

повернення автономії було першою вимогою у "Наказах" м.Полтави, Чернігова, Ніжина, Стародуба і Новгород-Сіверського.

Цікаво зробити аналіз правосвідомості міщан Гетьманщини. Вони усвідомлювали необхідність відстоювати право на автономне існування міст, тому що полкова старшина активно взялась за втілення ідеї підпорядкування міст своїй владі. Магістрати включились у боротьбу за існування в містах магдебурзького права. Своєю спроможністю мати такий статус довели Київ, Переяслав, Ніжин, Погар, Чернігів і Стародуб.

Існування магдебурзького права вважали вічним. Воно було незалежним у свідомості міщан. Укладачі "Пунктовъ магистратськихъ и мѣщанскихъ м.Нѣжина" вважали, що указом імператриці від 1742 р. "утверждено право магдебургское на вѣчность" [12, с. 22]. На їх думку, воно повинно було регулювати відносини всіх мешканців міста Ніжина "мѣщанъ Нѣжинскихъ, купцовъ, ремесниковъ и всякихъ чиновниковъ и перекупцевъ, и всякой мелкой кондиции людей" [12, с. 22].

Якщо міщани боролись за існування в містах магдебурзького права, то вони відстоювали і відповідні суди, в яких би ці норми діяли. Такими судами були магістратські. У "Правах, за якими судиться малоросійський народ" визначено основне завдання магістратського суду. Тут зазначається, що "судъ же тотъ производитъ ежедневно, кромѣ праздничныхъ и торжественныхъ дной, по всякимъ челобитчскимъ и кримінальнмхъ дѣлам, следуя оныѣнадлежащимъ правнымъ порядкомъ и совершенное дѣла рѣшеніе и приговоръ, токмо же по артикуламъ сего права, а не по своему мнѣнію и договорамъ" [6, с. 453]. Міщани – укладачі "Наказів" вважали необхідним існування таких судів у містах із магдебурзьким правом. Їм повинно було підпорядковуватись все населення міста. Злочин розглядався і розправа чинилася там, де він був скоєний. Наприклад, якщо порушення законодавства відбулось у Ніжині, він незалежно від походження і міста проживання злочинника розглядався Ніжинським магістратським судом.

Міщани виступали проти суду за Статутом, тому що він суперечив юридичним нормам, які закріплювали існування магдебурзьких судів, згідно з якими магістратський суд керувався під час здійснення судочинства нормами магдебурзького права. Ніжинські міщани у "Пунктахъ магистратскихъ и мѣщанскихъ" помістили скарги на створення нових судових і адміністративних органів влади в Ніжині, які, згідно з нормами магдебурзького права, створені незаконно. Серед них укладачі "Пунктовъ" називають "полковую канцелярію и полковой судъ, и три полковыя сотенныя канцеляріи, и городовое отаманское

правління, вь недавнѣ время городской и земской суды"¹, "... словесный великороссійскихъ купцовъ судъ, а для протесту векселей опредѣлень публичный нотаріусъ изъ великороссійскихъ купцовъ"². Існування на території міста таких органів влади суперечило нормам магдебурзького права.

В умовах процесу інкорпорації міщани відстоювали свої політико-правові надбання в процесі правотворчості. Саме для цього були створені "Права, за якими судиться малоросійський народ" (1743 р.) і "Накази" до Законодавчої Комісії 1767–1768 рр. Вони містять головні норми законодавства, якими керувались їх укладачі в процесі написання. Цим документам питаманий політико-правовий досвід, отриманий не тільки під впливом інкорпорації Гетьманщини до складу Російської імперії, але й перебуванням під протекцією Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої. В правотворчості міщан XVIII ст. сконцентрувались усі проблемні політико-правові питання і прагнення їх вирішити по-своєму, згідно з прийнятими політичними рішеннями незалежно від думки російських чиновників.

Таким чином, політична і правова культура міщан Гетьманщини у XVIII ст. не внесла революційних змін у свій розвиток, а навпаки, намагалася зберегтиса хоча б на тому рівні, де вона знаходилась під протекторатом Речі Посполитої. Усвідомлення такої необхідності сприяло закріпленню в середовищі міщан засад формування громадянського суспільства. Аналіз правової культури показує, що цей стан населення був частиною демократичної, правової держави, яку намагався зберегти всіма силами.

Література

1. Almond G. The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations / Almond G. and Verba S. // Princeton, N. J. 1963. – P. 498 ; Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Полис. – 1992. – № 4. – С. 122–134.
2. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / П. М. Сас. – К. : Либідь, 1998. – 296 с.
3. Струкевич О. К. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання) / О. К. Струкевич. – К. : Інститут історії України, 2002. – 533 с.
4. Горобець В. М. Присмерк Гетьманщини. Україна в роки реформ Петра I / В. М. Горобець. – К., 1998. – 323 с.
5. Тимошук О. Магістратські і ратушні суди у самоврядуванні міст України-Гетьманщини XVII–XVIII століть / О. Тимошук // Право України. – 2000. – № 4. – С. 110–114 ; Кобилецький М. Суд і судочинство в містах

¹ СИРИО. – Т. 144. – С. 23.

² СИРИО. – Т. 144. – С. 24.

України за магдебурзьким правом / М. Кобилецький // Право України. – 2008. – № 12. – С. 139–145.

6. Права, за якими судиться малоросійський народ / [упряд. К. Вислобоков]. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1998. – 547 с.

7. Максимович Г. А. Выборы и Наказы в Малороссии въ Законодательную Комиссію 1767 г. / Г. А. Максимовичъ. – Нѣжинъ, 1917.

Ч. 1. – 1917. – 347 с.

8. Наказъ жителей города Чернигова // Наказы малороссийским депутатам 1767 г. и акты о выборах депутатов Комиссии сочинения Уложения (б.г., б.м.). – К., 1864. – С. 78–88.

9. Наказъ отъ жителей города Чернигова // Сборникъ Императорскаго русскаго историческаго общества. – СПб., 1914. – 481 с. – С. 120–128.

10. Наказъ жителей города Полтавы // Наказы малороссийским депутатам 1767 г. и акты о выборах депутатов Комиссии сочинения Уложения (б.г., б.м.). – К., 1864. – С. 113–123.

11. Полное собрание законовъ Россійской Имперіи съ 1649 года. – СПб. : Типографія II Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1830.

Т. IX. – 1830. – 1023 с.

12. Пункты магистратскіе и мѣщанскіе отъ жителей города Нѣжина // Сборникъ Императорскаго русскаго историческаго общества. – СПб., 1914. – 481 с. – С. 22–41.

УДК 008(477.51):725.94

П.П.Моціяка

Чому в Ніжині так і не був побудований пам'ятник князеві О.А.Безбородьку?

У дослідженні зроблено спробу реконструювати перебіг маловідомих подій, пов'язаних з намірами громади Ніжина на зламі ХІХ–ХХ ст. вшанувати пам'ять князя О.А.Безбородька як фундатора – засновника Ніжинської вищої школи. На основі архівних документів автор розкриває причини невдачі діяльності Комітету зі встановлення пам'ятника князеві О.А.Безбородьку.

Ключові слова: пам'ять, пам'ятник, монумент, обеліск, Комітет зі встановлення пам'ятника князеві О.А.Безбородьку.

В исследовании предпринята попытка восстановить ход малоизвестных событий, связанных с намерениями общественности Нежина на стыке ХІХ–ХХ вв. почтить память князя О.А.Безбородько

как основателя Нежинской высшей школы. На основании архивных документов автор раскрывает причины неудачи деятельности Комитета по сооружению памятника князю А.А.Безбородко.

Ключевые слова: память, памятник, монумент, обелиск, Комитет по сооружению памятника князю А.А.Безбородко.

In the research the author tries to reconstruct the little known events connected with intention of the citizens of Nizhyn to honor the memory of Prince A.A.Bezborodko as founder of Nizhyn Higher School. He explains the reasons of unsuccessful activity of the Committee of erection of the monument to Prince A.A.Bezborodko on the basis of archived documents.

Key words: memory, monument, Committee of erection of the monument to Prince A.A.Bezborodko.

Відповідно до сучасних тлумачних словників, одне із значень слова "пам'ятник" – це скульптурна споруда в пам'ять якоїсь особи, чи події, чи чогось іншого. Слово "пам'ятник" тотожне латинському "monumentum" (від monere – нагадувати). Інакше кажучи, пам'ятник не дає забути, "нагадує" нам про тих людей, яким ми в чомусь завдячуємо. Рівно сто років від 1820 до 1920 р. ніжинська вища школа носила ім'я її засновника князя Олександра Андрійовича Безбородька (1747–1799). Поява в 1820 р. навчального закладу в Ніжині докорінним чином змінила долю міста, дала йому, образно кажучи, "друге дихання". І тому, коли в 1899 р. громадськість Ніжина хотіла вшанувати пам'ять князя О.А.Безбородька (у зв'язку зі 100-річчям від його смерті), тоді й виникла ідея, окрім відповідних урочистостей, поклопотатися перед владою про можливість побудови пам'ятника засновнику ніжинської вищої школи. Проте ця чудова ідея так і не вдалося реалізувати, а сама епопея з побудовою пам'ятника розтягнулася майже на чверть століття. Чому так сталося?

На жаль, дотепер немає жодного дослідження історії стосовно побудови пам'ятника князеві О.А.Безбородьку в Ніжині і навіть більше: ніде немає і згадок про спробу увічнення пам'яті нашого батька-засновника. Відтак, спробуємо здійснити реконструкцію подій столітньої давнини за відшуканими архівними документами і спогадами учасників чи сучасників цієї благородної справи.

100 років від дня смерті Олександра Андрійовича Безбородька виповнювалося 6 квітня (ст. стилю) 1899 р. Більше ніж за місяць до цієї дати – 24 лютого 1899 р. – група вихованців Юридичного ліцею та Інституту князя Безбородька звернулися до чернігівського губернатора Є.К.Андрієвського з проханням поклопотати перед вищою владою про дозвіл на спорудження пам'ятника князю. Губернатор, у свою чергу, звернувся з відповідним запитом до Міністерства внут-

рішніх справ і, як повідомляв губернатор у своєму листі від 24 липня повітовому предводителю дворянства К.С.Троцині, "П. Міністр дозволив відкрити підписку для збору добровільних пожертвувань в межах Чернігівської і прилеглих до неї Полтавської і Київської губерній на спорудження в м.Ніжині пам'ятника засновнику Лицею князю Безбородьку" [1]. Таким чином, дозвіл влади було отримано і справа зрушила з місця.

Передовсім відбулося організаційне оформлення "Комітета по спорудженню пам'ятника князю Безбородько в Нежине". На превеликий жаль, у документах Комітету не виявилось протоколів його перших засідань чи якихось інших документів, які б дали змогу точно визначити дату організації Комітету. Первісний склад Комітету був таким: почесним головою Комітету був К.С.Троцина, головою Комітету – Ф.Ф.Гельбке (директор Історико-філологічного інституту князя Безбородька), секретарем – С.І.Кашпровський, скарбником – А.Ф.Абрамов, а членами Комітету – С.В.Григорович, І.М.Дейкун, А.В.Добіаш, С.І.Кулжинський, М.І.Манцов, І.О.Сребницький, І.Г.Турцевич [2].

Наприкінці 1899 р. у друкарні Глезера (м. Ніжин) було замовлено необхідні для збору коштів і роботи Комітету канцелярські книги, бланки, відозви, конверти та інше. 18 січня 1900 р. друкарня надіслала Комітетові рахунок за виконане замовлення на 57 руб. 95 коп. Серед підготовленого друкарнею, зокрема, було: 1500 бланків підписних листів, 10 квітанційних книжок на 100 квітанцій кожна, 1500 відозв, 1 книга для запису протоколів тощо [3]. Так, наприклад, відозва була віддрукована на бланку Комітету і містила однаковий текст, куди від руки тільки вписували ім'я того добродія, до якого зверталися з проханням підтримати коштами ідею спорудження пам'ятника. З огляду на важливість розміщеної у відозві інформації про анонсовану справу вважаємо за необхідне подати повний текст цієї відозви: *"6 апреля 1899 года исполнилось сто лет со дня кончины князя А.А.Безбородко, с именем которого связано существование в г.Нежине (Черниговской г.) высшего учебного заведения, воспитавшего и образовавшего значительное число полезных деятелей на различных поприщах государственной и общественной жизни. Среди бывших воспитанников Лицея и Института князя Безбородко, а также членов учебной корпорации Института и состоящей при нём Гимназии и местных жителей возникла мысль почтить память князя Александра Андреевича Безбородко сооружением ему памятника в г.Нежине, на городской площади против здания Института. Г.Министром Внутренних Дел разрешён для сей цели сбор пожертвований в пределах Черниговской, Полтавской и Киевской губерний. Избранный на основании разрешения*

Г.Министра Внутренних Дел Комитет по сооружению памятника князю А.А.Безбородко обращается с покорнейшей просьбой к лицам, сочувствующим мысли почтить память выдающегося государственного деятеля и виновника учреждения на юге России высшего учебного заведения, принять участие в этом деле своими пожертвованиями. Приём пожертвований принимается казначеем комитета д.с.с. (действительным статским советником – П.М.) А.Ф.Абрамовым по адресу: г.Нежин (Черниговской губ.), Историко-Филологический институт, в Комитет по сооружению памятника князю А.А.Безбородко. Отчёт о поступивших пожертвованиях по мере поступления будет печататься в Новом времени, Киевлянин и Губернских Ведомостях Черниговских и Полтавских.

Председатель Комитета (подпис Ф.Ф.Гельбке)

Секретарь Комитета (подпис Е.О.Кашпровського)" [4].

Разом з тим збір коштів затягувався в часі, а надходження були не такими значимими, щоб ставити питання про виготовлення власне пам'ятника якимось скульптором чи спеціалізованою фірмою. Незважаючи на істотне розширення географії збору пожертв (у підписних листах можна зустріти такі міста, як Іркутськ, Майкоп, Троїцьк Оренбурзької губернії, Ялта та ін.), кошти збиралися протягом 1900–1903 рр., аж поки справа не зійшла нанівець. За браком відповідних документальних свідчень важко встановити причини такого затухання збору. Найбільш вірогідними видаються дві причини: по-перше, це пояснюється недостатньою активністю членів Комітету і особисто його голови Ф.Ф.Гельбке, які під час збору коштів обмежилися тільки підписними листами і не вдалися до широкомасштабних громадських акцій на зразок лотерей, чи благодійних вечорів з концертами, виставами і т.п., які б змогли суттєво поповнити касу Комітету; по-друге, мабуть, тоді на межі XIX–XX ст. ім'я О.А.Безбородька не було достатньо відомим і популярним, що спонукало б людей на відповідні грошові пожертви. Тому в 1903 р., розуміючи, що цих зібраних грошей (близько 1 тис. руб.) не вистачить на гідний О.А.Безбородька пам'ятник, Комітет вирішив зібрані кошти поки що покласти в банк на депозит і дочекатися кращих часів і нової хвилі збору.

Проте надалі ситуація аж ніяк не покращувалася, а скоріше – навпаки. Під час революції 1905–1907 рр., звісно, було не до пам'ятника, коли навіть Інститут декілька місяців не функціонував. Потім настали не кращі післяреволюційні роки, прихід нового директора І.І.Іванова, який, не маючи належного контакту з колективом, не ініціював відновлення збору коштів. Недостатнє фінансування Історико-філологічного інституту з боку освітнього відомства теж не

спонукало до активізації щодо відновлення справи про побудову пам'ятника.

Новий поворот в історії з пам'ятником пов'язаний з ім'ям директора Історико-філологічного Інституту Йосифом-Ернестом Андрійовичем Леціусом, який очолив Інститут у вересні 1913 р. Дізнавшись про діяльність Комітету і зібрані кошти, він запропонував відновити роботу Комітету з побудови пам'ятника і, нарешті, завершити справу, що надто затягнулася. Саме директор Інституту і очолив Комітет, який 15 січня 1914 р. провів засідання Комітету, де були присутні його члени: Й.-Е.А.Леціус, С.І.Кулжинський і М.М.Бережков. Голова Комітету доповів присутнім, що зібрані кошти до кінця 1903 р. станом на кінець 1912 р. склали (разом із відсотками за депозит) суму в 1251 руб. 14 коп. Крім того, повинні були бути ще нарахування за відсотками за 1913 р. (більше 30 руб.). Заслухавши цю інформацію, Комітет ухвалив: "1. Розпочати спорудження пам'ятника у садибі Інституту перед головною будівлею Інституту. Комітет висловився за спорудження обеліска з білого мармуру, чорного граніту чи лабрадору (чорний місячний камінь — П.М.) з медальйонними зображеннями ідейного засновника нинішнього Інституту кн. О.Безбородька і вихованців його волі гр. І.Безбородька і гр. Г.Кушелева-Безбородька" [5]. Звертаємо увагу на дві нові обставини, які з'явилися в цій ухвалі. Перша пов'язана з місцезнаходженням пам'ятника, який раніше передбачалося встановити на площі перед Інститутом, то тепер місце для нього було обрано вже в межах садиби Інституту, тобто за його парканом і ближче до головної будівлі. Друга нова обставина цієї ухвали означала спорудження не пам'ятника з бюстом князя О.А.Безбородька, а обеліска з прилаштованими до нього медальйонними зображеннями відразу трьох осіб.

Чим пояснити такий поворот у рішеннях Комітету? Цілком очевидним для голови Комітету було розуміння браку коштів для пам'ятника з бюстом і того, що на нові істотні надходження не варто розраховувати. Це підтвердилося в наступні місяці. Після того як М.М.Бережков опублікував у "Новом времени" оголошення про відновлення діяльності Комітету, то на його рахунок надійшло всього 32 руб. 85 коп. і сам М.М. Бережков вніс ще 10 руб., що загалом склало суму в 1324 руб. 01 коп. [6]. Крім того, можна припустити, що голова Комітету (як директор Інституту) силою своєї влади наполіг саме на такому рішенні, яке виводило справу із глухого кута. Уже пізніше, за нового директора І.П.Козловського, І.Г.Турцевич зауважував, що "ми, члени Комітету, були проти чорного кольору пам'ятника. Я також заперечував проти розмірів пам'ятника, пропонуючи надіслати проект пам'ятника до Академії мистецтв [...] Завжди я відстоював право

Комітету, пропонуючи навіть запросити до нього ще інспектора Інституту і зав. Гімназією при Інституті, на що голова (тобто Лециус – П.М.) заперечив: "Чим більше, тим гірше. Все, що я зробив гарного, зробив як автократ" [7]. Якщо ці свідчення І.Г.Турцевича є правдивими, а не кон'юнктурними на той момент, то це означає, що в Комітеті не було однастайності в думках і рішеннях. На користь такого судження свідчить і витяг з протоколу засідань Історико-філологічного товариства при Інституті князя Безбородька від 14 березня 1912 р., коли про пам'ятник князю майже забули. На цьому засіданні професор І.Г.Турцевич виступив з доповіддю "Пам'ятники-бюсти" і, зокрема, висловився, що "до постановки пам'ятників-бюстів на площах, вулицях тощо, лектор ставиться загалом негативно" [8], тобто у самого І.Г.Турцевича, мабуть, не було твердої позиції стосовно вигляду пам'ятника.

Проте повернемося до рішень Комітету від 15 січня 1914 р. Важливим і показовим було інше рішення – "уповноважити голову Комітету вести відповідні переговори з Київською фірмою Ріццолатті (правильно буде – Ріццолатті – П.М.) і за потреби також з іншими фірмами і представити Комітету ескізний план задуманого пам'ятника з кошторисом, що не виходить за межі наявних коштів" [9]. Така ухвала давала можливість найближчим часом спорудити пам'ятник (у межах зібраних коштів) і покласти край багаторічній тяганині.

Голова Комітету тоді ж звернувся до двох київських фірм Ріццолатті і Де-Веккі стосовно виготовлення пам'ятника за ціною не більше 1300 руб. Обидві фірми досить оперативно (тоді ж у січні 1914 р.) надіслали свої міркування стосовно кошторису та ескізні проекти пам'ятника. Зокрема, фірма Ріццолатті (відома виготовленням пам'ятної гоголівської дошки в 1909 р. та її встановленням на будівлі Інституту) надіслала свої зауваження і щодо фундаменту пам'ятника: "Фундамент пам'ятника повинен бути в квадраті в 2 ½ аршини (бл. 178 см – П.М.) і глибиною до материка, тобто до твердої землі з цегли чи гранітних каменів на цементі" [10]. Ці рекомендації дозволяють припустити, що Комітет, мабуть, з метою економії коштів планував самотужки підготувати фундамент для постаменту і власне пам'ятника.

Отримавши ескізні проекти і кошториси від виробників, голова Комітету 19 лютого 1914 р. скликав засідання для їх обговорення і прийняття рішень. Проте на початку засідання І.Г.Турцевич зробив заяву, що необхідно з'ясувати, чи має право Комітет на зібрані кошти, оскільки для всіх депозитів, як він висловився, "існувала давність і після закінчення певного терміну кошти переходять до казни". Тому Комітет ухвалив єдине у тому засіданні рішення – з'ясувати законність прав Комітету на зібрані кошти [11]. Як виявилось, ці побоювання

щодо прав на кошти були безпідставними – казна цих грошей не привласнювала.

7 березня 1914 р. Комітет ухвалив рішення негайно замовити пам'ятник і, ознайомившись з пропозиціями обох фірм, віддав перевагу фірмі Де-Веккі, яка зобов'язалася виготовити, доправити на місце та поставити пам'ятник або з лабрадору, або з мармуру з бронзовими медальйонами за 1280 руб. За підсумками додаткових переговорів з фірмою Комітет 26 березня схилився до виготовлення пам'ятника з лабрадору [12]. Фірма Де-Веккі, даючи свою оцінку обом проектам, зазначала, що рекомендує робити їх з чорного лабрадору, "оскільки цей матеріал є дешевшим і міцнішим за мрамур. Крім того, пам'ятник, виготовлений з чорного каменю, завжди буде виглядати величнішим за білий" [13].

Як випливає зі звіту Й.-Е.А.Лецюса про роботу Комітету (від 27 листопада 1914 р.), доставка окремих частин пам'ятника до Ніжина була дещо сповільнена війною, що розпочалася 19 липня 1914 р. З початком війни антинімецька істерія навколо Й.-Е.А.Лецюса (німця за походженням) призвела до клопотання губернатора І.І.Стерлігова щодо відсторонення директора Інституту від посади. Фактично з кінця серпня Й.-Е.А.Лецюс не керував життям Інституту (і до грудня 1914 р., коли надійшов наказ про його звільнення), залишаючись, проте, головою Комітету зі спорудження пам'ятника князю Безбородьку.

21 жовтня 1914 р. до садиби Інституту було перевезено 323 пуди каменю для п'єдесталу пам'ятника, що був надісланий фірмою Де-Веккі, а 25 листопада члени Комітету Й.-Е.А.Лецюс і М.М.Бережков прийняли доставлені з Києва 14 великих ящиків з деталями пам'ятника [14]. Проте виконувач обов'язків директора Інституту інспектор І.І.Семенов не давав згоди на встановлення пам'ятника без дозволу вищого начальства. Видається більше ніж імовірним, що І.І.Семенов і не збирався робити запит стосовно пам'ятника, розуміючи, що ось-ось повинен надійти наказ про звільнення Й.-Е.А.Лецюса з посади. Неприязне ставлення І.І.Семенова до директора з необхідною повнотою знаходить підтвердження у багатьох документах із фонду Історико-філологічного Інституту за 1914–1918 рр. (навіть коли Й.-Е.А.Лецюса вже давно не було в Ніжині). Не зупинявся інспектор і перед наклепом на колишнього директора, звинувачуючи його у фінансових зловживаннях у Інституті і нібито повному нехтуванні головою Комітету думки членів цього Комітету. У своїй доповідній записці (наприкінці 1918 р.) на ім'я вже нового директора І.П.Козловського, І.І.Семенов, зокрема, зазначав, що Лецюс запропонував Комітетові завершити справу, "поставивши князю Безбородьку хоча б найскромніший пам'ятник. Комітет неохоче йшов на це, але Лецюс, штучно підбираючи висловлю-

вання у протоколах, добився свого. Він замовив фірмі Де-Веккі у Києві скромний пам'ятник з чорного дрібнозернистого лабрадору з 3 бронзовими медальйонами і 4 тумбами з доставкою, встановленням і фундаментом за ціною 1280 руб." [15]. Пересмикуючи факти, І.І.Семенов далі зазначав, що "встановлення пам'ятника зустрів протиждю як з боку інших двох членів Комітету (має на увазі І.Г.Турцевича і М.М.Бережкова – П.М.), які визнавали дії п. Леціуса самоуправством і вважали замовлений пам'ятник не мистецьким, так і з боку Правління (Інституту – П.М.), яке вагалось дати згоду на встановлення пам'ятника в палісаднику Інституту без дозволу вищого начальства (за первісним проектом Комітету передбачалося встановити пам'ятник на площі перед садибою Інституту)" [16].

23 грудня 1914 р. Й.-Е.А.Леціус підготував і подав на розгляд Комітету свій звіт про роботу на посаді голови Комітету та всі його справи і рахунки, оскільки 24 грудня за розпорядженням влади він і його сім'я висилалися до Самари. Останній абзац звіту голови містив прохання до членів Комітету "схвалити зроблений мною вибір пам'ятника. А саме, я собі дозволив віддати перевагу другому варіанту проекту фірми Де-Веккі, тому що цей варіант, за моїм мистецьким розумінням, безперечно, є монументальнішим" [17]. Приймаючи папери Комітету від Й.-Е.А.Леціуса, М.М.Бережков зазначав, що всі грошові витрати є правильними [18].

З від'їздом Й.-Е.А.Леціуса справа з пам'ятником знову стала гаснути, бо нового голову Комітету не обирали і ніхто не хотів брати на себе місію завершення розпочатого. Все необхідне було на місці і не вистачало тільки вольового рішення. За такої бездіяльності всіх до цього причетних минув 1915 р., а потім і половина 1916 р. і, нарешті, до Інституту надійшла звістка про призначення нового директора – професора російської історії І.П.Козловського, який протягом 1907–1909 рр. працював викладачем історії у гімназії Інституту і якого колектив добре знав. У "Щоденнику" М.М.Бережкова за 3 липня 1916 р. з'явився такий запис: "Говорять, що Іван Павлович Козловський вже затверджений директором нашого Інституту. Може бути, нам з ним вдасться встановити пам'ятник Безбородькам. І напевне – вдасться!" [19]. Ця констатація М.М.Бережкова засвідчує, що він не був противником встановлення пам'ятника, виготовленого фірмою Де-Веккі і якого хотів встановити Й.-Е.А.Леціус. Адже М.М.Бережков записав у "Щоденнику" про пам'ятник "Безбородькам", а не "князеві Безбородьку", як це планувалося ще 1899 р., але, зважаючи на брак коштів, Комітет обмежився скромнішим пам'ятником. І, взагалі, у щоденниках М.М.Бережкова немає й натяку на якусь образу на Й.-Е.А.Леціуса за якісь неправильні дії, а є тільки теплі слова про людські якості

голови Комітету і директора Інституту [20]. Разом з тим у М.М.Бережкова ще жевріла надія за допомогою нового директора таки встановити пам'ятник, а це викликає певні сумніви стосовно порядності інспектора І.І.Семенова у справі з пам'ятником.

Директор Інституту І.П.Козловський зробив спробу вирішити долю пам'ятника відразу ж після свого призначення на посаду. Проте протягом серпня – жовтня 1916 р. він зустрів ті ж труднощі, що і його попередник. Скликана ним особлива нарада з колишніх ліцеїстів і вихованців Інституту збрала всього 12 осіб. Нарада не визнала себе повноважною стосовно розв'язання проблеми. Тодішній почесний попечитель Інституту граф О.О.Мусін-Пушкін схвалив проект пам'ятника, але запропонував відкласти його встановлення до 1920 р., коли буде святкуватися сторічний ювілей самого навчального закладу князя О.О.Безбородька [21]. Всі ці обставини спонукали директора ухвалити одне до певної міри символічне рішення. 11 квітня 1918 р. 13 ящиків з деталями пам'ятника, які до цього рівно три з половиною роки пролежали в палісаднику Інституту під відкритим небом, були перевезені в один із господарських сараїв Інституту [22].

Якось надія знову зажевріла в період Гетьманату П.Скоропадського, коли протягом декількох місяців не було ніяких потрясінь чи переворотів. І.П.Козловський доручив І.І.Семенову підготувати звіт про роботу Комітету і подати пропозиції щодо пам'ятника. У своєму звіті І.І.Семенов вказав і можливі рішення у цій справі: "1. Визнати можливим встановити вже отриманий пам'ятник і використати решту грошей (близько 400 руб.) на встановлення (відповідно до умов з фірмою Де-Веккі, яка не відмовляється від прийнятого нею на себе зобов'язання, незважаючи на зміну цін на робочі руки);

2) визнати пам'ятник непридатним, повернути його фірмі (вона згодилася прийняти його за умови перевезення назад за рахунок Комітету); у такому випадку буде необхідним:

3) відшукати нові джерела надходжень для збору коштів на встановлення більш гідного пам'ятника" [23]. До речі, на рахунку Комітету станом на 1918 р. знаходилося 395 руб. 56 коп. [24], так що ця мізерна сума робила 3-й пункт вищезгаданих пропозицій І.І.Семенова зовсім нездійсненним в умовах тодішньої великої дорожнечі і безгрошів'я інтелігенції.

Директор Інституту (він же і голова Комітету) запропонував провести опитування викладачів Інституту і гімназії та громадськості міста стосовно долі пам'ятника. Загалом було опитано більше 30 осіб, причому одна частина людей взагалі не висловила ніякої думки стосовно пам'ятника, а тільки поставила свій підпис, друга частина, не маючи власної позиції, висловилася в підтримку конкретних пропо-

зицій інших осіб, а третя частина опитаних висловилися цілком певно, не посиляючись на думку інших. Наводимо деякі думки учасників опитування:

"Г.В.Малеванський – На значне надходження коштів не варто розраховувати – не такі наступили часи. Який є пам'ятник, такий і поставити [...]"

С.М.Купич – Вважаю небезпечним ставити в ці роки пам'ятники, коли голотою розбиваються пам'ятники великих історичних діячів. Відкласти до кінця смуги [...]"

В.І.Резанов – Необхідно відкласти справу [...]"

П.О.Заболотський – 3 мотивів, наведених С.М.Купичем і В.І.Резановим, вважав би правильним відкласти встановлення пам'ятника [...]"

П.С.Коробка – Вважаю, що тепер немає коштів встановити пам'ятник" [25]. Загалом, переважна більшість опитаних осіб висловилися близько до позиції на той час вже покійного почесного попечителя Інституту О.О.Мусіна-Пушкіна, тобто відкласти до кращих часів, проте, не вказуючи точної дати, в т.ч. і 1920 р.

До кінця 1918 р. було декілька спроб Комітету вирішити долю пам'ятника, проте на зібрання приходило зовсім мало людей. У "Щоденнику" М.М.Бережкова є досить промовистий запис від 2 грудня 1918 р.: "Зібрання про пам'ятник кн. Безбородьку не відбулося: цією справою очевидно мало цікавляться" [26]. Тоді 2 грудня на збори прийшли тільки М.М.Бережков, В.І.Резанов і І.П.Козловський [27].

Крім того, у грудні 1918 р. І.П.Козловський за власним бажанням залишив посаду директора Інституту, що, звичайно, ускладнило перспективу встановлення пам'ятника, хоча й залишався він на посаді голови Комітету до літа 1919 р., коли в серпні він і його сім'я переїхали до Ростова-на-Дону. М.М.Бережкову знову довелося приймати папери Комітету тепер і від І.П.Козловського, як і в 1914 р. від Й.-Е.А.Леціуса.

Навесні 1919 р. трохи не відбулося своєрідне "закриття" питання про пам'ятник князеві Безбородьку. Розчарований відсутністю хоча б якогось просування у справі встановлення пам'ятника за умов повного збайдужіння всіх до пам'яті засновників вищої школи в Ніжині, І.П.Козловський у квітні 1919 р. погодився продати невстановлений монумент викладачу Інституту В.О.Заболотському, який від імені ніжинського Педагогічного товариства прохав продати його на планований пам'ятник його братові П.О.Заболотському, який трагічно загинув у грудні 1918 р. Справа була майже вирішеною, коли Комітет на своєму засіданні 17 травня виступив проти продажу. Крім того, професори І.Г.Турцевич і М.М.Бережков запропонували звернутися до Конференції Інституту надати своїх представників до складу Комітету [28]. Але все це було схоже на агонію Комітету з огляду на його

тривалі і безуспішні спроби реанімувати проєкт встановлення пам'ятника князеві Безбородьку.

Коли ж наприкінці 1919 р. в Ніжині "всерйоз і надовго" встановилася влада більшовиків, то про які пам'ятники князям чи графам можна було говорити, не наражаючи себе і свою сім'ю на неминучу розправу за симпатії "до контри"?

Крапку в епопеї багатотрагедального пам'ятника було поставлено в 1922 р., коли, як згадував колишній ректор Ніжинського Інституту Народної Освіти О.О.Карпеко, в одному з інститутських сараїв було виявлено пам'ятник, то було запропоновано до 5-ої річниці революції встановити "памятник павшим в борьбе за Советскую власть" [29]. Щоправда, в офіційних запрошеннях на плановані урочистості (о 14-й год. 7 листопада 1922 р.) зазначалося, що буде відкриття перед будівлею Інституту "памятника павшим в борьбе за освобождение рабочего класса" [30]. То який же насправді напис був на пам'ятникові? У "Материалах по истории Нежина" професора М.М.Бережкова знаходимо точне формулювання посвяти на пам'ятнику (подаємо мовою оригіналу, зі збереженням стилю і орфографії автора): "Внутри институтского двора, перед фасадом стоит небольшой, но изящный обелиск из лабрадора; надпись на металлической доске гласит, что памятник поставлен "Павшим в борьбе за освобождение рабочего класса, от Нежинского Института Народного Образования, в день пятой годовщины пролетарской революции, 1917 7/XI – 1922 года" [31].

Ось так, без зайвої делікатності, досить просто і швидко вирішилося те, що майже чверть століття "тонуло" в інтелігентських дискусіях і мало просунулося до реального втілення.

Відповідаючи на питання: "Чому в Ніжині так і не поставили пам'ятник князеві О.А.Безбородьку?", треба відзначити те, що однозначної відповіді і конкретного винуватця ми не знайдемо. Проблема була досить багатогранною і, на нашу думку, мала низку чинників чи обставин, які не дозволили це реалізувати, а саме:

- по-перше, недостатня організаційна активність Комітету зі спорудження пам'ятника князю О.А.Безбородьку;
- по-друге, слабка агітаційно-просвітницька робота в межах навіть трьох визначених губерній, не говорячи вже про інші регіони;
- по-третє, відсутність тісних взаємин Комітету з миською громадою, установами і владою м.Ніжина;
- по-четверте, розбіжності серед членів Комітету з питання типу пам'ятника (біуст чи обеліск);
- по-п'яте, обмеженість джерельної наповнюваності коштів (був збір тільки за підписними листами);

- по-шосте, вплив зовнішніх чинників, що ускладнювало роботу (революції, війни тощо).

Така невесела констатація спонукає поставити ще одне питання: А чому б сьогодні не відновити історичну справедливість і увічнити пам'ять князя О.А.Безбородька так, як це задумувалося у 1899 р.?

Література

1. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН). ф. 1334, оп. 1, спр. 56, арк. 1.
2. ВДАЧОН, ф. 1334, оп. 1, спр. 57, арк. 1–1 зв.
3. ВДАЧОН, ф. 1334, оп. 1, спр. 56, арк. 30.
4. Там само. – Арк. 30.
5. Там само. – Арк. 2.
6. Там само. – Арк. 6.
7. Там само. – Арк. 35–35 зв.
8. Протоколи засіданій Общества // Сборник Историко-филологического Общества при Институте князя Безбородко в Нежине. – Т. 8. – Отд. 1. – Нежин, 1912/1913. – С. 62.
9. ВДАЧОН, ф. 1334, оп. 1, спр. 56, арк. 2.
10. "Фабрика памятників и умывальников П.Я.Риццолатти и сыновья в Кивее" до И.-Е.А. Лежуса. – 24 счня 1914 р. // Поштова листівка із зібрання колекціонера І.К.Ягодівського (м. Чернігів).
11. ВДАЧОН, ф. 1334, оп. 1, спр. 56, арк. 3.
12. Там само. – Арк. 4 зв.
13. ВДАЧОН, ф. 1334, оп. 1, спр. 58, арк. 2.
14. Там само. – Арк. 24, 17.
15. Там само. – Арк. 34.
16. Там само. – Арк. 34.
17. Там само. – Арк. 6 зв.
18. Там само. – Арк. 7.
19. Бережков М. Н. Дневник. XXIX-я тетрадь. 1916 / М. Н. Бережков // Институт Рукопису НБУВ, ф. XXIII, од. збер. 42, арк. 15.
20. Див.: Бережков М. Н. Дневник. XXVII-я [тетрадь]. 1914 год // Институт рукопису НБУВ, ф. XXIII, од. збер. 39, арк. 22.
21. ВДАЧОН, ф. 1334, оп. 1, спр. 56, арк. 34 зв.
22. Там само. – Арк. 16.
23. Там само. – Арк. 34.
24. Там само. – Арк. 10 зв.
25. Там само. – Арк. 33–33 зв.
26. Бережков М. Н. К Дневнику 1918 г. (под № XXXI). – 1-е дополне-ние. 1918, июнь – октябрь / М. Н. Бережков // Институт рукопису НБУВ, ф. XXIII, од. збер. 45, арк. 23.
27. ВДАЧОН, ф. 1334, оп. 1, спр. 56, арк. 46.

28. Там само. – Арк. 44–45.
29. Карлеко А. А. Там, где учился Гоголь. Ч. II. Рукопис. Машинопис / А. А. Карлеко // Фонди музею історії Ніжинської вищої школи. – Ніжин, 1960. – С. 711.
30. Бережков М. Н. Материали по истории Нежина / М. Н. Бережков // Інститут рукопису НБУВ, ф. XXIII, од. збер. 320, арк. 69 в.
31. Там само. – Арк. 168.

УДК 392.77(477)

Н.В.Жмуд

Образ "чужого" в родинно-обрядовій культурі українців

Стаття присвячена дослідженню образу "чужого" в пологових звичаях як складової родинно-обрядової культури українців та з'ясуванню механізмів і специфіки творення "чужості".

Ключові слова: образ "чужого", родинна обрядовість, пологові звичаї та ритуали, народження, хрещення, менталітет, індивідуалізм.

Статья посвящена исследованию образа "чужого" в родильных обычаях как составной семейно-обрядовой культуры украинцев и выяснению механизмов и специфики создания "чуждости".

Ключевые слова: образ "чужого", семейная обрядность, родильные обычаи и ритуалы, рождение, крещение, менталитет, индивидуализм.

The article is dedicated to the research of the image called "strange" in the maternity ritual as a part of the family ritual Ukrainian culture. Also the article covers the mechanisms and specific character of the creation of "alien".

Key words: image of "strange", family ritual, maternity ritual, birth, christening, mentality, individualism.

Актуальність вивчення образу "чужого" в етнічній культурі українців зумовлена рядом факторів. По-перше, відсутністю узагальнюючих історико-етнологічних досліджень. По-друге, залежністю представлення образу "чужого" у вітчизняному гуманітарному дискурсі від радянської історіографії, в якій простежується демонізоване сприйняття кожного сусіда як ворога, породжене "закритістю" суспільства.

На сьогодні в українському соціумі панує деконструктивний анахронізм, що монокультурна спільнота ототожнюється із соціаль-

ними "низами", які ведуть перманентну боротьбу із "верхами". Як правило, останні часто виступають у ролі "чужих" та наділяються лише негативними характеристиками (зрада, зажерливість, тупість, недолугість), що породжує агресивні фобії народу. Така ситуація вдвічі небезпечна з огляду на одну із основних ментальних парадигм українського етносу – індивідуалізм, концепцією якої є психологічна та господарська замкненість та сприйняття будь-кого поза родиною як "чужого" та потенційного ворога.

Важливо виробити шляхи адаптації, насамперед, молоді до сьогоденішнього глобалізованого світу та привчати її сприймати сусідство, співжиття й контакти різних народів, культур і вір як звичний супровід життя. Звідси важливим завданням є з'ясування феноменів соціального світу, що можуть бути класифіковані як "чуже". Це дозволить простежити принципи формування історичних варіантів конфігурації соціального простору та виявити власне ментальні та запозичені моделі поведінки.

На нашу думку, варто починати саме із родини, яка посідає високе місце в ієрархії етнічних цінностей. Метою нашої статті є простежити природу та специфіку образу "чужого" в родинній обрядовості українців, зокрема, її складовій – пологових звичаях. Методологічними засадами дослідження стали феноменологічна традиція Е.Гуссерля та М.Хайдеггера, що спрямована на вивчення того, як певні феномени з'являються у свідомості, та концепція Б.Вальденфельса, що передбачає споглядання смислів "чужого" у його конкретній локалізації у межах культурного хронотопу.

В традиційних культурах (українці не є винятком) головною умовою визнання повноцінності сім'ї було народження дитини. Оскільки основною категорією "чужості" є межа – частина простору, яка здійснює поділ між "своїм" і "чужим" світом, то весь пологовий обрядово-ритуальний комплекс був спрямований на подолання цих меж.

Оскільки видимість – "фундаментальна прикмета" "цього" світу, тому "той" світ ("чужий") є невидимим. Лише з моменту творення, в даному разі зачаття, з'являється можливість його сприйняття і осмислення, а значить і освоєння. На тему зачаття в народі говорити було не прийнято, особливо з чужими, цим пояснюється під час польових інтерв'ю обтічність і ухиляння від відповідей – це "їх діло", "я за то не знаю" тощо. У трактуванні такого показового акценту на невтручання у чужі стосунки варто вбачати табуованість цієї тематики у традиційному суспільстві, зумовлену як розумінням сакральності статевого акту: коли "чоловік й жінка роблять дитину, то треба, щоб ніхто не знав і не мішав, бо це дитя не зробіться, воно з другого світу приходять, а

шось нехороше може спинити його..." [1], так і специфічною індивідуалізацією особистого простору українців.

Цікаво, що статевий акт часто образно передається за допомогою образу звірів, проте, якщо кінь і бугай, як правило, асоціюються з чоловічою силою, то у випадку з котом і павуком можна говорити про здійснення "нечистого" акту, пов'язаного з іншим світом, адже ці істоти в народних уявленнях пов'язувались з потойбіччям ("чужим"). Це вкотре підкреслює перехід жінки на момент вагітності у світ "чужих".

Продрав котко стелю

Да вправ на постелю:

Поти качався,

Поти валявся,

Поки тій Марушці

Між ніженьки вбрався! [2, с. 37].

Снував павук стелю

Та вправ на постелю.

Де Маруся спала –

Там роженка впала,

Червона калина процвітала [3, с. 146–147].

Важливою категорією у дослідженні образу "чужого" в пологових звичаях та обрядах є "чужий" час, пов'язаний із забороною на зачаття. До табуованих періодів належали пости. До днів, у які було небажано зачинати дитину, відносять великі свята у календарному циклі (Різдво, Великдень, Трійця, Благовіщення тощо); понеділок, середу та п'ятницю як пісні дні; дні місячних у жінки. Враховували й частини доби. Так, не рекомендувалося вступати в інтимні стосунки на момент заходу сонця, оскільки це трактувалося, як межа переходу у світ "чужий" (ніч).

Табу, яких мала дотримуватися вагітна, були теж, насамперед, пов'язані із переходом в інший простір.

Оскільки християнська церква визнавала сексуальні стосунки лише з метою зачаття дитини, в іншому випадку вони вважались блудом. Відповідно, найпоширенішою була "месіанська поза", коли чоловік знаходився вгорі. Інші пози під час сексу вважались розпусними. Єва Левіна [4, с. 355–356] пише, що ще з часів Київської Русі в християнській літературі часто засуджується "неприродний", тобто "чужий" секс. В етнографічних джерелах кінця XIX ст. знаходимо: "із заду найбільш зносяться під час вагітності" [5, с. 41], що пояснюється не тільки незручністю користуватися "природним способом" та страхом нашкочити плоду, а й трактуванням стану вагітної як сакрального, значить "чужого": "або воше беременній нільзя, або не туди, звідки прийде дитина" [6]. Народні уявлення про хвороби майбутньої

дитини та жінки пов'язують потім, насамперед, із частими статевими зносинами в період вагітності.

Так, вагітній жінці й до сьогодні забороняється зупинятися на сакральних "межах", що уявлялись рубежами між світами живих та мертвих – перехрестя доріг, роздоріжжя, поріг хати, стояти у воротах кладовища тощо. На поведінку оточення теж накладали систему заборон з метою забезпечити не тільки нормальний перебіг вагітності, а й спокійне життя інших: Інформатор: "... аби "чуже" нікого не потурбувало. – Автор: "Звідки те "чуже"? – Інформатор: "А хто його знає? З другого якогось світу" [7].

Народження дитини пояснюється як перехід із світу ненароджених ("чужого") у світ народжених ("свій").

У народному світогляді й до сьогодні на Вінниччині побутують уявлення про переселення душі після смерті тіла в інший об'єкт (прим. автора. – науковий термін "метемпсихоза") [8, с. 379], зокрема, душ предків у новонароджених. Мабуть, тому є звичай називати сина/дочку дідовим/бабиним іменем, оскільки померлий передає нащадку разом з ім'ям свої силу, долю, стає його охоронцем. Або протилежний варіант: не давати нащадку імені померлого предка (якщо в того була погана доля), аби той певним чином не нашкодив: "Моя бабця Ганька була така скажена, що най Бог милує, не то що люди – собаки обходили стороною, так боялись. То хотіли внучечку Анічкою назвати. Я сказала: обіжайтесь-не обіжайтесь, не pozwолу. Хоч я сама Ганя. Бо ше іменем долю бабину прикличе, нашо воно дитині?" [9].

Поширеним є вірування про причетність лелеки до народження, який, за уявленнями, приносить дитину із "чужого світу" – "вирію" ("з іншого світу", "із-за обрію", "із-за межі"). Варіантом "чужого" простору є верхівки дерев (груші, сливки, дуба, акації). Ймовірно, мова йде про Дерево роду (схема світобудови), в якій верхівочок – діти. Часто зустрічається і таке пояснення: "відловили на річці", "зловили на вудку", "в лодці плів", "зловили рибку, а тебе в її животик найшли", що, очевидно, пов'язане з хтонічною семантикою води, і відтак означало символічну смерть в попередньому статусі. Сучасними варіантами є – "найшли в капусті", "купили в магазині" тощо як протипага "своєму" простору, тобто, народитися вдома.

На сьогодні обряд "перетинання межі" під час пологів досить широко відомий, хоча назви обряду жоден з інформаторів не назвав. Переважно намагання полегшити пологи обмежується ритуальним поведінням з одягом: розстібають, розв'язують все на породіллі та на її чоловікові (як варіанти, на родичах, на присутніх при пологах). Рідко вдаються по допомогу священика, аби той відчинив "царські врата". Ще на початку ХХ ст. етнографічні джерела згадували про

"куваду" – обрядову імітацію пологів чоловіком породіллі з метою полегшити муки дружини, анулювати виняткове право матері на дитину, а також відволікти увагу духів із "чужого світу", які могли нашкодити дитині.

Продовжують і на початку ХХІ ст. побутувати вірування, що "коли приносять дитину з пологового будинку, то треба перенести три рази через поріг", що пояснюється як "прочищення шляху" [10].

На думку М.Грушевського, головною метою ритуалів відтинання пуповини та закопування посліду (не повинно дістатися котам чи собакам, що пов'язувалися із нечистою силою), здійснюваних відразу після народження, було "... констатувати, чи дитина може вважатися своїм: новим втіленням роду, корисним для нього, чи може показує якісь небезпечні ознаки, що натякають на її походження від якоїсь чужої ворожої сили" [11, с. 83].

Включення до "світу людей" закріплювали першою купіллю новонародженого та обсушуванням тіла дитини, не витираючи, біля печі, а в сучасних умовах – біля іншого джерела тепла (каміна, обігрівача тощо): "так треба, а чого – не знаю", "треба обмити те все", "до рідної водиці залучаємо".

Як зазначає А.Забловський, саме в обрядовій практиці першої купелі простежуються "дороблення" та "перероблення" тіла дитини, які мали на меті надати їй фіксованих антропоморфних рис, вивести зі стану "кокономорфності" та андрогінності (розуміється як "чужості") [12, с. 9]. Подібні соціалізаційні заходи спрямовані на наділення новонародженої дитини культурними ознаками, включення її в систему соціальних зв'язків свого роду та сільської громади, а насамперед, "світу людського", видимого.

Ще до середини ХХ ст. в сільській місцевості зберігався звичай очищення породіллі, який разом з нею здійснювала баба-повитуха. Виходячи з дому, жінка переступала ніж, яким баба відрізала пуповину, тричі поливала бабі руки водою, щоб усе нечисте/"чуже" зійшло з водою в землю.

Наступним кроком дитини після залучення до "свого" світу є хрещення – залучення її до християнського світу, що трактується як подвійне зречення "чужості". Такі атрибути, як крижмо, вода та свічки, та ритуал перенесення через поріг символізували дорогу – у даному разі – у світ "своїх" (християн). Сакральне значення порогу зустрічається і в момент, коли немовля силкується ходити: його ставлять на поріг, а мама чи бабуся ножем тричі "ріже" між ногами символічну "нитку" і стільки ж разів просить духів прашчурів, які, за віруваннями, живуть у порозі, не перешкоджати робити перші кроки. Часто, щоб

дитина жила, за кумів брали "стрічених кумів" (тих, хто перший трапиться), аби "обманути" "злі" сили із "чужого" світу.

Ще одним обрядом, що "виводив" жінку та дитину із "чужого" світу, були "виводини" – в момент або після хрещення дитини.

Порубіжним періодом для дитини на цьому етапі переходу є період до "пострижин" як завершальної стадії включення до християнського світу та виведення дитини з аморфного, безстатевого дитинного стану. В українців, зазначав М.Грушевський, є залишки кількох пострижин. "Бабка" стриже дитину відразу по народженні; священник – при хрещенні; стрижуть по першій році життя дитини. Постриження біля сьомого року пояснюють тим, що в дитини з'являються нові зуби – дитина немовби відроджується. Саме постриження уявлялося як жертва богам – опікунам роду.

На сьогодні "пострижини" здійснюють по досягненні однорічного віку й пояснюються членами родини та хресними, як повноправне входження до "свого світу". Побуває декілька обрядодій зі стриженим волоссям: "закопати або спалити під деревом волосся, щоб на тому світі не збирала свого волосся"; "пустити на воду, бо якщо за вітром пташка рознесе, то в дитини буде боліти голова або "зуроки" будуть робити... а на воду, щоб волосся гарно росло, щоб тільки на текучу воду. Кажуть "за водою" [13]. Вислів "пішов за водою" означає "навіки пропав", "покинув цей світ", "пішов на інший світ".

Побувають уявлення про дітей, які все своє життя не виходять повністю із "чужого" світу. Зокрема, мова йде про дітей-калік та незаконнонароджених. Що стосується калік, то вони вважались або підкидьками нечистого за гріхи батьків чи родичів, або богообраними [14, с. 15]. І в першому випадку, коли їх сторонилися з метою не наклікати біду на себе, і в другому, коли намагалися зробити добро та отримати подяку від Бога, вбачаємо пережитки симптоматичної магії (подібне породжує подібне).

Щодо позашлюбних дітей, то існує цікаве пояснення: "байстриюки щитаються до кінця життя "чужими" на цьому світі, бо родилися від "чужого" чоловіка, а "своїм" чоловік стає тільки після весілля" [15].

Пологовий цикл українців за структурою та хронологією ритуалів схожий із традиціями інших традиційних культур. Це пояснюється формуванням рідинної обрядовості як пласту духовної культури в доетнічний час, коли міграційні процеси племен, народностей сприяли тісним контактам та взаємобміну. Спільними є також механізми конструювання образу "чужого", які базувалися на правічному інстинкті самозбереження.

Та попри базові схожості, все ж, на нашу думку, варто говорити про етнічну специфіку творення "чужості". Порівняно з іншими

європейськими етносами [16] індивідуалізм як ментальна парадигма породжує більше образів "чужих" на різних етапах пологового циклу. В українському варіанті "інший", як правило, завжди "чужий". Індивідуалізм через площину фемінності як типу психокультури не є механізмом індивідуації (боротьба за подолання перешкод), а самозамкненості та ізолюваності. Звідси такі риси, як фрустраційність, рефлексія, тривожність, підозріливість, незахищеність, наївність, схильють світоглядні уявлення українців до формування моделі зовнішнього світу (поза родину) як чужого та потенційно ворожого.

Роль народного православ'я як специфічної форми релігійності також відіграє важливу роль у конструюванні образу "чужого". На відміну від християнської версії, у ньому відсутнє розуміння абсолютного зла чи добра. Ці моральні категорії можуть мінятися місцями залежно від корисності для українця в тій чи іншій ситуації: "чужий" простір міг бути і ворожим, і доброзичливим.

Незважаючи на ряд трансформацій у XX–XXI ст., порівняно із календарною та громадською, саме сімейна звичаєво-обрядова культура зазнала найменше змін. Ми пов'язуємо це знову ж таки із індивідуалізмом, який сприяє закритості, звідси самозбереженості "свого" простору. По-друге, ірраціоналізм, який породжує емоційно-міфологічне сприйняття світу, відводить раціональному, на противагу емоційному, другорядну, часто навіть деструктивну роль (звідси і важливість обрядової сфери). Чуттєве, конкретне сприйняття українцями християнства веде до витлумачення релігійних символів крізь призму магії. Звідси і передання абстрактних установок й ідеалів через конкретні емпіричні явища, а не як культурно-історичні феномени.

Авторка усвідомлює, що здійснена нею спроба висвітлення природи та специфіки образу "чужого" в пологовій культурі українців не вичерпала ні джерел, ні предмета дослідження, і може розглядатись лише як один із можливих варіантів подібних реконструкцій, як один із способів розуміння народного менталітету, що не виключає інші підходи та узагальнення.

Література

1. Записано автором від Карасевич Г.І., 1946 р.н., с.Одая Тульчинського р-ну Вінницької обл., 2009 р.
2. Сороміцькі весільні пісні в записах М.Максимовича / Бандурка. Українські сороміцькі пісні. – К., 2001.
3. Сороміцькі пісні в записах Хв. Вовка. Вказана праця.
4. Левина Е. Секс и общество в мире православных славян, 900–1700 / Е. Левина // "А се грехи злые, смертные...": любовь, зрелище и сексуальная этика в доиндустриальной России (X – первая половина XIX в.). – М., 1999.

5. Колодюк, І. Концепт зачаття та його відображення в українській традиційній культурі / І. Колодюк // Етнічна історія народів Європи. – К., 2007. – № 23.
6. Записано автором від Ляховської М.І., 1931 р.н., с.Мітлинці Гайсинського р-ну Вінницької обл., 2010 р.
7. Записано автором від Жмуд Г.М., 1942 р.н., с.Одая Тульчинського р-ну Вінницької обл., 2011 р.
8. Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (когнітивна антропологія) / М.Гримич. – К., 2000.
9. Записано автором від Щасливої-Баланчук Г.С., 1926 р.н., с.Круподеринці Погребищенського р-ну Вінницької обл., 2008 р.
10. Ф.1: Вінницька обл. – Оп. 4: Гайсинський р-н. – Спр. 60: Етнопедагогічні традиції, що збереглися у нашій родині (родина Климчик, с.Гнатівка, Гайсинський р-н, Вінницька обл., 2006 р. – Арк. 5 (8 арк.) // Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Інституту історії, етнології та права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
11. Грушевський М. Постриження й інші обряди, відправлявані над дітьми й підлітками / М. Грушевський // Первісне громадянство. – 1926. – Вип. 1, 2.
12. Забловський А. В. Соціалізація статево-вікових груп в традиційній культурі другої половини XIX – поч. XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.05. "Етнологія" / А. В. Забловський. – К., 2005.
13. Записано автором від Федорчук І. П., 1972 р. н. – Вінниця, 2009.
14. Колдовство в Юго-Западной Руси в XVIII ст. – К., 1886.
15. Записано автором від Гаврилюк О.О., 1968 р.н., с.Мітлинці Гайсинського р-ну Вінницької обл., 2011 р.
16. Рождение ребенка в обычаях и обрядах. Страны зарубежной Европы. – М., 1999.

УДК 82-31:394"18"

Н.Р.Темірова, Ю.Чапля

Побут дворянської жінки в художній літературі XIX ст.

У статті розглядаються основні аспекти повсякденного життя дворянки на основі аналізу відображення її побуту в художній літературі XIX ст., який включає умови життя, виховання, освіти, повсякденну поведінку, мислення та переживання.

Ключові слова: повсякденне життя, мікроісторія, дворянство, художня література.

В статье рассмотрены основные аспекты повседневной жизни дворянки на основе анализа того, как они изображены в художественной литературе XIX в., которые включают в себя условия жизни, образование, воспитание, повседневное поведение, мышление и переживания.

Ключевые слова: повседневная жизнь, микроистория, дворянство, художественная литература.

The article discusses the basic aspects of everyday life noblewoman on the basis of its analysis the lifestyle in the literature of the nineteenth century, which include material side (living conditions, education) and emotional (routine behavior, thinking and feeling).

Key words: everyday life, mikrohistory, nobility, fiction.

Макроісторія не дає можливості цілісного сприйняття епохи. Окремо взята людина перетворюється на незначний об'єкт на тлі подій. Проте кожна людина – це цілий світ непізнаного, але треба вміти це побачити. Через сферу повсякденного буття людину можна зрозуміти з нової, раніше непізнаної сторони, а разом і певні особливості епохи. Така можливість набуває додаткової виразності, якщо йдеться не про одну людину, а стан, який посідав важливе місце в житті країни, – дворянство.

Зміст повсякденного життя жінки є темою, через яку можна зрозуміти жіночу особистість певної епохи. Історичні знання про жіночу особистість має важливість сьогодні не тільки з огляду на підвищення соціально-політичної та економічної ролі жінок у сучасному світі, формування стандартів гендерної рівності, але й через необхідність нового осягнення історії через дослідження масштабності її власне "людського" виміру, через якісне проникнення в життєві досвіди конкретних, "живих" людей певної статі, додає історичним реконструкціям етнологічної достовірності. Отже, вивчення повсякдення жінки-дворянки сприятиме глибшому розумінню відповідної епохи.

Процес гуманізації історіографії потребує залучення художньої літератури для зовнішнього повнішого розуміння сутності історичного процесу. Варто звернути увагу на риси художньої літератури як джерела: її твори є частиною своєї епохи, а тому повинні розглядатися як безпосереднє джерело історії культури; вона є специфічною формою вираження масової свідомості, а також інструментом впливу на суспільну ментальність, що, в свою чергу, потребує уваги до неї істориків. Художня література для історичного дослідження виступає повноцінним джерелом, котре характеризується суб'єктивністю автора, світоглядом останнього в процесі написання художнього твору, фантазією як засобом вираження його позицій [1].

Історія дворянок імперської Росії – недостатньо досліджена тема. Тривалий час історики не вважали дворян, на відміну від селян, соціальною групою, повсякденне життя якої заслуговує спеціального наукового дослідження. Причини цього в різний час – привілейований суспільний статус дворянок, їх належність до ідеологічно ворожого соціального прошарку, нарешті, "непомітність" теми, її несенсаційний характер і, разом з тим, стереотипізованість уявлень про дворянок, сформованих російською класичною літературою. Кардинально традиція була зламана у 1990-ті рр. Окрім робітників, селян та інтелігенції, історики "побачили" дворян. Щодо повсякденного життя дворянської жінки, слід, передусім згадати праці А.В.Белової "Женская дворянская повседневность в контексте гендерно-чувствительной социальной истории", "Повседневная жизнь русской провинциальной дворянки конца XVIII – первой половины XIX века как проблема исследования", в яких досліджуються різні аспекти проблеми: побут, освіта, проведення дозвілля, ставлення до церкви [2].

Метою статті є аналіз найпоказовіших аспектів повсякденного життя дворянської жінки на основі художніх творів XIX ст. Тому джерелом даного дослідження стала художня література. Передусім, це твори визначних російських письменників "золотого століття": І.С.Тургенєва, І.А.Гончарова, Л.М.Толстого, Ф.М.Достоевського, М.Є.Салтикова-Щедріна та А.П.Чехова. Провідним напрямком у їхній літературній творчості був критичний реалізм, який дозволив достатньо достовірно показати складові дворянського буття.

Побут будь-якої людини визначається не тільки часом, коли жила дана людина, але й належністю до певного стану. По закінченні Вітчизняної війни 1812 р. багато дворянських сімей втратили під час пожежі будинки, меблі, домашнє майно. Другим ударом по дворянству стало скасування кріпосного права в Росії, внаслідок чого матеріальний стан деяких дворянських родин був настільки погіршеним, що вони втратили будь-яку надію повернутися у вище суспільство. Усі ці й багато інших передумов і спричиняли побутовий рівень жінки-дворянки в XIX ст. Ці факти добре відбиті в романі Л.Толстого "Війна й мир". На загальному тлі побуту російського дворянства початку XIX в. "світ жінки" виступав як відособлена сфера, що відзначалася своєрідними рисами.

Освіта молоді дворянки була, як правило, більш поверхневою і значно частіше, ніж для юнаків, домашньою. Вона звичайно обмежувалася навичкою побутової розмови однією-двома іноземними мовами (найчастіше це бували французька й німецька, знання англійської мови вже свідчило про більш високий рівень освіти), умінням танцювати й тримати себе в суспільстві, елементарними навичками

малювання, співу й гри на якому-небудь музичному інструменті й самими основами історії, географії й словесності. Значну частину розумового кругозору дворянської дівчини початку XIX в. визначали книги. У Костянтина Левіна в творі Л.Толстого "Анна Кареніна" була така думка про атмосферу старої дворянської освіченої родини Щербаських: "... он не только не видел в них никаких недостатков, но под этой поэтической завесой предполагал самые возвышенные чувства и всевозможные совершенства. Для чего этим трём барышням нужно было говорить через день по-французски и по-английски; для чего они в известные часы играли по переменкам на фортепиано, звуки которого всегда слышались по всему дому; для чего ездили эти учителя французской литературы, музыки, рисования, танцы..." [3].

Як і для будь-якої людини, життя дворянки починалося з народження. Від того, в якій сім'ї вона народиться, залежало її майбутнє: виховання, звички, навички, навіть доля. Жінка-дворянка народжувала дітей вдома, під наглядом акушерки й по можливості лікаря, єдине, що відрізняло пологи дворянок від жінок багатьох інших станів, – чистота й наявність персоналу, що доглядає за породіллемою і її дитиною. Багато дворянок самі вигодували своїх грудних дітей, не вдаючись до допомоги годувальниць. Підтвердження тому ми бачимо на прикладі Наталії Ростової, коли в неї народився бажаний хлопчик, вона сама його вигодувала.

Освіта молодой дворянки мала головною метою зробити з дівчини привабливу наречену. Природно, що із вступом у шлюб навчання припинялося. У шлюб молоді дворянки на початку XIX ст. вступали рано. Щоправда, часті в XVIII ст. заміжжя 14- і 15-річних дівчат почали виходити зі звичайної практики і нормальним віком для шлюбу зробилися 17–19 років. Вище світське суспільство мало свої звички, традиції, і люди, належні до цього стану, мали дотримуватися правил, за якими це суспільство жило.

У дворянських будинках часто давали бали, де молоді дівчата-дворянки могли знайти собі наречених, повеселитися й потанцювати. "Наташа ехала на первый большой бал в своей жизни. Она в этот день встала в восемь часов утра и целый день находилась в лихорадочной тревоге и деятельности. Все силы её с самого утра были устремлены на то, чтоб они все были одеты как нельзя лучше. Соня и графиня поручились вполне ей. На графине должно было быть бархатное платье, на них двух белые дымковые платья на розовых шелковых чехлах, с розанами в юрсаже. Волосы должны были быть причёсаны а la gresque.

Всё существенное было уже сделано: ноги, руки, шея, уши были уже особенно старательно, по-бальному, вымыты, надушены и напудрены; обуты уже были шёлковые ажурные чулки и белые атласные башмаки с бантиками; причёски были почти окончены..." [4].

У цьому уривку з роману Л.Толстого "Війна й мир" показані приготування дівчат і жінок-дворянок до великого новорічного балу – цей бал був особливо урочистим, тому що очікували приїзд государя і його родини.

Дівчат виховували так, що всі події, які відбувалися в їхньому житті, вони обговорювали з матір'ю: просили їхнього дозволу, поради, участі в їхній долі. "В то время как отец объяснялся с сыном, у матери с дочерью происходило не менее важное объяснение. Наташа, взволнованная, прибежала к матери.

– Мама!.. Мама!.. Он мне сделал предложение..." [5].

Тільки після розмови з матір'ю дівчини наречений освідчувався в коханні самій дівчині. Одержавши позитивну відповідь, дворянин із цього дня вважався нареченим, а дівчина, якій він освідчився, – нареченою. Однак час перших захоплень молоді дворянки починався значно раніше. І навоколишні чоловіки дивилися на молоду дворянку як на жінку вже в тім віці, в якому наступні покоління побачили б у ній лише дитину. В.А.Жуковський закохався в Машу Протасову, коли їй було 12 років (йому йшов 23-й рік). У щоденнику, у записі 9 липня 1805 р., він запитує сам себе: "... чи можна бути закоханим у дитину?" [6].

Наталії Ростовій було лише 13 років, коли вона закохалася в Бориса й почула від нього, що через чотири роки він буде просити її руки, а до цього часу їм не слід цілуватися. Вона рахує по пальцях: "Тринадцать, четырнадцать, пятнадцать, шестнадцать" [7].

Починалися приготування до весілля. Для утримання дружини батьки нареченої давали їй майбутньому чоловікові придане, котре виражалося або в грошах, або в спадкоємному маєтку, а також було заведено давати білизну, одяг, посуд, і інші речі, для облаштованості нового будинку. Л.Толстой у творі "Війна й мир" змальовує це так: "Берг уже более месяца был женихом, и только неделя оставалась до свадьбы, а граф ещё не решил с собой вопроса о приданном и не говорил об этом сам с женою. Граф то хотел отделить Веру рязанское имение, то хотел продать лес, то занять денег под вексель..." [8].

Весілля дівчини-дворянки передували заручини й заручення. Заміжжя було важливою, якщо не сказати центральною, подією в житті російської жінки XIX ст. Із двох основних потенційно можливих способів соціального існування дворянки – вийти заміж або залишитися дівцею (у миру або в монастирі) – суспільна думка того часу незмінно віддавало перевагу першому.

Приготування до весілля заздалегідь починалися, шили вінчальну сукню, обговорювали й готували придане, запрошували гостей, заздалегідь готувалися закуски, вина та інше, все те, що було потрібно для весільного стола, запрошували музикантів, танцюристів тощо. Весільна церемонія починалася з вінчання молодих у церкві, дівчина заздалегідь готувалася до таїнства вінчання, якому передувала церемонія таїнства причащення й усіх церковних заходів, які супроводжували цю подію. Урочистий обряд вінчання був найголовнішим у всій весільній церемонії й готувався він особливо ретельно. Після весілля молоді їхали на постійне місце проживання, тобто дівчина-дворянка залишала рідний дім, переїжджаючи до чоловіка. У будинку чоловіка її чекало нове життя, потрібно було звикати до свого нового призначення дружини, господарки, а потім і матері. Хоча життя на новому місці багато чого змінювало у звичайному його укладі, тепер уже жінки-дворянки, залишалися старі друзі, звички, і все те, що вона одержала в рідному домі [9].

Жінка-дворянка за подобою свого рідного дому намагалася створювати побут і затишок у новому будинку, додаючи свої елементи. Серед жінок-дворянок були ті, хто дуже любив займатися веденням домашнього господарства й могли собі це дозволити, полюбляли облаштовувати своє житло й завжди раділи всьому новому, що його поліпшувало. "Оставшись одна, хозяйка осмотрела свою комнату. Всё, что она видела, подъезжая к дому и проходя через него, и теперь, в своей комнате, всё производило в ней впечатление изобилия и щёгольства и той новой европейской роскоши, про которые она читала только в английских романах, но никогда не видала ещё в России и в деревне. Всё было ново, начиная с французских новых обоев до ковра, которым была обтянута вся комната. Постель была пружинная с матрасиком и с особенным изголовьем и канаусовыми наволочками на маленьких подушках. Мраморный умывальник, туалет, кушетка, столы, бронзовые часы на камине, гардины и портьеры – всё это было дорогое и новое..."

... В детской роскошь, которая во всём доме поражала, ещё больше поразила её. Тут были и тележки, выписанные из Англии, и инструменты для обучения ходить, и нарочно устроенный диван вроде бильярда, для ползания, и качалки, и ванны особенные, новые. Всё это было английское, прочное и добротное и, очевидно очень дорогое. Комната была большая, очень высокая и светлая..." "Кровать была высокой, с перинами, с пятью всё уменьшающимися подушками, с огромным одеялом" [10].

Жінка-дворянка цікавилася не тільки домогосподарством, але й справами чоловіка, новинами світського життя, приймала гостей,

вийжджала в гості сама, відвідувала театри, багато читала, вела активну переписку з рідними й друзями. Дуже модним захопленням молодих дівчат і жінок-дворянок було ведення щоденника або записок про життя. У вільний час дівчата, а також і жінки займалися гаданням на картах, розкладанням пасьянсів, музикою, вчили нові музичні композиції й твори, читали журнали. Але життя дворянки в столиці й у губернському місті мало більш розходження: життя в провінції було менш цікавим, нудним, тому що було обмежене багатьма факторами.

Столична дворянка більше часу приділяла своїй подальшій освіті, цікавилася політикою, закордонними новинами. Близькими їй були прогулянки, маскаради, різноманітні розважальні заходи.

Узимку, окрім катання на санях і санках, дівчата-дворянки полюблили катання на ковзанах. Вони захоплювалися настільними іграми та активними, наприклад, крокет. У творі Л.Толстого "Анна Кареніна" це показано так: "Общество партии крокета, на которое княгиня Тверская приглашала Анну, должно было состоять из двух дам с их поклонниками. Две дамы эти были главные представительницы избранного нового Петербургского кружка..." [11].

Великим захопленням дворянських родин було полювання. Деякі жінки-дворянки брали безпосередню участь у цьому цікавому заході, дворянки добре вміли триматися в сідлі, не поступаючись іноді чоловікам, виконуючи в полюванні радше роль глядачів, ніж самих мисливців. Вони насолоджувалися прекрасною природою, атмосферою напруженої гонитви верхи за звіром, цікавилися фіналом усієї цієї витівки – ловлі звіра. Після закінчення полювання все дворянське товариство, яке брало участь у полюванні, збиралося на домашню сільську вечерю. Після вечері всі веселилися, співали, іноді танцювали й згадували найцікавіше з полювання. На вечерю подавалися дуже прості закуски: гриби, коржики, горіхи, мед, яблука.

Багато жінок могли собі дозволити подорожі за кордон, і не тільки на лікування, а просто подивитися світ. "Вронский с Анною три месяца уже путешествовали по Европе. Они объездили Венецию, Рим, Неаполь и только что приехали в небольшой итальянский город, где хотели поселиться на некоторое время" [12].

Деякі жінки-дворянки їхали за кордон за порадою лікарів – на лікування. Як, наприклад, це зображено у романі "Анна Кареніна" в епізоді, що розповідає про поїздку за кордон на лікування родини Щербіцьких: "... Уже перед концом курса вод князя Щербацие поехали в Карлсбад, Баден и Киссинген к русским знакомым... Взгляды князя и княгини на заграничную жизнь были совершенно противоположные... Княгиня находила всё прекрасным и, несмотря на своё твёрдое положение в русском обществе, старалась за

границей походить на європейську даму, чем она не была, – потому что она была русская барыня, – и потому притворялась, что ей было отчасти неловко..." [13].

Величезне значення протягом усього життя дворянки мала релігія, віра в Бога, слухняність і повага до батьків. Всіх дітей, народжених у християнській родині, хрестили, із цього починали свій християнський шлях і дівчинки-дворянки. І далі їх виховували у вірі й любові до Бога, тому їхнє життя не уявлялося без віри й слухняності. "Однажды вечером, когда старая графиня, вздыхая и кряхтя, в ночном чепце и кофточке, без накладных буклей и с одним бедным пучком волос, выступавшим из-под белого коленкорového чепчика, клала на коврикє земные поклоны вечерней молитвы, её дверь скрипнула, и в туфлях на босу ногу, тоже в кофточке и в папильотках, вбежала Наташа. Графиня оглянулась и нахмурилась. Она дочитывала свою последнюю молитву. Молитвенное настроение её было уничтожено" – таке ставлення до віри ми бачимо у творі Л.Толстого "Анна Кареніна" [14].

В цьому ж романі дуже добре показані довірливі відносини матері і дочки на прикладі Наталії та її матері – графині Ростової: "... – Мама, можно поговорить, да? – сказала Наташа. – Ну, о чем же нынче? – сказала мать, устроившись на подушках и подождав, пока Наташа, побрыкавши ногами и также перекатившись раза два через себя, не легла с ней рядом под одним одеялом, выпростав руки и приняв серьезное выражение. Эти ночные посещения Наташи, совершавшиеся до возвращения графа из клуба, были одни из любимейших наслаждений матери и дочери..." [15].

Жінки-дворянки похилого віку всіляко намагалися підтримати своїх дітей, порадою, наставлянням, утішити у важку хвилину, і все жіноче не було їм чужим, хоча вони поводитися дуже стримано, через старомодне виховання, через свій похилий вік чи втрачене здоров'я.

І все ж таки в духовному образі жінки були риси, що вигідно відрізняли її від дворянського оточення. Дворянство було служивим станом, і відносини служби, чинованування, посадових обов'язків накладали глибокий відбиток на психологію будь-якої людини з цієї соціальної групи. Дворянська жінка початку ХІХ ст. значно менше була залучена в систему службово-державної ієрархії, і це давало їй більшу волю думок і більшу особисту незалежність. Захищена до того ж, звичайно лише до відомих меж, культом поваги до дами, що складала істотну частину поняття дворянської честі, вона могла набагато більшою мірою, ніж чоловік, зневажати різницею в чинах, звертаючись до сановників або навіть до імператора. Це в поєднанні із загальним зростанням національної самосвідомості в середовищі

дворянства після 1812 р. дозволило багатьом дворянкам піднятися до справжнього цивільного пафосу.

Жіноче життя й у дворянському середовищі зберегло більше традиційних рис, оскільки більше було пов'язане із родиною, турботами про дітей, ніж з державою й службою. Це спричиняло те, що життя дворянки мало більше точок дотику з народним, ніж існування її батька, чоловіка або сина. Тому цілком не випадково те, що після 14 грудня 1825 р., коли мисляча частина дворянської молоді була розгромлена, а нове покоління інтелігентів-різничинців ще не з'явилося на історичній арені, саме жінки-декабристки виступили в ролі охоронниць високих ідеалів незалежності, вірності й честі [16].

Відкриття XIX ст. зробили внесок у побут жінки-дворянки, вона стала користуватися благами цивілізації: послугами залізниці, подорожуючи за кордон або переміщаючись усередині Росії, винаходи електрики й телеграфу стали неодмінним атрибутом, що супроводжував у житті жінок-дворянок, що, безсумнівно, внесло певні зручності в їхній побут. "Анна приехала в Петербург рано утром; за ней была выслана карета по ее телеграмме, и потому Алексей Александрович не мог знать о ее приезде" [17]. Цей маленький уривок красномовно говорить, що в житті й побуті жінки-дворянки всі відкриття цивілізації мали місце.

Отже, в художній літературі XIX ст. знайшли своє відображення ключові риси побуту жінок-дворянок. Уявні образи її героїнь цілком відповідали реальному життю. Тому відповідні сюжети з літературних творів доповнюють уявлення про дворянське повсякдення. Подальша робота над цією проблемою дозволить зробити комплексне дослідження із вивчення повсякденності дворянського стану за допомогою такого цікавого джерела, як художня література.

Література

1. Манн Ю. В. Русская литература XIX века. Эпоха романтизма / Ю. В. Манн. – М.: Наука, 1976. – 375 с.
 2. Белова А. В. Женская повседневность как предмет истории повседневности / А. В. Белова. – М., 2006.
 3. Толстой Л. Н. Война и мир / Л. Н. Толстой. – М.: Просвещение, 1994. – 720 с.
 4. Там само.
 5. Там само.
 6. Аношкина В. Н. История русской литературы XIX века / В. Н. Аношкина, С. М. Петров. – М.: Просвещение, 1989.
 7. Толстой Л. Н. Война и мир / Л. Н. Толстой. – М.: Просвещение, 1994. – 720 с.
- 8-Т. 1–2. – 1994. – 720 с.

Отформатировано: Отступ: Первая строка: 1,11 см

Формат: Список

- 9-8. Там само.
40-9. Белова А. В. Женская повседневность как предмет истории повседневности / А. В. Белова. – М., 2006.
44-10. Толстой Л. Н. Анна Каренина / Л. Н. Толстой. – М. : Эксмо, 2009. – 800 с.
42-11. Там само.
43-12. Там само.
44-13. Там само.
45-14. Там само.
46-15. Там само.
47-16. Белова А. В. "Четыре возраста женщины": Антропология женской дворянской повседневности в России XVIII – середины XIX в. / А. В. Белова. – СПб. : Алетейя, 2009. – 530 с.
48-17. Толстой Л. Н. Повести и рассказы / Л. Н. Толстой. – М. : Просвещение, 1972. – 688 с.

УДК 792.2(09)(477.75)

С.П.Шендрикова

Украинское театральное искусство в контексте истории Крыма на примере творчества Марии Константиновны Заньковецкой

У статті йдеться про гастрольні тури М.К.Заньковецької по Криму та про їх вплив на духовне життя населення півострова. Підкреслено, що визнана навіть серед корифеїв національного театру "цариця української сцени" своєю творчістю і патріотичною громадянською позицією всебічно сприяла становленню творчих зв'язків між українською та російською культурою. Ключові слова: цариця української сцени, корифеї національного театру, гастрольні тури.

В данной научной статье говорится о гастрольных турах М.К.Заньковецкой по Крыму и влиянии их на духовную жизнь населения полуострова. Подчёркнуто, что признанная даже среди корифеев национального театра "царица украинской сцены" своим творчеством и патриотической гражданской позицией всесторонне содействовала становлению творческих связей между украинской и российской культурой. Ключевые слова: царица украинской сцены, корифеи национального театра, гастрольные туры.

У даній науковій статті йдеться про гастрольні тури М.К.Занькової по Криму та про їх вплив на духовне життя населення півострова. Підкреслено, що визнана навіть серед корифеїв національного театру "цариця української сцени" своєю творчістю і патріотичною громадянською позицією єсебіно сприяла становленню творчих зв'язків між українською та російською культурою.

Ключові слова: цариця української сцени, корифеї національного театру, гастрольні тури.

In the presented article the guest theater performances of M.K.Zankovetskaya around Crimea are being spoken about and their impact to the cultural life of the peninsula are analyzed.

Key words: queen of the Ukrainian theater stage, luminaries of the national theatre, guest performances.

Отформатировано: уплотненный на 0,4 пт

История театрального искусства в Крыму берёт своё начало ещё с античных времён. Каждый житель или гость полуострова хотя бы раз в жизни побывал в Херсонесе (современный Севастополь), на территории которого и поныне, благодаря многолетним археологическим раскопкам и бережному отношению крымчан, сохранились эпизоды античного театра. В тёплое время года местными театральными труппами здесь проводятся стилизованные постановки, посредством которых любители античного искусства могут прикоснуться к "седине веков" и осознать всю глубину традиции театрального искусства в регионе.

Расцвет деятельности профессионального театра в Крыму пришёлся на период конца XIX – начала XX веков. Театральная деятельность именно этого периода рассматривается в данной статье на примере гастрольных туров "царицы украинской сцены" Марии Константиновны Заньковецкой.

Справедливости ради надо сказать, что на рубеже указанных столетий малороссийские театральные коллективы были очень частыми и желанными гостями крымчан. Местная пресса тех лет сохранила немало тому подтверждений. Посредством постоянного творческого контакта украинская литература и драматургия, украинское слово ненавязчиво и благодатно внедрялись в крымское общество и становились неотъемлемой его частью, одной из важнейших составляющих духовной жизни крымчан.

Безусловно, в театральном искусстве, как и во многих других социокультурных сферах, важную роль играют выдающиеся его представители. Среди них одно из почётнейших мест занимает корифей украинской сцены, первая Народная артистка Украины Мария Констан-

тиновна Заньковецкая. Её имя стоит рядом не только с такими великими актрисами российской сцены, как Мария Ермолова, Гликерия Федотова, Мария Савина, но и театральными звёздами мирового масштаба – Элеонорой Дузе, Сарой Бернар.

Научным осмыслением творчества М. Заньковецкой в своё время занимались Г. Самойленко В. Мандрика и В. Кириллюк, в работах которых изучен творческий путь актрисы. Фундаментально исследована биография М. К. Заньковецкой в трудах С. М. Дурылина. Немало внимания уделено характеристике жизни и деятельности актрисы П. Киричэк, которым подготовлен ряд работ о развитии малороссийского театрального искусства в Крыму. Однако на сегодняшний день осталось ещё немало малоизученных и неисследованных вопросов относительно украинского сценического искусства и драматургии периода конца XIX – начала XX веков на территории Крымского полуострова.

В соответствии с указанной научной актуальностью проблемы целью данной научной статьи стала презентация развития украинской культуры и ментальной самобытности в крымском социуме посредством комплексного изучения гастрольных туров труппы М. К. Заньковецкой.

Мария Константиновна Заньковецкая родилась 22 июля (3 августа) 1860 г. еда в селе Заньки Нежинского уезда Черниговской губернии, в старой дворянской семье Константина Адасовского. Род Адасовских принадлежал украинской казацкой старшине, который в Российской Империи был уравнен в правах с российским дворянством [1, с. 25]. Мать будущей великой украинской актрисы принадлежала к русской дворянской династии, которая проживала в Чернигове. Будучи представительницей русского народа, эта женщина проявляла любовь к своему мужу-украинцу, уважая украинский народ, его язык, обычаи, традиции. В такой же любви она воспитала и свою дочь – маленькую Манюшу.

В десять лет девочку отдали на обучение в женский пансион, который располагался в Чернигове. Здесь она выучила французский язык, овладела необходимым этикетом светского общества, приобрела хорошее музыкальное образование. Именно в пансионе у юной Мари Константиновны начали проявляться у юной Мари Константиновны — артистические таланты, не оставшиеся незамеченными учителем русской словесности Николаем Андреевичем Вербицким, который посоветовал своей любимой ученице обязательно поступать в театральное училище. С этого момента Мария Константиновна начинает серьезно задумываться о работе в театре и мечтает поступить в консерваторию [2, с. 98].

Отформатировано: уплотненный на 0,4 пт

В 1882 г.оду судьба подарила Марии Константиновне Заньковецкой встречу с мастером сцены того времени М.Л.Кропивницким, который организовал свою малороссийскую театральную труппу в городе Елисаветраде. Выдающийся драматург, актёр, режиссёр заметил и поддержал незаурядный артистический талант Марии Заньковецкой. Первое выступление будущей звезды на украинской профессиональной сцене не заставило себя ждать. Оно состоялось 27 октября 1882 г.ода Мария Константиновна выступала в роли Наталки в постановке пьесы М.К.Котляревского. В театре Кропивницкого начинающая артистка стала создавать один за другим замечательные, яркие образы. Так, например, в её исполнении роль "наймычки", обманутой и покинутой девушки, выростала до масштаба гневного обличения всей социальной системы, обречшей женщину на бесправие и унижение.

Прекрасные внешние данные, красивый поставленный голос, широкий творческий диапазон способствовали тому, что Заньковецкая с равным успехом могла выступать как в драме, так и в музыкальной комедии. Каждое выступление актрисы в столице или на небольшой провинциальной сцене было выдающимся событием в театральной жизни конца XIX века.

Работа в труппах М.Л. Кропивницкого, затем М.Л. Кропивницкого –М.П. Старицкого и прочих профессиональных украинских театральных коллективов, которые гастролировали в Николаеве, Одессе, Харькове, Киеве, Чернигове, Житомире, Ростове-на-Дону, Таганроге, Курске, Крыму, демонстрировали яркий, самобытный артистический талант М.Заньковецкой. Актриса совершенно заслуженно и справедливо стала называться ярчайшей звездой украинской национальной сцены. Её одарённость, искренность, правдивость сценических образов, удивительную работоспособность высоко ценили прежде всего зрители, которым актриса дарила своё мастерство. О ней как о достойном профессионале отзывались театральные критики, которые буквально обожали Заньковецкую [2, с. 99].

Яркий своеобразный талант Марии Константиновны глубоко ценили Л.Н.Толстой, А.П.Чехов, К.С.Станиславский, В.И.Немирович-Данченко. Известная актриса советского периода А.А.Яблочкина говорила: "Мы учились у Марии Заньковецкой... играть просто, естественно и правдиво" [3]. Сценическое искусство, большой актёрский дар Заньковецкой вдохновлял самых известных драматургов. Лучшие пьесы П.Мирного, И.Карпенко-Карого, М.Старицкого были написаны авторами с учётом того, что главные женские роли в них будет играть М.К.Заньковецкая. Пьесу для примы украинской сцены в своё время задумывал написать и А.П.Чехов.

На крымских гастролях Марии Заньковецкой хотелось бы остановиться несколько подробнее. Как уже упоминалось, в конце XIX в. её украинские театральные труппы очень часто бывали в Крыму со своими постановками. Местные газеты тех лет пестрели афишами и комментариями по поводу гастрольных туров малороссов.

Ведя беспокойную жизнь актрисы гастрольного театра, Заньковецкая также не раз бывала в Крыму. Одно из первых упоминаний её имени можно найти в деле симферопольского полицмейстера "О спектаклях, концертах, гуляниях и вообще других увеселениях" за 1888 г. её [3]. Это были гастроли труппы Садовского, побывавшего до этого со своими спектаклями в Ялте и Севастополе. К слову сказать, в Севастополе труппа малороссов пребывала практически целый месяц и имела в городе невероятный успех. Вот строки из местной газеты того времени: "Трудно изобразить помешанную вообще, но во много раз труднее представить это прогрессивное помешательство — и нам кажется, что эта задача достигается г-жей Заньковецкой вполне... Заметим, что успех труппы г. Садовского усиливается с каждым представлением, — 16 октября театр был полон и публика, повидимому, не жалела, что привалила валом посмотреть малороссов, аглодисментам и вызовам не было конца" [4]. В данном случае речь идёт о драме "Глытай", представленной 16 октября 1888 г. её севастопольцам труппой Садовского.

Вот ещё несколько строк, подтверждающие большой успех М.Заньковецкой в Севастополе: "20 октября поставлена была в первый раз на сцене севастопольского театра драма г. Карпенко-Карого, "Наймычка"... главная роль представляет собой мало жизненности, и если публика следит с сердечным замиранием за судьбой "Наймычки", за каждым её словом, за каждым движением, то это потому лишь, что в этой роли выступает такая артистка, как г-жа Заньковецкая. Севастопольская публика видела её лишь в трёх пьесах и ни в одной из них талант её не развёртывался с такой захватывающей силой, как в "Наймычке"... эта артистка сумела вдохнуть жизнь в пустую роль и заставить зрителя в продолжение всего вечера с напряжённым вниманием следить за своей игрой... Талантливая артистка стала перед зрителями настолько непостижимо реальной "наймычкой", что едва ли кто-нибудь уловил бы черту, где кончается М.К.Заньковецкая и начинается забитая деревенская сиротка Харьтына!..." [5].

С приездом её в Симферополь руководитель театрального коллектива Н.К.Садовский представил приставу первой городской части полные списки артистов и обслуживающего персонала, а также их документы. Всё это пристав направил 16 ноября 1888 года со

Отформатировано: уплотненный на 0,4 пт

своим рапортом на решение полицмейстеру города. Первой в списке женского персонала в труппе значилась Мария Константиновна Заньковецкая – первая драматическая актриса... по свидетельству Санкт-Петербургского градоначальника от 13 января 1887 г. за №1512 [3]. В репертуаре труппы были указаны следующие пьесы: "Наталка-Полтавка", "Запорожец за Дунаем", "Сватанья на Гончаривци", "Дай сердцу неволю...", "Мартын Боруля", "Назар Стодоля", "Наймычка" и другие – всего 22 пьесы. Все пьесы в Симферопольском генерал-губернаторстве было разрешено играть на украинском языке [3]. В Симферополе свои гастроли труппа открыла пьесами "Сватанья на Гончаривци" и "Пошылысь у дурни". С первыми же спектаклями малороссийские артисты снискали огромный успех у симферопольцев [6].

М.К. Заньковецкая своим появлением на крымских театральных подмостках моментально завоевала любовь местной публики. Свидетельством ЧЕМУ ТОМУ является статья в местной газете того времени, где большое внимание уделяется г-же Заньковецкой. Автор называет её таким художником сцены, который "играет душой и сердцем" и забывает в этот момент про всё на свете [4]. Относя М.К. Заньковецкую к выдающимся талантам, которые проявляют себя уже в нескольких ролях, рецензент этой газеты обстоятельно проанализировал выступление украинской артистки в пьесе И.К. Тобилевича (Карпенко-Карого) "Бесталанна" и сделал вывод, что "г. Заньковецкая играла с характерным для этой актрисы... пристрастием и довольно потрясала нервы зрителям" [4].

Местные газеты в рубрике "Театр и музыка" давали подробный анализ гастрольным спектаклям малороссов и, в частности, игре примы труппы Марии Заньковецкой: "Товарищества малороссийских артистов под управлением г. Н.К. Садовского продолжает у нас свои представления с огромным успехом, привлекая с каждым днём всё большую и большую публику. Трудно себе представить, насколько изменились под влиянием малороссов отношения симферопольцев к театру. Билеты берут нарасхват, что называется, с боя, подчас за три дня до спектакля, и неудивительно... Первая (Заньковецкая) произвела фурор своей задушевной, безукоризненной, полной трагизма игрой... Мы-бы посоветовали г-ну Садовскому дать ещё пять, даже десять спектаклей сверх заранее определённого им количества" [7].

Надо сказать, успех этих гастролей труппы Садовского был так велик, что по многочисленным просьбам и в результате переговоров руководства севастопольского театра с Н.К. Садовским малороссийская труппа в конце 1888 года, а именно, со 2 по 16 декабря проездом в Одессу снова дала ряд спектаклей, на которые могли

попасть даже малоимущие граждане, так как в зале по случаю долгожданных гастролей были "устроены дешёвые места в 75 и 60 к." [8]. И на сей раз во всех постановках ведущие женские роли принадлежали М.К. Заньковецкой. Об этом отдельно свидетельствовали афиши-анонсы местных газет [9].

Продолжая тему крымских гастролей Марии Заньковецкой, надо отметить, что в 1898 г. еду в Симферополе со своей труппой выступал актёр и драматург М.П. Старицкий. До этого совсем недавно он принял на себя режиссёрство в труппе И.М. Найды, о котором опять же газеты того времени писали, что: "в этой труппе сосредоточены почти все главные силы малороссийского театра во главе с незаменимой и несравненной Марией Константиновной Заньковецкой" [10].

В Ялте на сей раз труппа украинских артистов начинала свои гастроли с 6 апреля, в первом спектакле была представлена пьеса "Наталка-Полтавка". В рубрике "Театр" местной газеты читаем: "Со второго дня Пасхи труппа малороссийских артистов под управлением И.М. Найды начала у нас спектакли "Наталкой-Полтавкой" [11]. Но справедливости ради заметим, что отзывы о первых украинских постановках были, мягко говоря, очень сдержанные, особенно относительно актёрского мастерства женского персонала труппы. Но это становится понятным, когда мы узнаём о том, что Мария Заньковецкая прибыла в Ялту несколько позже основного состава театра и вышла на подмостки к ялтинской публике лишь 12 апреля, то есть практически спустя неделю после начала гастролей труппы И.М. Найды. В этот раз великая актриса предстала перед искушенной ялтинской публикой в роли Харьтыны в своей незабвенной "Наталке" [12]. 23 апреля в Городском театре Ялты состоялся бенефис Заньковецкой. В нём была представлена пьеса М.П. Старицкого "Цыганка Аза" [13]. И снова прима блистала и покоряла сердца своих зрителей.

На гастроли в Симферополь, где её с нетерпением ждали местные жители, труппа приехала 9 мая [10]. Под режиссёрством М.П. Старицкого с участием в главных ролях М.К. Заньковецкой ласковыми майскими вечерами в симферопольском городском саду шла драма "Не так складлося, як жадалося", водевиль "Украинцы" с народными украинскими песнями и танцами [14], а также постановка, которая и сейчас остаётся одной из самых популярных – "Сватання на Гончаривци". К слову сказать, половину денежного сбора от этого спектакля малороссийские актёры передали в пользу бедных города Симферополя [14]. Это подчёркивает не только безудержное желание малороссов нести украинскую культуру в массы, но и стремление помогать страждущим и малоимущим. Марию Заньковецкую крымская публика также запомнила по гастролям зимы 1902–1903 гг., когда

"малороссийская оперетка продержалась у нас почти весь зимний сезон и, между прочим, ставилась "Наталка-Полтавка" дважды" [15].

Следует отметить, что в конце XIX – начале XX века, крымчане очень любили творчество украинских театральных коллективов, которые приезжали практически круглый год с гастролями на полуостров. И в этом немалая заслуга М.К.Заньковецкой. В случае отсутствия таковых в местных театрах наблюдалось отсутствие зрителей на спектаклях. Складывалось впечатление, будто зрители объявили бойкот местным артистам: "Невзирая на то, что наша симферопольская публика как будто сговорилась не посещать... театр, режиссёр теперешнего товарищества драматических артистов, г. Синельников, а также всё товарищество делает всё от них зависящее, дабы убедить симферопольцев в умении и желании своём доставлять разумным ценителям и поклонникам театрального искусства солидное эстетическое наслаждение" [16]. Необходимо подчеркнуть, что и местная крымская пресса, и публика всегда соотносили малороссийских артистов с именами таких маститых корифеев украинской сцены, как М.К.Кропивницкий, М.К.Садовский, П.К.Саксаганский и, конечно, М.К.Заньковецкая.

Кроме занятий в гастрольных спектаклях, Мария Константиновна с большим интересом знакомилась с творчеством местных аматоров и всячески помогала им в театральной деятельности. Наиболее тесные творческие и личностные отношения у М.Заньковецкой завязались именно с украинскими аматорскими коллективами города Ялты: "Мы уже отмечали предположенный на 27 сентября спектакль малороссов. Сообщаем об этом спектакле следующие подробности: ставится популярная, изобилующая драматическими эпизодами пьеса Тогобочного, – "Жидивка Выхрестка". В заглавной роли выступает г-жа Азовская... Роль Лейбы, отца Сарры ренегатки, исполнит г-н Нацилевич. Кроме этих артистов, пользующихся у нас популярностью, – в пьесе участвуют: г-жа Харченко, Полянская, Малюженко, Белоглазова, Петровская, г-да Харченко, Малюженко, Кийко, Обризаненко, Потапенко, Дульеров и др. Пользуясь случаем отмечаем, что ряд спектаклей, поставленных под умелым руководством и при участии господина Нацилевича и госпожи Азовской, доказал высказанную нами ранее мысль о том, что среди местных любителей малороссов есть люди, работа которых на сцене даёт возможность образовать солидный и имеющий шансы на успех любительский кружок, который мог бы поставить дело игры на нашей сцене на прочных началах и мало-помалу расширять его введением в свой, покуда ещё несложный репертуар, новых вещей. Работают малороссы-любители с редкою добросовестностью, с любовью к делу, – и

это даёт понятные результаты: публика охотно идёт на малорусские спектакли, относится к ним с тёплой симпатией, охотно прощает неизбежные дефекты в игре непрофессионалов, исполнителей встречает более чем радушно. Словом, – есть кому работать, и есть, для кого работать. М.П." [17].

Отметим также, что именно в Ялте одним из первых был открыт любительский украинский театр. И в этом деле немалой заслугой была всяческая поддержка и профессиональная помощь местным любителям малороссийского театрального искусства со стороны Марии Заньковецкой.

Талант великой украинской актрисы горячо и радушно встречали бурными аплодисментами, цветами и восторженными комментариями в местной прессе по всем городам Российской Империи. Мария Константиновна своим природным талантом на сцене несла любовь к украинской культуре для множества своих поклонников. Так, журнал "Артист" за 1891 г.од рассказывает нам о гастрольном турне малороссийской труппы под управлением Н.К. Садовского в Москве, где примой украинского коллектива была, конечно, М. Заньковецкая: "... Большинство исполнителей оказались старыми знакомыми московской публики по труппе г. Кропивницкого... Первое место в труппе занимает г-жа Заньковецкая... Г-жа Заньковецкая исполняла главные драматические роли во всех поставленных драмах и две комические роли. Приём, который оказывает публика г-же Заньковецкой, отличается единодушием и восторженностью. Что касается до создания типов, верного понимания общего характера и частных положений изображаемого лица, то и в этом отношении г-жа Заньковецкая может быть поставлена в ряду лучших артисток-художниц. Внешняя сторона игры г-жи Заньковецкой всегда полна правды и носит характер обдуманности... Г-жу Заньковецкую можно смело ставить наряду с лучшими исполнительницами роли "бедной невесты" (Островского – роль Александры) на русской сцене. У зрителей невольно пробуждается желание видеть г-жу Заньковецкую на русской сцене, которая даст большие просторы применению её таланта. Бенефис г-жи Заньковецкой (14 февраля) принадлежит к числу редких торжественных театральных вечеров. Через меру переполненный зал, единодушие и восторженные овации бенефициантке, подношения в виде адресов, венков, букетов, подарков... – придали спектаклю совсем необычный вид (пьеса г. Янчука "Не помоужь чары, як хто кому не до пары") [18, с. 148–149].

За время служения на сцене талантливая актриса не раз получала лестные и выгодные приглашения перейти в столичный Импера-

Отформатировано: междустрочный, множитель 1,02 ин

торский театр, но все их отвергала. Её заветной мечтой осталось создание своего национального театра, который бы "стал действительно народным, чтобы как содержание пьес, так и язык их были близки и доступны народу" [3].

В 1915 г.оду украинская прима серьёзно задумывалась над открытием в Украине Художественного театра. И в этом же году в Одессе начало свою творческую театральную деятельность Товарищество украинских артистов под руководством И.О.Марьяненко. Активнейшую роль в организации товарищества сыграла Мария Константиновна Заньковецкая. Наконец в 1919 г.оду в Киеве был открыт Государственный народный театр. М.К.Заньковецкая стала одним из самых активных организаторов этого дела. Таким образом, давняя мечта украинской прима воплотилась в жизнь [3].

В 1922 г.оду, в связи с сорокалетием служения М.Заньковецкой украинской сцене, был подготовлен коллегам и близкими друзьями её пышный юбилей. Однако накануне этого торжества в одном из своих писем к Н.М.Лазурской, Мария Константиновна писала: "...15 грудня призначений мій ювілей, а я тільки... підвелася з постелі... Ювілей мене не тішить... Я боюсь ювілею, мені не треба його, я нічого не можу дати людям – ні насолоду естетичних, нічого – я хвора..." [19, с. 440]. Даже в тяжелейшем состоянии преданная своему делу, влюблённая в театр, сцену, искусство, Мария Заньковецкая печалилась о том, что она уже ничего не может дать людям – своему благодарному и любимому зрителю. Однако к тому времени великая актриса сделала уже так много, что не одно поколение будет воспитано на её сценических образах, актёрском мастерстве, а её имя будет на века олицетворять славу украинской классической сцены.

В канун юбилея Марии Константиновны Заньковецкой в поздравительном адресе от Отдела Искусства Главполитпросвещения УССР говорилось: "Головполітпросвіта зробила відповідне внесення до Ради Народних Комісарів у справі надання Вам почесного звання Народної артистки..." [20]. М.К.Заньковецкой первой в Украине было присвоено звание Народной артистки УССР [19, с. 448]. В том же году её ученики создали Государственный украинский драматический театр имени М.К.Заньковецкой. Это была дань признательности и народной любви великой украинской актрисе. И на склоне лет М.К.Заньковецкая была всецело связана с любимым делом. Оставив сцену, она принялась вести педагогическую работу в театральной студии, воспитывая молодое поколение украинских артистов. Среди учеников великой украинской актрисы – Народный артист СССР (1944) Романицкий Борис Васильевич.

Отформатировано: уплотненный на 0,3 пт

В послужном списке Марии Заньковецкой числится и киноактёрская работа в фильме "Остап Бандура" режиссёра Владимира Гардина в 1923 году. Правда, это единственная киноработа актрисы. Мария Константиновна сыграла мать главного героя фильма.

Умерла Мария Константиновна Заньковецкая 4 октября 1934 года. Похоронена на Байковском кладбище в городе Киеве. В настоящее время в городе Нежине есть музей Марии Заньковецкой. Её имя носят Национальный академический украинский драматический театр в городе Львове, а также Нежинское училище культуры и искусства.

Подводя итоги, необходимо подчеркнуть следующее: М.К.Заньковецкая – выдающаяся актриса и театральный педагог, отличавшаяся патриотической гражданской позицией, создавшая в своё время ярчайшие сценические образы на крымских подмостках, подарившая местному зрителю не только свои лучшие актёрские работы, но и глубокую любовь к украинскому слову и самобытности. В этом, пожалуй, состоит главный смысл творческой жизни "царицы украинской сцены".

Литература

1. Вінок спогадів про Заньковецьку. – К., 1950. – 258 с.
2. Петро Киричок Петро, Максим Киричок. Крим і українська театральна культура : посібник / Петро Киричок, Максим Киричок. : Наукове видання. — Сімферополь : Атлас-компакт, 2005. — 127 с. ; Самойленко Г. В. Марія Заньковецька: Поліський край / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2004. – 159 с.
3. Синюков М. "Жизнь, отданная народу" / М. Синюков // Крымская правда 1959, № 195(10884), 04 октября, 1959, 6Стр. 3.
4. Театр и музыка // Крымский вестник 1888, № 190, 04 18 октября 1888, 6Стр. 2.
5. Театр и музыка // Крымский вестник 1888, № 194, 04 22 октября 1888, 3Стр. 3.
6. Театр и музыка // Крымский вестник 1888, № 207, 04 8 ноября 1888, 2Стр. 2.
7. Театр и музыка. Симферопольский театр // Крымский вестник 1888, № 215, 04 18 ноября 1888, 8, 04Стр. 3.
8. Крымский вестник 1888, № 226, 04 2 декабря 1888, 6Стр. 1.
9. Крымский вестник 1888, № 237, 04 15 декабря 1888, 6Стр. 5.
10. Крым 1898, № 116, 04 9 мая 1898, 3Стр. 3.
11. Театр // Ялта 1898, № 67, 04 9 апреля 1898, 3Стр. 2.
12. Ялта 1898, № 69 от 11 апреля 1898, 3Стр. 3.
13. Ялта 1898, № 78 от 23 апреля 1898, 3Стр. 3.
14. Крым 1898, № 118, 04 12 мая 1898, 3Стр. 1.

Отформатировано: уплотненный на 0,5 пт

Отформатировано: все прописные, уплотненный на 0,5 пт

Отформатировано: уплотненный на 0,5 пт

Отформатировано: все прописные

15. Крымский курьер, 1902–1903.
16. Театр и музыка. Симферопольский театр // Крымский вестник [1888](#), № 237, ~~от~~ 16 декабря [1888](#), ~~С~~етр. 3.
17. Крымский курьер, [1905](#), № 238, ~~от~~ 16 октября [1905](#), ~~С~~етр. 3.
18. Малороссийская труппа // *Журнал "Артист"*, ~~1891~~, № 13, февраль [1891](#), ~~Москва~~.
19. Дурилін С. М. Марія Заньковецька. 1860–1934. Життя і творчість / С. М. Дурилін. – К : Мистецтво, 1955. – 520 с.
20. Література і мистецтво. До ювілею Заньковецької // Пролетарська правда [1922](#), № 290 (403), ~~від~~ 17 [грудня/42](#), [1922](#). – С. 6.

Матеріальне становище вчителів Донбасу у 1920-ті – 1930-ті рр.

У статті розглянуто матеріально-побутові умови життя освітян Донбасу на початку радянського періоду, зокрема такі його складові: рівень матеріального та соціально-побутового забезпечення; стандарти життя, професійна та громадська робота. Показано, що життєвий рівень освітян у порівнянні з дореволюційною добою значно низився, що призвело до девальвації вчительської праці.

Ключові слова: заробітна платня, прибутки, видатки, побутові умови, громадська робота

В статье рассматриваются материально-бытовые условия жизни учителей Донбасса в начале советского периода, в частности такие составляющие: уровень материального и социально-бытового обеспечения, жизненные стандарты, некоторые аспекты профессиональной и общественной деятельности. Доказано, что в советский период произошло падение жизненного уровня работников образования по сравнению с дореволюционной эпохой, что привело к девальвации труда учителя.

Ключевые слова: заработная плата, доходы, затраты, бытовые условия, общественная работа.

In the article considered problems of routine live of the teachers stuff of Donbas region at the beginning of Soviet period such as material supplying of the teachers stuff; live conditions; the standards of live; also described some aspects of professional and life activities. It was approved that social status of teachers was greatly reduced in comparison with situation before revolution and made this job unpopular.
Key words: salary, income, expenses, housing problem, public work.

Серед сучасних наукових напрямків чільне місце посідає історія повсякденності, головним об'єктом дослідження якої є людина та її повсякденна сфера, що безпосередньо впливає на пересічну людину, а також зміни, які відбуваються у цій сфері з плином часу. Важливе значення історії повсякденності полягає в тому, що її вивчення дає можливість зрозуміти структуру суспільства, цінності та інтереси пересічної людини, особливості її побуту, що загалом доповнює характеристику обраного історичного періоду. Особливого значення її історія набуває у зламні моменти, коли відбувається перехід до нових

норм і стандартів життя, змінюються цінності, дисгармонізуються структури повсякденності.

Започаткована в історичній науці "історія повсякденності" пов'язана з дослідженнями французької історичної школи "Анналів" М.Блока, Л.Февра, Ф.Броделя та інших [1]. Твори цих дослідників надають можливість поринути у багатство буденного життя пересічних людей. Значний внесок у вивчення історії повсякденності зробили німецькі історики Х.Бьомс, Ю.Кокк, М.Штюрме, а також їхні англійські колеги Дж.Розе, Л.Мортон, Дж.Тревільян, Е.Томсон [2]. Останнім часом ця проблема зацікавила і їх російських (С.Оболенська, О.Сенявський) та українських істориків (В.Ткаченко, О.Удод, Н.Шевченко) [3]. Вагомий внесок у вивчення історії повсякденності зроблено вітчизняними вченими у колективній монографії "Нариси повсякденного життя Радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.)" [4]. В роботі окремими сюжетами розглядається місце і роль селян, робітників, партійних функціонерів, вчителів, священиків та інших верств населення. Це дослідження є першою спробою узагальнення історії повсякденного життя в Радянській Україні в роки нової економічної політики. Дослідниця О.В.Отземко вивчила проблему здійснення пенсійного забезпечення в роки НЕПу в Донбасі та медичного обслуговування робітників [5]. Соціальний портрет вчителів, процеси його трансформації за радянської доби дослідила І.В. Богінська [6]. Частково нею було порушене питання про життєві стандарти вчителів, проте комплексного дослідження матеріально-побутових умов вчителів Донбасу обраного періоду не існує. Отже, як свідчить аналіз наукової літератури, повсякденне життя освітань Донбасу ще не стало предметом окремого інтересу дослідників.

Мета статті полягає у вивченні матеріально-побутових умов освітань Донбасу у перше десятиліття становлення радянської влади.

Джерельну базу статті становлять архівні матеріали, періодична преса та матеріали статистичних обстежень. Становлення радянської влади відбувалося в умовах соціально-економічної кризи, тотальної руйни та голоду. Такий стан речей не оминув і Донбасу. В такій ситуації держава фактично відмовилася від фінансування освітньої галузі. Тому серед головних завдань нової влади в Донецькій губернії був пошук джерел фінансування новоствореної мережі навчальних закладів. Це питання, зокрема, розглядалося наприкінці грудня на першій губернській конференції з профосвіти та соціального виховання. Становище було дуже складним, зокрема заробітна платня не виплачувалася по 2–3 місяці. Для ліквідації цієї заборгованості в губернії було запроваджено самооподаткування на освіту. Незважаючи на голод, який охопив регіон, місцева влада **приймає-вживає**

заходи щодо збільшення коштів на потреби освітньої галузі, а саме збирали гроші та продукти енезживання харчування. До березня 1921 р. було зібрано понад 14 млрд. крб.: паливо, м'ясо, овочі, хліб. Вжиті заходи дозволили збільшити витрати на освіту на 100%, але в умовах гіперінфляції цього було не достатньо [7].

Наступним кроком у вирішенні цієї проблеми було проведення у жовтні – листопаді 1922 р. акції "Місяць освіти", мета якої полягала в укладенні угод з сільськими громадами, а в містах – із заможними батьками на утримання вчителів [8]. Більшість сільських шкіл у цей час існувало за рахунок громад. З появою районного місцевого бюджету в 1923–1924 господарському році, з'явилася можливість пере-ведення шкіл на місцевий бюджет. Заробітна платня в містах нараховувалася в товарних рублях, але, оскільки виплачувалася в радянських знаках, в умовах високої інфляції купівельна спроможність суттєво знижувалася. Стабільнішою була вартість червінного рубля. З поліпшенням економічного становища країни вчителі почали отримувати заробітну плату від Наркомосвіти. Проте розповсюдженням явищем залишалася заборгованість у виплаті заробітної плати від 3 до 5 місяців [9].

Отже, головним джерелом прибутків працівників освіти в регіоні була заробітна плата. Протягом 1920-х рр. її отримували в різних грошових системах (радянських знаках, червінцях чи місцевих карбованцях) і формах (готівкою, в натуральній формі). Наприклад, учителі Шахтинського повіту отримували 7 пудів хліба, Маріупольського й Дебальцівського – 2–3 пуди, а пересічно по губернії – по 6–7 пудів на місяць. Згідно з ціновою політикою того часу пуд жита коштував 5 крб., середня заробітна платня становила 35 крб., а заробітна платня робітника – 65,5 крб., службовця – 144 крб. [10]. На початку радянської доби існувала різниця між оплатою вчительської праці у місті та селі. Так, у Донецькій губернії у 1922–1923 госп. р. вчителі міст отримували 14, на селі – 12,5 червінних руб.; у 1923–1924 госп. р. – відповідно 31,1 та 24,7 червінних руб. [11]. Серед вчительства—учительства розповсюджувалося незадоволення низьким рівнем матеріального забезпечення і, як наслідок, антирадянські настрої. До революції заробітна платня освітян складала декілька прожиткових мінімумів, перевищуючи заробіток кваліфікованих робітників і навіть військових. На початку радянської доби розмір заробітної платні не міг задовольнити потреб педагогів. На нашу думку, це одна з головних причин процесу девальвації праці вчителя, яка відбувалася за радянської доби і триває дотепер.

Цікавим є і порівняння статей прибутків і видатків освітан за радянської доби та дореволюційної. У радянську епоху головним джерелом прибутків учителів була заробітна плата.

Таблиця 1

Основні витрати з бюджету вчителя дореволюційної та радянської доби [12]

Статті витрат	Видатки з бюджету, %	
	дореволюційної доби	за радянської доби
Харчування	41,8	42,0
Одяг	15,7	23,0
Помешкання	-	13,0
Тютюн, цигарки	0,19	1,0
Господарські речі	0,6	1,0
Гієна	0,9	2,0
Культурно-освітні видатки	7,7	3,0
Громадянсько-політичні видатки	0,8	4,0
Прислуга	2,3	-
Релігія	0,2	-
Дорожні витрати	9,2	-
Пенсійна каса	4,3	-
Облікова каса	0,2	-
Допомога рідним	12,0	-
Інші	4,1	11,0
Разом	100,0	100,0

Отже, основні витрати з бюджету вчителя до революції **вирямо-вувалась – спрямовувались** на харчування, одяг, культурно-освітні розваги та допомогу близьким. Щодо матеріального стану учителів за радянської доби – левова частка витрат спрямовувалась на їжу, помешкання та одяг. Проте, на відміну від своїх дореволюційних колег, **вчителів-учителів** радянської **школи-школи** не мали можливості задовольняти свої культурно-освітні потреби, за свідченням статистики, вчитель не міг дозволити навіть витрат на книги, що з плином часу призводило до професійної дискваліфікації вчителя. Таким чином, рівень життєвих стандартів освітан істотно впав за радянської доби.

Іншими були структура та обсяги видатків сімейного вчителя, котрий працював у середній школі: на харчування витрачалось –

425 руб.; на одяг, взуття та ін. – 175 руб.; на виховання та освіту дітей – 175 руб.; на купівлю книг – 15 руб.; на газети – 25 руб.; на участь у громадсько-політичному житті – 10 руб.; непередбачувані видатки склали 75 руб. Загалом сімейний вчитель протягом року витрачав близько 1200 руб. [13].

Аналізуючи видатки вчителя, бачимо, що на першому місці були витрати на харчування; на другому – на виховання дітей та освіту; на третьому – витрати на одяг і взуття. З появою дітей велика частина коштів спрямовувалася на їхнє утримання, освіту та виховання. Порівняння бюджету радянських та дореволюційних педагогів свідчить не на користь перших, зокрема з видатків зникли кошти на купівлю літератури, допомогу рідним, дорогу, утримання прислуги. Слід зауважити, що розмір оплати праці радянського вчителя не відповідав рівню державних цін на продовольчі та промислові товари. Отримуючи мізерну зарплатню, педагоги не могли придбати навіть необхідні речі, оскільки всі кошти спрямовувалися на харчування. Раціон учителя складався з житнього хліба, борщу, каші та чаю. За свідченням часопису "Освіта Донбасу", деякі слухачі вчительських курсів в Слов'янську вказали на те, що вже декілька років не вживали м'ясної їжі [14].

Особливо важким було становище вчительства у сільській місцевості. Гостро стояла енгава-проблема постачання вчителям продуктів споживання: "... зовсім не видають борошна, або видають сурогати; ще гірше у видаванні цукру, круп, придбанні одягу та взуття" [15]. Умови праці були складними: не вистачало палива для шкіл, шкільні заняття відбувалися при-за низький-низької температури температури (3–8 градусів), у не відремонтованих будівлях, де грубо порушувалися елементарні вимоги шкільної санітарії. Нові шкільні приміщення почали будувати без квартир для вчителів [16]. Окрім роботи в школі, сільське вчительство використовувалося як безкоштовна робоча сила при проведенні агітаційних заходів, антирелігійної пропаганди, боротьбі з не писемністю, політико-господарчих кампаній [17]. Учителів використовували на технічній роботі, для збирання яєць в інкубаторах, навіть був-були вартовимі біля відбраного у куркулів майна і-навіть біля заарештованих "куркулів" [18.] Вони не мали можливості відпочивати у вихідні дні, непоодинокими були випадки, коли такий намір розглядався як шкідництво [19]. Перевантаження громадською роботою вчительства призводило до його дискваліфікації. У численних скаргах зазначалося, що вчитель фізично не встигав виконувати професійні обов'язки. Тому на з'їзді освітан у 1926 р. наголошувалося на добровільності громадської роботи.

В освітянському середовищі розповсюджувалися настрої незадоволення своїм становищем [20]. У "Доповідній записці про стан сільського вчителства України за реконструктивної доби" констатувався факт непоодиноких самогубств та голодувань серед вчителів учителів [21]. Серед сільського вчителства поширювалися випадки, коли освітяни залишали роботу, незважаючи на брак педагогічних кадрів [22].

Покращення матеріального стану вчителства спостерігається у 1920–1930 рр. в контексті розвитку народного господарства. Проте ще й у 1928 р. рівень зарплати вчителів був досить низьким у порівнянні з іншими категоріями працівників. Лише у 1932 р. із запровадженням диференційної сітки оплати праці зарплатня для вчителів I концентру зросла на 12–34,4%, для вчителів II концентру – на 13–20% [23]. Таким чином, стає очевидним, що за радянської доби розмір заробітної плати не міг задовольнити життєвих потреб освітян.

У 1920-ті рр. в Донбасі, як і в цілому по країні, гостро стояло питання про забезпечення вчителів житлом з мінімальними санітарно-побутовими умовами. Учителі, які мешкали у невеликих селищах, не отримували навіть компенсації на опалення та освітлення власної оселі, їх становище було найбільш вразливим. Більшість учителів була змушена жити в приміщеннях при школах, де була така можливість. Школи в Донбасі розташовувалися в дореволюційних будівлях. Часто то були не пристосовані для шкільних занять приміщення: колишні казарми, панські садиби, приміщення селищних рад. Умови щоденної праці були жакливі. Не поодинокими були випадки, коли вікна не мали скла, заняття проходили в недостатньо освітлених приміщеннях. Держава виділяла лише 30 фунтів (12 кг) пального на обігрів шкільних кімнат на добу. Досить поширеними були випадки, коли через пошесті та відсутність пального навчальний процес переривався. Мізерна заробітна платня не дозволяла вчителю будувати власне житло. В архівних фондах зберігається велика кількість скарг на вчителів, які використовували шкільне пальне на обігрів власної оселі. Санітарно-гігієнічний стан шкільних приміщень був незадовільним. Меблів не вистачало, непоодинокими були випадки, коли за однією партою сиділо по четверо учнів [24].

Крім складних побутових умов, держава не могла забезпечити навчальний процес ані навчальною літературою, ані методичними посібниками, ані програмними вимогами. Тому вчителі вимушені були це робити самостійно. Ці плани затверджувалися місцевими відділами освіти та друкувалися на сторінках педагогічної преси. У сільських школах не було навіть зошитів. Учні приносили крейду та вчилися писати на партах, копіюючи за вчителем букви або речення.

Відсутність навчально-методичної літератури часто зумовлювала перерви у заняттях [25]. Керманічі Наркомату освіти запевняли, що держава видає велику кількість навчальної літератури, але за даними анкетування жодна школа Донецької губернії не мала радянських підручників.

Невисокі матеріальні статки вчителів, особливо сільських шкіл, влада намагалася компенсувати запровадженням пільг. Так, починаючи з 1925–1926 р. вчителі сільських шкіл через кожні три роки одержували 10% надбавки до свого заробітку, а округові й районні виконавчі комітети повинні були забезпечити безоплатно помешканнями з опаленням та освітленням. Неповнолітніх членів родин сільських учителів поміщали до дитячих садків, приймали до шкіл, звільняючи від оплати за навчання, для вчителів організували курси підвищення кваліфікації. Отже, впливовим чинником у заохоченні до вчительської праці на селі були комунальні пільги. В сер. 1920-х рр. освітяни, які працювали на селі, отримували відстрочку від служби в армії.

Отже, на початку радянського періоду життєвий рівень освітян були досить низькими на відміну від дореволюційної доби. Мізерні заробітки, перевантаження громадською роботою призводили до девальвації праці вчителя. Межі запропонованої статті не дозволяють у повному обсязі розкрити проблему соціальної політики радянської влади стосовно освітян, яка потребує подальшої наукової розробки.

Література

1. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. А. Коляструк // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 11–17.
2. Там само.
3. Удод О. А. Про історію повсякденності / О. А. Удод // Борисфен. – 2000. – № 4. – С. 5–11.
4. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) : колективна монографія : в 2 ч. / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – в-2 ч. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010.
5. Отземко О. В. Соціальне забезпечення в Донбасі за часів НЕПу / О. В. Отземко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 4. – Донецьк : Східний видавничий дім. – 2003. – С. 252–261 ; Медичне обслуговування в Донбасі в першій половині 20-х рр. ХХ ст. // Нові сторінки історії Донбасу. – Кн. II. – Донецьк, 2005. – С. 48–58.
6. Богінська І. В. Учительські кадри Донбасу на початку 1920-х років / І. В. Богінська // Нові сторінки історії Донбасу. – Кн. 5. – Донецьк, 1997. – С. 152–164.

7. Первое губернское совещание школьных работников // Просвещение Донбасса. – 1922. – № 1. – С. 72.
8. Негода О. О. Фінансування шкіл Донбасу у 1920-ті роки / О. О. Негода // Історичні та політологічні дослідження. —№ 3/4.— Донецьк, 2007. — № 3/4.— С. 271.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань, ф. 1, оп. 20, спр. 3099, арк. 32.
10. Богінська І. В. Учительські кадри Донбасу на початку 1920-х років / І. В. Богінська // Нові сторінки історії Донбасу. – Кн. 5. – Донецьк, 1997. – С. 152–164.
11. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). – С. 109.
12. Україна. Статистичний щорічник. – К., 1928. – С. 252.
13. Молчанов В. Добробут освітян в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. / В. Молчанов // Історія України. – 2005. – № 11.
15. Там само.
14. Самуйлович К. Из опыта политтпроверки Учительства по Бахмутскому округу / К. Самуйлович // Просвещение Донбасса. – 1923. – № 10–11. – С. 75.
15. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). – С. 103.
16. ЦДАГО, ф. 1, оп. 1, спр. 2242, арк. 15.
17. Там само. – Арк. 5.
18. Там само. – Арк. 1,8.
19. Там само.
20. Там само.
21. Там само.
22. ЦДАГО, ф–1, оп. 20, спр. 6226, арк. 33.
23. Там само.
24. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). – С. 39.
25. Державний архів Донецької області (ДАДО), ф. Р1512, оп. 1, спр. 3, арк. 290.

**Матеріально-духовна спадщина дворянських "культурних гнізд"
Прилуччини у дослідженнях В.І.Маслова (1927–1930 рр.)**

У статті проаналізовано внесок В.І.Маслова як директора Окружного музею міста Прилуки у збереження матеріального вигляду панських садиб Прилуччини та визначення історико-культурної цінності залишеної ними спадщини.

Ключові слова: краєзнавство в Україні 1920-х рр., дворянська садиба, Окружний музей міста Прилуки, культурна спадщина, архітектурно-парковий комплекс садиби.

В статье проанализирован вклад В.И.Маслова как директора Окружного музея города Прилуки в сохранение материального облика помещичьих усадеб Прилукского округа и определение историко-культурной ценности оставленного ими духовного наследия.

Ключевые слова: краеведение в Украине 1920-х годов, дворянская усадьба, Окружной музей города Прилуки, культурное наследие, архитектурно-парковый комплекс усадьбы.

The article presents the analysis of the contribution made by V.I.Maslov, the director of the Regional Museum of Priluki town, in the preservation of the outer image of the manorial estates of the Priluki region as well as the analysis of the degree historical and cultural value of his cultural heritage.

Key words: the regional studies in Ukraine in 20th years, manorial estate, the Regional Museum of Priluki town, the cultural heritage, the architectural and park complex of the estate.

Постановка проблеми. Науковий доробок вчених-гуманітаріїв 1920-х рр. у галузі краєзнавства та, зокрема, історичного краєзнавства, складає вагомий частину української інтелектуальної спадщини ХХ століття, та водночас може бути розглянутий як певний історико-соціальний феномен, утворення якого обумовлювалося тим, що цей напрям, за слушним твердженням сучасних науковців, слугував сферою для виявлення складного процесу "адаптації вчених старої школи до нової соціальної практики", коли краєзнавство стало "своєрідною "нішею" для "античників" і медієвістів, сходознавців і мовознавців, етнографів та археологів, географів і біологів доби імператорських університетів..." [9, с. 22], забезпечуючи збереження аксіологічного

потенціалу та професіоналізму "дореволюційної" науки у реаліях "радянського соціуму". Тим цікавішим виявляється аналіз діяльності тих науковців, котрі, працюючи впродовж 1920-х р^{ежів}, у провінції, вивчали ті аспекти вітчизняної історії та культури, що, як "ідеологічно невитримані", залишалися осторонь досліджень наступних десятиліть. До таких аспектів, безперечно, треба віднести питання вивчення панських сільських садиб, які до початку ХХ ст. ^{оцінювалися} отримали статус помітних історико-культурних утворень.

Аналіз актуальних досліджень. Серед науковців, чия робота забезпечила поживлення духовного-інтелектуального життя української провінції, зокрема Чернігівщини, у 1920-х рр., вирізняється особа Василя Івановича Маслова (1885–1959), літературознавця, етнографа, історика культури, котрий з 1927 до 1930 рр. ^{працював} виконуючи обов'язки директора Прилуцького окружного музею, перетворив його на помітний осередок краєзнавчої роботи, забезпечивши цьому закладу гідне місце серед Чернігівського, Ніжинського, Новгород-Сіверського, Сосницького, Остерського миських музеїв, співробітники яких "здійснювали археологічні розкопки, збирали фольклорно-етнографічні матеріали, <...> охороняли пам'ятки історії та культури..." [6, с. 43].

У наукових розвідках останнього десятиліття творчість В.І.Маслова привертає увагу з позиції внеску вченого у розвиток декабристознавства, історії літератури, етнографії, літературного та історико-культурного краєзнавства (роботи Г.Д.Казьмирчука, О.Б.Коваленка, Ю.В.Латиша, В.В.Ткаченка [5; 7, с. 22]). У статті Н.М.Дмитренко відзначено той факт, що деяким з панських садиб краю (Сокиринці, Яготин, Вейсбахівка тощо) стараннями директора та співробітників Прилуцького музею була дана оцінка як "культурно-мистецьким гніздам середини ХІХ ст., які відігравали значну роль в національно-культурному житті краю..." [3]. У роботі Т.І.Воронкової вказано на невеликий комплекс документів з архіву вченого, пов'язаний з його роботою на посаді Прилуцького музею, що репрезентують дослідницьку активність В.І.Маслова при вивченні палацово-паркових ансамблів панських маєтків Прилучини [1, с. 161]. Але водночас внесок В.І.Маслова у справу дослідження дворянських садиб навколо міста Прилуки як визначних культурних осередків свого часу ще не отримав всебічної характеристики, хоча важливість цього питання не можна недооцінювати, беручи до уваги той факт, що не так багато українських вчених ^{впродовж} впродовж 1920-х р^{ежів}, а тим більше у подальшому, розробляли "садибну тематику".

Мета статті. Саме тому вважаємо за доцільне визначити місце матеріально-культурної спадщини дворянських садиб Прилучини у дослідженнях В.І.Маслова на посаді директора Прилуцького округу.

ного музею (1927–1930 рр.^{р.еки}) шляхом виокремлення основних напрямків такої праці та методів, використаних вченимученим.

Виклад основного матеріалу. Перш за все зазначимо, що панські маєтки Прилуцької округи увійшли до кола дослідницьких інтересів В.І.Маслова з кількох основних причин. Перш за все, це були володіння шляхетних родин, сімейна історія яких виявилася безпосередньо пов'язана з цією місцевістю впродовж щонайменше двохсот років, а вихідці з таких сімей залишили виключно помітний слід в-у регіональній та загальнонаціональній історії (де Бальмени, Волконські, Галагани, Кочубеї, Маркевичі, Скоропадські, Репніни). По-друге, ці маєтки виявилися у той чи інший спосіб пов'язаними з літературною спадщиною їхніх господарів та гостей (М.О.Бодянянський, Є.І.Гребінка, М.І.Костомаров, М.А.Маркевич, О.В.Маркович, Т.Г.Шевченко), що безпосередньо торкалося професійних зацікавлень В.І.Маслова як історика літератури. Крім того, сільські садиби Прилуцької округи належали особам, пов'язаним родинними та дружніми зв'язками з російською інтелектуальною елітою (Анненкови, Аксакови, Хомякови, Язикови, інші), це відкривало можливості аналізу російсько-українських мистецько-художніх та культурних контактів, що також входило до числа наукових пріоритетів вченого. Нарешті, у переважній більшості садиби, досліджувані В.І.Масловим та співробітниками музею, передусім Ю.Г.Каневським, переживши руйнівні 1917–1919 рр.^{р.еки}, зберегли архітектурно-природну форму, тому їхній огляд був одним з безпосередніх професійних обов'язків працівників Прилуцького окружного музею. Також відмітимо, що В.І.Маслов у своїх краєзнавчих розшуках мав багато однодумців серед аматорів старовини у Прилуках, де, за заувагою В.В.Ткаченка, вже у 1919–1920 рр. виникло "Товариство вез дослідженню-дослідження Прилук та повіту", а влітку 1926-го р.еку, утворився гурток краєзнавців з метою вивчення історії та природи Прилучини [22, с. 32].

За період з 1927-го (з моменту вступу на посаду та перевезення колекційно-музейних об'єктів з садиби Галаганів у Сокиринцях до Прилук) до 1930-го р.еки В.І.Масловим було оглянуто та охарактеризовано десять колишніх садибних комплексів, більшість з яких мали вигляд значних палацово-паркових ансамблів – Березова Рудка (1928), Вейсбахівка (1929), Згурівка (1929), Детьярі (1930), Линовиця (1927), Мар'янівка (хутір "Убіжище", 1929), Турівка (1928), Сокиринці (1927–1929), Тростянець (1929–1930), Яготин (1929) [10; 11; 12; 14–18]. Уявлення про результати таких оглядів можна скласти за звітами, підготовленими В.І.Масловим у 1929-му та 1930-му рр. [8; 19; 20].

Загальною методологічною основою дослідження садибних комплексів Прилучини для В.І.Маслова стали принципи краєзнавчої

Отформатовано: уплотненный на 0,3 пт

Отформатовано: украинский, уплотненный на 0,3 пт

Отформатовано: уплотненный на 0,3 пт

Отформатовано: украинский, уплотненный на 0,3 пт

Отформатовано: уплотненный на 0,3 пт

роботи, у певний спосіб сформульовані І.М.Гревсом, котрий зазначав, що у центрі краєзнавчих досліджень мають бути історія та культура краю, питання охорони архітектурно-художньої спадщини, архівних матеріалів [2]. Також для визначення ступеню-ступеня історико-культурної цінності духовної спадщини садиб вчений застосовував концепт "культурне гніздо", запроваджений у науковий обіг у 1920-ті р_о_к_и М.К.Піксановим та змістовно уточнений І.М.Гревсом, для позначення своєрідних територіально-селищних утворень, що акумулювали зразки місцевої культури, провідні для цивілізаційного розвитку певного регіону [2; с. 21].

Критерії, за яким В.І.Маслов визначав ту чи іншу дворянську садибу як "культурне гніздо", легко виокремити з характеристики садиби Галаганів Сокиринці у "Звіті" за 1929 р_і_к_: "Сокиринці, як значне "культурне гніздо", відігравали у середині XIX ст_о_лі_т_т_я певну роль у культурному житті місцевого краю, приваблюючи до себе, крім згаданих (вище у тексті наведені імена О.Я.Волоскова, Л.М.Жемчужникова, М.А.Маркевича, Т.Г.Шевченка – М. Б.), ще немало видатних людей, як П.О.Куліш, О.М.Лазаревський, Ф.В.Чижов, О.І.Рігельман <...>. Наявність у Сокиринській садибі значної і приступної для читачів цінної бібліотеки, гарного хору, на який витрачалися <...> значні кошти, а також вертепу з відповідними виставами під час різдвяних свят – все це зміцнювало культурне значення Сокиринець..." [47420, а. 3, А-зворот.]. Тобто суттєвими ознаками дворянського "культурного гнізда", за В.І.Масловим, є: локалізація художніх явищ у межах садиби; наявність розгалужених зв'язків з діями культури; продуктивна взаємодія кількох видів мистецької діяльності.

Серед напрямків дослідницької роботи В.І.Маслова щодо вивчення садиб Прилуччини провідним було вивчення матеріального стану об'єкта, причому увага приділялася цілісній інфраструктурі садиби, коли першочерговим стало намагання реконструювати композицію окремих функційних зон мастку (центральний будинок з парковою зоною біля нього, увесь парк в цілому, господарче подвір'я, культова зона з церквою та некрополем). Неабияка цінність такого підходу полягала у тому, що переважна більшість маєтків до другої половини 1920-х р_о_к_ів втратила структурну цілісність. Центральні будинки були спалені чи знаходилися в занедбаному стані (Згурівка, Линовиця, Тростянець, Турівка), навіть коли у цих будівлях розміщалися школи сільської молоді чи агротехнічні школи (Березова Рудка, Вейсбахівка, Сокиринці), їхній інтер'єр був майже повністю переформований. Присадибні території та парки (за умов, що майже усі з оглянутих прилуцькими краєзнавцями садиб мали унікальні паркові ансамблі) були запущеними, їхня композиційна будова

Отформатовано: уплотненный на 0,3 пт

Отформатовано: уплотненный на 0,3 пт

Отформатовано: уплотненный на 0,3 пт

Отформатовано: уплотненный на 0,3 пт

виявилася порушеною. Культові зони також втратили цілісність. Господарчі об'єкти перейшли у володіння сільськогосподарських артілей, пізніше – у власність колгоспів та радгоспів.

Детальне фіксування залишків маєткових комплексів, здійснене В.І.Масловим та його колегами під час виїзних експедицій, стало єдиною на той час формою збереження їхньої автентичності, тим більше що вченим застосовувався комплексний підхід до вивчення об'єкту об'єкта, репрезентований, зокрема, у–в обстеженні маєтку О.С.Рахманової (у дівочтві – Волконської) у селі Вейсбахівка (тоді – Малодівичького району, тепер – Білоріччя Прилуцького району). У письмовому огляді, що увійшов до загального звіту, складеного В.І.Масловим 5 грудня 1929 р.оку, та окремо зберігався у краєзнавчому музеї міста Прилуки [19–20], подана стисла інформація щодо власниці садиби, дочки подружжя С.Г. та М.М.Волконських, встановлений зв'язок між маєтком у Вейсбахівці–Вейсбахівці та садивою у селі Вороньки (тепер Бобровицького району Чернігівської області), що відійшла у спадок до М.М.Кочубея, сина О.С.Рахманової від другого шлюбу, де у церкві-надгробку були поховані С.Г.Волконський та М.М.Волконська, зазначено сталі контакти між маєтками у Вейсбахівці та у Вороньках під час перебудови садибного комплексу у Вейсбахівці. Тут також містяться відомості про основні складники архітектурного комплексу у Вейсбахівці – центральний будинок і флігель – та про автора проектів О.–Е.Ю.Ягна. Окремо зазначено факти вандалізму у межах садиби: руйнування за часів громадянської війни внутрішнього декору палацу, коли, зокрема, живописне панно у залі роботи В.М.Соколова, "що нагадувало стелю в бахчисарайському палаці, <...> під час мануфактурної кризи 1918–19 років кимось було зірвано і використане, мабуть, як звичайна тканина..." [20, Аа. 1, зворот.], знищення могили О.С.Рахманової "з білим дерев'яним хрестом і ґратами" у травні 1929 р.оку "учнями школи селянської молоді, які використали могильну землю і ґрати на улаштування біля цвинтаря відкритої сцени для вистав" [20, Аа. 1].

Матеріали звіту відобразили результати розшуків на місцевості, здійснених В.І.Масловим, коли було зроблено натурні зйомки архітектурних та природних об'єктів колишньої садиби та за світлинами, що залишилися від колишніх власників (16 світлин з будівлями господарської зони зараз зберігаються у Прилуцькому краєзнавчому музеї [4]), намальовано план садибної території з вказуванням місцезнаходження окремих об'єктів [20, Аа. 4]. На плані акцентовано виділялася зона некрополя з похованнями О.С.Рахманової, О.-Е.Ю.Ягна, О.І.Соколової та її чоловіка – В.М.Соколова.

Матеріали дослідження Вейсбахівки демонструють також засоби вивчення садибних комплексів, вживаних В.І.Масловим, зокрема такі, як підготовка фотодокументів, що відображали сучасний на той момент вигляд маєтків, та відшукування фотографічних свідочств до революційного стану маєткових господарств. Після кожної з інспекційних поїздок В.І.Маслова з метою опису садибних "культурних гнізд", так само, як і після шести наукових відряджень до Густинського та Ладанського монастирів, залишалися комплекти світлин, кожна з яких обов'язково мала підпис-характеристику із вказуванням на місце, час, обставини створення. Такі комплекти світлин додавалися вченим до описів про відвідування відповідної садиби, їхня вартість обумовлена ще й тим, що у своїх звітах В.І.Маслов, за слушною заувагою Н.М.Дмитренко, "не тільки описує сучасний стан пам'ятки, а й визначає архітектурний стиль будівель, використовує розповіді людей, які пам'ятали, що знаходилось в садибах до революції знищено ..." [3], а фотографії візуалізують ці описи.

Світлина також є доказом уважного ставлення В.І.Маслова до архітектурно-стильового складника екстер'єру та інтер'єру досліджуваних садибних споруд, чіткі визначальні риси обов'язково подані у кожному з їхніх описів. Зокрема, в уривку зі звіту від 5 грудня 1929 р. [р. е-ку](#) про поїздку до садиби Галаганів у Сокиринцях 16 червня того ж року дослідник особливу увагу приділяє центральній залі палацу: "В ній – цікавий портик з двох корінфських колон з запрокинутим півколом, що зверху торкається арки. В залі утворені дві великі ніші з колонами по боках, в одній із них знаходиться камінь, в другій стояв старовинний орган 1787 року, що зараз зберігається у Прилуцькому окружному музеї..." [20, [А.а. 2](#)]. У розповіді про стан території колишньої садиби Скоропадських у Тростянці з унікальним дендропарком В.І.Маслов, визначивши готичні ознаки головного панського будинку, спаленого в ніч на 19.01.1918 р. [р. е-ку](#), старіша одноповерхова частина якого була збудована ще "за кріпаччини", першочергову увагу приділяє будівлям, які збереглися: чотирьом флігелям та "чорному дворові" з кам'яними службами, вказуючи на наявність в них ознак "античного стилю", що "відбився в полосах дорійського ордеру, в гірляндах над карнизами деяких вікон і дверей, в міцних арках, на яких вміщені колони другого поверху ..." [20, [А.а. 4](#), зворот].

Показовою особливістю діяльності В.І.Маркевича щодо дослідження панських садиб Прилуччини було також намагання віднайти та ідентифікувати твори мистецтва з садибних колекційних збірок, особисті речі, предмети, котрі колись слугували окрасою садибних інтер'єрів. Тому ще одним напрямом його активності у цій сфері став розшук таких об'єктів з наступним збереженням їх.

Отформатовано: українский

Так, зокрема, 1927 р.оку у священика Вейсбахівської церкви М.Федоренка було викуплено 14 картин пензля В.М.Соколова, а 1929 р.оку, після того, як невеличка кам'яна Іванівська церква, що знаходилася на території садиби у селі Тростянець, була перебудована під клуб, від знищення, якому підлягало усе церковне майно, була врятована порцелянова рама від ікони, зроблена на фабриці А.М.Миклашевського.

Взагалі, дії В.І.Маслова щодо врятування об'єктів, які репрезентували культурне середовище, створене у панських садибах, відповідали сутності краєзнавчої роботи, як її розуміли науковці 1920-х рр.окив, – зберегти наступність пам'яті минулого. Тому з таким боєм пише вчений про немилосердне ставлення до спадку "культурних гнізд" свого краю, коли розповідає, як солдати Таращанського полку стріляли у бюст С.Г.Волконського, що стояв у центральній залі палацу у Вейсбахівці, відбивши йому носа, а потім місцевий вчитель-учитель забрав бюст до школи, де він зберігався до смерті вчителя, після чого довго валявся у шкільному сараї [20, Аз, 7, зворот].

У кожному зі звітів В.І.Маслов обов'язково вказував не тільки на факти руйнації матеріально-художніх складників садибного простору, що мали місце у трагічні часи 1918-го – 1920-го років, але й говорив про акти вандалізму недавнього часу, особливо опікуючись знищенням родинних поховань разом із церквами, у складі яких вони знаходилися. Вчений відзначив те, що, окрім спалленої могили доньки декабриста С.Г.Волконського, до кінця 1920-х рр.окив було повнечено кілька поховань осіб, котрі зробили значний внесок у культурний розвій свого регіону, українських земель взагалі та, ширше, усієї Російської імперії, – Є.П.Гребінки, Г.П.Галаґана, М.А.Маркевича. Описуючи вандалістське руйнування культурної зони палацово-паркового ансамблю у Сокиринцях, він писав: "Готична альтанка розібрана 1928 р. агрошколою на цеглу <... >, теж зроблено із Петропавлівської церквою, що збудована була над фамільними склепами Галаґанів. Усипальниця їх не розібрана, але знаходиться під брудом від розібраної церкви..." [20, Аз, 2–Аз, 3 зворот.]. У не менш жахливому стані знаходилася влітку 1929 р.оку могила Є.І.Гребінки на фамільному кладовищі біля села Мар'янівка: "від залізної ґрати залишився лише фундамент, пам'ятник зруйнований і від нього залишився лише чавунний постамент..." [20, Аз, 10]. У матеріалах до фотоальбому, присвяченому життю та діяльності М.А.Маркевича, міститься світлина, на якій відмічено місцезнаходження поховання М.А.Маркевича у родовому склепі біля зруйнованої церкви Всіх Святих у Турівці.

Тобто ще одним напрямом діяльності В.І.Маслова на посаді керівника Прилуцького окружного музею були пошук та збереження

Отформатовано: уплотненный на 0,3 пт

Отформатовано: уплотненный на 0,3 пт

поховань видатних діячів культури, пам'ятних місць, пов'язаних з їхнім перебуванням у тій чи іншій садибі. Це було пов'язано з функціонуванням "Відділу культурних працівників", у якому, за свідченнями самого вченого, було накопичено рукописні, друковані та ілюстративні матеріали стосовно діяльності осіб, котрі були пов'язані з Прилуцькою, – М.О.Бодяньського, Г.Ф.Вороного, М.А.Маркевича, Т.Г.Шевченка, О.Г.Шліхтера, О.І.Степовича, інших. Саме у такий спосіб у діяльності В.І.Маслова щодо вивчення панських садиб виокремився біографічно-особистісний аспект.

Нарешті треба відмітити, що навіть після усунення В.І.Маслова з посади керівника Прилуцького окружного музею, тема дворянських садіб Прилуччини не була вилучена з кола його творчих зацікавлень хоча б тому, що він продовжував вивчати доробок М.А.Маркевича, для чого підтримував зв'язки з колекціонерами, архівістами, представниками родини Маркевичів у пошуках додаткової інформації як про самого М.А.Маркевича, так й про осіб з його оточення. У архіві вченого з Інституту рукопису НБУ імені В.І.Вернадського збереглися записи бесід В.І.Маслова 1954–1955 років з видатним літературознавцем, колекціонером-архівістом Ю.Г.Оксманом, де він розповідає про листування М.О.Бодяньського та М.А.Маркевича, що зберігалося у Ю.Г.Оксмана, та з В.І.Маркевич, у розмові з якою вчений знову повертається до опису зовнішнього вигляду центрального будинку у садибі М.А.Маркевича у Турівці (світлина із зображенням будинку була скопійована з архіву тієї ж В.І.Маркевич ще 1933 року [12]). Зі слів В.І.Маркевич вчений зазначає, що споруда зазнала кілька перебудов, зокрема на прохання У.О.Маркевич (уродженої Ракович), котра прагнула, щоб їхня оселя не поступалася будинку у селі Васьківці брата М.А.Маркевича, Михайла Андрійовича, спроектованого у вигляді замку з баштою, до палацу у турівській садибі було добудовано високу частину.

Тобто, тема панської садиби Лівобережжя, історія якої пов'язана в першу чергу з життєдіяльністю вихідців із козацько-старшинських родів, залишилася у колі наукових інтересів В.І.Маслова вже після його того, як він залишив урядову посаду директора Прилуцького окружного музею.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи вищезазначене, дійдемо висновку про те, що науково-суспільні та соціокультурні пріоритети діяльності В.І.Маслова як керівника Прилуцького краєзнавчого музею відповідали загальному стану краєзнавчої та музейно-краєзнавчої діяльності 1920-х років, коли ця сфера використовувалася науковцями "старої школи" для продовження традиції академічних досліджень в умовах нового соціуму. Багатоплановість

Отформатировано: уплотненный на 0,3 пт

Отформатировано: уплотненный на 0,3 пт

феномену панської садиби уможливила об'єднання історичного, літературознавчого, мистецтвознавчого, соціологічного, природознавчого аспектів дослідницької роботи В.І.Маслова, що підкріплювалося, у першу чергу, його ґрунтовною освітою та різноплановими зацікавленнями. Це, хоча й надавало діяльності В.І.Маслова дилетантизму, але водночас забезпечувало широту світогляду, неупередженість, почуття нового.

Отформатировано: уплотненный на 0,3 пт

Отформатировано: уплотненный на 0,3 пт

Отформатировано: уплотненный на 0,3 пт

Отформатировано: уплотненный на 0,3 пт

Робота В.І.Маслова як дослідника матеріально-духовної спадщини дворянський культурних гнізд базувалася на глибокому усвідомленні сутності такого явища, як "культурне гніздо", та передбачала кілька напрямів реалізації: розгляд матеріального стану об'єктів шляхом реконструкції окремих функційних зон садиби; збирання та ідентифікація предметів із розпоросених колекційних збірок та колишнього облаштування інтер'єрів будинків; пошук фотоматеріалів, що відтворювали б стан садибних комплексів на момент дослідження; відшукування світлин, на яких зафіксовано дореволюційний стан садиб; пошук та відновлення поховань видатних діячів культури; аналіз діяльності сільськогосподарських товариств, артілей, кооперативів, створених до кінця 1920-х рр.єкв на базі колишніх маєткових господарств.

Ефективність досліджень, здійснених В.І.Масловим у царині матеріального та духовного спадку панських садиб Прилуччини, забезпечувалася комплексним підходом до опанування матеріалу. Усвідомлення цього відкриває перспективу аналітичного порівняння форм і методів досліджень інших науковців у сфері функціонування дворянських садиб як "культурних гнізд" за період 1920-х – поч. 1930-х рр.єкв.

Література

1. Воронкова Т. І. Архів Василя Івановича Маслова (1884–1959) // Т. І. Воронкова // Рукописна та книжкова спадщина України: археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К. : Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису, 1993. – Вип. 1. – 1993. – С. 154–164.

Отформатировано: Шрифт: 9,5 пт

1.2. Гревс И. М. История в краеведении / И. М. Гревс // Краеведение. – 1926. – Т. 3, № 4. – С. 487–508.

Отформатировано: Шрифт: 9,5 пт

Отформатировано: Шрифт: 9,5 пт

2.3. Дмитренко Н. Василь Іванович Маслов: пам'яткоохоронний аспект діяльності (1927–1930 роки) [Електронний ресурс] / Н. Дмитренко. – Режим доступу:

Отформатировано: Шрифт: 9,5 пт

Отформатировано: Отступ: Первая строка: 1,13 см

<http://www.pryluky.com/index.php/istoriya>. – Назва з екрану.

Отформатировано: Шрифт: 9,5 пт

3.4. Имение Е. С. Рахмановой Белоречица. 1912–1915. Фото. – Прилуцкий краеведческий музей. – КП 10010–23.

Отформатировано: Шрифт: 9,5 пт

4-5. Казьмирчук Г. Д. Українське декабристознавство / Г. Д. Казьмирчук, Ю. В. Латиш. – Київ ; Черкаси : Брама, 2002. – 282 с.

5-6. Коваленко О. Головні етапи розвитку історичного краєзнавства на Чернігово-Сіверщині / О. Коваленко // Краєзнавство. – 2000. – № 1–2. – С. 39–45.

6-7. Коваленко О. Б. Маслов Василь Іванович [1884–1959] // О. Б. Коваленко, В. В. Ткаченко // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К. : Хмельницький, 1991. – С. 345–346.

7-8. Краеведческая работа В. И. Маслова (1930): машинопись с правками В. И. Маслова. —// ІР НБУ імені В. І. Вернадського, ф. 243 [Маслов Василь Іванович], од. зб. 370. — 2 арк.

8-9. Куделко С. Теоретико-методологічна дискусія з питань історичного краєзнавства в 20-ті на початку 30-х років ХХ ст. // С. Куделко, О. Кашаба // Краєзнавство. – 2009. – № 3–4. – С. 21–27.

9-10. Маслов В. И. Дегтяри: видовые снимки //— ІР НБУ імені В. І. Вернадського. —Ф. ф. фонд 243 [Маслов Василь Іванович]. —О. од. зб. 700. — 12 шт.

10-11. Маслов В. И. Дегтяри: из записной книжки, 15.05.1930. — ІР НБУ імені В. І. Вернадського. —Ф. ф. фонд 243 [Маслов Василь Іванович]. —О. од. зб. 701. — На 12 арк.

11-12. Маслов В. И. [Материалы к фотоальбому о жизни и деятельности Маркевича Николая Андреевича: фото с портретной семейной коллекции, автографов, печатных изданий Маркевича с аннотацией Маслова В. И.] //— ІР НБУ імені В. І. Вернадського. —Ф. ф. фонд 243 [Маслов Василь Іванович]. —О. од. зб. 113. — На 37 арк.

12-13. Маслов В. И. Записи бесед с Верой Ивановной Маркевич и Юлианом Григорьевичем Оксманом о потомках Маркевича Н. А. и его архиве (1954–1955) //— ІР НБУ імені В. І. Вернадського. —Ф. ф. фонд 243 [Маслов Василь Іванович]. —О. од. зб. 114–115. — 2 од.

13-14. Маслов В. И. Тростянец: (бывшее имение Скоропадского). 1929, 1931. Приложение: Биография И. М. Скоропадского //— ІР НБУ імені В. І. Вернадського. —Ф. ф. фонд 243 [Маслов Василь Іванович]. —О. од. зб. 714. Фото. — 38 шт.

14-15. Маслов В. И. Фото Згуровка на Прилуцкине. Имение князя Кочубея. 1906 //— ІР НБУ імені В. І. Вернадського. —Ф. ф. фонд 243 [Маслов Василь Іванович]. —О. од. зб. 703. — 23 шт.

15-16. Маслов В. И. Фотографии имения Галаганов в Сокирендах на Прилуцкине. 1927 //— ІР НБУ імені В. І. Вернадського. —Ф. ф. фонд 243 [Маслов Василь Іванович]. — од. зб. 1386. — 17 шт.

16-17. Маслов В. И. Фотографии местечка Линовицы. 1927 //— ІР НБУ імені В. І. Вернадського. —Ф. ф. фонд 243 [Маслов Василь Іванович]. —О. од. зб. 709. — 10 шт.

Отформатировано: Шрифт: 9,5 пт, уплотненный на 0,3 пт

Отформатировано: Шрифт: 9,5 пт

~~17-18.~~ Маслов В. И. Яготин, виды города и окрестностей. Фото //— Институт рукопису НБУ імені В. І. Вернадського, ~~Фонд ф.~~ 243 [Маслов Василь Іванович] ~~о.~~— ~~Од. зб.~~ 715, ~~—~~ 9 шт.

~~18-19.~~ Маслов В. І. Вейсбахівка: звіт члена-корреспондента Харківської Краєвої Комісії охорони пам'яток культури і природи // Прилуцький краєзнавчий музей. — КП 10010—1.

~~19-20.~~ Маслов В. І. Звіт члена-корреспондента Харківської краєвої комісії охорони пам'яток культури й природи за пророблену ним протягом 1928/9 років роботу по охороні пам'яток культури на Прилуччині та матеріали до звіту. 5 грудня 1929 р. Рукопис, машинопис //— ІР НБУ імені В. І. Вернадського, ~~Ф. фонд~~ 243 [Маслов Василь Іванович] ~~—~~ ~~Од. зб.~~ 1171, ~~—~~ 81 арк. (14+30+11+13+13).

~~20-21.~~ Пиксанов Н. К. Областные культурные гнезда: историко-краеведный семинарий / Николай Кирьякович Пиксанов. — М. ; Л. : ГИЗ, 1928. — 148 с.

~~21-22.~~ Ткаченко В. Внесок громадських об'єднань Чернігівщини в розвиток історико-краєзнавчих досліджень 1920-~~х~~—1930-~~х~~ років. / В. Ткаченко // Краєзнавство. — 2009. — № 1—2. — С. 30—39.

УДК 930.253

С.Ю.Сезін

**Концентраційні табори Кременчуцької губернії в 1920—1922 рр.
Перші кроки репресивного апарату Радянської радянської влади
за матеріалами Полтавського обласного архіву**

Робота присвячена вивченню радянських концентраційних таборів 1920—1921 років в Кременчуцькій губернії. Містить дані про кількість ув'язнених у них за весь період роботи таборів і на певні дати, відомості про смертність та режим утримання ув'язнених, а також інформацію про роботу судової системи губернії.

Ключові слова: Концентраційний—концентраційний табір, Кременчуцька губернія, відділ примусових робіт, каральна політика Радянської—радянської влади, багатofункціональність.

Статья посвящена изучению советских концентрационных лагерей 1920—1921 гг. в Кременчугской губернии. Содержит данные о числе заключенных в них за весь период работы лагерей и на определенные даты, сведения о смертности и режиме содержания заключенных. Имеется также информация о работе судебной системы губернии.

Ключевые слова: Концентрационный—концентрационный лагерь, Кременчугская губерния, отдел принудительных работ, карательная политика Советской—советской власти, многофункциональность.

This is a study of the Soviet Concentration Camps 1920—1921 years in the Kremenchug province. Contains data on the number of prisoners in them for the entire period of work camps and on certain dates, information on mortality and mode of detainees, as well as information on the work of the judiciary province.

Key words: Concentration camp, Kremenchug Province, Department of forced labor, penal policy of Soviet power, versatility

Метою цієї роботи є введення в науковий обіг раніше маловідомих архівних матеріалів із зазначеної теми, а також опис архівного

фонду ФР-2210 Державного архіву Полтавської області. Внаслідок великого обсягу матеріалів автор статті обмежився розвідками у різних частинах фонду і зосередив свою увагу на описі вивчених справ. Аналіз отриманих матеріалів і висновки з нього були менш пріоритетним завданням.

Діяльність подібних установ тривалий час взагалі не висвітлювалася через політичні міркування, хоча в художній літературі про громадянську війну і згадувалися концтабори для полонених білогвардійців. У пострадянські часи увагу дослідників приваблювали табори більш пізнього періоду, а в досліджуваному періоді основна увага приділялася Соловецькому табору особливого призначення. Після розсекречення матеріалів (фонд ФР 2210 розсекречено у 1990 р.рр.) особливої уваги до них від дослідників не проявилось. Вивчення матеріалів фонду має дозволити дати відповіді на розмір каральної політики радянської влади періоду 1920–1922 рр. на території Кременчуцької губернії, пріоритети цієї каральної політики, умови утримання ув'язнених, а також опосередковано відповіді на ряд питань внутрішньої політики СРСР (взаємовідносин між РРФСР і УРСР, мовної політики та інші).

Необхідно додати, що історія самої Кременчуцької губернії – це також біла пляма, яка мало привертає увагу дослідників.

Архівний фонд включає тільки один опис №-1, який містить 59 аркушів.

В описі перераховано 934 справи. Справи з №-1 №-до №-129 відображають діяльність табору в Кременчуці, табору в Черкасах і частково відділу примусових робіт Кременчуцького губернського виконкому. Справи з №130 №-до №183 – особисті справи співробітників табору. Справи з №184 №-до №934 – особисті справи ув'язнених. Опис віддрукований на друкарській машинці, текст читається добре. Існують деякі невідповідності між змістом справ і описом, але вони обумовлені раніше допущеними помилками у справах. Наприклад, з'ясувалося, що справа №181 на ув'язненого Ахмета Хаметова насправді стосується Тамчель Лало. Але "Ахмет Хаметов" значиться на обкладинці справи, тому укладачі опису так назвали справу в ній.

8 справ вважаються втраченими.

Наведемо декілька справ з опису:

Справи, датовані 1920 роком:

Подані Недані жирним шрифтом виділені фрагменти, на які автор хотів би звернути увагу читачів. Назви справ недані подано мовою оригіналу.

Спр. 1 "Переписка с Главным управлением общественных работ и повинностей об организации Отдела принудительных работ и его функциях, об организации концентрационного лагеря". 213 сторінок.

Спр. 3 "Распоряжения о содержании заключенных в подвале только в исключительных случаях, сообщение о невозможности открыть парикмахерскую при Концентрационном лагере №1" (3 сторінки).

Спр. 35 "Переписка подотдела принудительных работ отдела управления Кременчугского губернского исполкома об организации концентрационного лагеря в Черкассах" (15 сторінок).

Спр. 37 "Приговоры и постановления заключенных в концлагерь" (97 сторінок).

Спр. 42 "Прошения, заявления арестованных, списки трудовых дезертиров" (85 сторінок).

Справки 1921 р.

Спр. 47 "Постановление Всероссийского ЦИК Советов "О лагерьх принудительных работ", инструкции, правила о порядке функционирования лагерей принудительного труда" (168 сторінок).

Спр. 50 "Переписка о заключении в штрафную роту, о поимке бежавших заключенных..." (976 сторінок).

Спр. 60 "Заявления заключенных о размерах своей бывшей собственности, переписка о собственности заключенных" (76 сторінок).

Спр. 61 "Документы о лицах, заключенных в лагерь сроком до двух недель (рапорта, наряды, письма) (11 сторінок).

Спр. 65 "Статистические сведения о движении заключенных Черкаского лагеря принудительных работ" (44 сторінок).

Спр. 92, 93, 94 "Переписка с подотделами принудительных работ соответственно Золотоношского, Хорольского, Чигиринского уездов". Вони містять відповідно 4, 11, 7 сторінок.

Спр. 98 "Списки лиц, освобожденных из концентрационного лагеря с декабря 1920 по июль 1921 года" (30 сторінок).

Спр. 108 "Сообщения о смерти отдельных лиц, заключенных в концлагерь" Период з 7.03. 1921 по до 30.03.1921 року. (5 сторінок).

Спр. 109 "Положение о передаче Главного Управления общественно-принудительных работ из ведения НКВД в ведение Центрально-карательного отдела Народного комиссариата юстиции. Акты передачи". Дати з 7.06.1921 по до 23.06.1923 року. (32 сторінки).

Спр. 120 "Приемная книга для записи лиц, осужденных без лишения свободы" (4 сторінки).

Спр. 128 "Ведомости о бежавших заключенных" (8 сторінок).

Згідно з назвами справ, слід зазначити, що в Кременчугській губернії існувало два концентраційних табори

Отформатировано: уплотненный на 0,3 пт

Отформатировано: уплотненный на 0,3 пт

(Кременчук і Черкаси), що табори були організовані і використовували нормативну документацію за зразком РРФСР, що їхню роботу курирували як ВУНК, так і радянські органи (підвідділи виправних робіт виконкомів), що у подальшому вони були передані у НКЮ, що в них містилися особи, засуджені на різні строки (від двох тижнів до довічного строку, а також взагалі без позбавлення волі). Це говорить про те, що ув'язнені в таборах були засуджені за найрізноманітніші злочини), що Кременчуцький табір функціонував до 1923 р.оку, переживши Кременчуцьку губернію.

Не зовсім зрозуміле листування про розміри колишньої власності ув'язнених, що вимагає додаткового вивчення матеріалів.

Слід зазначити, що в кременчуцьких умовах не було нагальної необхідності у використанні фізичної праці ув'язнених. У першій половині 1921 р.оку кількість працюючих тільки по губерньському раднар-госпу коливалося в межах 4000 чоловік, а ув'язнених у таборі було в десятки разів менше [6, с. 76].

~~Хіба що для ліквідації аварії каналізаційної системи госпіталю, п'ятдесят осіб для очищення підвалів якого запитував у губерньського виконкому начальник Артбуду (він бажав отримати червоноармійців) - [6, с. 6].~~

Автором вивчена частина перерахованих справ, опис яких буде надано подано нижче.

Справа №1

Для документів використані чисті оборотні сторінки різних документів дореволюційного часу, як казенних, так і рекламних листків різних підприємств на зразок тютюново-~~махорочній~~ махорочної фабрики. Папір хорошої якості, тексти на лицьових сторінках не заважають читанню. Записи розбірливі, переважно написані чорнильною ручкою. Практика використання старих паперів типова для того часу. Частина документів підшита до справи не по порядку.

Повідомлення Головного управління громадських робіт і повинностей НКВС від 16.12.1920 р.оку.

Містить інформацію про те, що:

1. Обов'язково повинний бути створений відділ примусових робіт при відділі управління Губерньського виконкому.

2. Всі табори формуються НК.

3. Якщо НК чомусь не проводить формування табору, то його формування покладається на відділ примусових робіт.

4. Згідно з Постановою РНК від 12.10.1920 р.оку засуджені особи можуть направлятися в табори із НК, ревтрибуналів, а також народними судами і рішеннями **радянських органів, яким надано це право.**

Інформація про те, що заарештовані можуть використовуватися на посадах наглядачів у таборі [2, с. 4].

Положення про бюро примусових робіт без позбавлення волі вважається тимчасово недійсним, тому що воно не затверджено РНК.

Документ датований 3 листопада 1920 року [2, с. 7].

Повідомлення, що на даний час в місті заарештованих немає.

Раніше було затримано на строк до 5 днів 212 осіб, які використувалися на прибиранні вулиць [2, с. 13].

Повідомлення про те, що "Білі казарми" не можуть бути використані для розміщення концтабору, оскільки є великий наплив мобілізованих, тому їх можна буде використовувати тільки через півтора-два місяці [2, с. 16].

Повідомлення про те, що табір нині знаходиться в стадії організації; раніше він не існував. Підписано завідувачем відділом відділу примусових робіт Болотіним [2, с. 22].

Табір розташовувався у дворі згорілого раніше парового млина Любаровського. Млин був на розі тодішніх Пушкінської та Марїнської вулиць (нині бульвару Пушкіна та вул. Воровського). Вказується, що для охорони табору була потрібна караульна команда в 9 осіб [2, с. 25].

Повідомлення губернському військомату про те, що право звільняти в'язнів має тільки підвідділ громадських і примусових робіт [2, с. 31].

Відношення до начальника міської міліції про виділення міліцією варті для табору в кількості 30 чоловік (мабуть, концтабір виріс по відношенню до часу створення документа (вказано на сторінці 25) [2, с. 74].

Довідка товаришеві Готлібу, що він є комендантом табору. Дата 21.12.1920 року [20, с. 181].

Справа №10.

Інструкція про заповнення форм обліку. Підписана завідувачем відділом відділу примусових робіт Ф.Медведем. Особові справи ув'язнених і звітні документи були дуже детальними, і їх заповнення вимагало значних зусиль. На практиці це це не завжди досягалось, що виявляється при аналізі особистих справ ув'язнених.

Наказ Голови Всеросійської НК про те, що особи, засуджені до перебування у концтаборі до кінця громадянської війни, не можуть і не повинні знаходитися поза місцями ув'язнення. Зміни в режимі їх утримання можуть здійснюватися з дозволу Голови НК або Губернської НК [3, С. 25].

Справа №22.

Містить перелік ув'язнених, які перебували в Кременчуцькому таборі. Список написаний від руки, чорнилом, складається з прізвища та

імені ув'язненого, початку відбування ним строку, його подальшу долю (втік, помер, звільнений). Частина прізвищ таких записів не має; це говорить про те, що вони ще знаходяться в таборі. Має позначки, частково олівцем, частково чорнилом у вигляді "галочок" над прізвищами (мабуть, служили для підрахунку). Дата складання не вказана.

У списку зазначено 163 особи, з них звільнені 27, збігли-втекли 15, помер 1 чоловік (Іван Бокий), 4 чоловіки направлені до губернської НК або в губернський кримінальний розшук. 1 чоловік (Іван Наталіч) направлений на постійну роботу до губернської НК.

Про частину звільнених є тільки запис, що ці ув'язнені звільнені; про частину-частину є додаткова інформація – з якої причини вони звільнені.

Наприклад, Бібічева Тетяна звільнена 18.02.1921 р. через те, що **надала документи про непричетність до проституції**.

Грамурко Горпина має такий же запис.

Хрипова Євдокія звільнена 27.02.1921 р., тому що надала документи про невинність (у чому саме – не зазначено).

Жоден з ув'язнених не має запису про прибуття до табору раніше 17 лютого 1921 року. Тобто та ж Т.Бібічева була звільнена буквально на другий день після ув'язнення.

У справі №17 міститься-міститься інформація про хворих ув'язнених.

Книга датована 1920 роком, має 125 записів. Оскільки про частину ув'язнених внесено декілька записів, то в загальній кількості звернулося за медичною допомогою близько 80 осіб.

Книга має дві графи (перша – прізвище та ім'я ув'язненого, друга – діагноз і призначення), нерозбірливо заповнена від руки. Більш-менш розбірливі паспортні дані ув'язнених.

Тому аналіз документа ускладнений. В основному до лікаря зверталися з приводу гарячкових станів (визначається за вказівкою температури тіла); у 19 випадках зазначено "здоровий" (в тому числі одна особа – "здоровий, але потребує неважкої праці"). У 3-х хворих був карієс зубів. Кілька хворих оглянуті лікарем 3–4 рази, і вказується позитивна динаміка. Деяким хворим призначені медичні препарати, але їх назви недостатньо розбірливі. Можна розібрати тільки те, що частина препаратів призначена в рідкій формі, частина в порошках.

Аналіз справи дозволяє говорити, що медична допомога ув'язненим надавалася, і що записи лікаря ще у 1920 р.еще були абсолютно незрозумілими для сторонніх.

Справа №32

Надає відомості про ув'язнених, що перебувають у Кременчуцькому концтаборі; про строки перебування і причини їх засудження в період з лютого 1921 р.еку. Кінцева дата за таблицями не визначається.

Таблиці заповнені за інструкціями і зразками, що зберігаються в справі №10.

Як з'ясувалося, заповнення їх виявилось складним завданням і користуватися ними було важко. До того ж при підшиванні їх до справи закривається дата, на яку є ці відомості. Таблиці виготовлені друкарським способом, заповнені від руки.

З таблиць можна зробити висновок, що на 9 лютого (можливо, 1922 року) в таборі перебувало 158 осіб, зокрема 137 заручників, 4 військовополонених. Засудженим на строк понад 5 років була тільки 1 особа.

На 11 листопада 1921 р.еку в таборі налічувалось лише 60 осіб. З них на строк до 5 років засуджено 20 осіб (4 за посадові злочини, 5 спекулянтів, 10 за кримінальні—кримінальні злочини, 1 контрреволюціонер). На строк понад 5 років засуджено 1 людину за посадовий злочин, 1 – за спекуляцію. 5 осіб засуджено до кінця громадянської війни, 33 – заручники.

На один з днів жовтня 1921 р.еку (через незручну підшивку в справі точна дата не зрозуміляна) в таборі нараховувалося 43 особи, з них 30 заручників. Всі інші засуджені на строк до 5 років, в тому числі 4 за посадові злочини, 2 за спекуляцію, 6 за кримінальні злочини, 1 за контрреволюційні.

Кількість ув'язнених коливалася від 28 до 158.

Справа №65.

У ній зібрані відомості не-щодо змін аж у чисельності ув'язнених у Черкаському концтаборі, причини та строки їх засудження. В основному записи рукописні, велися чорнилом.

Слід зазначити, що штампи на документах Черкаського концтабору зроблені з написами українською мовою, а штампи Кременчуцького – російською мовою. Тексти документів російською мовою.

Відомості за період з 19.06. не-до 26.06.1921 року.

Перебувало на початок періоду 45 ув'язнених (у тому числі 1 жінка), прибуло 19 (у тому числі 4 жінки, відбув 1; на кінець періоду залишилось 63 особи (5 жінок).

Крім того, звільнено за цей період 32 особи з числа перебуваючих на обліку при таборі.

У період з 6 не-до 12 червня 1921 р.еку перебувало 44 ув'язнених, у тому числі 1 жінка, прибула 1 людина.

Далі подані відомості, що в період з 19 не-до 26 травня налічувалося 67 осіб (3 жінки).

На 27.04. було 86 осіб (1 жінка).

14.04. було 55 осіб (1 жінка).

6.04 було 74 людини (3 жінки), звільнено 16 осіб з числа тих, хто перебував на обліку при таборі. Таким чином, є потижневі зведення кількості ув'язнених, що надавались до губернії. Слід зазначити, що кількість ув'язнених відносно невелика, але є досить багато людей, що безпосередньо в таборі не знаходились, але перебували на обліку в ньому і, можливо, що-працювали згідно з нарядами з табору.

Ілюстрацією до цього служить документ що-являє – виписку виписка із засідання колегії управління Черкаського виконкому.

Були присутні товариші Андрющенко, Залозін, Саленко.

Слухали – про звільнення ув'язнених з концтабору (цей текст в-у документі перекреслений).

Ухвалили – далі слідують 26 пунктів рішення про 30 осіб. (Основна частина пунктів стосується однієї людини, але є кілька, що стосуються кількох осіб відразу).

3 особи (Жіловський, Шмуклер, Бренделін) направлені до ревтрибуналу, 2 особи (Народин і Лев) звільнені і залишені працювати в таборі вже як працівники табору, 1 направлений в НК, 2 людини звільнені без будь-яких умов, 5 чоловік направлені на роботу в райлігосп, інші звільнені, але залишаються на обліку при концтаборі [4, с. 25].

Список з 72 осіб із зазначенням, хто яким органом засуджений.

Дивізійним трибуналом засуджені 11 осіб (з наступних документів можна припустити, що за дезертирство), відділом примусових робіт – 4 чоловіки, губернським трибуналом – 22 чоловіки, військовими трибуналами – 2 чоловіки, народними судами – 23 чоловіки; для інших-інших трибунали не уточнені [4, с. 26].

Іменний список з 77 осіб на 19.03.1921 р., що містить відомості, на який термін засуджена людина і за який злочин.

На жаль, про частину засуджених написано, що невідомо, на який термін і за що вони засуджені. Таких було 8 осіб. Двоє з них, можливо, польські військовополонені (Я. Гурський і Г. Бобер).

3 чоловіки засуджені за міщочництво, але не зазначено, на який термін.

За дезертирство засуджено 10 осіб, строки від 8 до 20 років, частіше 8 і 10 років.

За бандитизм і контрреволюцію засуджена 1 особа на 15 років.

За бандитизм (очевидно, мається на увазі повстанський рух тих років) – 7 осіб (від 5 до 15 років, але частіше 10 і 15 років)

За керівництво бандою (Г.С. Коломієць Г.С.) на 5 років.

За озброєний грабіж 3 особи (термін у всіх три роки).

За вбивство 1 особа 3 роки.

За крадіжки 5 осіб 4 строки від 4 місяців до 1 року.

За зберігання зброї 1 особа 10 років.

За дискредитацію радянської влади 2 особи 10 і 15 років.

За контрреволюцію 4 чоловіки з строком до закінчення громадянської війни.

За халатне ставлення до службових обов'язків – 1 людина на 1 рік [4, с. 32].

Додатки до відомостей, що вказані вище про в'язнів.

На термін до 1 року засуджено 8 осіб, в-у тому числі 7 осіб за крадіжки та 1 особу за халатне ставлення до службових обов'язків. За крадіжки строки становили від 2 до 6 місяців, тільки за крадіжку госпітального майна призначено 1 рік.

На строки до 5 років позбавлення волі засуджено 14 осіб, у тому числі 1 за вбивство, 3 за дезертирство, 3 за крадіжки).

На строки до 10 років засуджено 15 осіб, у тому числі 7 дезертирів, 1 за злісну спекуляцію, 1 за крадіжку, 1 за бандитизм.

На строки до 15 років засуджено 5 осіб, в тому числі 3 за бандитизм, 1 за дискредитацію радянської влади, 1 за бандитизм і контрреволюцію.

Один з ув'язнених – К.Мартиненко – помер у таборі.

На строк 20 років засудили 1 особу (В.Я.Слоквеко) за дезертирство.

На строк "до закінчення громадянської війни" засуджено 12 осіб. Причини засудження: за контрреволюцію засуджена 1 особа, 3 особи за злісну спекуляцію. Про 8 осіб такі дані відсутні. Причому на відсутність даних вказує адміністрація самого табору, що не одержала відомостей, з якої причини вони засуджені.

На невизначений строк, "**до розпорядження**", засуджені 22 особи. Всі за невиконання продрозкладки. 2 особи з них померли в таборі: С.К.Іващенко та С.С.Ткаченко.

На строк до 1 місяця засуджені 12 осіб, але зазначено лише, що з них двох засуджено за крадіжку лісу. В інших випадках причина засудження не вказана.

Особи, засуджені без позбавлення волі на термін до 6 місяців. Таких було 2 чоловіки. За які злочини – не вказано.

Особи, засуджені без позбавлення волі на термін до 5 років. Таких було 2 чоловіки – один за бешкети 1-й образи, один за витрачання (можливо, розтрату).

Особи, засуджені без позбавлення волі на термін до 10 років: один чоловік – Йосип Гедик, засуджений за хабар [4, с. 35–44]

Таким чином, концентраційні табори Кременчуцької губернії були не перевантажені ув'язненими. Наприкінці літа 1920 р. тільки в околицях Новогеорґієвська діяв загін отамана Кліпача у 1,5 тис. чоловік, що підпорядковувався Степовій повстанській дивізії отамана Блакитного [7]. Навіть без урахування всього іншого повстанського руху наявні в таборах півтора десятка людей, засуджених за бандитизм і неповні півтори сотні заручників не вражають розмахом репресій.

Існував фактичний розподіл функцій між ~~таборами~~ ~~таборами~~ (кременчуцький використовувався як місце для утримання заручників, а черкаський мав значно строкатіший контингент). Можливо, це не є наслідком політики губернської влади, а випадковістю. Концентраційні табори були новим явищем у пенітенціарній системі, оскільки поєднували відразу багато функцій, які раніше в умовах Російської імперії не поєднувалися. Якщо скористатися сьгоднішніми реаліями, то черкаський табір, наприклад, поєднував функції: ізолятора тимчасового утримання, при якому відбувають невеликі строки арешту за дрібні ~~адміністративно—адміністративні покарання~~ злочини, ВТЗ (причому навіть декількох типів, оскільки терміни ув'язнення коливались від 1 року до 20-ти), інспекції з виконання покарань (в якій проводиться нагляд за ув'язненими, засудженими до покарань без позбавлення волі), табору для інтернованих і військовополонених.

Існування концентраційного табору використовувалося владними структурами як явний засіб тиску на недбайливих підопічних, щоб змусити їх належним чином виконувати свої обов'язки.

Наприклад, губернський виконком видає наказ про необхідність прибирання міста, антисанітарія в якому досягла небезпечних масштабів. Наказ починався так: "**Улицы и дворы города представляют собой помойную яму**, на тротуарах и дорогах горы замерзшего мусора. В то же время как эпидемии косят людей вокруг десятками..." та завершався вказівкою, що необхідно в п'ятиденний термін навести лад. Ті ж особи, що ухиляються від прибирання вулиць і дворів, мали бути поміщені в концтабір. Наказ надруковано в № 57 газети "Городские Известия" від 15.03.1921 р. ~~оку~~ [5]. Є приклади використання концтабору як жупелу і на нижчих рівнях влади. Начальник артилерійського складу, спостерігаючи недбайливість підлеглих у двивантаженні пороху, загрожує недбайливим тим же концтабором "**как нежелающим работать в Советской Державе**" (пункт 3 наказу по складу №57 від 9.04.1921 р. ~~оку~~) [5].

Являють—Становлять інтерес також дані про терміни засудження за різні злочини ~~в порівнянн~~ю з сучасними статтями КК. Діючий КК України в редакції від 5.04.2001 р. ~~оку~~ за дезертирство у военний час передбачає покарання у вигляді позбавлення волі на строк від 5 до 12

Отформатовано: уплотненный на 0,3 пт

Отформатовано: уплотненный на 0,3 пт

років, тобто відношення-ставлення до дезертирів пом'якшало, і строк 20 років позбавлення волі за одне дезертирство отримати вже неможливо. Але не слід виключати того, що цей дезертир був засуджений відразу за кілька злочинів. Згідно з діючим КК, отримати термін від 2 до 6 місяців позбавлення волі за крадіжку (стаття 185 КК) можливо, але це є великим щастям для засудженого. Зазвичай терміни покарання за крадіжку обчислюються роками, але часто використовується відстрочка виконання вироку до позбавлення волі. Засудження на строк 10 років без позбавлення волі за хабарництво нині неможливо (або позбавлення волі, або штраф). Стаття КК № 257 "Бандитизм" передбачає позбавлення волі на термін від 5 до 15 років, тобто стільки ж, скільки і в 1921 р.

Призначення строку позбавлення волі на 3 роки за вбивство нишнім законодавством передбачається тільки за значних пом'якшувючих обставин (статті 116 і 119 КК).

Що стосується режиму утримання ув'язнених, то деякі відомості про нього можна знайти у справах №185 і 187.

Справа №185

Альховський Іван Леонтійович, 1890 р.оку—народженнян., українець, з міщан, проживав до арешту: місто Кременчук, вулиця Пушкінська 14, неписьменний. Не одружений. Незважаючи на те, що все життя прожив у Кременчуці, він вказує, **що громадянство у нього російське**.

Засуджений народним суддено 3-ї міської дільниці за крадіжку на 2 місяці до концтабору.

Засуджений 17 грудня 1920 р., термін закінчується у лютому 1921 р.оку.

До табору прибув 20.12.1920 р., звільнений 17 лютого 1921 р.оку, після відбуття строку.

У справі є 6 його клопотань до коменданту-коменданта табору про відпустку додому, з яких задоволені 4. Таким чином, він перебував вдома з 1 січня 1921 р.оку до 2 січня, з 6 січня до 7 січня, з 11 січня до 12 січня, з 15 січня до 16 січня. Зазвичай ув'язнені відпускалися із 5-ї години вечора до 8-ї ранку наступного дня.

Справа №187

Амчиславський Фроїм Абрамович народився 20.01.1869 р.оку, за національністю українець, але рідна мова єврейська. Живе в Кременчуці по вулиці Павлівській, 29 з родиною, що складається з дружини Фейгі 45 років і 6 дітей віком від 8 до 25 років. Він з міщан, спеціальність — підбирач хутра, освіта домашня. Працював службовцем хутряного відділу (яка установа — не вказано). Він безпартійний, у нього під часоку

Отформатовано: уплотненный на 0,4 пт

обшуку були вилучені хутряні вироби. Звинувачується у приховуванні товару. Засуджений Кременчуцької губернської НК строком на один рік.

Прібув-Прибув в табір з губернської НК згідно з розпорядженням № 221 від 10.11.1920 року. Засуджений за приховування товару на 1 рік, починаючи з 5.11.1920 року. Термін покарання закінчується 5.11.1921 року.

Звільнений 25 квітня 1921 року за амністією.

Згідно з матеріалами справи, він регулярно відпускався в домашню відпустку – за 5 місяців утримання в таборі не менше 4 разів.

Таким чином, мала місце тенденція давати ув'язненим можливість домашньої відпустки один раз чи-два на місяць. Альтернативний на шостий день перебування в таборі проситься у відпустку додому і отримує таку можливість, відбувши в таборі десять днів.

Підводячи підсумки даного етапу роботи з матеріалами Кременчуцького концтабору, слід відзначити такі їх особливості:

1. Каральна політика Радянської—радянської влади в досліджуваній період різко відрізнялася від пізнішої.

2. Концентраційний—Концентраційний табір тієї епохи – це багатofункціональний виправний заклад, що значно відрізняється від виправних установ дореволюційної Росії і пізнішого радянського періоду.

3. Срок—Термін ув'язнення в цей період за більшість злочинів значно менший, ніж у сучасній Україні.

4. Концентраційні табори Кременчуцької—Кременчуцької губернії не є "таборами—таборами смерті", а навіть за деякими умовами режиму м'якше за сучасні виправно-трудова заклади.

5. Залучення ув'язнених табору до праці не було значущим елементом економіки губернії.

Автором планується подальше вивчення архівних матеріалів фонду та публікації на цю тему.

Література

1. Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО), ф. ФР 2210, оп. 1, спр. 1-190.
2. ДАПО, ф. ФР-2210, оп. 1, спр. 1.
3. ДАПО, ф. ФР-2210, оп. 1, спр. 10.
4. ДАПО, ф. ФР-2210, оп. 1, спр. 65.
5. ДАПО, ф. ФР 1855, оп. 2, спр. 177.
6. ДАПО, ф. ФР 1186, оп. 3, спр. 5.
7. Інформація від дослідника В. Сергєєва-Сергєєва (м.Світловодськ).

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Самойленко Г.В. Українсько-російсько-слов'янське літературознавство у Ніжинській вищій школі.....	3
Самойленко Г.В. Спадщина М.Гоголя в працях учених Ніжинської вищої школи.....	21
Матвєєва О.О. Соціальна художньо-онтологічна модель буття в "Щоденнику" Володимира Винниченка: від концепції "всебічного визволення" до ідеї "світового громадянства"	36
Прохоренко Є.Є. Проблема національної ідентичності М.Гоголя в українських літературно-критичних розвідках 20–30-х рр. XX ст.....	51
Капленко О.М. Лірика Євгена Плужника: особливості рецепції	81
Ісаєнко К.П. Особливості рецептивно-презентаційних моделей буття у сучасній українській "жіночій" прозі (на матеріалі творчості О.Забужко, М.Матіос, Г.Пагутяк)	97

ІСТОРІЯ

Касюк Е.Ф. Славянские курганы с кремацией на территории Белорусского Полесья	105
Луняк Є.М. Відображення поширення турецької експансії в Україні в "Дзеркалі Отоманської імперії" де ла Магделена (1677).....	114
Зирянова О.О. Добровичина діяльність на українських землях у другій половині XVIII – на початку XX ст.: погляд іноземних науковців	122
Негода Ю.С. Інформативний потенціал законодавчих актів Російської імперії з історії грецької громади м.Ніжина (XVIII–XIX ст.).....	129
Дудка А.И. Украинские переселенцы на территории Курской и Воронежской губерний в XVIII–XIX вв.	139
Колодчук Д.В. Міжстанові антагонізми козацької спільноти періоду Нової Січі: історіографія питання.....	146
Гедьо А.В., Шажко А.С. Матеріали особового походження як інформативне джерело з історії іноземців Південної України	157
Окаринський В.М. "Товариство мочемордія" як неконформістське утворення в суспільному житті України 1840-х рр.	165

Доросевич М.В. Вплив реформи 1861 р. на спосіб життя селянства України в радянській та сучасній науковій літературі	176
Кузнець Т.В. "Труды Киевской Духовной Академии" як джерело вивчення історії Православної Церкви в Україні	186
Приймак О.М. Народницькі соціальні досліді у південноукраїнському селі кін. XIX ст.	200
Скрипник О.С. "Вісник виноробства" як джерело з історії розвитку виноградарства і виноробства в Криму кін. XIX ст.	208
Печеніна Н.А., Третяк М.О. До питання про фальсифікацію античних пам'яток Півдня України в XIX – на поч. XX ст.	217
Сарасва О.В. Взаємодія земств Донбасу з органами центральної влади і місцевою адміністрацією наприк. XIX – на поч. XX ст. (за матеріалами Російського державного історичного архіву)	224
Петровська Ю.М. Діяльність земських установ Чернігівської губернії в продовольчій сфері в умовах дії Тимчасових правил із забезпечення продовольчих потреб сільських обивателів від 12 червня 1900 р.	236
Коробка Ю.В. Джерела історіографії реформ в економіці України в добу хрущовської "відлиги"	245
Савічев А.В. Соціальний склад керівництва УРСР 1954–1989 рр. (історіографічний огляд)	256
Райко І.І. Вугільна промисловість Донбасу між модернізацією та застоєм: історіографія проблеми	264
Данилова А.А. Возможности теории повседневности в исторических исследованиях	276
Рудь М.О., Охріменко О.С. Специфіка дослідження міського повсякдення істориками-медієвістами	284
Бабкина Е.А. Методы психолингвистики в исследованиях по устной истории	293
Троян С.С. Українсько-польські відносини: архітектоніка соціальної пам'яті.	303
Гедз В.А. Історія Макарівщини крізь призму історичних постатей	313

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

Макушина Г.І. Політична і правова культура міщан Гетьманщини у XVIII ст.	320
Моціяка П.П. Чому в Ніжині так і не був побудований пам'ятник князеві О.А. Безбородьку?	330
Жмуд Н.В. Образ "чужого" в родинно-обрядовій культурі українців	342

Темірова Н.Р., Чапля Ю. Побут дворянської жінки в художній літературі XIX ст.	349
Шендрикова С.П. Украинское театральное искусство в контексте истории Крыма на примере творчества Марии Константиновны Заньковецкой	358
Негода О.О. Матеріальне становище вчителів Донбасу у 1920–1930-ті рр.	369
Будзар М.М. Матеріально-духовна спадщина дворянських "культурних гнізд" Прилуччини у дослідженнях В.І.Маслова (1927–1930 рр.)	376

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ І ЗНАХІДКИ

Сезін С.Ю. Концентраційні табори Кременчуцької губернії в 1920–1922 рр. Перші кроки репресивного апарату радянської влади за матеріалами Полтавського обласного архіву	387
---	-----

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 64

Сучасні теоретико-методологічні дослідження соціальної історії
і культури Полісся та України

**Відповідальний редактор та упорядник
САМОЙЛЕНКО Григорій Васильович**

Технічний редактор – Сливко В. П.
Комп'ютерна верстка та макетування – Борщ О. В.
Літературний редактор – Лісовець О. М.
Коректор – Конівненко А. М.

Підписано до друку ___—11.11 р. Формат 60x84/16 _____Папір офсетний
Гарнітура Arial Ум. друк. арк. 25,0 _____Тираж_____Наклад
100 прим.
Замовлення №

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.
(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru

405

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи серія ДК № 2137 від 29.03.05 р.